www.marinknezovic.info

Dr STJEPAN SRKULJ

POVIJEST HRVATA, SRBA I SLOVENACA

Odobren udžbenik rješenjem
Banske vlasti Banovine Hrvatske
IV br. 5045/1 od 6. maja 1939.

ZAGREB

TISAK I NAKLADA KNJIŽARE ST. KUGLI, ZAGREB, ILICA 30

Br. 2727

www.marinknezovic.info

25-

POVIJEST HRVATA, SRBA I SLOVENACA

ZA SREDNJE ŠKOLE PRIREDIO

Dr STJEPAN SRKULJ

TISAK I NAKLADA ST. KUGLI, KNJIŽARA KRALJ. SVEUČILIŠTA I JUGOSLAVENSKE AKADEMIJE, ZAGREB, ILICA 30

www.marinknezovic.info

www.marinknezovic.info

PREDGOVOR.

Još uvijek nemamo povijesti, koja bi nam bar u pri pregledu prikazala najnoviju prošlost našu sve onamo od godine 1868. K tomu je došla naredba, da se u školi uči uz povijest hrvatsku i povijest Srba i Slovenaca, a nema knjige, po kojoj bi se učilo. To se teško osjeća u školi, gdje se i profesori i đaci pate, jedni da predavaju, drugi da uče. Profesor mora da sam iskonstruira povijest iz Smičiklasove, Klaićeve i Šišićeve povijesti pa iz povijesti srpskih. Posao je mučan i tegoban, pa ga profesor često pored najbolje volje ne može da izvede. Da se toj nevolji kako tako doskoči, prihvatio sam poziv nakladne knjižare St. Kugli, da napišem »Povijest Hrvata, Srba i Slovenaca« za školsku porabu. Ta dakle »Povijest« ima u prvom redu služiti kao pomoćna knjiga za učenje povijesti u VIII. razredu srednjih učilišta sve dotle, dok vlada ne izda takvu knjigu u svojoj nakladi ili dok koju drugu knjigu kao školski udžbenik ne odobri.

U ZAGREBU, 29. listopada 1921.

Dr. STJEPAN SRKULJ

www.marinknezovic.info

www.marinknezovic.info

SADRŽAJ:

		Strana
I	Ime i podrijetlo Hrvata, Srba i Slovenaca	3
II	Geografske prilike zemalja, što su ih naselili Hrvati, Srbi i Slovenci	4
III.	Naši krajevi prije dolaska Jugoslavena	5
	PRVO DOBA (od VI. vijeka do g. 1102.)	11
IV.	Seoba južnih Slavena	11
V.	Kulturne prilike južnih Slavena prije državnoga uređenja	16
VI.	Najstarija povijest Slovenaca	18
VII.	Prve oblasti hrvatske	20
VIII.	Panonska Hrvatska	22
IX.	Krštenje Hrvata i crkvene prilike	25
X.	Dalmatinska Hrvatska	26
XI.	Osnutak prve srpske države	30
XII.	Prvi kraljevi hrvatski	32
XIII.	»Dalmacija« i Hrvatska	36
XIV.	Posljednji dani narodnih kraljeva	39
XV.	Pacta conventa	41
XVI.	Unutrašnje prilike hrvatske za vladara narodne krvi	45
XVII.	Duklja (Zeta)	48
	DRUGO DOBA (od XII.—XVI. vijeka)	51
XVIII.	Borba za Dalmaciju	51
XIX.	Spoljašnja politika Arpadovića	53
XX.	Počeci Bosne	58
XXI.	Unutrašnja politika Arpadovića	60
XXII.	Centralizacija za Anžujevića	68
XXIII.	Srbija za Nemanjića	72
XXIV.	Osmanlije	80
XXV.	Pokušaj da se od zemalja hrvatskih i srpskih stvori jedna država	82
XXVI.	Propast Bosne	87
XXVII.	Konac Srbije	89
XXVIII.	Nastojanje oko velike podunavske monarhije	92
XXIX.	Gubitak Dalmacije	94
XXX.	Hrvati i Turci do katastrofe na Mohaču god. 1526.	96
XXXI.	Unutrašnje prilike Hrvatske do g. 1526.	101

www.marinknezovic.info

Strana

XXXII. Koruška, Štajerska i Kranjska — — — — — — — — — — — 109

TREĆE DOBA (od XVI.—XIX. vijeka) — — — — — — — — 114
XXXIII. Izbor na Cetinju 1. siječnja 1527. — — — — — — — — — — 114
XXXIV. Borbe s Turcima. — »Reliquiae reliquiarum« — — — — — 117
XXXV. Hrvatske zemlje pod Osmanlijama — — — — — — — — 126
XXXVI. Hrvatska dobiva današnji svoj oblik — — — — — — — — 130
XXXVII. Seljačka buna — — — — — — — — — — — — — — — 134
XXXVIII. Srbi u zemljama hrvatskim — — — — — — — — — — — 136
XXXIX. Uskoci i uskočki rat — — — — — — — — — — — — — — 140
XL. Život Srba pod Osmanlijama. — Seoba njihova preko Save i Dunava — — — — — — — — — — — — — — — — 142
XLI. Vojna Krajina — — — — — — — — — — — — — — — — 147
XLII. Centralizacija za prvih Habsburgovaca — — — — — — — 153
XLIII. Katastrofa zrinsko-frankapanska — — — — — — — — — 155
XLIV. Pragmatička sankcija — — — — — — — — — — — — — 160
XLV. Centralizacija i germanizacija za Marije Terezije i Josipa II. 164
XLVI. Nutrašnje prilike Hrvatske (od 1527.—1790.) — — — — — 172

ČETVRTO DOBA (1790.—1918.) — — — — — — — — — 184
XLVII. Hrvatska gubi političku samostalnost — — — — — — — 184
XLVIII. Ratovi s Francuskom — — — — — — — — — — — — — 187
XLIX. Dalmacija — — — — — — — — — — — — — — — — 190
L. Ilirija — — — — — — — — — — — — — — — — — — 193
LI. Dubrovnik — — — — — — — — — — — — — — — — 195
LII. Crna Gora — — — — — — — — — — — — — — — — 197
LIII Ustanak Srba u pašaluku beogradskom — — — — — — — 199
LIV. Borba za municipalna prava — — — — — — — — — — 203
LV. Uoči ilirizma — — — — — — — — — — — — — — — 207
LVI. Borba za opstanak — — — — — — — — — — — — — 211
LVII. Zakoni od g. 1847/1848. — — — — — — — — — — — — 219
LVIII. Hrvati i Madžari g. 1848. i 1849. — — — — — — — — — 220
LIX. Predigre dualizma — — — — — — — — — — — — — — 224
LX. Nagodbe — — — — — — — — — — — — — — — — — 229
LXI. Hrvatska do rasula monarhije (1873.—1918.) — — — — — — 235
LXII. Slovenci — — — — — — — — — — — — — — — — — 254
LXIII. Stvaranje Srbije — — — — — — — — — — — — — — — 258
LXIV. Crna Gora — — — — — — — — — — — — — — — — 263
LXV. Bosna i Hercegovina — — — — — — — — — — — — — — 264
LXVI. Balkanski rat (1912.—1913.) — — — — — — — — — — — — 267
LXVII. Srbija i Crna Gora u velikom svjetskom ratu (1914.—1918.) 268

www.marinknezovic.info

ISPRAVI

na	str.	8.	redak	9. odozdo	294.—303. u (294.—303.).
«	«	15.	«	17. odozgo	»a je...« u »a to je...«.
«	«	17.	«	15. odozdo	»umuju« u »munju«.
«	«	18.	«	16. odozdo	»pom Samom« u »pod Samom«.
«	«	22.	«	16. odozgo	»u Bihaću« u »Biaćima«.
«	«	23.	«	9. odozgo	»(oko 810.—823.)« u »(oko 810.—821.)«.
«	«	24.	«	4. odozdo	»X. vijeka« u »IX. vijeka«.
«	«	25.	«	6. odozdo	»(oko g. 615.)« u »(oko g. 614.)«.
«	«	27.	«	20. odozgo	»(863.)« u »(857.)«.
«	«	32.	«	19. odozdo	»samo« u »tamo«.
«	«	34.	«	4. odozdo	»X.« u »IX.«.
«	«	46.	«	20. odozgo	»plivanjska« u »plivska« i na str. 58.
«	«	48.	«	17. odozdo	»Radimira« u »Radomira«.
«	«	48.	«	3. odozdo	»(1050.—1082.)« u »(1051.—1082.?)«.
«	«	49.	«	23. odozgo	»(1081.—1001.)« u »(1082.?—1101.)«.
«	«	50.	«	4. odozgo	»(oko 1108.)« u »(oko 1113.)«.
«	«	50.	«	8. odozgo	»(1118.—1148.)« u »(1118.—1143.)«.
«	«	63.	«	2. odozgo	»na nj brat njegov« u »na nj«.
«	«	69.	«	12. odozdo	»Kotromanić« u »Kotroman«.
«	«	75.	«	3. odozdo	»(1333.—1355.)« u »(1331.—1355.)«.
«	«	77.	«	1. odozdo	»(1355.—1376.)« u »(1355.—1371.)«.
«	«	78.	«	1. odozgo	»(1345.—1369.)« u »(1355.—1369.?)«.
«	«	83.	«	19. odozdo	»(1363.)« u »(1364.)«.
«	«	88.	«	13. odozgo	»bosanskoga« u »humskoga«.
«	«	88.	«	15. odozgo	»sjeveru« u »sjeverozapadu«.
«	«	88.	«	17. odozdo	»(1458.)« u »(1459.)«.
«	«	89.	«	10. odozdo	»udjelnih« u »udjelnih kneževina«.
«	«	95.	«	11. odozdo	»Dubrovnika« u »Neuma«.
«	«	98.	«	7. odozdo	»Bajazit III.« u »Bajazit II.«.
«	«	102.	«	19. odozgo	»su« u »ih«.
«	«	111.	«	20. odozdo	»i sve slovenske zemlje« u »a slovenske je zemlje izgubio dvije godine prije.«.
«	«	112.	«	6. odozdo	»1579.« u »1573.«.
«	«	115.	«	8. odozdo	»zanosam« u »ponosom«.
«	«	123.	«	22. odozgo	»osnovam« u »osnovom«.
«	«	135.	«	9. odozgo	»autonomiju« u »federaciju«.
«	«	138.	«	8. odozdo	»Mortolozi« u »Martolozi«.
«	«	139.	«	6. odozgo	»doseljeni« u »doseljenici«.
«	«	140.	«	15. odozgo	»Mačvu« u »Marču«.
«	«	148.	«	13. odozdo	»Kisak« u »Sisak«.
«	«	163.	«	13. odozdo	»mjesto« u »zamjenik«.
«	«	165.	«	8. odozdo	»pomadžariziralo« u »pomadžarivalo«.
«	«	172.	«	14. odozdo	»naseljenjem« u »raseljenjem«.
«	«	173.	«	3. odozgo	»za domaće« u »za prave domaće«.
«	«	181.	«	11. odozgo	»1538.« u »1583.«.
«	«	196.	«	19. odozdo	»margarisium« u »magarisium«.
«	«	203.	«	9. odozdo	»(1717.)« u »(1817.)«.

www.marinknezovic.info

www.marinknezovic.info

POVIJEST HRVATA, SRBA I SLOVENACA.

www.marinknezovic.info

www.marinknezovic.info

I.

IME I PODRIJETLO HRVATA, SRBA I SLOVENACA.

Najstarije ime.

Od imena Hrvat, Srbin i Slovenac je svakako najstarije Slovenac. S l o v e n a c opet nije ništa drugo nego S l a v e n ili S l o v j e n. Slovenci su dakle zadržali ono ime, pod kojim su i došli u današnju domaju svoju. Ime Slaven pominje prvi put početkom VI. vijeka jedan bizantinski pisac. Češće ga pominju već sredinom VI. vijeka Jornand i Prokopije, savremenici glasovitoga cara bizantinskoga Justinijana, graditelja veličanstvene crkve sv. Sofije u Carigradu. Oni pišu ime Slaveni »S k l a u e n o i, S k l a b e n o i«. Od Grka su prihvatili to ime i Romani u obliku »Sclaveni, Sklavini, Sklavi«.

Ime Slaven.

Što znači ime Slaven, ne znamo, a ne znamo, ni tko im ga je dao, ni kako je postalo. Učenjaci su već rano tražili, što bi moglo značiti, te su ga već u XIV. vijeku izvodili od riječi »s l o v o, s l o v i t i«. Prema tomu bi Slaveni bili oni, koji govore, za razliku od Nijemaca, koji su za Slavena nijemi, ili opet od riječi »s l a v a, s l a v i t i«, dakle »slavni«. Ta tumačenja danas ne vrijede, kao ni ono izvođenje od latinske riječi »s c l a v u s«, koju vrlo vole Talijani, jer znači rob. Bit će, da su se Slaveni sami tako zvali. Zaključujemo po tom, što se to ime nalazi u svim krajevima, gdjegod ima Slavena: na Balkanu, u istočnim Alpama, u sjeverozapadnim Karpatima, u Polapskih Slavena, u Rusiji kod Novgoroda i t. d.

Srbin.

Drugi se u povijesti javljaju »S r b i«. Prvi put sretamo to ime u jednom pisanom spomeniku[1] g. 822., i to u vezi s našim glasovitim knezom Ljudevitom Posavskim (oko 810.—823.). Trideset godina kasnije dolazi ime »H r v a t« u darovnici hrvatskoga kneza Trpimira (852.). Premda se ime Hrvat i Srbin u pisanom povjesnom spomeniku javlja istom u IX. vijeku, ipak bi vrlo griješili, ako bi mislili, da tih imena u narodu prije navedenih godina nije bilo. Ne! Ime Hrvat i Srbin je bez sumnje mnogo starije; ono je živjelo nesamo u balkanskih Slavena, već u svim stranama, gdje je Slavena uopće bilo. Najljepši je dokaz predaja, koja se sačuvala u narodu o dolasku Hrvata i Srba u današnju njihovu postojbinu. Ali o tom malo kasnije, prije treba da ogledamo geografske prilike zemalja, što su ih naselili Hrvati, Srbi i Slovenci.

Hrvat.

[1] Einhard, Anali franačkoga kraljevstva (741.—829.).

www.marinknezovic.info

II.

GEOGRAFSKE PRILIKE ZEMALJA, ŠTO SU IH NASELILI HRVATI, SRBI I SLOVENCI.

Radi položaja zemalja naših počela se povijest Hrvata i Srba razvijati u dva smjera, što više — taj je položaj od naroda jednoga jezika stvorio više država: stvorio je državu hrvatsku i srpsku, bosansku i zetsku, a Slovencima nije uopće dopustio, da sastave jednu državu. Zemlje, gdje stanuju Hrvati, Srbi i Slovenci, čine tri geografske cjeline. To je 1. Srednje Podunavlje s Posavinom i Podravinom, 2. Pomoravlje i Povardarje i 3. Jadransko Primorje sa zaledem. Podunavlje s Posavinom i Podravinom zaprema i nizinu i alpske ogranke; Pomoravlje i Povardarje obuhvaća trački masiv i balkanske ogranke, a Jadransko Primorje opseže istočne Alpe i Kras. Teško pristupačno Jadransko Primorje sa zaleđem svojim i visoki planinski krajevi, što su se njemu na istok protegli, raspadaju se već sami po sebi u omanje jedinice, koje su po priprostom življenju svojem mogle samostalno živjeti ne mareći za susjede svoje s onu stranu planine.

Tri geografske cjeline.

Kobno je dakle utjecalo to, što je Podunavlje. Pomoravlje i Povardarje visokim i teško prohodnim gorskim kosama odijeljeno od Jadranskoga Primorja; nema one prirodne veze — plovnih rijeka, koje bi vezale jednu skupinu s drugom, a nema ni zgodnih prijelaza, kojima bi se iz Podunavlja, Pomoravlja i Povardarja moglo lako silaziti u Primorje. A umjetnih je drumova bilo premalo, da nadomjeste ono, što je priroda uskratila.

Geografski je dakle položaj naših zemalja u ono vrijeme, kad nije bilo željeznica, brzojava ni telefona, bio za osnutak jedne jake jednojezične države vrlo nepovoljan; on nije samo jednojezični narod rastavio u dvije, kasnije i tri veće nezavisne skupine (hrvatsku, srpsku i bosansku) pa odmah isprva Slovence prepustio tuđincu, nego je i u toj svakoj skupini pogodovao razvijanju samostalnih oblasti; što više — taj je geografski položaj spriječio, te plemena, svako za se, nijesu stvorila po jednu jeditu samostalnu državu. Tako na pr. istarski Hrvati zapadno od Raše nijesu nikad s ostalim Hrvatima sačinjavali jednu političku cjelinu. Da su se ti Slaveni, od kojih su izašla tri plemena naša, kojim slučajem smjestili u kojem geografski jedinstvenom kraju, imao bi naš narod već davno jednu državu, a potom jedno ime i jednu povijest.

Ali ako i ne čine zemlje naroda našega jednu geografsku cjelinu, a ono je opet bilo napretek pokušajâ, koji su išli za tim, da se sve te tri geografske jedinice stope u jednu političku cjelinu. Sa srednjega su Dunava u VI. i VII. stoljeću provaljivali Avari u Jadransko Primorje, u doline dravske i

www.marinknezovic.info

murske, u Pomoravlje i Povardarje onamo do Soluna. Kasnije su Hrvati iz Primorja prodirali u Podravinu i Posavinu pa preko Bosne do Drine, a Srbi za Nemanjića iz Pomoravlja u Povardarje pa na zapad u Primorje. Jednako su i Madžari provaljivali iz Podunavlja u Primorje i na Balkan, a za njima Austrija.

Kad su razni narodi već po prirodi samoj to činili, zašto ne bi Hrvati, Srbi i Slovenci s još više razloga isto činili, kad su i etnički jedno. To je jezgra ilirskom pokretu u tridesetim i četrdesetim godinama, u tom je ideja Strossmayerovoga jugoslavenstva.

III.

NAŠI KRAJEVI PRIJE DOLASKA JUGOSLAVENA.

Prethistorijsko doba.

Nosioce prethistorijske kulture i to kamenoga starijega i mlađega doba, kad su se ljudi samo kamenom služili, ne poznajemo. Potkraj brončanoga doba oko g. 1000. pr. Is. stanovali su već u našim krajevima Tračani i Iliri. Plemena njihova poznajemo iz kasnijega doba — iz doba halstadtskoga[1] (1000.—500. pr. Is.), — kad je čovjek sebi gradio oruđe i oružje od željeza, a tuč (bronc) mu pored zlata, jantara i stakla služio samo za nakit, pa iz doba latenskoga[2] ili željeznoga (poslije g. 500.), kad je željezo u životu sasvim preteglo. Tračani su isprva nastavali cijelo područje Balkanskoga poluostrva od Crnoga mora do Jadranskoga. Tračani su Iliri, koji su došli sa sjeveroistoka, potisnuli na istok preko Morave i Vardara. Glavno su pleme njihovo Tribali oko Timoka. Tračani su bili stočari, ribari i uneke ratari; inače su prljavi, lijeni, na glasu pijanice. Na njih su nalik i Iliri, samo što su ovi još i drski gusari, razbojnici i svadljivci; krvna im je osveta glavni znamen i običaj narodni.

Tračani.

Iliri.

Istaknuti se mora, da su Iliri vanredno hrabri i otporni. Glavna su im plemena Venećani, rijeci Padu u Italiji na sjeveroistok, Liburnijani, vrsni mornari, od Raše u Istri do Krke s glavnim mjestom Skradinom (Scardona), Dalmate između Krke i Neretve sa središtem u Delminiju (kod Županjca na Dunavskom polju), Ardijejci: »silne pijanice i grozne izjelice«, od Neretve do Vojuše u Albaniji sa Skadrom (Scodra) i Risnom u Boci Kotorskoj. U unutrašnjosti su Doklejani u porječju Zete i Morave s gradom Doklejom,

---

[1] Po nalazištu kod Halstadta u Gornjoj Austriji, gdje se našlo mnogo predmeta iz toga vremena.

[2] Po gradu La Tène na Neufchatelskom jezeru u Švicarskoj.

www.marinknezovic.info

Autarijaćani oko Tare, Dezijaćani između gornje Bosne i Drine pa Dardanci između Prizrena, Skoplja i Niša.

U prvoj polovici IV. vijeka pr. Is. ispremiješali su se više manje s Ilirima u Posavini, Podravini i Podunavlju nosioci latenske kulture Kelti. Iz te su mješavine izašli Japudi između Kapele, Velebita, Zrmanje i Une s glavnim mjestom Segesta (Siscia), Jasi između Drave i Save od Varaždina do Daruvara (Aquae Jassae — Varaždinske Toplice) i Skordiščani u Srijemu i sjevernoj Srbiji. Skordiščani su osnivači Singiduna, današnjega Beograda.

Kelti.

Potkraj V. vijeka pr. Is. počinju se za naše krajeve zanimati Grci. Grci su već u VII. i VI. vijeku osnovali na albanskoj obali gradove Apoloniju (kraj današnje Valone), Epidamno (Drač) i Lis (Lješ). Nešto prije g. 385. osnovali su Sirakušani na otoku Visu naselje Isu (Vis), a stanovnici Isa naselje Crnu Korkiru (Korčulu), pa Tragurij (Trogir) i Epetij (Stobreč kod Splita). Grci s otoka Para u Egejskom moru osnovali su na Hvaru Par ili Far, po kojemu je cijeli otok dobio ime. Budući da su te naseobine imale mnogo da trpe od Ilira, to im je god. **384.** priskočio u pomoć sirakuski tiranin Dionisije Stariji. To je prvi utvrđeni događaj, što ga je o domovini našoj zabilježila povijest. Tako su se sukobile dvije protivne sile: **jedna nastoji, da s mora prodre u unutrašnjost, druga da iz unutrašnjosti provali na obalu i da je brani.** To i jest jezgra naše povijesti.

Grci.

384.

Ilirska se plemena nijesu nikada sjedinila u jednu državu. Savezna država srednjih i južnih plemena našega područja, što ju je oko god. 250. stvorio kralj Agron sa sijelom u Skodri, samo je pokušaj takva ujedinjenja. Ta se savezna država protezala od međa epirskih do Neretve, a unutra zahvatila onamo do Kosova polja. Za vladanja njegova, a još više za nasljednice njegove udovice Teute, žene pune barbarske lukavosti, procvate gusarenje kao nikad prije. Stradali su italski trgovci, koji su trgovali po zapadnim obalama Grčke. Senat rimski odluči stati na kraj toj nesigurnosti u Jadranskom moru. Kad se Teuta kratila da Ilirima zabrani gusariti, jer je to narodni običaj, uvrijedi je jedan od poslanika rimskih, što ih je senat poslao, veleći, da će Rimljani naučiti Ilire boljim običajima. Teuta ga dade na povratku ubiti.[1] U ratu, što su ga zbog toga Rimljani s njom vodili (*229.—228.*), morala je odstupiti sve osim zemlje između Drima i Neretve i obećati, da ubuduće ne će više od dvije ilirske lađe zajedno ploviti dalje na jug od grada Lješa. Rim-

Teuta.

[1] Taj je događaj obradio u drami »Teuti« hrvatski pisac Dimitrija Demeter, Ilirac.

www.marinknezovic.info

ljani se nijesu isprva namislili ugnijezditi na istočnoj obali Jadranskoga mora, ali kad se devet godina kasnije odmetnuo od Rima izdajnik Teutin a saveznik rimski Demetrije Hvaranin i pristao uz Makedoniju, udare na nj Rimljani i potuku ga. Demetrije pobjegne, a Rimljani podvrgnu izravno vlasti svojoj otok Hvar i danas nepoznato mjesto Dimali na kopnu (219.). Tako udare Rimljani temelj vlasti svojoj na sjeverozapadnoj strani Balkanskoga poluostrva. Sto godina kasnije zagospoduju čitavom istočnom obalom Jadranskoga mora. Rimljani su međutim na oko pokorili Delmate i Japude pa su od svih zauzetih zemalja ilirskih učinili posebnu pokrajinu »Illyricum« (Ilirik) s glavnim gradom Salonom.

Ilirik.

Ma da su Rimljani od ilirskih zemalja uredili posebnu pokrajinu Ilirik, ipak su unutrašnji goroviti krajevi sačuvali staru slobodu i dizali se na Rimljane. Rimljani su imali još omanjih ratova s Delmatima i Japudima, dok im nasljednik Cezarov Oktavijan, kad je odlučio da Dunav učini granicom države rimske, skršio otpor nakon junačke i ogorčene borbe (35.—33. pr. Is.). No mir ne potraje dugo. Još za vlade Oktavijanove plane zbog poreza i novačenja grozan ustanak (6.—9. posl. Is.), od kojega je zadrhtao i sam Rim. Ustao je sav narod ilirski, i onaj preko Save i Dunava. Vođe im bijahu dva Batona. Pune je tri godine trebalo pastorku carevu Tiberiju, da skrši ustanak, a skršio ga je zauvijek.

Panonija i Dalmacija.

Sada su istom uredili Rimljani od Ilirika dvije pokrajine Panoniju i Dalmaciju. Panonija je obuhvatala današnju zapadnu Ugarsku do Dunava, istočni dio Donje Austrije, Štajerske i gotovo čitavu Kranjsku pa onda Hrvatsku od Risnjaka i Kapele na istok, čitavu Slavoniju i bosansku Posavinu. Središte toj provinciji bijaše današnji Ptuj (Poetovio). Slovenske su zemlje većinom pripadale pokrajini Noriku, ponešto italskoj pokrajini Veneciji, kamo se brojila i Istra. Dalmacija je zapremala svu zemlju između rijeke Raše, Kapele, bosanske Posavine, Jadranskoga mora, arbanaške rijeke Mata, Šare planine pa rijeke Kolubare i Ibra. Dalmaciji je središte Salona. Preko rijeke Kolubare i Ibra do Timoka na istoku i Skoplja na jugu protezala se Gornja Mezija. Ta je razdioba u glavnom ostala do vremena cara Dioklecijana, koji je preuredio državu rimsku; razdijelio ju je u četiri prefekture, 13 dijeceza i 116 pokrajina. Od Dalmacije, Panonije i Norika stvorio je Dioklecijan dijecezu panonsku, koja se doskora prozvala Zapadnim Ilirikom. Od Dalmacije otkine Dioklecijan jugoistočni kraj, provinciju Praevalitanu, crti Budva-Drina na istok, i priklopi je dijecezi Daciji, nekadašnjoj Meziji. Čine je pokrajine Gornja Mezija (sjeverozapadna Srbija s dijelom Šumadije), pa na istoku Dacija i na jugu Dardanija.

Mezija.

Dacija i Dardanija.

www.marinknezovic.info

Dijeceza Dacija prozvala se docnije Istočnim Ilirikom. Daciju čine čisto srpski krajevi (Srbija i Crna Gora), a Paноniju hrvatski i slovenski. Logična je posljedica geografskoga položaja i historijskoga razvitka to, što je Dioklecijan Panoniju, dakle zemlje hrvatsko-slovenske, podvrgao prefekturi Italiji, a Daciju, zemlje srpske, prefekturi Iliriku. Vidjet ćemo, zašto.

Pax Romana

Kazali smo, da je Tiberije ugušio ustanak ilirski zauvijek. I doista je bilo tako. Zemlja se primirila i gotovo četiri stoljeća uživala »rimski mir« (pax Romana), koji je svakomu pojedincu osigurao život i slobodu i dokrajčio vječne borbe, što su ih pojedina plemena ilirska među sobom vodila. To je učinila divna organizacija rimska, koja je u prvom redu tražila da stvori jedne interese svih slojeva pučanstva, i onoga u gradu i onoga na selu. Za sigurnost zemlje pobrinuli su se tim, što su najprije povukli mladež za oružje doraslu u vojsku, poslali je izvan zemlje, na zgodnim mjestima smjestili vojničke posade, te ih povezali izvrsnim i brojnim cestama, da se uzmogne vojska što brže otpremati iz jednoga kraja u drugi. Za vojnicima dolazili su trgovci rimski, koji su se koristili bogatstvom zemlje. Pravi nosioci kulture rimske bijahu vojnici, koji nijesu samo zemlju sigurali, nego i sušili bare, sadili vinovu lozu, pravili opeke, gradili ceste, mostove i tvrde tabore, središta novim mjestima, otkud su se latinski jezik i kultura širili i u najzabitnije krajeve, do kojih su dopirale rimske ceste. Posljedice su skoro izbile. Iliri su se brzo pretvorili u Latine, ilirski se jezik zadržao jedino na planinskim pašnjacima. Pod upravom su rimskom naše zemlje procvale kao nikad prije ni poslije, podigao se obrt i rudarstvo, koje je namicalo zlata, željeza i olova. Blagostanje je zemlje odavala ljepota i udobnost gradova. Rimljani su ih iskitili krasnim hramovima, golemim palačama i prostranim kazalištima, posagradili u njima vodovode, kupališta i uredili trgove.

Kršćanstvo.

To su blagostanje zatirale i napokon dokraja zatrle provale barbarskih naroda germanskih, a utjecalo je i kršćanstvo. Premda su Rimljani bili protivnici kršćanskoj vjeri, ipak se ona brzo raširila po našim stranama. Kršćana je bilo toliko, da za velikoga progona, što ga je car Dioklecijan g. 294.—30 naredio, dala Dalmacija i Panonija lijep broj mučenika. Pr ni dašto nijesu uništili kršćanstvo; ono se

313.

nasuprot vrlo raširilo, kad je deset godina kasnije (313.) car Konstantin glasovitim ediktom svojim u Milanu dopustio kršćanima, da mogu slobodno ispovijedati vjeru svoju. Naše su zemlje dale u to vrijeme kršćanstvu najučenijega čovjeka toga vremena sv. Jeronima, koji se rodio u gradu Stridonu, negdje na medji Panonije i Dalmacije. On je sa židovskoga i grčkoga preveo Sveto Pismo na latinski. Taj je prijevod po-

www.marinknezovic.info

znat pod imenom »Vulgata«. Kasnije je nastala predaja, da je sv. Jeronim izumio i glagolsko pismo, kojim su pisane najstarije crkvene knjige hrvatske.

Upravo u doba sv. Jeronima stali su se u naše krajeve zalijetati doonda nepoznati narodi sa sjevera. Budući da su ti barbari navaljivali na državu rimsku duž cijele sjeverne granice, to je obrana bila slaba. Još je slabija bila i po tom, što se po kulturnim i gospodarskim prilikama svojim istok skupa s Balkanskim poluotokom znatno razlikovao od zapada, te je to dvoje najposlije i dovelo g. 395. do diobe na zapadno-rimsko i na istočno-rimsko carstvo.

Provala barbara.

Rimljani su, kako vidimo, umjeli, da pokorene krajeve polatine i da ih izmire s novim prilikama. To im je uspjelo svagdje na zapadu, na istoku im to ne pođe za rukom, a ne pođe im za rukom zato, jer je ondje dublje uhvatila korijen helenistička kultura. Prvi je to razabrao veliki državnik rimski Julije Cezar. On je vidio, da su to dva protivna svijeta i po kulturnim i po ekonomskim prilikama svojim; zato je i nakanio razdijeliti državu rimsku na dvoje: na grčki istok i na latinski zapad; granicu, koja je imala dijeliti ta dva svijeta, tekla bi od Beograda na Skadar pa Jadranskim i Jonskim morem ravno na Veliku Sirtu u Africi, dakle upravo krajem, gdje obitava naš narod. Ta je crta bila odlučna kod raznih administrativnih dioba, što su ih provodili carevi rimski, a odlučila je i g. 395., kad je car Teodosije Veliki razdijelio državu među sinove svoje. Istok je dobio Arkadije, a zapad Honorije. Teodosije doduše nije mislio zauvijek razdijeliti državu rimsku; nasljednici njegovi imali su sporazumno vladati, zakoni su se izdavali u ime obojice, pa ipak se država nije nikad više sjedinila pod jednim žezlom. Istok je obrazovao svoju posebnu državu — Bizant, koji je imao svoj jezik, svoju civilizaciju, svoje naziranje na politički, crkveni i državni život. Tu nije mogla ništa promijeniti ni rimska crkva, koja je uzalud nastojala da sačuva crkveno jedinstvo. Naši su krajevi, kako vidimo, ležali baš na granici između svijeta istočnoga bizantinskoga i zapadnoga rimskoga, kasnije germanskoga; tu su se ukrštavale dvije sile, koje su htjele zagospodovati ovim stranama; tu je ležao ključ istoka i ključ zapada. Nijedna od te dvije sile nije bila tako jaka, da bi mogla trajno zavladati čitavom zemljom, gdje obitavaju Hrvati, Srbi i Slovenci. To je pored geografskih prilika dovelo do pocijepanosti naroda našega; odatle dva kulturna utjecaja, odatle u glavnom dvije historije. To je uzrok, zašto je hrvatski i slovenski dio naroda našega pao pod utjecaj latinske kulture, a istočni srpski pod utjecaj bizantinski.

Dioba države. 395.

Najprije je zapadni Ilirik pripao Rimu, a poslije je čas bio pod Rimom, čas opet pod Bizantom. To dašto nije išlo bez

www.marinknezovic.info

ratova, pa su ti krajevi mnogo stradali. Još su više trpjeli od barbarskih naroda, najprije od Germana, zatim od Huna pa onda opet od Germana, dok najposlije nijesu došli u ruke Istočnim Gotima (493.). Gospodstvu Istočnih Gota učini kraj bizantski car Justinijan I. (537.). Od toga je vremena Istočni i Zapadni Ilirik dulje vremena bio pod gospodstvom bizantskim, ali u njemu ima već i novih žitelja — **Slavena.**

www.marinknezovic.info

PRVO DOBA.

(Od VI. vijeka do g. 1102.)

IV.

SEOBA JUŽNIH SLAVENA.

Seoba Slavena je u uskoj vezi s velikom seobom narodâ, koja se počinje s provalom Huna (375.), naroda roda uralo-alajskoga. Ti vratolomni stepski konjanici provališe kroz »Velika vrata naroda« između Urala i Kaspijskoga mora u Evropu i zadaše svojim strašnim obličjem (malim čvrstim stasom, grozno iznakaženim licem, sitnim dubokim očima) pa grabežljivošću i okrutnošću svojom strah i trepet savremenicima. Huni obore najprije Istočne Gote, koji su nastavali južnu Rusiju do Dona a s njima i jedan dio Slavena, koji su bili podanici Istočnih Gota. **Huni.**

Istočni su Goti potisnuli Zapadne Gote iz nekadašnje rimske Dacije, današnje Rumunjske, preko Dunava na Balkan, gdje su se najprije nastanili u Meziji i Traciji, a onda u Iliriku. To dašto nije išlo bez ljuta boja sa carstvom. Iz južne su Rusije segnuli Huni preko Karpata u Panoniju, gdje je negdje oko Debrecina udario sebi prijestolnicu A t i l a, »Bič božji«, koji je od raznih naroda finskih, germanskih i slavenskih, što su nastavali Evropu od Rajne pa do u stepe ruske, stvorio jednu golemu državu. Ta je golema država brzo postala, a još brže propala. Nestaje je odmah poslije smrti Atiline (453.): Gepidi i Istočni Goti potisnu Hune iz dunavske ravnice natrag u ruske stepe, gdje ih je nestalo među srodnicima Avarima, Bugarima i Kazarima. Gepidi zauzmu Zatisje i Erdelj, a Istočni Goti Panoniju, ali je doskora zamijene s krajevima na donjem Dunavu. Čim su Gepidi i Istočni Goti potisnuli Hune iz Ugarske i Erdelja, počnu se Slaveni spuštati prema Dunavu. Po tome je rasulo hunske države početak povijesti slavenskih naroda. Oni su se sada mogli po volji kretati i seliti iz pradomovine svoje. **Atila**

A gdje je pradomovina Slavena?

Po obilju riječi, što ih kod svih naroda slavenskih nalazimo, za vode tekućice, stajaćice, za izvore, studence i jezera, za baruštine i močvare, pa za šume, gajeve i šikare **Pradomovina Slavena.**

www.marinknezovic.info

domišljamo se, da pradomovinu Slavena treba tražiti u kraju, bogatu šumom i vodom, a usto je ravnica. Takova je Poljska i Ukrajina. Koji je to kraj, ne da se natanko odrediti. Ono malo mršavih podataka grčkih i rimskih pisaca dovodi nas do toga, da je to kraj između Visle i dnjeparskih pritoka Desne i Sule, između gornjega Buga i Karpata pa gornjega Njemena i Dnjepra. Tu ih povijest prvi put susreta. Odavde su se u trećem vijeku poslije Isusa počeli u većim skupinama seliti najprije na zapad prema Labi i na jugoistok i to odmah, čim su Goti ostavili postojbinu svoju na ušće Visle i naselili se u Daciji. Kao podanike Istočnih Gota nalazimo Slavene već u IV. vijeku po Is. na lijevoj obali ušća dunavskoga odmah do Dacije, i to pod imenom V e n e d a. Vidjeli smo, da su i Slaveni i Istočni Goti pali pod gospodstvo hunsko. Poslije raspa hunske države prodiru Slaveni u današnju Rumunjsku, a potkraj V. vijeka eno ih već na lijevoj obali donjega Dunava. Provaljuju ustopce i polagano, gotovo nečujno, bez velikih prevrata i naglih promjena. Zato ih bizantski pisci onoga vremena i ne spominju.

Za bizantskoga cara J u s t i n a I. (518.—527.), a još više za nasljednika njegova J u s t i n i j a n a I. (527.—565.) prelaze Slaveni već preko donjega Dunava da plijene i robe po Balkanskom poluotoku. Justinian I., zabavljen velikim ratovima (Perzijancima, Vandalima i Istočnim Gotima, koji su zagospodovali Italijom) nije imao dosta vojske, da im zakrči put preko Dunava na Balkan, gdje su najprije harali, a onda pomalo se i naseljivali po opustjelim krajevima.

Slaveni na Balkanu.

Tako se Slaveni najprije naseljavaju u istočnom dijelu Balkanskoga poluotoka. Te provale i polagana seoba nijesu nimalo smetale Slavene, da u isto vrijeme i na drugoj strani ne zapreme srednje Podunavlje i Panoniju. Kad je sredinom VI. stoljća nastradala država Gepidska od srodnika svojih Langobarda pa kad su Langobardi odmah poslije toga otišli u Italiju (568.), poplave Slaveni veliku ugarsku ravnicu sve do Save i Dunava. Ti su Slaveni odmah pali pod vlast novoga turanskog naroda, što je s istoka došao i Langobardima pomogao, da unište Gepide. To su A v a r i, koji su poda se skučili i češke i moravske Slavene.

Slaveni u Podunavlju.

Od Slavena, koji su doonda u Panoniji bili, ostade jedan dio i dalje u Panoniji; služio je gospodare svoje Avare kao ratar i hranitelj, onamo im opet bio pomoć u neprestanim ratovima njihovim. To su P a n o n s k i S l a v e n i. Drugi dio Panonskih Slavena, potisnut provalom avarskom, uzme prodirati dalje rijekom Savom, Dunavom i Murom u Alpe, te zapremi današnju Kranjsku, Koruśku, Štajersku, Goricu, najposlije istočni dio Tirola, jugoistočni Salzburg, južnu Gornju i Donju Austriju, zapadnu Panoniju, većinu Primorja i sjevero-

Slaveni

www.marinknezovic.info

istočni dio italske pokrajine Venecije. Ta se seoba panonskih Slavena svrši potkraj VI. vijeka. Po rimskoj pokrajini Karantaniji (odatle Koruška) prozovu ih Karantanski Slaveni, ali se oni sami zovu naprosto Slovenci. U to doba vojuju Slovenci s Bavarcima, a na jugozapadu u Furlaniji s Langobardima. Inače priznavaju Slovenci vrhovno gospodstvo avarsko.

Avari.

Avari su se ugnijezdili u ugarskoj nizini kao saveznici Bizanta, ali su se doskora prometnuli krvnim neprijateljem njegovim. Avari osvoje grad Sirmij (današnju Mitrovicu, 582.), raspuće cesta, što su vodile do Jadranskoga, Egejskoga i Crnoga mora. Potkraj VI. vijeka popali, opustoši i uništi avarski hagan Bajan s velikom vojskom Avara i Slavena najprije Dalmaciju, onda Istru, te su se još samo držali gradovi u Primorju i na otocima, na čelu im glavno mjesto Salona (Solin). Do g. 602. držala se još nekako sjeverna granica duž Save i Dunava. Ali kad je g. 602. krenula rimska vojska iz ovih strana na Perziju, navali bujica Avara i Slavena cestama rimskim i stane nemilice harati nezaštićene pokrajine bizantske. Sad padnu i gradovi u Primorju.

Pad Salone 614.

Prva pade Salona (oko 614.), Avari je obratiše u prah i pepeo; za njom dođu na red i drugi gradovi primorski. Od Avara i Slavena obrani se samo Trogir, Zadar i otoci, kamo se jedan dio stanovništva zaklonio. Tako dođe sjeverozapadna strana Balkanskoga poluotoka pod vlast Avara, koji su ostavili ovdje slavenske podanike svoje. Ti Slaveni nijesu dugo ostali pod jarmom avarskim.

Kad su Avari i Slaveni g. 626. doživjeli grdan poraz pod zidovima carigradskim, okrenu Slaveni najednom leđa Avarima i odu kućama svojim. Tu nesreću avarsku, kojom se zacijelo znala dokraja okoristiti i lukava diplomacija bizantska, upotrijebe Slaveni u Noriku, Dalmaciji, Iliriku i Meziji pa zbace sa sebe jaram avarski. To isto učine i zapadni Slaveni pod vodstvom kralja Sama, koji je zasnovao prvu slavensku saveznu državu (627.—658.). To je prva država, koja je vezala zapadne Slavene s južnima. Budući da su u Avara izbili nemiri, ostali su oni gospodari samo u ugarskoj nizini, u zemlji između Save i Drave pa u Srijemu. Tako se sredinom VII. vijeka svršuje u glavnom i seoba južnih Slavena. Južni Slaveni, kako vidimo, nijesu došli kao gotov narod u novu postojbinu svoju, nego u omanjim skupinama kao bratstva i plemena; potiskivali su ih većinom Goti i Avari.

Samo.

Seoba Hrvata

Tako znamenit događaj, kao što je oslobođenje ispod jarma avarskoga, morao je ostaviti dubok dojam u narodu. I ostavio je! Narod naime pripovijeda još u X. vijeku, da su Hrvati u vrijeme cara Heraklija (610.—641.), koji je ono Avare i Slavene očepušao pod Carigradom, stanovali u da-

www.marinknezovic.info

našnjoj zapadnoj Galiciji. Tu je bila Velika Hrvatska, što će reći toliko, koliko Stara Hrvatska, dakle ne velika po prostoru, već po vremenu. Na poziv Heraklijev, da dođu u Dalmaciju i da odanle protjeraju Avare, diglo se sedam plemena, a vodilo ih je pet braće: Klukas, Lobel, Kosjenec, Muhlo i Hrvat, pa dvije sestre Tuga i Buga. Krenu u Dalmaciju. Došavši u Dalmaciju zametnu Hrvati krvavu borbu s Avarima, najposlije nadjačaju i unište nešto Avara, a drugo pokore. Od Hrvata, koji su došli u Dalmaciju, odijeli se jedan dio i zagospoduje Ilirikom i Panonijom. To je zapisao grčki car Konstantin VII. Porfirogenet[1] (912.—959.). Sličnu vijest nalazimo i u Tome, arciđakona spljetskoga; živio je u XIII. vijeku, a bit će o njemu još govora. On naime veli, da je sedam ili osam plemenitih plemena došlo za gotskoga kneza Totile (oko 548.) iz Poljske i zavladalo zemljom, koja se kasnije zvala »Hrvatska«, pošto su prije pokorili predašnje žitelje te zemlje.

Seoba Srba.

I za Srbe pripovijeda Konstantin VII. Porfirogenet, da su se doselili iz zemlje Bojki t. j. iz zemlje Srba iza Karpata. Car Heraklije dao im je najprije oblast solunsku, a kad su je ostavili, oblasti i zemlje Hrvatima na istoku.

Bugari.

Ne smijemo mimoići četvrto pleme jugoslavensko — Bugare. Bugarski je narod postao od vojnički organiziranih turskih Bugara i od jednoga dijela onih Slavena, što su bili na lijevoj obali donjega Dunava pa onda prešli Dunav za cara Justinijana i nasljednika njegovih, te se naselili po opustjelim i nenaseljenim pokrajinama rimskim sve do u južnu Grčku. Ti su Slaveni činili tri skupine: sjevernu, koja je zapremila istočnu Meziju među Dunavom, Crnim morem i Balkanom, srednju, koja je okupila srednju i južnu Makedoniju, i južnu, koja se razmjestila po Epiru, u Tesaliji i Peloponesu. Posljednja je bila najslabija, te se polako pretočila u Grke i Arnaute. Baš tako je nestalo i onih Slavena, što su ostali na lijevoj obali donjega Dunava. Zvali su ih Dački Slaveni. Ti su seobom najzad tako oslabjeli, te su se oni do početka XIX. vijeka pomalo pretvarali u Rumunje, koji su ovamo postali od romaniziranih Dačana, a onamo opet od romaniziranih tračko-ilirskih plemena, što su se doselila s Balkanskoga poluotoka.

Stapanje Bugara i Slavena.

Sva ta plemena nijesu nikada sačinjavala jednu političku cjelinu. Samo se sjeverna i srednja skupina našla na okupu u jednoj državi, ali ni nje nijesu stvorili oni sami, već

[1] »Porfirogenet« će reći »u grimizu rođeni«, jer se rodio, kad mu je otac već kao car nosio grimiz. Djelo, u kojem je to napisao, zove se »Upravljanje državom« (De administrando imperio).

www.marinknezovic.info

tuđi na vojničku organizirani narod turski Bugari. Bugari su se odijelili od suplemenika svojih Bugara na Volgi pa su se spustili na obale Crnoga mora. God. 679. prevede ih preko Dunava voda njihov Asparuh i osvoji zemlju između Iskera, Balkana, Dunava i Crnoga mora. Tih je Bugara bilo premalo (20—25.000), da bi se u slavenskom moru mogli održati; zato su se polagano pretočili u Slavene. To dokraja izvrši kršćanstvo. No kako su Germani Franci dali svoje ime romaniziranim Galima i sami se romanizirali (odatle Francuska) i kako su Germani Rusi, poslaveniše se, dali svoje me Rusima, tako su i Bugari novoj zemlji dali svoje — bugarsko ime. Što im se jače širila vlast, to je većma nestajalo slavenskoga imena, a ostajalo samo bugarsko. To se pretakanje Bugara u Slavene obavilo mirnim putem. Bugari, konjanički narod, trebali su pašnjaka, a Slaveni, ratari, polja. Tako nijesu jedni drugima smetali. Bugari su među Slavene unijeli nešto novo, što Slaveni nijesu znali, a to je državni život.

Romani.

Od staroga je žiteljstva u našim krajevima ostalo nešto malo Grka po Istri i po Srijemu. Rimskih naseljenika i romaniziranih starosjedioca bilo je najviše po gradovima u Primorju. Do XII. ih vijeka zovu Romani, a poslije Latini. Jezik su svoj zvali latinski, a bio je zapravo samo narječje, što su ga učenjaci prozvali dalmatinskim. Talijanski, i to mletačkim narječjem, počeli su Romani govoriti istom u XV. vijeku. Slaveni su Romane zvali Vlasi. Ime dolazi od keltskoga plemena »Volcae«. Od toga su imena Germani načinili ime »Welsch« i prozvali tako najprije sve Kelte, a onda i sve Romane. Od imena Welsch je postalo ime Vlah. Osim tih primorskih Romana bilo je sila Romana, predaka današnjih Rumunja, koji su se iz Gornje Mezije i Dardanije razasuli po svim brdovitim stranama sve do Like i Krbave. Slaveni su i te Romane zvali Vlasi, a katkada i »Crni Vlasi«, što je prijevod bizantinskoga Morovlasi. Tako su ih Bizanćani zvali zbog odijela. Potomci tih Vlaha su današnji Makedorumeni (Cincari). Ti su rumunjski Vlasi pastiri. Od starosjedilaca djelomice poluromaniziranih Ilira sačuvalo ih se najvše u kraju među Skopljem, Pećima i Jadranskim morem. Središte im je bilo mjesto Arbanum kod Kroje, a na glasu je pjesmom opjevani junak njihov Škenderbeg. Od XI. vijeka naprijed proteglo je ime Arbanenses ili Albanenses na sav narod, što ga danas zovemo Arbanasi ili Arnauti.

Vlah.

Arbanasi.

Od ostalih naroda, što su u ono vrijeme na mahove našim stranama vladali, znamo samo za Avare. Njih je bilo najviše u današnjoj sjevernoj Dalmaciji, Lici, Krbavi, Gackoj i sjeverozapadnoj Bosni. U ličko-krbavskim stranama imali su valjada i svojega poglavara — bojana, od čega su Hrvati načinili riječ »ban«.

Ban.

www.marinknezovic.info

V.

KULTURNE PRILIKE JUŽNIH SLAVENA PRIJE DRŽAVNOGA UREĐENJA.

Zanimanje. Proučavanje jezika uči nas, da ima mnogo riječi, koje su svima jezicima slavenskim zajedničke, potječu dakle iz vremena, kad su još Slaveni na okupu bili. Te nam riječi kazuju, da su stari Slaveni bili lovci, pčelari, ratari i stočari, već prema tomu, kakav je bio kraj, što su ga nastavali. Od žita siju najviše ono, za koje ne treba bogzna kako orati zemlju — ta drveni im plug nije zadirao duboko — a to su proso i raž.

Stan. Stanove grade Slaveni najradije na šumskim čistinama i uz rijeke. Voda i šuma glavna su im obrana od neprijatelja, a i glavno vrelo hrani. U vodi love ribu, u šumu idu po med i divljač; na čistini, što je šuma opkoljuje, pasu stoku i teže ono zemlje, što im treba za život. Stan svoj zove Slaven isprva hram, istom kasnije gradi »hyže«. Hram je od drva, zidovi su od pletera, a oblijepljeni glinom. Svijetlo, što prodire kroz okno, rasvjetljuje stol, klupe i ognjište.

Hrana i piće Jedu divljač, neke domaće životinje, ribe i ptice, mlijeko i mliječne stvari pa hljeb od žita. Piju slatku medovinu, kvas od kiseloga mlijeka i pivo od slada. Troše preko mjere, osobito za svečanosti i pogrebe. Gostoljubivi su nada sve i veliki su prijatelji glazbe.

Brak. Bračni im je život čist. U običaju je jednoženstvo. Odanost i vjernost slavenskih žena ističu razni pisci. Ženu otimaju, kupuju ili se sporazume. Najstariji je običaj otmica.

Društveni i državni život. Društveni i državni život starih Slavena osniva se uopće na zajedničkom ili zadružnom životu svojte. Očevina se nije dijelila, nego je cijela porodica ostala na okupu dogod nije bio dom ili zadruga premalena. Onda bi se jedan dio odijelio i osnovao blizu nov dom, kuću ili zadrugu. Više domova ili zadruga čini bratstvo, a više bratstava pleme.

Župa. Kraj, što ga pleme zapremi, zove se župa. Središte je župi grad, gdje stoluje župan, kojega biraju iz bratstva, ugledna po starini i veličini. Od bratstva, iz kojega su se birali glavari plemena, postalo je plemstvo. Župan je sudac, vojvoda i svećenik. Inače je njegova vlast neznatna. U svim znatnijim poslovima plemenskim mora saslušati vijeće ili zbor starješina. Svako pleme živi za se i samostalno. Kad hrupi pogibao, slože se i izaberu jednoga vojvodu ili kneza. Kad opasnost mine, razvrgne se savez. U takvim prilikama dašto nijesu Slaveni bili kadri da stvore čvrstu državnu organizaciju ni da stvore kao narod jednu jedinstvenu državu. Ako bi se, osobito zbog pogibli, savez održao i poslije, onda bi nastao slavenski narod, puk ili jezik. To bi se

www.marinknezovic.info

desilo i onda, kad bi koje jače pleme slabija susjedna plemena pokorilo ili ih opet moću i ugledom svojim oko sebe okupilo, pa im nametnulo svoje ime. Tako su Hrvati i Srbi učinili.

Sudstvo.

Omanje raspre među članovima porodice ili bratstva rješava domaćin i starješina. Veće stvari idu pred župski sud. Budući da bratstvo prema bratstvu istupa kao cjelina, zato i uvreda, šteta ili sramota, što se članu bratstva nanese, dira cijelo bratstvo; ono mora sebi pribaviti zadovoljštinu. Odatle zbog ubivstva krvana osveta. Ali da ne bude borbe do istrage, nagodili bi se: krivac ili bratstvo platili bi za njega ucjenu, koja se zvala krvarina ili vražda.

Ćud.

Pod utjecajem njemačkoga pjesnika Herdera i češkoga pjesnika Jana Kollára, toga apostola Slavenstva, prevladalo je mnijenje, da su stari Slaveni bili ljudi mirne i blage ćudi, koji nijesu nikomu zla činili, pa se to i danas često ponavlja. No povjesne činjenice dokazuju, da oni nijesu nimalo bolji ni gori od savremenika svojih. I oni kojlu, pale i plijene: što ne mogu sa sobom odvući, to poubijaju i zatru.

Rat.

Na vojsku idu pješke, poređani po bratstvima i plemenima. Ali kako im je oružje za obranu (drven štit) i za navalu (koplje, drven luk i otrovne strjelice) bilo slabo, a plemenska nesloga je pobijala svaku centralnu vlast i vojno uređenje, nijesu se mogli na otvorenom polju ogledati sa susjedima svojim, koji su u vojništvu bili kud i kamo napredniji. Razabravši slabost svoju, nastojali su da pobijede žestokom, naglom navalom i lukavštinom. Vještaci su u nenadnom napadanju.

Vjera.

U vjeri se starih Slavena ogleda osnovno načelo arijske vjere, t. j. borba između svijetlih i tamnih prirodnih sila, između dana i noći, ljeta i zime, života i smrti, dobra i zla, plodnosti i neplodnosti. Bizantski pisac Prokopije veli, da Slaveni drže, da je samo jedan bog, koji gradi umuju, gospodar svega: štuju potoke i vile, a i druga neka božanstva. Prokopije nažalost ne veli, kako se to boštvo zove. Kako su južni Slaveni vrlo rano primili kršćansku vjeru, brzo se u njih zaboravilo ime starih bogova. Rusi, koji su pored Polapskih Slaveni najdulje održali svoju staru vjeru, zovu najviše boštvo Perun. Perun se prvi u proljeću javlja gromom; on pušta iz olujnih oblaka kišu i razbija ledene okove, kojima je božica tmine i smrti Morana zemlju okovala. Od ostalih bogova pominjemo Sunce ili Dažboga (= Daj bože), izvor svemu dobru na zemlji, pa Vesnu, božicu proljeća. Od nižih se bogova ističu riječni dusi i vile. Od vila se razlikuju tri rođenice ili sujenice, koje novorođenčadi dijele udes. Ljudima su neprijatni vukodlaci, vještice i zmajevi.

www.marinknezovic.info

Bogoslužje. Južni Slaveni nemaju hramova ni idola. Klanjaju se i žrtvuju u pridodi. Nemaju ni svećenika. Žrtve prinose starješine. Glavne su svetkovine u uskoj vezi s godišnjim mijenama. Svetkovine se počinju s rođenjem nepobijedenoga sunca o zimskom suncokretu — s rođenjem mladoga boga, božića (Badnjak, Koleda), koji se izbavlja vlasti bijesova. Pobjeda proljeća nad zimom i smrću, Vesne nad Moranom, slavi se o proljetnoj ekvinokciji. Najveća je svetkovina Kupalo (jarilo, krijes) o ljetnom suncovratu, kad se sunce uspne do najveće visine svoje i potpuno svlada zimu i smrt. Tom se zgodom žrtvovalo pod vedrim nebom suncu i ognju, a palili su se kresovi.

Posmrtni život. Slaveni vjeruju u besmrtnost duše. Kad čovjek umre, duša se rastane s tijelom, ali ostaje u zemlji, dogod se tijelo po obredu ne spali ili sahrani. Pošto se tijelo po obredu spali ili sahrani, odlazi ona u carstvo mrtvih t. j. u nav. na neki otok na kraju svijeta, gdje sunce zalazi. Ne ovrši li se pogreb, kako treba, ostaje duša na ovom svijetu, te se potuca od nemila do nedraga. Kod ukopa se pokojniku na čast slave igre. To je trizna. Poslije toga je strava ili daća (karmine), gozba mrtvačeva.

VI.

NAJSTARIJA POVIJEST SLOVENACA.

Od južnih Slavena jedini Slovenci nijesu stvorili svoju narodnu državu. Oni su doduše većioom istrijebili stare stanovnike, s kojima je nestalo i kršćanstva u onim stranama, ali su opet priznavali Avare za svoje gospodare. Od avarskoga ih gospodstva oslobodi Samo. I pod Avarima i pod Samom zadržali su oni svoje domaće vojvode. Poznat nam je od njih Valuk. Poslije smrti Samove (658.) zadržali su Slovenci slobodu svoju samo vrlo kratko vrijeme. U ratovima, što su ih ponovno vodili sa susjedima svojim, s Bavarcima, Langobardima i Avarima, izgubili su opet samostalnost svoju. Bilo je to negdje između godine 743. i 748., dak je pritisnut od Avara vojvoda njihov Borut zatražio pomoć u Bavaraca. Avare su doduše uz pomoć bavarsku odbili, ali je Borut morao priznati vrhovnu vlast bavarsku. Poslao je svojega sina Gorazda i nećaka Hotimira u Bavarsku, da ih ondje u kršćanskoj vjeri odgoje. Pa doista za vlade njihove — vladao je jedan za drugim — i za nasljednika njihova Volkuna širila se vjera kršćanska u Slovenaca, premda su se starovjerci opirali. Salzburški nadbiskup, kojemu je papa Slovence podredio, pošalje na molbu Hotimirovu biskupa Modesta

Samo († 658.)

Pod Bavarcima.

www.marinknezovic.info

sa svećenicima, da krsti narod. Modesto je osim drugih crkava posvetio i crkvu Djevice Marije na Gosposvetskom polju nedaleko od Krnskoga grada u Koruškoj. Krštenje.

God. 788. kad je Bavarska pala sasvim pod franačku vlast, dođu i Slovenci pod Karla Velikoga. On im je ostavio domaće vladare (Vojnomira, Jnka, Pribislava, Stojmira i Etgara), ali ih je po crkvi pocijepao. Istočnu ili, kako je inače zovu, slavensku marku, podvrgne nadbiskupu salzburškomu, a furlansku patrijaru akvilejskomu. Dijelila ih je rijeka Drava. Za nasljednika Karlova Ljudevita Pobožnoga utrne u Slovenaca i posljednji tračak slobode. Kad su se naime Slovenci, ogorčeni s nasilja franačkih upravnika, digli na Franke i pristali uz Ljudevita Posavskoga, svrgne Ljudevit Pobožni domaće knezove te im nametne franačke grofove (823.). Tim se počinje njemačko gospodstvo, koje traje do g. 1918. Sada prestaje zapravo povijest plemena slovenskoga; rastrgali su ga u malene oblasti, te se može govoriti samo o povijesti pojedinih oblasti. Jedini je spomen na nekadašnju slobodu obred, kojim su postavljali koruške vojvode na Gosposvetskom polju. U Karantaniji i Panoniji širili su kršćansku vjeru svećenici nadbiskupije salzburške. Ta je nadbiskupija dobivala velika imanja, a dobivali su ih i svjetovni ljudi, naročito upravnici; za poznijih njemačkih vladara primali su imanja takodjer biskupi freisinški u Bavarskoj i briksenski u Tirolu. Svi ti novi duhovni i svjetovni posjednici naseljavali su po imanjima svojim svoje ljude Nijemce, koji su one krajeve pomalo ponjemčivali. To najposlije nije bilo ni teško, jer su Slovenci u glavnom zaposjeli ravnine i dolove, a sjeverne su strane i onako bile slabo naseljene. Pod Francima. Ponjemčivanje.

Narodnu je snagu Slovenaca najviše oslabilo cijepanje Karantanije ili Koruške na omanje oblasti. Do g. 976. bila je Karantanija dio vojvodine Bavarske. Te godine otkine je car Oton II. i dade posebnom vojvodi karatanskomu. Karantanija je tada opsezala Štajersku, Korušku, Kranjsku, Istru i Veronsku marku. Karantanijom su vladale vojvode iz raznih porodica, koje su upravu zemlje povjeravale krajiškim grofovima, a oni su opet nastojali da povećaju svoju vlast. Tako se Karantanija pomalo raspadala u omanja krajišta ili marke. Najznatnije je još uvijek krajište koruško, koje je opsezalo gornju i srednju Štajersku. Njom su vladali grofovi Eppensteini. Južno od koruškoga krajišta bilo je krajište ptujsko i savinsko, a na Gorenskom kranjsko (Carniola, Chreina marcha), dok su ostalom današnjom Kranjskom, ali bez Slovenske marke, vladali biskupi freisinški i briksenski. Slovenska je marka s Metlikom u to vrijeme dio Hrvatske. Kranjskoj je pripala negdje -- početku XIII. vijeka za Andrije II. Cijepanje Karantanije.

www.marinknezovic.info

Uz korušku marku postojala je i vojvodina Koruška, ali u manjem opsegu. Car Henrik II. (1002.—1024.) podijeli vojvodinu Koruško markgrofu koruškomu Adalbertu Eppsteinu, te se tako vojvodina i marka našla u jednoj ruci. To je ostalo do g. 1122., kad vojvodina Koruška prijeđe njemačkoj porodici Sponheim, a marka Koruška njemačkoj porodici Traungau u ruke. Po gradu Steyer u Gornjoj Austriji prozvali su se potonji grofovima štajerskim, a po njima i Koruška marka Štajerskom Markom. G. 1180. podigne je car Fridrik I. Barbarosa na vojvodinu. Ta politička pocjepkanost slovenskoga naroda potisne Slovence sasvim s polja političkoga.

Štajerska.

PRVE OBLASTI HRVATSKE.

Kad su se Hrvati stalno udomili u novoj postojbini svojoj, nijesu odmah stvorili države. To je sasvim razumljivo, jer nijesu ovamo došli kao organizirani narod nego kao čas veće čas manje zadružne skupine, koje su i dalje pod svojim županima i starješinama živjele starim patrijarhalnim životom svojim. Taj se život istina kretao u sitnim zadjevicama, u međusobnim borbama, u pljačkanju susjeda svojih, ali i u stvaranju sve većih oblasnih jedinica, koje su nastale u borbi za opstanak. Kako je dugo taj patrijarhalni život trajao, ne znamo. Izvori o tom šute. Samo onako izdaleka može se naslutiti, da su priznali cara Konstantina IV. Bradatoga (668.—685.) za gospodara svoga, a on im opet potvrdio naselja njihova u svojoj državi (678.).

Patrijarhálni život.

Sve do početka IX. vijeka dolaze Hrvati, Srbi i Slovenci samo pod općim imenom Slaveni. Istom u borbama sa susjedima svojim, s Francima, Latinima, Grcima i Bugarima, izdignu se između raznih plemena, kojima ni imena ne znamo, Hrvati i Srbi. Oni su sva okolna plemena oko sebe okupili i stvorili državne organizacije. O granicama između hrvatskoga i srpskoga plemena ne da se ni govoriti, jer je razvitak državni sam sa sobom donosio, te je sad jedna, sad opet druga država opsegom svojim bila veća ili manja.

Hrvati i Srbi.

U ratovima sa susjedima svojim osnovali su Hrvati bez sumnje veće oblasti, t. j. više se plemena stopilo u jednu oveću političku jedinicu. Te su se političke jedinice s vremenom opet stapale još u veće oblasti. Oči IX. vijeka imamo već neke stalne oblasti. Prvu je oblast stvorilo pleme Hrvat. Ono je iznajprije okupilo župe između Cetine i Zrmanje, a onda i župe, što su se sterale između Zrmanje i Raše u Istri. Prema istoku se ta oblast pružala do gornjega Vrbasa pa onda preko donjega Vrbasa i Donje Bosne. Svu zemlju od

Oblasti.

www.marinknezovic.info

Raše do Cetine zove pop Dukljanin[1] Bijela Hrvatska, a zemlje od rijeke Cetine do Drima Crvena Hrvatska, što je čine manje oblasti: Neretljanska između Cetine i Neretve, Zahumska ili Humska od Neretve do Dubrovnika, Travunjska od Dubrovnika do Kotora i Dukljanska od Kotora do Drima. Plemena, koja su te oblasti nastavala, imala su svoje rođene vladare. Bijela Hrvatska. Crvena Hrvatska.

Hrvati zapreme, kako znamo, i Južnu Panoniju t. j. Zemlju Dravi na jug i jugozapad sve do kapele ili Gvozda. Obično je zovemo Slovenska zemlja ili Panonska Hrvatska. Središtem joj je Sisak. Ta je oblast sve do u XVI. vijek, a donekle i danas zadržala prvobitno ime, zajedničko Hrvatima, Srbima i Slovencima: Slavonija ili Sklavonija. Ime današnje Slavonije jest ostatak nekadašnjega imena, koje je obuhvatalo svu zemlju, što je Hrvati, Srbi i Slovenci nastavaju onamo do Soluna i Rhodope planine. U Slovinskoj su zemlji još oblasti Usora (oko donje i srednje Bosne i pritoka njezinih) i Soli u sjeveroistočnoj Bosni između Save i Drine, gdje su danas mjesta Tuzla i Zvornik. Slovinskoj zemlji na istok bila je oblast Srijem oko rimskoga Sirmija. Panonska Hrvatska.

Na istoku oko gornje Bosne bijaše slavenska oblast Bosna. Prvi put je pominje car-pisac Konstantin VII. Porfirogenet (oko g. 950.). Granicom joj je na istoku i jugoistoku prema Srbiji ili Raši dolina rijeke Drine iznad Zvornika do ispod Goražda; na sjever se protezala valjada do Vranduškoga klanca, a na zapad do područja gornjega Vrbasa. Prvobitno je dakle Bosna obuhvatala kraj oko gornje Bosne. Bosna.

Imena »Panonija« nestalo je sasvim u našim stranama. Održalo se samo ime »Dalmacija« i to za ostatak posjeda bizantinskoga, koji se službeno zvao »Thema Dalmatia«, t. j. oblast Dalmacija. Ta je oblast dašto bila vrlo malena. Obuhvatala je otoke Krk, Osor, Rab i Vergadu pa gradove Zadar, Trogir, Spljet, Dubronik i Kotor. Carski je namjesnik stolovao u Zadru. Dalmacija je plaćala caru godišnji danak i davala brodovlje i momčad, ako je car ustrebao. Inače su bili sasvim samostalni. Kad govorimo o toj Dalmaciji, ne smijemo nipošto pomisliti na današnju Dalmaciju, jer je baš današnja Dalmacija u sjevernom dijelu svojem kolijevka kraljevstva krvatskoga. Jedina veza, koja je dalmatinske Ro- Dalmacija.

[1] Tako se zove nepoznati pisac, katolički svećenik barske biskupije, koji je u drugoj polovici XII. vijeka napisao Ljetopis o raznim događajima, što su se zbili u Duklji u XI. vijeku i u prvoj polovici XII. vijeka. Prvi je dio toga »Ljetopisa« zarana dospio u Hrvatsku, gdje je s latinskoga bio preveden na hrvatski. Prvi dio je zbrka raznih izobličenih događaja, drugi dio sadržaje pričanje staraca, a nešto je i od samoga pisca.

www.marinknezovic.info

mane vezala, bijaše obnovljena biskupija ili titularna nadbiskupija u Spljetu, koja se osnovala negdje oko g. 780. Prvi biskup bijaše Ivan Ravenjanin. Biskupija bijaše podređena patrijaru carigradskom, kojemu je car Leon III. g. 732. podredio cijeli teritorij bizantske države.

VIII.

PANONSKA HRVATSKA.

Od oblasti, što smo ih netom nabrojili, razvile su se pomalo dvije velike političke jedinice, dvije kneževine: Dalmatinska i Panonska Hrvatska. Prva bijaše samo po imenu pod vrhovnim gospodstvom bizantskim, a druga pod gospodstvom avarskim. Svakoj bijaše na čelu vladar, koji se u latinskim ispravama zove dux. Narodno nam ime nije sačuvano. Mi ga obično zovemo knez, premda se ta riječ javlja istom u XI. vijeku. Knez Panonske Hrvatske stoluje u Sisku, a knezu Dalmatinske Hrvatske ne da se odrediti prijestolnica; bit će, da mu je dvor bio u Bihaću blizu Spljeta.

Dux ili knez.

Knez Dalmatinske Hrvatske, kojoj je na sjeveru isprva granica bila Zrmanja, segne preko Zrmanje i podvrgne sebi zemlju do Kapele i Istre. Namjesnikom i zamjenikom kneževim u njoj ostane dotadašnji glavar njezin »ban«. Ban je najposlije postao zamjenikom kneževim nesamo u svojoj banovini, nego u čitavoj kneževini.

Ban.

Prvi veliki narod, s kojim su se Hrvati sukobili, bijahu Franci. Karlo Veliki, najznamenitiji vladar njihov, pokori Langobarde u Italiji i Bavarce u istočnim alpskim zemljama (788.). Slovenci, podanici bavarski, dođu sada pod Franke. Karlo pripoji još bizantsku Istru (788.) i postane susjedom Hrvatima. Budući da su Avari pomagali bavarskoga kneza, kad se pobunio protiv Karla, zavojšti Karlo na njih i uništi avarsku državu (796.). U Karlovoj je vojsci bio onda i knez Panonske Hrvatske **Vojnomir** sa svojim četama. Vojnomir se doduše oslobodio avarskoga gospodstva, ali ga je pritislo franačko. U političkom pogledu podredi Karlo Vojnomira krajiškomu grofu furlanskomu, a u crkvenom patrijaru akvilejskomu, koji je potkraj VIII. vijeka pokrstio Panonsku Hrvatsku.

Karlo Veliki.

Vojnomir.

Franačko vrhovništvo.

I Dalmatinska se Hrvatska morala doskora pokoriti Karlu Velikomu. Desilo se to, kad se Karlo Veliki zaratio s carem bizantskim naročito zato, što se dao u Rimu okruniti za »cara rimskoga« (800.). Još prije toga provali furlanski markgrof Erich u Dalmatinsku Hrvatsku; no to je platio glavom kod Trsata (799.). Ali je svejedno Dalmatinska Hrvatska sve onamo na istok do Vrbasa i na jug do Cetine morala priznati vrhovnu vlast franačku, kad je car Karlo u dva na-

www.marinknezovic.info

vrata sklopio mir s carstvom bizantskim (g. 803. i najposlije u Achenu 812.). Bizant zadrži samo gradove Zadar, Trogir i Spljet pa otoke Krk, Cres s Lošinjem i Rab. To je odsada oblast Dalmacija. Dalmatinsku Hrvatsku, a tako i Panonsku Hrvatsku, podredi Karlo politički markgrofu furlanskom a po crkvi patrijaru akvilejskomu. Knez Dalmatinske Hrvatske u to vrijeme bijaše **Višeslav** (oko g. 800.).

Ljudevit Posavski 810.—821. i Borna 810.—828.

Nasljednik, a po svoj prilici i sin Višeslavov, bijaše **Borna** (oko 810.—823.). Borna je ostao vjeran nasljedniku Karlovu Ljudevitu Pobožnomu, a knez Panonske Hrvatske **Ljudevit** (oko 810.—821.), digao se protiv njega zbog zuluma margrofa furlanskoga Kadalôa. Ljudevit porazi Kadalôovu vojsku (819.). Na povratku umre Kadalô od groznice. Ljudevit ponudi caru Ljudevitu Pobožnomu mir. Car odbije. Videći Ljudevit, da je preslab, da bi se mogao odrvati onako moćnom carstvu, pozove u pomoć Bornu, Slovence i Timoćane. Borna odbije, a Slovenci se u današnjoj Kranjskoj i južnoj Štajerskoj odazovu pozivu Ljudevitovu. Novi markgrof furlanski Balderich udari na Slovence. Njima priskoči u pomoć Ljudevit, ali ga Balderich potisne. Uto provali Borna u zemlju Ljudevitovu. Ljudevit ga dočeka na Kupi (valjada blizu Siska) i razbije ga, te je jedva živ utekao. Na glas o pobjedi Ljudevitovoj dignu se i ostali Slovenci onamo do blizu Soče (819.). Ljudevit Pobožni pošalje tri vojske na Ljudevita, ali uzalud. Samo mu je na povratku pošlo za rukom pokoriti Slovence. Njima oduzme car pravo birati narodne vojvode. Bolje sreće ne bijahu ni one tri vojske, što ih je carstvo slijedeće godine poslalo na Ljudevita. One opustoše zemlju, ali se vrate kućama svojim (821.), ne opravivši ništa. Kad je i druge godine pošla nova — to bijaše deseta — carska vojska na Ljudevita, ostavi Ljudevit s nepoznatoga razloga zemlju i pobjegne k Srbima. Zatekao se jednomu županu srpskomu — ne zna se za ime ni za mjesto. Franci pokore ponovno Panonsku Hrvatsku. To je bilo g. 822. To je godina, kad se prvi put pominje ime Srbin u jednom savremenom poviesnom spomeniku, koji nam je te događaje zapisao.

822.

Ljudevitu ne bijaše ni među Srbima opstanka. On ubije domaćina svojega i prisvoji sebi oblast njegovu. Zašto? Ne znamo. Može biti, da ga je župan na ponuku franačku htio pogubiti. Ljudevit ostavi Srbe i ode u Dalmatinsku Hrvatsku, gdje je Bornu naslijedio sinovac njegov **Vladislav** (821.—835.?). Pođe k ujaku Borninu Ljudemislu da pregovara s Francima. No Ljudemisl ga dade, valjada na zahtjev franački, iz potaje pogubiti. Tako utrnu prva sjajna zvijezda naša, koja je poput meteora bratskim svjetlom zasjala svemu narodu onamo od izvora Drave, Soče i Save sve do ušća Timoka u Dunav.

Vladislav 821.—835.

www.marinknezovic.info

Ratimir 829.—833.

U Panoniji se Ljudevit Pobožni sukobio s Bugarima, koji su mu uzeli Srijem i istočni dio Slavonije, dok je zapadnim stranama Panonske Hrvatske zavladao knez **Ratimir** (829.—833.) pod bugarskim vrhovnim gospodstvom.

Međutim je Ljudevit Pobožni razdijelio državu. Italija je zapala najstarijemu sinu njegovu Lotaru, a Njemačka mlađemu sinu Ljudevitu Njemačkomu. Tom je zgodom razdijelio i markgrofiju furlansku i to na furlansku i Istru pa na Karantaniju i prekodravsku Panoniju oko Blatnoga jezera. Furlanska, Istra pa vrhovna vlast nad Dalmatinskom Hrvatskom pripadne Italiji, a Panonija i Karantanija Ljudevitu Njemačkomu. Tako se dotadašnje jedinstveno vrhovno gospodstvo franačko pocijepalo na dvoje, a to je znatno olakšalo jednomu i drugomu dijelu Hrvatske, da se oslobodi gospodstva franačkoga.

Dioba Fraačke države.

Čim su se u franačkoj državi donekle smirile neprilike, koje su diobom države nastale, pošalje Ljudevit Njemački podunavskoga markgrofa Ratboda na Ratimira. Ratbod protjera Ratimira, a zemljom zavlada Ljudevit Njemački (838.). Jedino Srijem osta Bugarima.

Do potkraj IX. vijeka nema spomena knezovima, koji bi Panonskom Hrvatskom vladali. Čini se, da je Ljudevit Njemački Panonsku Hrvatsku predao donjopanonskom knezu P r i b i n i. Pribina je bio prije knezom u Njitri u Slovačkoj. Otuda ga je protjerao moravski knez Mojmir. Pribina se zatječe najprije Ljudevitu Njemačkomu. On ga nagovori, da primi vjeru Hristovu. Zavadivši se s Ratbodom pobježe Bugarima pa onda Ratimiru. Poslije Ratimirove propasti vrati se Ljudevitu, koji mu dade za leno Donju Panoniju (840.—861.). Tu je na ušću rijeke Sale u Blatno jezero podigao grad, koji se isprva zvao Pribin-grad, a kasnije Blatno. Ljudevit Njemački dao mu je valjada i Panonsku Hrvatsku. Njom je vladao i sin Pribinin K o c e l j (861.—876.). On se zajedno s Nijemcima digao na Dalmatinsku Hrvatsku i u boju pao.

Pribina.

Kocelj.

Istom oko g. 880. javlja se u Panonskoj Hrvatskoj knez **Braslav** (880.—896.). I on je vjeran vazal franački, pomaže Nijemce u boju protiv moravskoga kneza Svatopluka. U tom ratu jave se u Ugarskoj kao saveznici cara Arnulfa M a đ ž a r i. No Madžari se brzo prometnu od prijatelja neprijateljima Arnulfovim. Da bi se Arnulf što bolje obranio od Madžara, preda Braslavu i prekodravsku Panoniju s Blatnim Gradom. U boju s Madžarima nestaje Braslava poslije g. 896.

Braslav. 880.—896.

Madžari.

Madžari su oko g. 800. krenuli iz domovine svoje Ugrije, na istoku od srednjega Urala. Najprije su se spustili između donjega Dnjepra i Dona, ali su ih u polovici X. vijeka potisnuli Pečenezi u današnju Besarabiju i Moldaviju između donjega Dnjepra i ušća dunavskoga. Odanle su se zalijetali u susjedne zemlje da haraju. Kad im se za to jedamput osvetio bugarski

www.marinknezovic.info

han, potonji car Simeon, ostaviše postojbinu svoju i potražiše na zapadu pod istim Arpadom, sinom Almoševim, novu domovinu u Panoniji. Tu se ugnijezde, pošto su g. 906. uništili Veliku Moravsku državu. Isprva su živjeli i tu kao nomadi, dok se nijesu pokrstili za kneza Gejze i sina njegova Sv. Stjepana. Stjepan se okruni g. 1001. kraljevskom krunom. Posla mu je papa. Stjepan se prozva apostolskim kraljem. 906.

IX.

KRŠTENJE HRVATA I CRKVENE PRILIKE.

Iz prva dva vijeka novoga života narodnoga nije ostalo gotovo nikakvih vijesti ni u susjeda ni u narodnoj predaji. Narodna predaja, kako nam ju je car Konstantin VII. Porfirogenet sačuvao, prelazi od doseljenja odmah na krštenje i na uredeni državni i crkveni život kršćanski. Po njemu su se Hrvati pokrstili još za cara Heraklija (610.—641.), dakle za onoga istog cara, koji je Hrvate u novoj postojbini njihovoj naselio. Ali baš potkraj vlade Heraklijeve šalje papa Ivan IV. (640.—642.), rodom Dalmatinac, u dovoinu svoju opata Martina s mnogo novaca, da bi otkupio zarobljenike i po razorenim hramovima pokupio moći svetaca i ugodnika Božjih. Po toj vijesti, koja je starija i jasnija od Porfirogenetove, vidimo, da su Hrvati potkraj vlade Heraklijeve pogani. I ostali su pogani do potkraj IX. vijeka. Tim ne mislimo reći, da pojedini Hrvati nijesu već u VIII. i IX. vijeku bili pokršteni, ali to su oni, koji su stupili u tješnje odnošaje s latinskim pučanstvom. Broj njihov morao je dašto biti vrlo malen.

Cio se narod pokrstio negdje oko g. 800., kad je Hrvatima vladao knez Višeslav, čija nam se krstionica s latinskim natpisom sačuvala u stolnoj crkvi u Ninu. Dalmatinske su Hrvate pokrstili početkom IX. vijeka franački vjerovjesnici. Franci su utemeljili za pokrštene Hrvate biskupiju u Ninu, a podredili su je patrijaru akvilejskomu. Svi se Hrvati istina nijesu pokrstili najedamput. Posljednji su krst dašto primili oni, koji su bili najdalje od mora u unutrašnjosti zemlje; ti su se pokrstili istom pod blagim utjecajem razumljiva jezika sv. braće Ćirila i Metoda. Višeslav oko 800.

Nešto prije krštenja Hrvata ili donekle u isto doba utemeljena je biskupija spljetska, ali ne, kako se dosada uzimalo, odmah poslije razorenja Salone (oko g. 615.). Kao prvi nadbiskup njezin pominje se Ivan Ravenjanin (oko g. 780.). Mauzolej se cara Dioklecijana pretvori u stolnu crkvu sv. Dujma. Budući da je biskupija spljetska obuhvatala bizantsku Dalmaciju, to je ona bila podređena patrijaru carigradskomu. Čitav politički teritorij hrvatski pripadao je biskupu ninskomu,

www.marinknezovic.info

Hrvatski biskup.

a po njemu papi rimskomu. On je hrvatski biskup — »Croatiae episcopus«.

X.

DALMATINSKA HRVATSKA.

Dalmatinska je Hrvatska priznavala vrhovnu vlast franačku od Karla Velikoga (812.) naprijed. To je vrhovništvo dašto bilo sve slabije, jer su se nasljednici Karla Velikoga među sobom gložili. Do g. 828. je nadgledao Dalmatinsku Hrvatsku markgrof furlanski, a kad je te godine markgrofija furlanska bila dokinuta, dođe knez Dalmatinske Hrvatske neposredno pod kralja Italije. Potom je knez Vladislav — on je onda vladao — postao slobodniji i samostalniji. Nasljednik je njegov **Mislav** (oko 835.—845.). Za njegove su vlade počele kobne borbe s Venecijom. Hrvati su već u to vrijeme znatna pomorska sila. Kad su oni zapremili nova sjedišta svoja, bijahu narod kopnen i nevješt pomorstvu. Ali ona plemena, što su do mora doprla, ubrzo se nauče graditi brodove i ploviti morem. Plovidba se od vremena Ilira, napose Liburnjana, pa do dolaska Hrvata upravo dovinula savršenstvu. Na to ih je ponukala nesamo pristupačnost sigurnih zaklona i grabežljivost Mlečana, koji su otimali drvo i roblje, nego i nesigurnost od novoga neprijatelja — Arapa, koji su za cara Mihajla II. Mucavca (820.—829.) uništili bizantsku mornaricu, te je bizantskoga gospodastva nestalo u Jadranskom moru. Zbog te nedaće bizantske morali su se stanari jadranskih obala sami brinuti za sigurnost svoju; nestajanje bizantske vlasti rodilo je dalje i tim, da su se sukobili Mlečani s Neretljanima i Hrvatima. Najprije je došlo do sukoba s Neretljanima, koji su, oslobodivši se gospodstva bizantskoga, zaposjeli otoke Mljet, Korčulu, Hvar i Brač, što su pred njima bili. Oni su se pače povratili staroj vjeri i odvrgli krst, vanjski regbi znak, da su podanici carstva.

Mislav. 835.—845.

Sukobi s Mlečanima.

Trpimir. 845.—864.

Trpimir (oko 845.—864.) je praotac naše narodne dinastije, koja je s malo izuzetaka vladala gotovo do konca XI. vijeka. Trpimir je prvi znatniji knez hrvatski, koji je na svom dvoru u Klisu živio u kneževskom sjaju. Ne smeta ga nimalo, što priznaje vrhovnu vlast franačkoga cara Lotara (840.—855.) kao kralja italskoga; on sebe s ponosom naziva »pomoću Božjom knez hrvatski« (dux Chroatorum iuvatus munere divino), a državu svoju »kraljevstvo hrvatsko« (regnum Chroatorum). To nalazimo u onoj glasovitoj ispravi njegovoj od 4. ožujka 852., o kojoj je već bilo govora. U njoj se naime prvi put pominje ime Hrvat. To je najstariji poznati nam diplomatski spomenik hrvatski. Pisan jezikom latinskim, a govori o darovima, kojima je knez na-

4./III. 852.

www.marinknezovic.info

dario prijatelja svojega Petra, nadbiskupa spljetskoga. Vlast se Trpimirova protezala od Jadranskoga mora do Drine, gdje je graničila s Bugarskom. To znamo odatle, što Trpimir — ne znamo zašto — vojevao s hanom bugarskim Borisom (853.—888.). Trpimir ga potuče i prisili na mir. Ratovati pak je s Bugarima mogao samo, ako je s njima graničio. Budući da se Srbija u ono vrijeme sterala oko gornje Drine, a sjeverozapadna je Srbija sa Srijemom bila u rukama bugarskim, to je Dalmatinska Hrvatska morala biti neposredna susjeda Bugarskoj negdje na donjoj Drini.

Pod konac vladanja kneza Trpimira zbio se po Hrvate i Srbe koban dogadjaj — r a s k o l i z m e đ u i s t o č n e i z a p a d n e c r k v e, raskol, koji je od jednoga naroda našega načinio dva, od jedne povijesti dvije. Uzroci su mu više kulturni i politički nego vjerski. Nastao je zato, što se papa Nikola I. zauzeo za patrijara carigradskoga Ignacija, koga je zbog lične mržnje svrgnuo Barda, odgojitelj i ujak cara Mihajla III., a na njegovo mjesto postavio najučenijega čovjeka onoga vremena F o t i j a, koji je u malo dana primio sve svećeničke redove i postao patrijar (863.). **Crkveni raskol.**

Trpimira nije naslijedio ni jedan sin njegov već **Domagoj** (864.—876.), koji nije bio član kuće Trpimirove. Jasno je, da to nije išlo bez trzavica. Tom se zgodom okoristi dužd Urso Particijak, te g. 865. navali na Hrvatsku. Domagoj bijaše preslab, da se ogleda s mletačkom mornaricom, zato ponudi duždu mir i taoce. To je dužd i prihvatio. Malo zatim podsjednu Arapi Dubrovnik, te su ga punih petnaest mjeseci podsjedali (866.). Dubrovčani se zateku Bizantu, gdje je baš onda sio na prijesto nekadašnji konjušar V a s i l i j e I. M a ć e d o n a c (867.—886.), čovjek odrešit i mudar diplomat, koji je namislio udariti putem stare svjetske politike bizantske. Prije svega htio je nanovo podići carsku vlast u Jadranskom moru. Stoga opremi i pošalje jako brodovlje pod Dubrovnik. Arapi, iznenađeni tim odličnim istupom carevim, okane se podsjedanja Dubrovnika, a dalmatinski gradovi i otpala plemena slavenska osim Neretljana vrate se opet pod vlast cara bizantskoga (867.). **Domagoj. 864.—876.**

Kako su pomoć protiv Arapa tražili Dubrovčani u istočnorimskoga cara Vasilija I., tako su se južnoitalska gospoda zatekla zapadnorimskomu caru L j u d e v i t u II. (855.—875.), sinu Lotara I. Ljudevit II. se odazove i podsjedne Bari, što su ga Arapi držali onamo od g. 842., ali samo s kopna.

Budući da nije imao potrebnoga brodovlja a pregovori se s carem Vasilijem I. zapodjeli, pozove kao vrhovni gospodar podanike svoje, dalmatinske Hrvate, neka s brodovljem svojim dođu pod Bari. Domagoj dođe i pritisne Bari s mora, a Franci ga na to na juriš osvoje (871.). **Podsada Barija.**

www.marinknezovic.info

Sukob Hrvata s Mlečanima.

Godinu dana poslije pada grada Bari dođe do oštroga sukoba između Hrvata i Venecije. Povod bijaše to, što su Hrvati progoneći Arape u istarskim vodama napali jednu mletačku ladicu, ljude poubijali, a ladicu zaplijenili. Hrvatima se pridruže i Neretljani. Hrvati su ganjali Mlečane s tolikom žestinom, da su progonjeni Latini, kojima je ime Domagoj (»pessimus Slavorum dux«) i ime podanika njegovih prokleto (»Slavorum pessime gentes et Dalmacianorum«), zatekli papi Ivanu VIII. za pomoć. Papa je nato u Domagoja u posebnom pismu, gdje ga zbog one slave pod gradom Bari zove »slavnim knezom«, zatražio, da spriječi gusarenje podanika svojih (873.). Godinu dana poslije i opet je papa Ivan VIII. pisao Domagoju. Toga je puta zbog urote, što su je valjada protiv Domagoja zasnovali pristaše sinova Trpimirovih, podjarivani od cara Vasilija I. Domagoj dao sve urotnike pogubiti, a papa mu je savjetovao, da ubuduće ne kazni smrću, već izgonom »one, koji bi mu radili o glavi«.

Hrvati se oslobađaju ispod franačke vlasti.

God. 875. umre car Ljudevit II. Kako nije imao sina, koji bi ga naslijedio, ostavi Italiju stričeviću svojemu Karlmanu, sinu Ljudevita Njemačkoga. Za Ljudevita Njemačkoga znamo da je bio gospodar nad Panonskom Hrvatskom, Donjom Pononijom, gdje je Kocelj vladao i Slovencima. Pod Italiju je opet, kako znamo, od g. 828. spadala Dalmatinska Hrvatska. Karlman kao gospodr Italije imao je po tom postati i vrhovni gospodar Dalmatinske Hrvatske. Protiv toga su se digli Hrvati, sigurno podstrekavani od cara Vasilija I. Za Karlmana međutim nijesu htjeli čuti ni talijanska gospoda ni papa rimski. Oni su bili za Karla Ćelavoga, kralja zapadne Franačke. Karlman htjede oružanom rukom prisiliti i Talijane i Hrvate, da ga priznadu za vladara i vrhovnoga gospodara svojega. Čete, što ih je u Hrvatsku poslao, istakle su se vanrednom okrutnošću svojom, pa nas toga sjeća pričanje cara Konstantina VII. Porfirogeneta, koji veli, da su Franci psima bacali naprščad hrvatsku. Rat se vodio i na kopnu i na moru uz istarsko primorje. Franačkim je kopnenim četama pored drugih zapovijedao i vjerni vazal, panonski knez Kocelj, kojega su Hrvati potukli i pogubili (876.). Za vrijeme toga ustanka umre Domagoj, a naslijedi ga sin **Iljko** (876.—878.) valjada s braćom svojom. Iljko sklopi mir s Mlečanima, saveznicima Karlmanovim. Iljko je vladao samo kratko vrijeme. Protjera ga zajedno s braćom njegovom sin Trpimirov Zdeslav. To se zbilo g. 878.

Iljko 876.—878.

Zdeslav 878.—879.

Zdeslav (878.—879.) se vratio na prijesto očev s pomoću cara Vasilija, te je potom sasvim razumljivo, da ga je priznao za vrhovnoga gospodara svojega. Tako je Dalmatinska Hrvatska doduše zbacila zauvijek vrhovno gospodstvo franačko, ali je došla pod vlast bizanstsku. Tom je prilikom

www.marinknezovic.info

Vasilije u naše strane poslao nekoga dvorskoga časnika s više grčkih svećenika, koji su najprije pokrstili sve one Slavene ispod rijeke Cetine pa i Srbe u Zagorju. No s političkim vrhovnim gospodstvom došla je i hrvatska crkva u Ninu pod patrijarha carigradskoga. S tim preokretom ne bijaše dašto zadovoljan novo izabrani, ali još neposvećeni, biskup Teodosije, koji nije htio, da se ninska biskupija, koja je zapremala čitavu Dalmatinsku Hrvatsku, razdijeli na ostale biskupije bizantske Dalmacije, što su bile stegnute samo na gradove dalmatinske. Teodosije se združi s velikašem hrvatskim Branimirom protiv Zdeslava. Zdeslav nastrada životom, a vladarom Dalmatinske Hrvatske postane Branimir (879.).

Branimir (879.—892.) je prvi nezavisni vladar hrvatski. Čim je sio na kneževsku stolicu, obrati se posebnim pismom na papu Ivana VIII. i u njemu izriče stolici sv. Petra neograničenu odanost svoju i odanost naroda hrvatskoga. Papu je dašto to pismo izvanredno obradovalo. Kad je na Spasovo (21. svibnja 879.) služio svečanu službu Božju na oltaru sv. Petra, blagoslovi Branimira, sav narod hrvatski i svu zemlju njegovu. Odonda osta narod hrvatski vjeran Rimu i vjeri katoličkoj. Budući da je papa Ivan VIII. bio zbog nevolje arapske upućen na cara Vasilija, a Fotiju se opet radilo, da bude priznat patrijarom, to su se oni najposlije nagodili i u crkvenim i u političkim pitanjima: car i patrijar zadržali su dalmatinske gradove i otoke u svojoj vlasti, a Dalmatinsku su Hrvatsku priznali posve nezavisnom državom (880.). Negdje između g. 882. i 886. odredi car Vasilije, neka dalmatinski gradovi i otoci u ime mira i u ime odštete za zemlje, što su ih imali izvan zidina gradskih na susjednom teritoriju hrvatskom (vinogradi, polja, maslnici), plaćaju hrvatskomu vladaocu godišnji danak, i to od novca, što se inače davao carstvu; taj je danak iznosio u svemu 720 zlatnika. Gradovi su ga plaćali sve do vremena Kolomanovih (1107.).

Branimir 879.—892.

880.

Danak dalmatinskih gradova.

God. 887. planuše ponovo borbe između Mlečana i Neretljana. Poslije nekih manjih okršaja s Neretljanima podiže se na njih dužd Petar Candiano. S dvanaest lađa sukobi se s Neretljanima kod današnje Makarske, gdje je dužd junački izginuo. Ta nesreća navede Veneciju, te je učinila isto, što i Vasilije za dalmatinske gradove i otoke, da otkupi godišnjim dankom slobodnu plovidbu po hrvatskim vodama. Venecija je plaćala taj danak vladaru hrvatskomu, koji je po svoj prilici bio vrhovni glavar i za Neretljansku oblast. I doista Mlečani više ne ratuju s Hrvatima do potkraj X. vijeka. Knez Branimir umre negdje početkom god. 892.

Venecija plaća danak.

Za vlade Branimirove stekoše Slaveni najjače oružje

www.marinknezovic.info

Slavenska služba Božja

za očuvanje narodnosti, a potom i slobode svoje — slavensku službu Božju, koju su propovijedali dalje na sjeveru u Velikoj Moravskoj apostoli slavenski, sv. braća Ćiril i Metodije. Slavensku je službu Božju uveo u susjednoj Koceljevoj državi sam Metodije, nadbiskup panonski. Kad je Metodije g. 885. umr'o, morali su i učenici njegovi, na čelu im Gorazd, ostaviti Veliku Moravsku, jer knez Svatopluk nije imao srca za ovo vanredno nacionalno oružje.

Iz susjedne Koceljeve države raširila se slavenska služba Božja i u Panonsku Hrvatsku, a nema sumnje, da je iz Panonske Hrvatske doprla i u biskupiju ninsku. Tu je uhvatila korijen, kad je Metodije na polasku u Carigrad (881.—882.) boravio u Dalmaciji i Dalmatinskoj Hrvatskoj, gdje je onda vladao Branimir. Udomila se odmah poslije smrti Metodijeve, kad su neki učenici njegovi potražili sebi utočište u Hrvatskoj. Slavenska služba Božja nije ostala samo u Dalmatinskoj Hrvatskoj, ona je segla i prijeko na otok Krk. Slavenska služba Božja nije nažalost postala državnom; ona se pored latinske samo trpi. I tu je dakle zavladao crkveni dualizam, koji se najposlije izvrgao u oštro neprijateljstvo između pristaša latinske i narodne ili hrvatske službe Božje. To je potkopalo snagu države. S druge je strane slavenska služba Božja ogradila Hrvatsku od navale latinsko-romanske, po njoj Hrvatska na Balkanu živi kao kulturna jedinica.

Mutimir 892.—910.

Branimira naslijedi najmlađi sin Trpimirov **Mutimir** (892.—910.). Jedini spomen na nj sačuvala nam je isprava, kojom je potvrdio spljetskom nadbiskupu onu glasovitu darovnicu Trpimirovu od g. 852. Znamenita je rečenica, u kojoj veli »s Božjom pomoću knez hrvatski«, što će reći »ni od koga zavisan«. Iz isprave se vidi, da mu je dvor bio pun župana i komornika.

XI.

OSNUTAK PRVE SRPSKE DRŽAVE.

Raška.

Po Konstantinu VII. Porfirogenetu zauzeše Srbi zemlje Dukljanima, Travunjamina i Zahumljanima na istok. Prvobitna im je oblast obuhvatala krajeve na Pivi, Tari, Gornjoj Drini, na Limu, Ibru i gornjem toku zapadne Morave. Glavno im mjesto bijaše Ras na rijeci Raškoj kod Novoga Pazara. Po njemu se i prozvalo pleme **Rašani.** Kako su po geografskom položaju svojem vladali susjednim dolinama, počeli su okupljati oko sebe okolna srodna plemena, kojima ne znamo za ime. Srbi su sad priznavali, sad opet nepriznavali vrhovno gospodstvo bizantinsko, već prema tomu, da li su prilike u dr-

www.marinknezovic.info

žavi bizantskoj bile sređene ili ne. Tako su na pr. g. 680., kad je ono Konstantin IV. Pogonat sklopio povoljan mir s Arapima na trideset godina, pohitali, da preko poslanika svojih izreku pokornost svoju; a kad je Mihajlo II. Mucavac (820. do 829.) bio nesretan u ratu s Arapima, potjerali su Srbi kršćanske misionare kao predstavnike bizantske vlasti i opet živjeli nezavisno pod knezovima i županima svojim.

Višeslav oko 780.

Po riječima pomenutoga cara pisca prvi je vladar srpski u Raški Višeslav oko g. 780., ali je prva bolje poznata ličnost potomak njegov **Vlastimir** (oko 835.—850.). Vlastimir se okoristio slabošću bizantske države, koja je stradala od teških ratova s Arapima, i uredi prvu slobodnu srpsku državu, iako je bila kratka vijeka. Kad je gledao da priklopi svojoj državi i susjedna plemena u Crvenoj Hrvatskoj, digne se na nj bugarski han Presjan (836.—853.). Digao se i zato, da bude veze između Srijema i jugozapadnih strana bugarskih, jer se Bugarska država razmaknula na zapad do Drine i dalje preko Ohrida, a na jug do Soluna. Vlastimir je tri godine sretno odolijevao dobro organizovanoj i dobro izvježbanoj vojsci bugarskoj i najposlije se odrvao. Vlastimir umre, a državu njegovu razdijele među se sinovi njegovi Mutimir, Strojimir i Gojnik. I oni odbiju sretno sina i nasljednika Presjanova Borisa (853.—888.), kad se htio osvetiti za poraz očev (854.). Poslije poraza Borisavova plane rat među sinovima Vlastimirovim. Rat se svrši s pobjedom Mutimirovom. **Mutimir** je braću svoju protjerao u Bugarsku, a u sebe zadržao sina Gojnikova Petra. Petar pobjegne međutim u Hrvatsku knezu Branimiru.

Vlastimir. 835.—850.

Mutimir.

Sve da i nije zbog domaćega rata stradala država Mutimirova, ipak bi Mutimir morao priznati vrhovno gospodstvo novoga snažnoga cara Vasilija I. Mutimir je mogao primiti svećenike, što mu ih je poslao Vasilije, da pokrste narod njegov, po grčkom dašto obredu (879.). Djelo dovrše učenici Metodijevi i Metodijeve crkvene knjige.

Mutimir umre g. 890., a naslijede ga sinovi Prvoslav, Bran i Stjepan, ali samo na kratko vrijeme, jer ih je već druge godine pomoću hrvatskoga kneza Mutimira protjerao **Petar Gojniković** (892.—917.) i sam zavladao. Uzalud je Bran sa sinom svojim Pavlom provalio u Srbiju. Petar ga razbije, zarobi i oslijepi (895.) a Pavla Branovića preda banu bugarskomu potonjemu caru Simeonu (893.—927.). Bolje sreće nije bio ni bratučed njegov Klonimir Strojmirović. I njega pobijedi Petar i ubije (897.). Odsada je Petar nesmetano vladao državom svojom sve do g. 917.

Petar Gojniković. 892.—917.

www.marinknezovic.info

PRVI KRALJEVI HRVATSKI.

Tomislav oko 925.—928.
Trpimir oko 928.—935.
Kresimir I. oko 935.—945.
Miroslav 945.—949.
Mihajlo Kresimir II. 949.—969.
Stjepan Držislav 969.—995.
Svetoslav 995.—1000.
Kresimir III. Suronja 1000.—1030.
i brat mu Gojslav 1000.—1020.
Stjepan I. poslije 1030.—1058.
Petar Kresimir IV. 1058.—1073.
Slavac 1074.—1075.
Dmitar Zvonimir 1076.—1089.
Stjepan II. 1089.—1090.
Petar 1093.—1097.

Tomislav 910.—928

Oko g. 910. bijase vladarom Dalmatinske Hrvatske **Tomislav** (910.—925. kao knez, a od 925.—928. kao kralj), mladić »jak i snažan u rvanju«, kako piše naša knjiga starostavna (Ljetopis popa Dukljanina). I trebalo je takva vladara, da odbije pljačkaške čete madžarske, koje su Koceljevu Panoniju pretvorile u prah i pepeo, poplavile Panonsku Hrvatsku, pa preko Gvozda udarale da oplijene i Dalmatinsku Hrvatsku. No tu im bijaše svaki pohod, svaka provala uzalud. Tomislav ne obrani samo kneževinu svoju, već raširi vlast svoju i po Panonskoj Hrvatskoj samo do Drave i ravnice slavonske. Kad se to zbilo i kako, ne znamo, no to stoji, da je g. 925. sisačkí biskup sufragan nadbiskupa spljetskoga, a teritorij njezin u rukama Tomislavovim. Tako se velika većina Panonske Hrvatske sjedini s Dalmatinskom Hrvatskom. To je posljedica madžarskih pljačkaških pohoda.

Simeun 893.—927.

Dok se Tomislav s Madžarima bez sumnje borio ondje, kud je udarala stara cesta rimska od Drave preko Zagreba na Topusko, Bihać, Knin, dotle su bješnjeli krvavi bojevi između bugarskog vladara S i m e u n a i carstva bizantinskoga. Simeun je htio da osvoji Carigrad i da se okruni carskom krunom. Zato je vodio dva rata (893.—896. i 913.—917.). U prvom ratu uzmu Grci sebi Madžare za saveznike, u drugom ratu Petra Gojnikovića, vladara srpskoga. Petar Gojniković, isprva prijatelj Simeunov, zavadi se njim zbog Neretljanske oblasti. Nju je Petar osvojio (bez otoka Visa, Hvara i Brača, koji su bili u rukama Tomislavovim) na veće nezadovoljstvo zahumskoga kneza M i h a j l a V i š e v i č a (oko 910.—930.), koji je međutim skupio u rukama svojim Travunju i Duklju. Mihajlo se složi sa Simeunom na zator Petrov. Baš

Mihajlo Višević 910.—930.

www.marinknezovic.info

je u to vrijeme Simeun održao sjajnu pobjedu nad Bizantom na rijeci Aheloju blizu današnjega Burgasa (917.) i uzeo naslov »car Bugara i Grka«. Vojska, što ju je Simeun poslao na Srbiju, zarobi na prijevaru Petra i odvede ga u Bugarsku, a na prijesto postavi Pavla Branovića (917.—920.). Neretljansku oblast zauzme Mihajlo Višević. On je potom zavladao cijelom Crvenom Hrvatskom. Protiv Pavla Branovića pošalje Bizant bratučeda njegova Zahariju Prvosavljevića, ali je bio loše sreće. Zaharija podlegne u boju i dopadne bugarskoga ropstva. Kad je međutim Bizant pridobio za se i Pavla Branovića, izmiri se Simeun sa Zahari jom i dade mu vojske. Zaharija protjera Pavla Branovića i zavlada sam (920.—923.).

Pavao Branović 920.—923.

Osiguravši sebi tako zaleđe, osvane Simeun po treći put pred Carigradom (922.). Carstvo se nađe u ljutoj nevolji. Car Roman Lakapen, tast i suvladar Konstantina VII. Porfirogeneta (912.—959.), potraži pomoć u Rimu, s kojim je carstvo od g. 912. opet u zavadi bilo. Papa Ivan X. rado mu se odazove. Najprije vrate crkveno jedinstvo, a patrijar se carigradski odreče crkvene jurisdikcije nad dalmatinskim gradovima i otocima. Nato sklopi carstvo preko pape savez s knezom Tomislavom, kojemu je car, odlikovavši ga naslovom prokonzula, povjerio upravu Dalmacije. Isti je naslov, a osim toga i patricijat, dao car Roman i humskomu knezu Mihajlu Viševiću. Najposlije pridobije car za se i kneza srpskoga Zahariju. Simeun bijesan zbog nevjere Zaharijine ostavi Carigrad i pošalje vojsku na Zahariju. Kad je ta vojska nastradala, sklopi Simeun s carem Romanom primirje, a onda se svom silom baci na Srbiju. Na prijevaru zarobi njegova vojska starješine srpske, a narod što rastjera što odvede robljem. Mnogo svijeta sa Zahari jom nađe zaklona u Hrvatskoj. Srpske države nestane. Ona postane dijelom Bugarske. Simeunu je dašto bila prvi briga, kako bi se osvetio Tomislavu i Mihajlu Viševiću.

Dalmacija pod papinom jurisdikcijom.

Dvije se dobre godine spremao Simeun na Tomislava, a imao je i zašto. Tomislav bijaše u to vrijeme na vrhuncu svoje moći. Mogao je, kako veli car Konstantin VII. Porfirogenet, dignuti vojsku od 100.000 pješaka, 60.000 konjanika pa mornaricu od 80 velikih lađa (sagena) s 80 momaka i 100 malih (kondura) s 10—20 momaka.

Snaga Tomislavova.

Pošto je Tomislav primio gradove i otoke dalmatinske, **proglasi se god. 925. kraljem hrvatskim** (rex Croatorum). Tomislav učini to s voljom papinom. Da li se krunio i gdje, ne znamo. Od dvije kneževine hrvatske postane kraljevina Hrvatska. Tomislav je mogao to učiniti, jer ga je na to putio opseg države, a i broj vojnika, koji je bio moguć samo na većem teritoriiju. Država mu je

Hrvatska — kraljevina g. 925.

www.marinknezovic.info

obuhvatala Dalmatinsku i Panonsku Hrvatsku, dalmatinske gradove i otoke , dok je otoke Vis, Hvar i Brač već otprije imao. Na istoku mu se država proteže do slavonske ravnice, gdje je graničila s Bugarskom, a od 930. s Madžarskom; a pripadala mu je i Bosna, kako to drže strani povjesničari: Nijemac Dümmler, Rus Hilferding, Bugarin Drinov, Englez Bury, pa Madžari Pauler i Thallózy, a to znači mnogo kod one poznate ljubavi njihove k svemu, što je hrvatsko.

Poraz Bugara 926.

Istom g. 926. pošalje Simeun vojvodu svojega Alogobotura s vojskom na Tomislava. Tomislav ga dočeka u gorama i uništi dokraja. Domala umre Simeun (927.). Nasljednik njegov Petar sklopi preko pape mir. Pod kojim uvjetima, ne znamo.

Crkveni sabor u Spljetu g. 925.

Zbog jurisdikcije nadbiskupije spljetske dođe do sukoba između nadbiskupa spljetskoga i biskupa ninskoga. Čim je nadbiskup spljetski s ostalim biskupima latinskim došao pod papu rimskoga, zaište, da se vlast nadbiskupije spljetske protegne na cijeli nekadašnji teritorij nadbiskupije salonske, jer je ona iz doba apostolskoga (utemeljio ju je tobože učenik sv. Petra sv. Dujam), pa ima veće pravo od biskupija, koje su kasnije nastale. To se dašto ticalo biskupije ninske, koja je, kako znamo, zapremala cijeli teritorij Dalmatinske Hrvatske. To je pitanje imao da riješi crkveni sabor u Spljetu, koji je za g. 925. urečen bio. Na taj je sabor papa Ivan X. kao svoje poslanike poslao biskupa ankonskoga Ivana i prenestinskoga Lava. Na sabor su došli pored biskupa i opata dalmatinskih pa biskupa ninskoga Grgura još i kralj Tomislav s velikašima hrvatskim i srpskim pa knez humski Mihajlo Višević, jer je biskup stonski bio sufraganom nadbiskupa spljetskoga. Srpski su velikaši bez sumnje oni, koji su na bijegu pred Bugarima zamakli u Hrvatsku. I doista sabor je zaključio, da se vlast nadbiskupije spljetske ima protezati od Raše do Kotora. Kušao je, da dokine slavensku službu Božju, ali nije uspio; obranio ju je bar za niže svećeničke redove biskup Grgur.

Drugi crkv. sabor u Spljetu 928.

Tri godine kasnije (928.) protegne drugi spljeski sabor vrhovnu vlast nadbiskupu spljetskomu preko cijele države hrvatske; biskupija se ninska dokine, Grgur postane biskupom skradinskim. Inače se slovenska služba Božja održala i dalje. Doskora umre Tomislav, utemeljitelj kraljevstva hrvatskoga.

Trpimir 928.—935. i Kresimir II. 935.—945.

O nasljednicima Tomislavovim **Trpimiru** (oko 928.—935.) i sinu njegovu **Kresimiru II.** (oko 935.—945.) znamo vrlo malo ili ništa, jer nam ponestaje izvora; oni su za X. i XI. vijek mršaviji nego za X. vijek. Toliko možemo reći, da su državu održali na onoj visini, na koju ju je digao Tomislav. U susjedstvu su nastale promjene. Madžari otmu Bugarima istočnu Slavoniju i Srijem, a Srbi pod Česlavom Kloni-

www.marinknezovic.info

mirovićem uspostave s pomoću Bizanta državu svoju (931.), sve na račun oslabljele države bugarske. U Hrvatskoj krene sve nagore za nasljednika Kresimirova **Miroslava** (945.—949.). Na njega se digne ban Pribina. On ubije kralja Miroslava, a digne na prijesto brata Miroslavljeva, mlađega sina Kresimirova, **Mihajla Kresimira II.** (949.—969.). To se nije zbilo bez teških smutnja u državi. Od države se odmetnu otoci Vis, Hvar i Brač; oni se vrate pod Neretljansku oblast, koja se oprostila humskoga gospodstva. Dalmatinski se gradovi i otoci vrate pod vlast bizantinsku, a Bosna i kraj oko Soli zaposjedne Češlav Klonimirović. On je drži do smrti svoje (960.). Poslije smrti njegove vrati se Bosna opet pod Mihajla Kresimira II. Mnogo nas zanima žena njegova Jelena. Ona je sagradila dvije crkve: crkvu sv. Marije »od Otoka« i crkvu sv. Stjepana. U prvoj je bilo sahranjeno njezino tijelo, a drugu je odredila za mauzolez vlaraskoj kući. Njezina nadgrobna ploča iz crkve sv. Marije »od Otoka« čuva se danas u arheološkom muzeju u Spljetu. Ploča je nažalost razbita u neko devedeset što većih, što manjih komada. Natpis nam jasno kaže, da je Hrvatska u to vrijeme bila odista kraljevina.

Miroslav 945.—949.

Mihajlo Kresimir 949.—969.

TRPIMIROVIĆI

Trpimir I.
oko 845.—864.

Petar oko 852. | Zdeslav 878.—879. | Mutimir oko 892.—910.

Tomislav oko 910.—928. | Trpimir II. oko 928.—935.

Kresimir I.
oko 935.—945.

Miroslav 945.—949. | Mihajlo Kresimir II. 949.—969.
žena: Jelena † 975.

Stjepan Držislav
969.—995.

Svetoslav 995.—1000. | Kresimir III. 1000. † poslije 1030. | Suronja | Goislav 1000.—1020.

Stjepan I.
poslije 1030. † oko 1058.
žena: Hicela Orseolo

Petar Kresimir IV.
1058.—1074.

N
† prije 1074.
Stjepan II.
1089.—1090.

www.marinknezovic.info

XIV.

„DALMACIJA" I HRVATSKA

Stjepan Držislav 969.—995.

Hrvatska se iza toga građanskog rata brzo opet podigla za Mihajla Kresimira II. i sina njegova **Stjepana Držislava.** To se vidi odatle, što se mogla odrvati bugarskomu caru Samujlu. Car Vasilije II. razabere, da dalmatinski gradovi i otoci mogu Bugarima odoljeti samo s pomoću Hrvata. Zato imenuje Stjepana Držislava eparhom (namjesnikom) Dalmacije, prozove ga patricijem, prizna mu naslov kraljevski i pošalje znakove kraljevske — krunu, žezlo, plašt i zlatnu jabuku. Nato okruni Stjepana Držislava valjada nadbiskup spljetski za kralja »Dalmacije i Hrvatske« (oko 988.). Stjepan Držislav je prvi od kraljeva hrvatskih, koji ima taj naslov.

Kralj »Dalmacije i Irvatske« 988.

Stjepan Držislav ostavi tri sina Svetoslava, Kresimira III. Suronju (= Suri) i Gojislava. Njima bješe po želji očevoj i prema tadašnjemu običaju slavenskom vladati zajedno, ali je opet neku prednost imao najstariji brat Svetoslav. No **Svetoslav** (995.—1000.) ne htjede dijeliti vlasti s braćom svojom te na prijevaru otme krunu Kresimiru. Zato plane građanski rat. To je dobro došlo duždu Petru II. Orseolu. Dalmatinski su gradovi pristali uz Kresimira i Gojislava, a Neretljani uz Svetoslava. Dalmatinski gradovi i otoci pošalju u Veneciju posebno poslanstvo, a tražilo je, da ih dužd uzme pod svoje okrilje. Dužd najprije uskrati kralju Svetoslavu »uobičajeni danak«, što su ga Mlečani od g. 887. plaćali za slobodnu plovidbu po hrvatskom dijelu Jadranskoga mora. Svetoslav planu i stane progoniti Mlečane. Nato dužd ljeti 996. pošalje na Hrvatsku šest ratnih brodova. Oni zauzmu i oplijene otok Vis, a Zadar se od svoje volje dade pod okrilje mletačko. Kad je Svetoslav nato ponovo preko poslanika svojih tražio, da mu se isplati zaostali danak, poruči mu dužd, da će ga sam glavom donijeti. Za takovo je poduzeće trebalo dopuštenje cara bizantskoga. Petar II. Orseolo zamoli cara Vasilija, da mu zbog građanskoga rata u Hrvatskoj, koji je prijetio miru dalmatinskih gradova i otoka, preda upravu nad njima. Car, koji je baš u ono vrijeme bio zapleten u težak rat s Bugarima, pristane na to. Dužd je dašto našao saveznika i u Kresimiru III. Suronji.

Svetoslav 995.—1000.

Orseolov trijumfalni pohod.

Na Spasov dan (9. svibnja) g. 1000. otplovi dužd s velikim brodovljem u hrvatske vode, gdje su ga s velikim slavljem dočekali otoci Osor, Krk i Rab. Do sukoba dođe nedaleko od Zadra. Tu je hrvatska mornarica postradala. Nakon toga su dužda svečano dočekali i gradovi dalmatinski Zadar, Trogir, Spljet i Dubrovnik. U Trogiru se nađe Petar II. Orseolo okom u oko s Kresimirom Suronjom. Tu uglave savez

www.marinknezovic.info

i prijateljstvo, tu mu kao zalog prijateljstvu Kresimir Suronja preda za taoca rođenoga sina svojega Stjepana, još dječaka. Trijumfalni pohod svoj svrši dužd s tim, što je pokorio otoke neretljanske Korčulu i Lastovo i grad Biograd. Šta se sa Svetoslavom desilo i kako je s njim Kresimir Suronja obračunao, to ne znamo. **Kresimir III. Suronja** (1000. do poslije 1030.) vlada zajedno s bratom svojim **Gojislavom** (1000.—1020.). Morao se dakako odreći »uobičajenoga danka«. Dužd sretan nazove se knezom Dalmacije (dux Dalmatiae), a Hrvatska izgubi krivnjom rođenih vladara svojih prevlast na istočnoj obali Jadranskoga mora, što više — od toga časa zavrgne se dugotrajna borba s Venecijom za Dalmaciju.

Kresimir III. Suronja. 1000.—1030. i **Gojislav** 1000.—1020.

Za života dužda Petra II. Orseola nije Kresimir dirao u dalmatinske gradove i otoke, što više — stupi s duždom u srodstvo. Dužd je naime kćerku svoju Hicelu udao za kraljevića Stjepana, što je kao talac bio u njega. Kad se kasnije Kresimir — ne znamo zašto — raskrstio sa sinom i nasljednikom Orseolovim Otonom, podvrgne on sebi opet dalmatinske gradove, no ne zadugo. On ih doskora izgubi, ovamo zato, što ih je Oton ponovo pokorio (1018.), a onamo najviše baš stoga, što je u ono vrijeme car Vasilije II. nakon četrdesetgodišnjega rata uništio Bugarsku i učinio od nje bizantsku pokrajinu (1019.) pa onda pokorio Srijem, Srbiju i Bosnu. Kresimiru ne osta drugo, nego da i on prizna vrhovno gospodstvo Vasilijevo. Vasilije II. ostavi Hrvatskoj potpunu slobodu, a Kresimira obaspe darovima i odlikuje ga naslovom patricija (1019.). Tom se prilikom posljednji put pominje kralj Gojislav.

Kresimir se istina morao odreći Dalmacije, ali mu je ostala Neretljanska oblast, koja od toga časa ostaje s Hrvatskom. Srpski se knezovi odsada pominju samo u Duklji, Travunji i Zahumlju. Još jedamput pokuša Kresimir, ne bi li se domogao Dalmacije. Kad su naime Mlečani pratjerali dužda Otona (1024.), udari Kresimir na temat dalmatinski, ali ga odbije južnoitalski vojvoda bizantski Bojoan.

Neretljanska oblast — dio Hrvatske.

Kresimir se posljednji put pominje g. 1030. Tada je slao rođaka svoga Zadranina Madijevca Dobronju u Carigrad, da se sporazumi o gradovima dalmatinskim. To je bila glavna briga sina i nasljednika njegova **Stjepana I.** (1030.—1058.). Stjepan se najposlije nagodi, te mu je Bizant dao upravu u gradovima dalmatinskim osim Zadra. Zadar je dosao pod okrilje Venecije (oko 1050.). Svakako je Hrvatska u ono vrijeme, kako veli jedan njemački historik, imala položaj znamenit. Za vlade Stjepanove sretamo prvi put ime kninske biskupije, kojoj se vlast proteže sve do Drave (1042.). U crkvi se katoličkoj javi znatan pokret za reformu crkve. Pokret je prije svega bio naperen protiv simonije t. j. protiv

Stjepan I. 1020.—1058.

www.marinknezovic.info

crkvenih časti i posjeda, korupcijom stečenih, a onda protiv svećeničke ženidbe.

Cijeli temat dalmatinski okupi opet u svojoj ruci sin i nasljednik Stjepanov **Petar Kresimir IV.** (1058.—1074.). Prilike su za to bile vrlo zgodne, jer je Bizant onda vodio teške ratove sa Seldžucima (Turcima) u Maloj Aziji i s Normanima[1] u Južnoj Italiji. Kako je Petar Kresimir (ime Petar po djedu Orseolu, a Kresimir po djedu Kresimiru III.) postao gospodarom Dalmacije, to ne znamo. Zbilo se bez sumnje po želji građana dalmatinskih, a naročito s voljom predstavnika njihovih biskupa, priora i vijeća gradskih, a osim toga mu je bilo sklono latinsko svećenstvo. Vrlo je vjerojatno, da su Zadrani, koji su poslije 1050. opet sa sebe stresli mletačko gospodstvo i došli neposredno pod »carskoga katapana cijele Dalmacije« sami zatražili od cara Romana IV. Diogena (1068.—1071.), da ih podredi vladaru hrvatskom. Tako je Petar Kresimir g. 1069. postao gospodarom nad čitavim teritorijem dalmatinskim, da — gospodarom, a nesamo u neku ruku braniteljem, kao što su to bili Tomislav i Stjepan Držislav.

Petar Kresimir IV 1058.—1074.

Kralj Petar Kresimir vlada gradovima u ime cara. Oni su njemu izravno podvrgnuti. Unutrašnju je upravu u cjelini zadržalo prema starim običajima i uredbama gradsko vijeće i od kralja potvrđeni prior. Petar Kresimir je ispunio stogodišnju želju prešasnika svojih. Odslije nosi Petar Kresimir naslov »kralj Hrvatske i Dalmacije (rex Croatie et Dalmacie) ili opet »kralj Hrvata i Dalmatinaca« (rex Chroatorum et Dalmatianorum), a državu svoju zove »regnum Dalmatiae et Croatiae«. To su istina dvije riječi, ali opet znače jedan jedinstveni političko-upravni teritorij.

Regnum Dalmatiae et Croatiae.

Raširivši tako vlast svoju na themat dalmatinski, postane Petar Kresimir gospodar moru dalmatinskomu onamo od Raše u Istri do Neretve i Korčule. Stoga smije u ispravi, gdje dariva samostanu sv. Krševana u Zadru otok Maon, s ponosom reći: »Naš rođeni otok, koji se prostire u našem moru dalmatinskom, a zove se Maon« (1069.). U istoj ispravi veli, da je »svemogući Bog raširio kraljevstvo naše na kopnu i na moru« (terra marique) t. j. raširio ga je na istok nad Bosnom (negdje između g. 1058. i 1069.). Već odavna, onamo od vremena Tomislava pa Trpimira i Kresimira I., nije država hrvatska bila tako snažna i

Terra marique.

[1] Normani su došli u južnu Italiju iz francuske vojvodine Normandije. Isprva su služili kao plaćenici Bizantu i južnoitalskim lombardskim knezovima u Siciliji i južnoj Italiji. God. 1054. vlada već vođ njihov Drogo u Apuliji, a polubrat njegov Robert Guiskard (t. j. Lukavac) u Kalabriji. God. 1071. otme Robert Bari, posljednje bizantsko mjesto u Italiji.

www.marinknezovic.info

jaka, kao za Petra Kresimira IV., koji ponosno veli: »Po Božjoj milosti upravljajući Hrvatskom i Dalmacijom«. Zato ga i zove znamenit njemački povjesnik Büdinger »obnoviteljem države hrvatske«. Granice državi njegovoj tekle su ovako: Od ušća Neretve desnom obalom njezinom na razvode Neretve i Bosne s jedne strane, a gornje Drine s druge strane ravno na Drinu nešto ispod ušća Lima; dalje Drinom otprilike do Zvornika pa Sprečom do ušća njezina u Bosnu, zatim Bosnom do ušća njezina u Savu. Od Save je zakretala granica kraj Đakova na Krndiju i Papuk, a odanle na Dravu negdje kod današnjega Donjega Miholjca. Dalja je bila granica Drava do današnje granice štajerske. U Kranjskoj je udarala granica Krkom na izvor Kupe, te je t. zv. Slovenska Marka s Metlikom pripadala Hrvatskoj; od izvora Kupe savijala se granica na Rašu. Državi Petra Kresimira pripadali su svi otoci od Cresa i Krka do Hvara i Visa. Ipak je tu Dalmaciju vrlo skupo platio, — napustio je narodnu crkvu i pristao uz Latine, a time iskopao grob narodnoj državi.

Granice.

XV.

POSLJEDNJI DANI NARODNIH KRALJEVA.

Koliko je god Petar Kresimir IV. bio »Obnovitelj kraljevstva hrvatskoga«, a ono je opet baš on posijao sjeme razdora, iz kojega nam je nikla — tuđa dinastija. To je sjeme, kako smo vidjeli, bilo »ukinuće i zabrana slavenske službe Božje«. To je u temelju potreslo državom hrvatskom, pogotovo kad Petar Kresimir IV. nije imao sina. Po baštinskom pravu imao bi ga naslijediti sinovac Stjepan, ali on naiđe na žestok otpor, jer je kao pristaša latinske stranke bio omražen narodnoj stranci. Glavni oslon narodnoj stranci bijaše Primorje. Tako se zvala bivša Neretljanska oblast. Primorjem je upravljao »morski župan«, a zvao se ujedno »knez Primoraca«. Knez je primorski za kralja Petra Kresimira IV. bio Rusin, valjada iz plemena Kačića, za koje se držalo da je dalo neretljanskoj oblasti glasovite knezove IX. i X. vijeka. Rusinov je sin bio Petar Slavac. S njim ćemo se doskora sresti.

Sjeme razdora.

Brat Rusinov, imenom Slavac, stupi na čelo nezadovoljnicima. Oni ga u drugoj polovici g. 1074. proglase kraljem. Stjepan se povuče u samostan sv. Stjepana kraj Splieta. Tako zavlada **Slavac** (1074.—1075.). S tim dašto nije bila zadovoljna latinska stranka, uz koju je pristao i ban Zvonimir. Ona je upela sve sile da sruši nametnika i protivnika svojega. Strastvena se agitacija zavrgne. Ali latinska stranka kao da nije u narodu našla odziva; ona je morala tražiti pomoć preko mora u Rimu i ondje obijediti Slavca, da je krivovjerac.

Slavac 1074.—1075.

www.marinknezovic.info

Rimska politika.

Papa bijaše onda nekadašnji savjetnik Nikole II. i Aleksandra II. arhiđakon Hildebrand, koji se prozvao Gregorije VII. (1073.—1085.). Gregorije VII. bijaše duša reformaške stranke u crkvi, koja je išla za tim, da pod vlast papinsku skuči sve vladare svjetovne. Gregorije VII. poznavao je kao savjetnik pomenutih papa dobro hrvatske prilike. Papa odluči silom maknuti s prijestola kralja, koji je u očima stranke njegove bio nametnik, i osim toga krivovjerac. Gregorije VII. htio je, čini se, dići na hrvatski prijesto jednoga sina danskoga kralja Sweina II. Estridsona. Kad se Swein papinu pozivu nije odazvao, obrati se on na normanskoga kneza Amika (iz Giovenazza), rođaka Roberta Guiskarda. Amiko krene s brodovljem u Hrvatsku, složi se s protivnicima kralja Slavca i zarobi ga potkraj g. 1075. Kako se desilo, ne znamo. Slavcu nestane traga. Valjada ga je Amiko odveo nekud u Apuliju, gdje je i umr'o.

Bezvlađe.

Gotovo godinu dana bila je Hrvatska bez kralja, izvrgnuta svakojakim nevoljama. U to su se vrijeme osvijestili i gradovi dalmatinski, koji su vidjeli, da im je bolje pod Hrvatskom nego pod Venecijom, a osvijestila se i narodna stranka, koja je razabrala, da je bezvlađe propast Hrvatske. Stoga se slože obje stranke te jednoglasno izaberu u bazilici sv. Petra u Solinu — te crkvice danas više nema — za kralja hercega Dmitra Zvonimira, bivšega bana Petra Kresimira u zemlji između Save i Drave, a šurjaka madžarskoga kralja Gejze I. Okrunio ga 9. listopada papin poslanik Gepizon.

Dmitar Zvonimir 1076.—1089.

Dmitar Zvonimir (1076.—1089.) položi kod krunidbe pred poslanikom Gepizonom prisegu vjernosti papi Gregoriju VII.; osim toga obreče papi godišnji danak od dvije stotine dukata, a za svratište njegovim poslanicima prepusti samostan sv. Grigorija u Vrani. Gepizon je Zvonimira krunio krunom i uresio ga kraljevskim znacima pređašnjih kraljeva. Stoga je krivo mišljenje, da je kralj hrvatski istom sada dobio krunu. Kriv je dakle i naziv »Zvonimirova kruna«. Nova je samo zastava, koju je kao spoljašnji znak vazalstva primio iz ruku Gepizonovih.

Krunidba.

Zvonimirovo vazalstvo.

Tako je papa i u Hrvatskoj postigao ono, što je već postigao u Danskoj i Engleskoj, gdje se engleski kralj Vilim Osvojitelj još prije deset godina zavjerio papi istom vazalskom prisegom, kao i Zvonimir. Tim, što se Zvonimir sam glavom proglasio vazalom papinim, nije zacijelo Hrvatska postala vazalna država pape rimskoga poput one u južnoj Italiji, kojoj je papa bio uistinu jedini i pravi zakoniti vlasnik. Država je pored Zvonimirove prisege državopravno nezavisna, što se najbolje vidi odmah kod nasljednika Zvonimirova Stjepana II., koji sjeda na prijesto djedova i pradjedova

www.marinknezovic.info

svojih s privoljom velikaša Hrvatske i Dalmacije, i to bez ikakve vazalske vrisege.

Na poruku papinu sklopi Zvonimir savez s knezom normanskim Robertom Guiskardom, te je zajedno s njim porazio bizantsko-mletačko brodovlje kod Drača. Drač su onda zauzeli (1081.). Zapovjednik dalmatinsko-hrvatskoga brodovlja bijaše vojvoda Primoraca Jakov. Druge godine potuku opet zajednički Mlečane kod Kasopa na otoku Krfu. Mlečani su tako stradali, da je car Aleksije Komnen (1081.—1118.) duždu Vitalu Falieriju kao za utjehu ustupio sva svoja prava na Hrvatsku i na gradove dalmatinske (1085.). Teškim ratom istrošen nije dužd mogao oružjem osvojiti Dalmacije, pa se zaonda morao zadovoljiti s naslovom »knez Dalmacije«. Zavisnost Zvonimirova, koja ga je nagonila u ratove izvan Hrvatske, silno ogorči narod. To ga je po jednim vijestima stalo glave.

Rat s Bizantom.

Zvonimir je kao vjerni vazal papin po želji pape Urbana II. i na poziv cara Aleksija odlučio, da će Aleksiju pomoći protiv Seldžuka. Zato sazove u travnju 1089. sabor na Kosovo polje kod Knina i pozove Hrvate, da idu s njim na vojsku, ali oni zametnu kavgu i sasijeku Zvonimira na samom saboru. Nesretnoga kralja sahrane u stolnoj crkvi kninskoj pred glavnim žrtvenikom. Po drugim je vijestima Zvonimir umr'o svojom smrću.

Zvonimirova smrt.

Budući da je jedinac sin Zvonimirov Radovan umr'o negdje poslije g. 1083. nastane spor zbog prijestola. Hrvati se razdvoje. Jedna, jača stranka, podigne na prijesto »roditelja i praroditelja« posljednjega muškoga potomka roda Trpimirova, sinovca kralja Petra Krešimira, **Stjepana II.** (1089.—1090.). Druga, mala šaka, okupljala se oko udovice Zvonimirove Jelene, koja je svojatala krunu za sebe. Stjepanova stranka prevlada. Ali je slabe koristi bilo od toga, jer ga već g. 1090. nestaje.

Stjepan II. 1089.—1090.

XVI.

PACTA CONVENTA.

Sa smrću Stjepana II. nestaje svakoga reda i poretka u državi hrvatskoj. Tim se neprilikama dokraja okoristi ugarski kralj Ladislav. Za njega je radila sestra njegova Jelena, koja je u svoju stranku prikupila i mnogo pristaša Stjepanovih, naročito Latina. Uz nju je pristao i velikaš hrvatski Petar od plemena Gušića. Sijelo mu je u Krbavi. Druga manja stranka hrvatska oslanjala se na pomoć cara Aleksija. Usred građanskoga rata pošalje Spljet k Ladislavu Petra od roda Kakauntova, valjda priora gradskoga. Petar se svrati Petru

Stranke u Hrvatskoj.

www.marinknezovic.info

Gušiću, te zajedno krenu u Ugarsku. Ladislavu ponude krunu hrvatsku, »uvjeravajući ga čvrsto, da će to lako izvršiti, jer je prijesto ispražnjen i nema kraljevske vlasti«. Ladislav prihvati poziv, »ali ne učini to pohlepe radi, već zato, što mu je po vladalačkom pravu pripadala baština«, kako to jedan stari ljetopis ugarski veli.

Na proljeće g. 1091. prijeđe Ladislav Dravu kod Vaške (istočno od Virovitice), gdje je bio glavni prijelaz iz Ugarske u Hrvatsku, i posjedne s pomoću stranke, koja ga je pozvala, bez otpora svu zemlju od Drave do Gvozda. Istom kod Gvozda naiđe na otpor hrvatskih plemena, koja su, svako za se, ljuto branila prolaz kroz njihovu zemlju. Odavle pošalje Ladislav posebno poslanstvo papi Urbanu II., u kojega je valjda zatražio odobrenje za poduzeće svoje. To je poslanstvo imalo da preda i pismo opatu glasovitoga samostana italskoga Monte Casino. U pismu mu između ostaloga veli, da je »stekao gotovo cijelu Hrvatsku«. Riječ »stekao« (aquisivi) po samom tumačenju madžarskoga historika Franknòya znači, da je on to stekao mirnim putem, bilo nasljedstvom ili ugovorom, a nije na sablji zadobio. Uto ga salete Kumani. Oni su, valjada navrkani od cara Aleksija, provalili u Ugarsku i prisilili Ladislava, da se vrati kući. Tako su ga odvratili od Dalmacije. I doista se tamat dalmatinski doskora dao opet pod vrhovno gospodstvo bizantsko. U Hrvatskoj između Gvozda i Drave postavi Ladislav za kralje hrvatskoga sinovca svojega **Almoša** (1091.—1095.). Hrvatska je dakle imala biti pobočno kraljevstvo (sekundugenitura) kuće Arpadove, a ne dio Ugarske. Ladislav se nije više vratio u Hrvatsku, da i zemlju preko Gvozda pridobije kralju Almošu. Bez sumnje mu je omeo taj posao nepovoljan odgovor pape Urbana II., a bez njegova se dopuštenja to nije dalo izvesti. Bijesan s toga odgovora ostavi Ladislav Urbana II. i pristane uz protupapu Klementa III.

Almoš 1091.—1095.

Hrvati s onu stranu Gvozda su izabrali sebi za kralja **Petra** (1093.—1097.), sinovca kralja Slavca, a sina onoga kneza primorskoga Rusina, o kojem smo govorili. Petru je pomogao car Aleksije preko službenika svojega Guifreda, sina Amikova, koji je temat dalmatinski opet sjedinio s carstvom. Nije nikakvo čudo, što je kraljem hrvatskim postao sin onoga kralja, koji je vodio žestoku borbu za narodnu crkvu. Taj je neretljanski kraj domaja moćnoga roda Kačićeva. Iz njegove je valjada sredine potekao i kralj Petar. Stoji, da nije bio od roda Svačićeva. Petrova prijestolnica bijaše Knin. Kad je to Ladislav vidio, odluči, da će onaj dio Hrvatske, gdje je Almoš kraljevao, što uže svezati s Ugarskom, pa je zato g. 1094. osnovao biskupiju zagre-

Petar 1093.—1097.

www.marinknezovic.info

bačku. Prvi je biskup bio Duh, rodom Čeh. Tom se prigodom prvi put u povijesti spominje grad Zagreb. Da bi zemlju između Gvozda i Drave što čvršće privezao uz Ugarsku, obdari velikaše madžarske golemim posjedima.

Zagrebačka biskupija 1094.

Almošu ne bješe dugoga opstanka u Hrvata. On se vrati u Ugarsku još prije smrti Ladislavove (1095.). Je li pobjegao ispred kralja Petra, ili ga je pozvao kralj Ladislav, ne znamo. Vjerojatnije je, čini se, ono prvo, jer je Ladislav dao Almošu kao vojvodstvo zemlju s lijeve obale Tise, a nasljednikom je svojim učinio starijega sinovca svojega Kolomana. O Hrvatskoj nema spomena. Kolomanu bijaše najpreči posao da se izmiri s papom Urbanom II., a onda da s oružjem u ruci ostvari baštinsko pravo svoje na čitavo kraljevstvo hrvatsko. Koloman se okoristi tim, što je caru Aleksiju zadavao brigu prolaz križara u Sv. Zemlju. Koloman pošalje u proljeću g. 1097. Merkurija, župana erdeljskoga Biograda, s vojskom u Hrvatsku. Kralj Petar dočeka Merkurija podno Gvozda niže Kupe, kud je vodila stara cesta iz Topuskoga na Bihać. U krvavom boju, što se zametnuo, izgubi Petar bitku i život. Gora, kojoj je dosada bilo ime Gvozd, prozvala se Petrov Gvozd (danas Petrova gora). S Petrom izdahne posljednji kralj hrvatske krvi. Merkuriju bijaše otvoren put do kraljevskoga Biograda. Amo je poletio s 5000 momaka, da otprati zaručnicu Kolomanovu Buzilu, unuku Roberta Guiskarda, u Ugarsku na vjenčanje. Koloman nije postao gospodarom ni dalmatinskih gradova ni zemlje niže Krke. Dalmatinski je temat car Aleksije povjerio duždu mletačkomu Vitalu Michieliju (1096.—1101.), jer ga, zabavljen pomenutim prolazom križara, sam nije mogao braniti (1097.). Koloman, kao susjed Venecije, sklopi g. 1098. s duždom mletačkim ugovor, po kojem su jedan drugomu zajamčili prava i posjede (1098.). Taj je ugovor zanimljiv zato, što se i Koloman u njemu pozivlje na nasljedno pravo svoje.

Smrt kralja Petra. 1097.

Hrvati su valjada neposredno pred godinom 1102. ustali i protjerali Madžare i preko Gvozda i preko Drave. Samo se tako može tumačiti vojnički pohod Kolomanov na Hrvatsku. Koloman je uvidio, da njegovo, oružjem u ruci ostvareno nasljedno pravo ne vrijedi, dok ga sami Hrvati ne priznadu. God. 1102. pođe Koloman sam glavom na Hrvatsku. Hrvati ga s oružjem u ruci dočekaju. Prije bitke pokuša Koloman da se mirnim putem nagodi s Hrvatima. Hrvati pristanu i pošalju dvanaest župana, dvanaest predstavnika od dvanaest hrvatskih plemena, koja nastavaju između Neretve i Gvozda, a politički su predstavnici naroda hrvatskoga i države hrvatske. Oni izaberu svojom voljom Kolomana za kralja Hrvatske i Dalmacije. Koloman se obve-

Izbor Kolomanov.

www.marinknezovic.info

zao, da će se dati napose okruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije i da će hrvatske državne poslove rješavati na posebnom saboru hrvatsko-dalmatinskom. Plemstvu pak hrvatskomu — jer je ono u političkom smislu narod hrvatski — potvrdio je sva ona prava, što ih je za vladara iz narodne krvi imalo, t. j. da ono bez zapreke potpuno uživa »plemenšćinu« svoju t. j. baštinjena dobra plemenska; za »plemenšćinu« nemaju plaćati kralju nikakve zemljarine, samo će u znak vjernosti vršiti vojnu službu i to tako, da će svako pleme u navalnom ratu dati deset oružanih konjanika do Drave o svom trošku, a preko Drave o trušku kraljevu. Koloman se vladao kao pravi kralj hrvatski, on nije osvajač, koji bi osvojenu zemlju dijelio među Madžare svoje. Ugovor, što su ga Hrvati s Kolomanom sklopili, zovu obično »Pacta conventa«.

Nakon dovršenih pregovora pođu Hrvati s Kolomanom u kraljevski Biograd. Tu ga okrune hrvatskom krunom za zakonitoga kralja Hrvatske i Dalmacije. Prije krunidbe ga je dašto cijeli sakupljeni narod proglasio kraljem. Poslije krunidbe držao se svečani sabor državni, gdje je Koloman svečanom prisegom zajamčio Hrvatskoj i Dalmaciji javna i državna prava njihova, izrijekom se obvezao u ime svoje i u ime nasljednika svojih, da će se napose dati kruniti za kralja Hrvatske i Dalmacije, a poslove kraljevstva hrvatsko-dalmatinskoga da će sam glavom doći da rješava na državnim saborima. Po ugovoru dakle, što su ga Hrvati s Kolomanom sklopili, **kraljevstvo je hrvatsko posve nezavisno o ugarskom, te ima posebna prava i posebni ustav.** Hrvatska i Ugarska imat će odsada jednoga istoga vladara, ali ostaju i nadalje posebne države. To je čista personalna unija: kralj ugarski uzima u naslov svoj još i naslov »kralj dalmatinski i hrvatski« (rex Dalmatie et Croatie). Položaj kraljevine Hrvatske i Dalmacije kao samostalne političke i državne cjeline promijenio se g. 1102. samo toliko, što su vladarska prava dotadašnjih narodnih vladara prešla na kralja Kolomana i njegove nasljednike. A vladarska prava jesu: imenovati bana, potvrđivati saborske zakone, ubirati porez i carinu, zapovijedati hrvatskom vojskom (exercitus croaticus), izdavati povlasti i darovnice, uživati kraljevske zemlje izumrle narodne dinastije i odlučivati u pitanjima spoljne politike. O svim pak ostalim poslovima kraljevstva hrvatskoga, napose o nutrašnjim, sudskim, političkim, financijalnim i vojničkim, odlučuje sabor u sporazumu s kraljem, kad se desi u kraljevstvu ili sa zamjenikom njegovim (banom, hercegom).

Personalna unija.

Vladarska prava.

www.marinknezovic.info

XVII.

UNUTRAŠNJE PRILIKE HRVATSKE ZA VLADARA NARODNE KRVI.

Ime države.

Hrvatska je država poznata pod tri imena: Chroatia ili Hrvatska, Dalmacija i Slavonija. Chroatia je ime, nastalo od narodnoga Hrvati ili »v' Hrvatêh«. Tako dolazi u sredovječnim listinama sve do XVI. vijeka. Za »Hrvatsku« znadu i Bizanćani (Χρωβατία). Papa voli hrvatsku državu zvati Dalmacijom, dok ime Slavonija upotrebljavaju Franci, Mlečani, Nijemci i Madžari. Zapravo su sva tri imena istovjetna, ali s vremenom su dobila svako svoje geografsko znamenovanje. U službenom naslovu »regnum Chroatiae et Dalmatiae«, koji dolazi u XI. vijeku, naznačuje »Dalmatia« temat dalmatinski.

Narod.

U državi je hrvatskoj bilo od 1,500.000 do 2,000.000 duša. To bi po prilici odgovaralo broju vojnika, što ih je Tomislav imao. Narod su dašto Hrvati. Susjedi ih naprosto zovu Slaveni. Po gradovima i otocima dalmatinskim živu Romani ili Latini. Narod ih zove Vlasi. Ostaci su avarski već u XI. vijeku sasvim pohrvaćeni.

Društvo.

Društvo čine slobodni i neslobodni ljudi. Slobodni su seljaci, građani i plemići, a neslobodni robovi i kmetovi, a ima ih malo. Plemstvo je više (ban, župani i dvorski dostojanstvenici) i niže. I jedno i drugo izašlo od plemenskih glavara i starješina. Temelj je daklę plemenski ustav. Najodličnija su hrvatska plemena ona između Neretve i Gvozda na broju dvanaest. Ona su sklopila s Kolomanom ugovor 1102., ona su zapravo narod hrvatski. To je pravo, čisto domaće plemstvo. S vremenom se dašto razgraniše u mnogobrojne male porodice. I plemić može postati kralj (na pr. Domagoj, Slavac, Zvonimir). Građani se dijele u svećenike (kler) i svjetovnjake (populus), a svjetovnjaci opet u patricije ili plemiće i u pučane. Seljaci su slobodni državljani, ravni građanima i plemićima; zemljišnim posjedom svojim raspolažu po volji.

Knez — kralj.

Isprva ima svaka oblast svojega vladara. Grčki se zove arhont, lat. dux, hrvatski valjada knez. Od Tomislava dalje, otkad je država ujedinjena, zove se vladar kralj (rex), — na bašćanskoj ploči »kral hr'vat'sk«. Po nauci crkvenoga oca sv. Augustina kralj je »po milosti Božjoj« namjesnik Božji na zemlji. Tu mu vlast daje krunidba. Stalne prijestolnice nema, prebiva po dvorovima svojim u Ninu, Kninu, Biaćima, Klisu, Biogradu i Solinu.

Dvor.

Dvor je uređen više na franačku nego na bizantsku. Dvorsku službu vrše dvorski dostojanstvenici. U kneževsko su doba to župani: župan dvorski (palatinus iupanus), žu-

www.marinknezovic.info

Hrvatske, na pragu istoka i zapada, vrlo povoljan. Tovar nose mule i konji. Trgovci putuju od zgode do zgode u društvu — u karavanama, da se osiguraju od razbojničkih napadaja.

XVIII.

DUKLJA (ZETA).

Povijest Srbije u drugoj polovici X. vijeka zastrta je tamom. Časlavljevi nasljednici su nepoznati. Znamo samo to, da je Raška godine 971. postala bizantskom pokrajinom. Kad je Raška pala, pobjegne dosta srpskih poglavica u Duklju i druge zapadne primorske državice, koje su i poslije pada Raške sačuvale neku samostalnost. Tako se težište srpsko pomaklo iz Raške u Primorje, pa je Duklja nastojala, da skupi oko sebe prije svega primorske državice. U tom je poslu omete car bugarski Samujlo, koji je s juga osvojio Drač, a na istoku već bio gospodar Raške. Vladarom Zete bijaše onda **Ivan Vladimir.** Samujlu bijaše lako osvojiti Duklju. Ivana Vladimira baci u tamnicu. Brzo osvoji Samujlo i ostale državice srpske te je g. 989. bio gospodar naroda srpskoga. Domala vrati on Ivanu Vladimiru zemlju, a osim toga uda za njega kćerku svoju Kosaru ili Teodoru. Tako isto vrati stricu njegovu Dragomiru Trebinje i Hum. Samujlo je trebao mirna zaleđa, jer se na život i smrt zapodjela borba između njega i cara Vasilija II. Samujlo ne dočeka svršetka borbe, umrije skoro poslije bitke kod Bjelasice, gdje ga je porazio Vasilije II. (1014.). Boj nastavi najprije sin Radomir (1014.—1015.), a onda sinovac Ivan Vladislav (1015.—1017.), koji je makao s puta Radimira. U strahu od osvete zetskoga kneza Vladimira, ubije i njega na vjeru, te tako zavlada sam Dukljom (1015.). Narod je Vladimira zbog pobožnoga života njegova štovao kao sveca. Za tri godine pokori Vasilije II. cijelu državu Samujlovu, a s njom i sve srpske zemlje, koje su bile pod Bugarskom (1019.). Zadržale su ipak dosta veliku autonomiju. Većinom im ostaju i dalje njihovi glavari i župani.

Raška pod Bizantom.

Ivan Vladimir.

Propast Bugarske.

Bizantska je vlast potrajala samo kratko vrijeme. Za slabih nasljednika Vasilija II. brzo rodi nevaljala uprava nezadovoljstvom u svim tek osvojenim zemljama. Zato nije **Stjepanu Vojislavu,** koji je pod vrhovnim gospodstvom bizantskim u Zeti vladao, bilo teško dići bunu (1035.). Stjepan Vojislav potuče bizantsku vojsku tako, da se carstvo uopće okanilo Zete, pače ono se sa sinom Vojislavljevim Mihajlom (1050.—1082.) sprijatelji te ga počasti naslovom »protospatarija« (oko g. 1053.). Mihajlu se nasmije sreća, te je između 1053. i 1073. osvojio Hum i Rašu. Hum zadrži, ali Rašu

Stjepan Vojislav 1034.—1051.

Mihajlo 1051.—1089.

www.marinknezovic.info

vrati Bizantu, kad je carstvo ugušilo i novi ustanak bugarski (1073.). To se dogodilo onda, kad su nakon navale Pečeneza i ugarskoga kralja Šalamona na bizantsku državu ustali Bugari i zatražili od Mihajla, da im dade najmlađega sina svojega Konstantina Bodina za vladara. Mihajlo se odazove. Sin mu bijaše slabe sreće, carstvo svlada Bugare i prisili ih ponovo na pokornost, a Bodina zarobi. Najposlije ga zatoči u Antiohiji, odakle su ga izbavili mletački mornari, dašto za dobre novce. Tako se Bodin vrati sretno kući.

Mihajlo je, kako vidimo, savremenik kralju Zvonimiru i papi Grguru VII. Nije čudo, što se i u njega rodi želja, da mu Gregorije da zastavu i prizna potpunu samostalnost državnu. Osim toga zatraži od pape, da biskupiju barsku učini nadbiskupijom i da je ocijepi od nabiskupije splitske (1077.). Potanje o tim raspravama ne znamo; samo znamo, da je papa Gregorije VII. pozvao Mihajla »kralja slavenskoga« (rex Sclavorum), neka u tom poslu šalje poslanike svoje u Rim. Jesu li poslanici pošli ili ne, ne znamo. Toliko stoji, da barsku biskupiju nije učinio nadbiskupijom Gregorije VII. nego Kliment III. (1089.), i to na molbu kralja Bodina (regis Sclavorum gloriosissimi), koji je oca svojega naslijedio negdje oko g. 1082. Kralj **Bodin** (1081.—1101.) okoristi se neprilikom, u koju je zapao car Aleksije Komnenac u ratu s Normanima, Pečenezima i Seldžucima, te zauze Rašku. Tu postavi za namjesnike dva dvorska župana Vlkana i Marka, ali su mu se morali zakleti u ime svoje i u ime potomaka svojih, da će biti vjerni. Poslije smrti kralja Zvonimira zavlada i Bosnom (1089.). Tada se država Bodinova protezala od Drima do Neretve pa od mora preko porječja gornje Bosne i Raške do Kosova polja.

Bodin 1081.—1101

Onamo od vremena Vasilija II., kad su Srbi morali priznati vrhovno gospodstvo bizantsko, koje je bilo nešto oštrije od predašnjega, nestalo je prijateljstva, što je Bizant i Srbe vezao protiv Bugara, te se ono prometnu najvećim neprijateljstvom. Tako se Bodin nađe na strani protivnika bizantinskoga Roberta Guiskarda. To mu Grci nijesu oprostili; pa kad su oni poslije smrti Roberta Guiskarda ponovo zauzeli Drač (1085.), dođe do ljuta boja između Bodina i namjesnika dračkoga Ivana Duke. Duka pobijedi Bodina u jednoj krvavoj bici i zarobi ga. Kako se oslobodio ropstva ne znamo, no toliko stoji, da je ugled njegov poslije oslobođenja počeo padati, a glavna ličnost u Srba postaje Vlkan, vrhovni župan istočnih Srba. Bodin se iskrvari u borbi s Grcima, a onda s rođacima svojim. Država oslabi, te se poslije smrti njegove raspada u omanje oblasti sa županima i knezovima na čelu. Bosna je poslije smrti Bodinove otpala od Duklje i počela živjeti samostalnim životom.

Vlkan 1083.—1113.

www.marinknezovic.info

Uz domaće dinastičke borbe u Duklji porodile su se borbe i o prvenstvo između Duklje i Raše. Duklja je tražila oslona u Bizantu, Raška u Ugarskoj. Zastupnik te raške politike bijaše nasljednik i sinovac Vlkanov († oko 1108.) **Uroš I.** Već samo ime Uroš (úr = gospodin) sjeća nas rodbinske veze, što je vezala velike župane s Madžarima. Te se politike Uroš prihvatio, kad je morao priznati vrhovnu vlast cara Ivana Komnena (1118.—1148.), koga je sreća poslužila u ratu s Pečenezima i Seldžucima. Na javu je ta politika izbila za najmlađega sina, nasljednika Ivana Komnena, Manojla Komnena (1143.—1180.), koji se — spravan na pustolovine, inače glavom junak, više vitez nego diplomat — zanosio mišlju, da će carstvu vratiti stare granice, napose da će zavladati cijelim Balkanskim poluotokom; osvojit će Srijem i Ugarsku prisiliti, da prizna vrhovnu vlast bizantsku. U tom je poslu dokraja iscrpio snagu države svoje i zanemario unutrašnje jačanje države. To opadanje snage bizantske nije se Srbima otelo; zato se i nijesu dali smesti neuspjesima, što su ih u borbi za slobodu snalazili. Uto umre oko 1149. Uroš I., a naslijedi ga **Uroš II.** On po nagovoru Madžara i Normana zbaci sa sebe vrhovnu vlast bizantsku, ali u zao čas. Manojlo mu osvoji prijestolnicu Ras (1149.), a druge godine razbije njega i saveznike njegove, madžarske Pečeneze, na rijeci Tari, te se Uroš bacio caru pred noge i zakleo se, da će mu biti vjeran. No Uroš pogazi zakletvu; pa kad se ponovo odmetnuo od Manojla, svrgne ga on i postavi za velikoga župana **Desu,** valjda brata Uroševa. Desa je odmah pokazao za čim ide. Ujedinjenje oblasti srpskih bila mu je glavna briga. Zato dođe do rata s Radoslavom, vladarom dukljanskim, kojemu je oteo Travunju i Duklju osim primorskoga kraja između Kotora i Skadra. To je potisnulo Duklju sasvim u pozadinu. Rad se Desin nije nimalo sviđao caru Manojlu. On se dvaput zarati s Desom. Kad ga je po drugi put svladao, skine ga s časti, državu njegovu razdijeli među sinove Zavidine, a za velikoga župana postavi Tihomira, najstarijega Nemanjina brata (1168.).

Uroš I.

Uroš II. 1149.—1155.

www.marinknezovic.info

DRUGO DOBA.

(Od XII. do XVI. vijeka.)

Kraljevi iz kuće Arpadove.

Koloman 1102.—1116.
Stjepan III. (II.) 1116.—1131.
Bela I. (II.) Slijepi 1131.—1141.
Gejza 1141.—1162.
Stjepan IV. (III.) 1162.—1172.
Ladislav I. (II.) 1162.—1163. } protivukralji.
Stjepan V. (VI.) 1163.—1165. }
Bela II. (III.) 1172.—1196.
Emerik 1196.—1204.
Ladislav II. (III.) 1204.—1205.
Andrija I. (II.) 1205.—1235.
Bela III. (IV.) 1235.—1270.
Stjepan VI. (V.) 1270.—1272.
Ladislav III. (IV.) Kumanac 1272.—1290.
Andrija II. (III.) Mlečanin 1290.—1301.

XIX.

BORBA ZA DALMACIJU.

Nema sumnje, da je pitanje Dalmacije i borba s Venecijom uvelike utjecala na Hrvate, kad im je trebalo birati novoga vladara. Hrvati su sami za se bili preslabi, da se odrvaju Mlečanima, kojima je baš u to vrijeme počela nenadano snaga rasti. Trebalo se ogledati za saveznikom. Najprirodniji bijaše dašto onaj, koji bi im u ratu s Venecijom kao saveznik Venecije mogao škoditi, a to je bio, kako znamo, ugarski kralj **Koloman.** I doista bijaše Kolomanu prva briga, kad je postao kraljem hrvatskim, da vrati Dalmaciju i da tako postane pravim kraljem Dalmacije, kao što je bio pravi kralj Hrvatske. On je kao rođeni diplomat postupao veoma oprezno. Najprije podreže krila Mlečanima u Carigradu tim, što je Pirošku (Irenu), kćerku bivšega kralja Ladislava, udao za Ivana, sina cara Aleksija I. Komnena. Zatim sklopi s Aleksijem savez protiv Boemunda, vojvode antiohijskoga i tarentskoga,

Koloman
1102.—1116.

www.marinknezovic.info

koji se spremao na Drač i na bizantsko carstvo, a onda izradi u cara Aleksija, da mu odstupi dalmatinske gradove i otoke. Venecija, trgovačkim i političkim interesima vezana uz Bizant, morala se zadovoljiti s Aleksijevom odlukom. Tako je Koloman gotovo bez većega otpora zapremio Zadar, Trogir i Spljet pa onda otoke Rab, Krk i Cres (1107.). Zatim je držao svečani sabor dalmatinskoga građanstva pred gradom Zadrom, te je tu pomenutim gradovima podijelio povlasti, i to svakomu napose, i svečano prisegao na četiri evanđelja, i to on sam i ugarski velikaši.

Koloman dobiva Dalmaciju 1107.

Doskora uništi jedan prenagli čin Kolomanov sve diplomatske uspjehe njegove. On dade brata svojega Almoša, s kojim je još onamo od g. 1097. (kad je Hrvatsku do mora osvojio) u zavadnji živio, i devetgodišnjega sina mu Belu iznenada uhvatiti, oslijepiti i zatvoriti u samostan Dömös (1115.), odakle su poslije smrti Kolomanove umakli. Almoš sakri Belu u Pečvaradskom samostanu nedaleko od Pečuha, a sam pobjegne u Carigrad, gdje ga je car Aleksije lijepo primio. Koloman učini to zato, da osigura prijesto četrnaestgodišnjem sinu svojemu Stjepanu, kojega je već g. 1107. okrunio za kralja hrvatskoga. Aleksije prekine svaku vezu s Kolomanom i prepusti opet gradove dalmatinske Mlečanima, koji su jedva dočekali zgodu, da ih opet posjednu. Tako dođe zbog posjeda Dalmacije do dugotrajne borbe s Venecijom. Trajala je, dašto na prekid, sve do g. 1480., a svršila se na štetu Hrvatske. Dužd Ordelafo Faledro dade se odmah na posao, te za godinu dana osvoji cijelu bizantsku Dalmaciju (1115.), a osim toga i dva hrvatska grada Biograc i Šibenik (1116.). Istom naredne godine dođe do ozbiljna boja, u kojem snađe dužda Faledra ljut poraz. Dužd umre doskora s rana, što ih je zadobio (1117.). Nato sklopi novi dužd Dominik Michieli s kraljem Stjepanom primirje na pet godina (1118.—1123.). Kad mine primirje, bukne rat nanovo. Stjepan osvoji Biograd, Šibenik, Trogir i Spljet, dok su otoci i Zadar ostali i dalje pod Venecijom (1124.). To potraje jedva godinu dana. Kad se druge godine dužd Dominik Michieli vraćao s krstaške vojne kući, navali usput nenadano na Spljet, Trogir i Šibenik, osvoji ih, a isto tako i Biograd, što ga je dao do temelja razoriti. Tako to potraje nekako do g. 1133., kad je novi kralj Bela I. (II.) opet osvojio Dalmaciju osim Zadra i otoka Raba, Cresa i Krka.

Sukob s Almošem.

Borbe zbog Dalmacije.

Oslobođenim dijelom Dalmacije vladaju Gejza i Stjepan IV. do g. 1167. Gejza potvrdi Spljetu i Trogiru sloboštine Kolomanove (1142.), a Stjepan IV. dade iste povlastice Šibeniku, te se i taj grad odsada broji u »Dalmaciju« (1166.). God. 1167. prisili bizantski car Manojlo Stjepana IV., da mu prepusti Srijem, Bosnu, Hrvatsku Velebitu na jug i ono

www.marinknezovic.info

Dalmacije, što je posjedovao, dakle sve osim Zadra i pomenutih otoka, što su Mlečani držali. Sve te krajeve zadrži car Manojlo do smrti svoje (1180.). Odmah poslije smrti Manojlove pripoji ih Bela II. (III.) opet državi svojoj gotovo bez svakoga otpora. Osim toga mu pristupi i grad Zadar (1181.). Zbog Zadra dođe do rata s Venecijom, ali se uzalud naprezala, da ga opet pokori. Istom g. 1202. osvoje ga i razore krstaši za IV. krstaške vojne. To su učinili po nagovoru dužda Henrika Dandola, da Veneciji tako podmire ostatak duga za prijevoz u Svetu Zemlju. Zadrani sagrade doduše nanovo grad s pomoću glasovitoga kneza Domalda od plemena Svačić, ali kad nijesu dobili od kralja Emerika pomoći, izmire se s Mlečanima pod vrlo teškim pogodbama. Napokon se kralj Andrija I. (II.) odreče zauvijek svakoga prava na Zadar u korist Venecije, koja mu je za to dala lađe za prijevoz u Sv. Zemlju, kad je polazio na krstašku vojnu, da ispuni zavjet očev (1216.). U ostale gradove nijesu Mlečani dirali. Zadrani se međutim nikako nijesu mogli sprijateljiti s gospodstvom mletačkim. Uzalud su oni protjerali mletačkoga kneza iz grada i poklonili se Beli III. (1242.). Bela III., zabavljen drugdje, morao je sklopiti s Mlečanima mir u gradu Glažu u bosanskoj Posavini. Bela III. odrekne se Zadra pod uvjet, da Mlečani ne će podupirati tobožnjega sina Andrije I. (II.), koji je s materom Beatricom živio u Veneciji (1244.). Tri godine kasnije izmire se Zadrani s Mlečanima. Mlečanima su pored grada Zadra ostali i sjeverni otoci Rab, Pag, Cres i Lošinj. Još su jednom Mlečani za Arpadovića posegli za hrvatskom obalom, i to za primorjem između Cetine i Neretve. Bijaše to onda, kad su Mlečani zbog gusarenja nenadano naval'li a omiške Kačiće pa ih dokraja uništili (1282.). Omiša ipak nijesu zadržali. Ote im ga primorski ban Pavao Šubić. Jedino su im ostali otoci Hvar i Brač.

Borbe zbog Zadra.

XX.

SPOLJAŠNJA POLITIKA ARPADOVIĆA.

U prvi su kraj imali kraljevi kuće Arpadove pune ruke posla, da se obrane od raznih pretendenata svojega roda i to najprije od Almoša, a onda od Borisa, polubrata Stjepana III. što ga je u Kijevu rodila druga žena Kolomanova Eufemija, kćerka glasovitoga velikog kneza ruskoga Vladimira Monomaha. Koloman ga nije htio priznati sinom svojim. Krivio je ženu s nevjere. Kako **Stjepan III.** nije imao od srca poroda, a Almoš je umr'o (1127.), zaokupe ga teške brige za nasljedstvo. Uto začuje, da još živi sin Almošev Bela Slijepi. On ga pozove k sebi na dvor, da mu bude nasljednikom. Da

Stjepan III. 1116.—1131.

www.marinknezovic.info

bi stekao u Srba saveznike protiv Grka, oženi Stjepan Belu s Jelenom, kćerkom srpskoga ili raškoga velikog župana Uroša. Poslije kratkoga rata izmiri se Stjepan s carem Ivanom II. Komnenom. Malo zatim umre Stjepan (1131.).

Bela I. (II.) Slijepi 1131.—1141.

Protiv nasljednika Stjepanova **Bele I. (II.) Slijepoga** (1131.—1141.) digne se Boris, ali ne s juga, već sa sjevera iz Poljske, kamo je iz Carigrada otišao. No uzalud mu bijaše svako nastojanje. Bela ga suzbije, a kad se Bela izmirio s kraljem poljskim Boleslavom III. Krivoustim, morao se Boris okaniti jalova posla. Bela raširi vlast svoju prema jugu. Pridruži mu se od svoje volje Bosna (oko 1137.). Po rijeci Rami, što u današnjoj Hercegovini utječe u Neretvu, prozove se kraljem ramskim (»rex Ramae«). Razumijeva li se pod tim imenom samo župa Rama ili još koja veća oblast, to ne znamo, ali po njoj je ugarska dvorska kancelarija prozvala svu Bosnu.

Bosna (Rama) 1137.

Za malodobnih sinova Belinih dođe do teških smutnja u Ugarskoj i Hrvatskoj. Bili su to **Gejza** (1141.—1162.), koji je oca naslijedio u kraljevstvu, pa S t j e p a n, herceg hrvatski, i L a d i s l a v, herceg bosanski. Baš je u to vrijeme nasljednik Ivana II. Komnena, poduzetni M a n o j l o, namislio nanovo dići staru vlast bizantsku, prije svega na Balkanu. Smetala mu je Ugarska. Da bi je oslabio, upotrijebi arpadovske kraljeviće. A to je lako bilo, jer u kući Arpadovoj nije bilo stalna reda za nasljedstvo. Protiv Gejze dignu Manojlo i saveznica njegova Njemačka Borisa, ali ga odbije B e l u š, kraljev ujak (brat majke njegove Jelene) i skrbnik, palatin i ban ujedno, a protiv nasljednika i sina Gejzina **Stjepana IV.** (1162.—1172.) digne Manojlo braću Gejzinu, koja su se potkraj života Gejzina njemu zatekla, i to najprije L a d i s l a v a II. (1162.—1163.), a onda S t j e p a n a V. (1163.—1165.). Najposlije prisili Stjepana IV., da mu preda brata Belu i baštinu njegovu Hrvatsku Velebitu na jug i Dalmaciju (1167.). Na to se Stjepan već prije obvezao, kad mu je ustupio Srijem (1163.). Tom je prilikom Stjepan IV. doista poslao Belu u Carigrad. Manojlo htjede Belu učiniti nasljednikom svojim, ali uto mu se rodi sin, a Bela bijaše sretan, što se mogao poslije smrti Stjepana IV. vratiti kući na očinski prijesto, dakako bez baštine svoje — bez Hrvatske i Dalmacije. Dalmacijom, bez Zadra i otoka, koji su bili u mletačkoj vlasti, pa Hrvatskom rijeci Krki na jug, Bosnom i Srijemom zavladaju Grci. U ime cara Manojla vlada kao »vojvoda čitavoga kraljevstva dalmatinskoga i hrvatkoga« rođak carev sebastos (princ) K o n s t a n t i n. On vlada vrlo blago i obzirno, te ne dira ni u imutak ni u vjeru katoličku.

Gejza 1141.—1162.

Stjepan IV. 1162.—1172.

Borbe s carem Mihajlom.

Odmah poslije smrti Manojlove vrate se sve zemlje hrvatske pod zakonitoga vladara svojega **Belu II.** (1172.—

www.marinknezovic.info

1196.). Što više, Bela i nasljednici njegovi počeše se upletati u balkanske poslove, jer su u bizantskoj državi poslije smrti Manojlove nastali teški neredi. Ulogu Bizanta preuzme Ugarska, koja se pod izlikom vjerskih smutnja miješala u prilike susjednih država na Balkanu. Zato je dašto sebi otuđila Srbe i Bugare, s kojima je dosada prijateljevala. Prvi se poče upletati u srpske i bosanske poslove Belin sin **Emerik** (1196.—1204.). On pomaže Vukana, starijega sina Stefana Nemanje, protiv brata njegova Stefana, koji se poslije prozvao Prvovjenčani. Emerik se nazove »kralj srpski« (rex Serviae). Taj su naslov imali kraljevi ugarski do propasti Austro-ugarske monarhije. Drugi se opet sin Belin **Andrija I.** (1205.—1235.) upeo da dobije Galiciju, gdje je dao mladega sina svojega Kolomana okruniti kraljem galičkim (1217.), pače se i sam okrstio kraljem galičkim (»rex Galiciae«), ali to je sve, što je njemu i nasljedniku njegovu ostalo od toga poduzeća, jer su Rusi brzo učinili kraj gospodstvu ugarskomu u Galiciji.

Bela II. 1172.—1196.

Emerik 1196.—1204.

Andrija I. (II 1205.—1235.

Najveća nevolja, što je Arpadoviće zadesila, bijaše provala **Mongola** ili **Tatara**. Tatari su jedno od onih mnogobrojnih nomadskih plemena tursko-tatarske krvi, što su prebivala po Sibiriji i stepama zapadne Azije sve do u današnju jugoistočnu Rusiju. Ta tatarska plemena, što su živjela Kitaju na sjever, podvrgne sebi (oko g. 1200.) Temudžin, glava susjednih mongolskih plemena na gornjem Amuru, i prozove se »džingishan«, t. j. nepobijeđeni vladar. S dobro uređenom i slijepo odanom konjicom osvoji za kratko vrijeme sjeverni Kitaj, Turkestan i Veliku Buhariju. Nasljednik Temudžinov Oktaj pošalje sinovca svojega Batu-hana s velikom vojskom, da pokori Europu. Batu uništi najprije državu Volških Bugara, a onda osvoji redom ruske udjelne kneževine. Sve, štogod mu je pod ruku došlo, spali i sasiječe. Tako pretvori i Kijev, majku ruskih gradova, u prah i pepeo. Zatim udari na zapad. Strah i trepet obuzme Evropu. Pohara južnu Poljsku, provali u Ugarsku, kamo su ispred njih i Kumani umakli. **Bela III.** dočeka Mongole s bratom svojim hercegom hrvatskim Kolomanom kod mjesta Mohi blizu utoka Šaja u Tisu, ali ga Mongoli ametice potuku i raspršiše vojsku na sve strane (1241.). Bela se jedva jedvice bijegom spase k vojvodi Fridrihu II. Babenbergovcu u Austriju, dok je vojvoda hrvatski Koloman sretno utekao u Čazmu, gdje je od zadobivenih rana umr'o. »Gostoljubivi« Fridrih II. prisili Belu, da mu odstupi tri županije, što su uz Austriju i Štajersku bile, a nesretni kralj poteče s porodicom svojom u Zagreb, otkuda je uzalud tražio pomoći u susjednih vladara. Iz Zagreba ode Bela u Trogir pa onda na more.

Provala Mongola.

Bitka na Šaj 1241.

Mongoli udare za njim istom zimi, kad su se rijeke za-

www.marinknezovic.info

mrzle. Batu-han ostane u zemlji između Dunava i Drave, a vodu Kadana pošalje preko Drave, da uhvati kralja. Pustošeći nemilice, kuda je prolazio — tom zgodom nastrada i Zagreb, osobito prvostolna crkva — uzalud je tražio kralja u tvrdom Klisu, Spljetu i Trogiru, što ga je branio Stjepan Šubić. Tih gradova dašto nije mogao Kadan konjicom svojom osvojiti. Uto mu stigne zapovijed, da krene u Kumaniju, jer je Oktaj umr'o. U Kumaniji, kamo je Kadan preko Bosne, Srbije i Bugarske došao, sastane se s Batu-hanom, koji je preko Erdelja došao, te krenu zajedno prema ušću Volge. Ovdje na donjoj Volgi osnuje »Zlatnu ordiju« s novom prijestolnicom Sarajem. U Aziju se nije vraćao.

Narodna je predaja borbu s Mongolima lijepo iskitila. Ona priča o Grobničkom polju, kralju Pasoglavcu, o njegovoj vojsci i porazu; ovjekovječila je braću Srijemce Kresa, Kupišu i Raka, koji su u pravi čas stigli kralju u pomoć, premda suha povijest o svemu tome ne zna ništa.

Ma da je Bela po odlasku Mongola imao pune ruke posla, da državu opet pridigne, ipak mu je prva briga bila, da dobije otete tri županije. To mu je i pošlo za rukom (1242.). Doskora se ponovo zarati s Fridrihom II., koji je u bici kod Wiener-Neustadta platio glavom (1246.). Fridrich II. Ratoborni bijaše posljednji od roda Babenberškoga, od onoga roda, koji je (od 976.) stvarao i stvorio Austriju. U njegovoj se ruci našla osim Austrije još i Štajerska. Za njih su se sada počeli otimati češki kraljević, a poslije kralj Přemysl II. Otakar, i Bela III. Preko pape Inocentija IV. dođe do mira: Přemyslu II. zapadne Austrija, a Beli onoliko Štajerske, kolika je donedavno bila, ali ju je poslije bitke kod Kressenbrunna morao sasvim prepustiti Otokaru (1260.). Přemysl II. Otakar naslijedi i druge dvije slovenske zemlje Kranjsku i Korušku. Arpadovići su se uplitali i u bugarske poslove. Uspomena na to upletanje sina i nasljednika Belina Stjepana VI. (1270.—1272.) jest naslov »kralj bugarski« (rex Bulgariae), što ga je donedavna kralj ugarski imao.

Bela III. i Premysl II. Otakar.

Za malodobnoga nasljednika Stjepanova **Ladislava III. Kumanca** (1272.—1290., Kumanac po materi Kumanki) zbio se u neposrednom susjedstvu našem koban događaj s nedoglednim posljedicama za sve narode podunavske, a to je uništenje velike slavenske države, što ju je Přemysl II. stvorio, a sterala se od Krkonoša do Jadranskoga mora, i dolazak Habsburgovaca u naše susjedstvo. S ugarskom pomoću razbije njemački kralj Rudolf Habsburški Přemysla na Moravskom polju (26. kolovoza 1278.). Přemysl pade na bojnom polju. Sinu njegovu Većeslavu ostavi Rudolf Češku i Moravsku, a Austriju, Štajersku i Kranjsku sa Slovenskom markom (Slovenska je marka s Černomeljem i

Ladislav Kumanac 1172.—1190.

Bitka na Moravskom polju 1278.

www.marinknezovic.info

Metlikom Andrija II. dao grofovima od Meran-Andechsa u leno, te se ona zauvijek otkinula od Hrvatske) dade g. 1282. sinovima svojim Albrehtu i Rudolfu. Tako su nad austrijskim zemljama postali gospodari Habsburgovci. U njih se odmah porodi želja, **da hrvatske, ugarske i češke zemlje dobiju u svoje ruke.** To im je najposlije i pošlo za rukom.

Habsburgovci u Austriji.

Kad su za rđave vlade Ladislava Kumanca buknuli nemiri u kraljevstvu, upotrijebi tu priliku **Andrija II. Mlečanin** (1290.—1301.), da se domogne djedovskoga prijestola. Andrija II. bijaše unuk Andrije I., koji se pod svoje stare dane oženio po treći put i to mladom Beatricom, nećakinjom markgrofa Azza od Este-Farrara. Šezdesetgodišnji Andrija umre doskora, a Beatrica pobjegne u Njemačku i rodi ondje Stjepana Posthuma t. j. posmrče. Budimski dvor nije htio to posmrče nikako priznati članom svoje kuće, nego je tvrdio, da je nezakonito dijete. Beatrica ode sa sinom u Veneciju, gdje se zateče duždu pod okrilje. Sin toga Stjepana Posthuma jest Andrija II. Mlečanin. Andrijine su nade isprva bile slabe, ali kad su Ladislava Kumani, kod kojih je on živio, ubili, prizna ga većina u Ugarskoj za kralja, jer je on bio jedini još Arpadović. Rudolf Habsburški pokuša, ne bi li i Ugarsku stekao, zato je dade u leno sinu svojemu Albrehtu. Andrija se ipak održi. Mnogo mu je ozbiljniji protivnik bio napuljski kraljević iz kuće Anjou (Anžu) Karlo Martel, sin sestre Ladislavove Marije. Uz njega pristane gotovo cijela Hrvatska od Drave do Neretve, na čelu joj bribirski knezovi Pavao i Đuro Šubić.

Andrija II. Mlečanin 1290.—1301.

Braća Šubići

Andrija umiri doduše za čas Hrvatsku, pogotovo kad je Karlo Martel umr'o (1295.). Ali kad je — ta nije imao djece — htio krunu pribaviti ujaku svojemu Talijanu Albertu Morosini, te ga je zato imenovao hercegom hrvatskim i županom požeškim, planu buna nanovo. Hrvati priznaju vladarom svojim Karla Roberta, sina Karla Martela. Za njega se živo zauzeo papa Bonifacije VIII. S proljeća g. 1300. ode Đuro Šubić, brat bana Pavla, u Napulj i dovede dvanaestgodišnjega Karla Roberta u Hrvatsku. Kad je na početku g. 1301. stigao glas, da je kralj Andrija II. umr'o, dovede ban Pavao Šubić mladoga kralja u Zagreb, gdje ga je dočekao župan Ugrin od plemena Čaka Iločkih i odveo u Ostrogon. Ondje ga nadbiskup ostrogonski Grgur okruni za kralja ugarsko-hrvatskoga. Ne stoji, da je već u Zagrebu okrunjen bio, kako bi to neki kasniji pisci htjeli.

www.marinknezovic.info

XXI.

POČECI BOSNE.

Današnja Herceg-Bosna nije oduvijek bila onakva, kakva je danas. Ona se pomalo razvijala i oko prave Bosne okupila zemlje hrvatske i srpske. Po Konstantinu VII. Porfirogenetu bila je to zemljica (Χωστον), koja je obuhvatala porječje gornje Bosne, a razlikuje se jasno od Srbije. Odande se, od XII. vijeka do propasti svoje, širila na račun hrvatskih i srpskih oblasti, pače i poslije propasti njezine priklapali su joj Osmanlije komad po komad hrvatskoga zemljišta, te je za taj novi kraj ušlo u običaj ime »Turska Hrvatska«. Imena Bosna ne čujemo do vremena cara Konstantina VII. Porfirogeneta. Kad je car-pisac pisao pomenutu knjigu svoju (948.—952.), vladao je Bosnom i Solima srpski župan **Časlav**, dašto pod vrhovnim gospodstvom bizantskim. Poslije raspada države Časlavove dođe Bosna doskora pod vrhovnu vlast cara Vasilija II. Kad je carstvo za nasljednikâ Vasilijevih oslabilo, dođe Bosna negdje između g. 1058. i 1069. pod vlast kralja hrvatskoga Petra Kresimira IV. Poslije smrti Zvonimirove pade Bosna pod Duklju. Kralj Bodin joj nametne za vladara nekoga kneza Stjepana. Kad se Duklja početkom XII. vijeka raspala, postane Bosna opet samostalna, dok se nije oko g. 1137. sama od svoje volje dala pod vlast hrvatsko-ugarskih vladara, ali tako, te je zadržala i nadalje domaće vladare svoje. Bela I. preda je sinu svojemu Ladislavu. Budući da je Ladislav bio još malodoban, vladao je za nj Borić, rodom iz okoliša Grabarja u požeškoj županiji, gdje je imao posjed svoj. Borić vlada već Solima, njegova se oblast dakle proteže do Save.

Zemljica oko Bosne.

Časlav.

Borić.

Samostalno se razvila oblast **Hum** ili **Zahumlje**, matica poznije Hercegovine. Prvim se knezom u Zahumlju pominje Mihajlo, savremenik Tomislavov i saveznik Simeunov protiv Bizanta i Srba. Kasnije je Hum dio dukljanske države (1050. do 1160.), dok ga Stefan Nemanja nije pripojio srpskoj kneževini i predao upravu bratu svojemu Miroslavu (1171.—1197.), šurjaku bana Kulina. Poslije smrti njegove zavlada na kratko vrijeme Humom herceg hrvatski Andrija. Oteo ga je srpskomu velikomu županu Stefanu, sinu Stefana Nemanje. Ali su se ipak u kraju niže Neretve održali nasljednici Miroslavovi kao pobočna grana Nemanjića.

Hum.

Miroslav Nemanjić 1171.—1197.

Nasljednik Boričev bijaše onaj pričom proslavljeni ban **Kulin** (1170.—1204.). Banom ga je učinio još car Minojlo. Inače je Kulin vazal Bele II. On ne vlada samo Bosnom nego i Solima i Usorom (na rijeci istoga imena), a dobiva i neke hrvatske župe na gornjem i srednjem Vrbasu i Sani (psetsku, plivanjsku). Od njih stvori Donje Kraljeve. Za

Kulin ban 1170.—1204.

www.marinknezovic.info

vlade njegove preotme mah u Bosni **bogomilstvo**, a potom i vjerski razdor, koji ju je najposlije upropastio.

Bogomilstvo

Bogomili se zovu po bugarskom popu Bogomilu, zapravo Jeremiji. Za njega vele da je živio za bugarskoga cara Petra (927.—968.). Bogomil je udesio svoju vjeru prema jednoj azijskoj sljedbi, koju su grčki vojnici donijeli n abugarsku granicu, a osnivala se na vjerskom dualizmu, t. j. na vjeri u dobro i zlo božanstvo.

Budući da je Bogomil naučao ono, što je narod i onako vjerovao malo prije, nego se pokrstio, t. j. vjeru u dobre bogove i zle bogove, zato je narod vrlo rado prigrlio tu nauku. Duša, što ju je otac nevidljivoga svijeta stvorio, a otpala je od njega, treba da se odijeli od tvari — od tijela, djela sotonina, i vrati ocu svojemu. Zato pošalje otac Hrista, jednoga od najviših duhova ili anđela. On uzme samo na oko tijelo čovječje i samo na oko umre na križu, da pouči svijet, kako će se duša što prije vratiti. Za spasenje duša dosta je, da se vjeruje u tu nauku. Zato ne treba za mrtve moliti. a nema ni uskrsnuća tijela, jer je tijelo sotonino. Bogomili zabacuju sve sakramente i sav stari zavjet; od molitava pridržali su samo »Očenaš«.

Bogomilska je vjera prije svega našla pristalica u kaluđera, te je naročito u Bosni zadržala manastirsku organizaciju i poslije. kad su Dalmatinci pristalice njezine zvali p a t a r e n i m a. Bogomili se u Bosni dijele na s a v r š e n e i na o b i č n e v j e r n i k e. Savršeni se odriču blaga i bogatstva, ne jedu mesa niti jela od životinje, osuđuju krvnu osvetu i umorstvo; ne smiju prisezati. Za obične vjernike ne vrijede te stroge odredbe, ali i među savršenima ima vrlo bogatih. Nad svima je »krstjanima« — tako se zovu Patareni u spomenicima bosanskim — d j e d ili d i d; zamjenici su didu g o s t i ili s t a r c i (kao đakoni). Inače se patarenski svećenik od XIV.—XV. vijeka zove s t r o j n i k (upravnik).

Patareni.

Služba je Božja jednostavna. Moli se »Oče naš«, čitaju se odlomci iz Sv. Pisma Novoga Zavjeta i psaltir, propovijeda se i daje blagoslov. Crkva im je obična kuća bez zvonika i zvona (to su »đavolske trublje«), bez slika i kipova, pače i bez krsta. (»Ne može se čovjek klanjati krstu, kad su na njemu propeli sina Božjega«.) Žrtvenik je stol, bijelim platnom prostrt, a na njemu otvoreno evanđelje. Klupe su jedini nared.

Već je Kulin pristao uz bogomilstvo, ali ga se poslije svečano odrekao, kad se na papin poziv digao na nj kralj Emerik. Pravi zaštitnik patarena bijaše **Matej Ninoslav** (1230.—1250.). Tom se prilikom okoristi mladi sin Andrije I. K o l o m a n, herceg hrvatski (1226.—1241.), da podvrgne sebi Bosnu. S voljom pape Grgura IX. povede Koloman na Bosnu krstašku vojnu (1234.). Sada zaigra čudna igra. Kadgod bi

Matej Ninoslav 1230.—1250.

www.marinknezovic.info

hrvatsko-ugarska vojska banula u Bosnu, priznao bi se Matej i narod njegov katolicima; čim bi otišli, sve bi se opet vratilo patarenstvu. Koloman je ponovo provalio u Bosnu. Pobijedivši bana Ninoslava provali kroz Bosnu u sjeverni Hum, te podvrgne sebi ondješnjega vladara Toljena (1237.). Da bi istrijebio patarenstvo, imenuje papa Grgur IX. za Bosnu i Hum novoga biskupa dominikovca Požu, a Koloman mu sagradi u župi Vrhbosni, u mjestu Brdu (danas Blažuj nedaleko od Sarajeva), stolnu crkvu sv. Petra s kaptolom, a daruje joj desetinu u Usori, Solima, Donjim Krajevima pa mjesto Đakovo i okolicu njegovu. Budući da se patareni prijetili biskupu u Brdu, to je već Poža prenio sijelo biskupije svoje u Đakovo. Tako je Đakovo postalo sijelom biskupa bosanskoga. Poslije smrti bana Ninoslava zavade se potomci njegovi zbog prijestola očinskoga. Bela III. umiješa se i najposlije razvrgne Bosnu u one česti, od kojih je postala. Rodu Ninoslavovu Prijezdi I. ostavi Bela samo banovinu Bosnu. Sa zapada je opaše Donjim Krajevima i Tropoljem, koje je stvorio od župe Duvanjske, Hlivanjske i Dlamočke, a sa sjevera Usorom (u porječju Usore) i Solina, u kojima je namještao svoje pouzdane velikaše.

Djakovo — sijelo biskupije bosanske.

XXII.

UNUTRAŠNJA POLITIKA ARPADOVIĆA.

Kad su Hrvati Kolomana izabrali za kralja hrvatskoga, onda se, znamo, Hrvatska nije s Ugarskom stopila u jednu državu. Hrvatska i Dalmacija čine i dalje za se jednu cjelinu »Kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju« (regnum Croatiae et Dalmatiae), a Koloman i nasljednici njegovi imadu uz naslov »rex Hungariae« i naslov rex Croatiae et Dalmatiae«. Obadvije su doduše države imale jednoga vladara, ali su i nadalje dvije posebne države, od kojih je svaka imala svoj posebni državni ustav. Posebnom su državom Hrvatsku držali i Arpadovići, te su članovi njihovi vladali Hrvatskom kao kakovom sekundogeniturom t. j. posebnom, o glavnoj zemlji kuće Arpadove nezavisnom zemljom. Zato se i krune kraljevi ugarski sve do Bele III. napose hrvatskom krunom. Tako je Koloman dao okruniti sina svojega Stjepana za kralja hrvatskoga (1107.), i Emerik se, sin Bele II. (III.), još za života očeva, napose kruni za kralja ugarskoga, a napose za kralja hrvatskoga. Posljednji se valjada krunio za kralja hrvatskoga i dalmatinskoga Andrija I. (II.) g. 1207., kad je u Primorju boravio pa tom zgodom potvrdio gradu Spljetu prava njegova. Sin Andrijin Bela III. (IV.) dade se tri tjedna poslije smrti očeve ponovo okruniti u Stolnom Beogradu (prvi put ga je

Krunidba.

www.marinknezovic.info

dao otac okruniti kao mlađega kralja g. 1221., kad mu je bilo trinaest godina), i to jednom istom ceremonijom za kralja ugarskoga i hrvatskoga.

Posebne hrvatske krunidbe, kako vidimo, nestaje!

Zašto?

Na to nam odgovara Tomašić u djelu svojem, »Temelji državnoga prava kraljevstva hrvatskoga«. On veli, da je uzrok tomu promijenjeni nasljedni red. Za kralja Kolomana držala se u Ugarskoj obitelj Arpadovića vlasnikom prijestola, ali opet nije bilo stalno određenoga nasljednog reda, te je na prijesto mogao isto tako doći brat, kao i sin. Zato je kralj, da osigura prijesto sinu svojemu, a opet da isključi brata, krunio sina za kralja još za života svoga. Zato je posebna krunidba bila nužna, te se oci kraljevi s njom i žure. Ali otkad je Bela II. (III.) uveo nasljedstvo po prvorodstvu, a ukinuo zauvijek senioratsko pravo, imala je posebna hrvatska krunidba samo sporednu vrijednost. Odlučna je odsada zavjerna prisega. Ali ništa nije stajalo na put, da kralj prigodom zajedničke krunidbe ne potvrdi prisegom napose prava Ugarske, a napose prava Hrvatske. To se dašto moglo dogoditi jedino s privoljom Hrvatske. Prestanak dakle posebne krunidbe hrvatske ne može biti posljedica kakva nestajanja samosvijesti, da je Hrvatska posebna jedinica državna. S druge strane opet stoji, da je izdavanjem zajedničke zavjernice počelo formalno blijedjeti pravo kraljevstva hrvatskoga kao posebnoga državopravnoga tijela. To je bila svakako promjena nagore, jer se personalna unija počela nevidljivo pretvarati u realnu uniju. Realna je pak unija svakako počela sa spoljašnom politikom, jer se u odnosima prema susjedima nije mogao odijeliti kralj ugarski od kralja hrvatskoga.

Primogenitura.

Kralja zastupa u Hrvatskoj **ban**, i to od Kolomana do Bele III. (IV.) samo po jedan. Od Bele III. naprijed nalazimo po dva, i to jednoga za Hrvatsku i Dalmaciju, drugoga za Slavoniju. Vlast se bana hrvatskoga protezala od Neretve do Drave, jer je Koloman s Hrvatskom sjedinio i onaj dio Panonske Hrvatske ili Slovinske zemlje, gdje je Almoš vladao kao kralj, te je čitav teritorij hrvatski od Drave do mora predao banu u upravu. Za čitav taj teritorij hrvatski dolazi u XII. vijeku samo ono ime, što ga je Koloman zatekao, t. j. »Regnum Dalmatiae et Croatiae«, te je u tom pojmu uključen i pojam »Sclavoniae«. Istom g. 1215. pominje se kao prvi ban »Sclavoniae« Ivan. »Dux Sclavoniae« dolazi prvi put 1187. Uz naslov »dux Dalmatiae atque Croacie« počeo se za kralja Andrije II. upotrebljavati i naslov »dux totius Sclavonie«, t. j. herceg cijele Slavonije. Pod riječju »totius Sclavonie« razumijeva se dašto cjelokupno

Ban.

www.marinknezovic.info

kraljevstvo hrvatsko. »Slavonija« se proširila za Arpadovića na istok do crte Ilok-Morović, pa se prema tome raširila i oblast, kojom su bani hrvatski upravljali.

Banom nije mogao biti nijedan sin ni brat kraljev, već amo tamo koji rodak (na pr. Beluš). Član kraljevske kuće mogao je biti samo »dux«. Tu riječ obično prevode tuđicom **Herceg.** »**herceg**« (mj. Herzog). Herceg zastupa kralja u Hrvatskoj sasvim samostalno i ravnopravno. Dok je ban kralju podređen, herceg mu je ravnopravan, zato se on i piše: »Dei gratia Croatie, Dalmatie dux« t. j. »po milosti Božjoj herceg Hrvatske i Dalmacije« (na pr. Andrija I.). »Dei gratia« još ne znači nezavisnost od kralja. Herceg ima svoj herceški dvor s dvorskim dostojanstvenicima, te stoluje redovno u Zagrebu, Kninu i Zadru. On ima svoju kancelariju i svoje vijeće; on je vrhovni upravnik, sudac i vojskovođa; on namješta banove, vodi vojsku, podjeljuje plemstvo, kuje poseban novac, diže gradove i daje im razne povlasti. Hrvatsko je herceštvo nastavak kraljevstva hrvatskoga; u njemu se kristalizirao državni individualitet hrvatski.

Najdarovitiji Arpadović Bela III. (IV.) provede oko god. **Upravna dioba Hrvatske. 1260.** 1260. zamašne upravne reforme u Hrvatskoj. On razdijeli doonda jedinstveno kraljevstvo hrvatsko u dva zasebna politička i upravna teritorija: na kraljevinu Hrvatsku i Dalmaciju (regnum Croatie et Dalmatie) i na kraljevinu Slavoniju (»regnum Sclavonie).[1] Granicom je između jedne i druge banovine Gvozd do ispod Bihaća na Uni. Objema je na čelu herceg od kraljevskoga roda (dux totius Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae); njemu dodijeli dva bana: hrvatsko-dalmatinskoga i slavonskoga. Ako ne bi bilo hercega od kraljevskoga roda, onda ima vršiti vlast njegovu »ban čitave Slavonije« (banus totius Sclavoniae); njemu se ima pokoravati ban hrvatsko-dalmatinski, koji se kadikad zove i ban primorski (banus maritimus). Jednako je Bela zbog obrane hrvatske i ugarske granice od Srba osnovao novu banovinu Mačvu, koja se sterala Beogradu a zapad između Save, Drine i plaine Cera. Da bi ban mačvanski imao više dohotka, priklopila se kasnije zemlji njegovoj županija srijemska i vukovska (najistočniji dio Slavonije do Iloka i Morovića). Požeška je županija zaradi prihoda postala svojinom kraljičinom. Tako su bili ti dijelovi kraljevstva hrvatskoga istrgnuti ispod vlasti banske, te su ih kasnije u XV. i XVI. vijeku do mohačke bitke lako stali krivo držati za ugarske.

Osobiti je sjaj razvio kao herceg hrvatski mlađi sin

[1] »regnum« zato, jer je za hercega postavio bivšega kralja galičkoga Kolomana; zvala se »banatus«, kad je Slavoniji bio na čelu ban, a »ducatus«, kad je bio na čelu herceg ili dux.

www.marinknezovic.info

Bele II. (III.) **Andrija.** Istom što mu je brat Emerik postao kraljem, digne se na nj brat njegov Andrija i sve mimo odredbu očevu, tražio Hrvatsku i Dalmaciju kao baštinu. Blagom, što mu ga je otac namr'o da povede krstašku vojnu, sakupi vojsku i prisili brata, da mu prepusti Hrvatsku i Dalmaciju (1198.) Otevši srpskomu velikomu županu Stefanu Nemanji Hum vlada »po Božjoj milosti« kao herceg Dalmacije, Hrvatske i Huma potpuno samostalno od Drave i Dunava do Neretve pa od mora do Usore ili, kako bi arcidakon Toma za Hrvatsku rekao, od obale Dunava do mora dalmatinskoga. U ponovnim ratovima, što ih je s bratom vodio, izda ga sreća na Dravi. Tu ga Emerik zarobi i zatvori u Kneginec kod Varaždina. Pred smrt Emerikovu izmire se braća, što više — Emerik učini Andriju skrbnikom malodobnom sinu i nasljedniku svojemu Ladislavu II. (1204.—1205.). Andrija se međutim tako brinuo za štićenika svojega, da je mati s Ladislavom doskora pobjegla u Austriju, gdje je Ladislav iznenada umr'o.

Andrija — herceg hrvatski.

Ladislav II. 1204.—1205

Tako se ispuni vruća želja Andrijina, — on postane kraljem (1205.—1235.). Tužna bijaše međutim vlada njegova! Onako lakouman i nestašan prepusti vladu rasipnoj ženi svojoj Gertrudi (iz porodice tirolskih grofova Andechs-Meranien), koja je nemilice haračila, dijeleći najviše časti i dohotke rodu i drugim došljacima njemačkim, miljenicima i štićenicima svojim. U to je vrijeme Hrvatska izgubila Slovensko krajište s Metlikom i Černomeljem. Dobio ga je rod Gertrudin. Plemstvu dodija brzo »njemačka vlada«, te ubije kraljicu, kad se Andrija na granici spremao da provali u Galiciju.

Slovenska marka.

U Hrvatskoj postavi Andrija najstarijega sina svojega Belu (1221.—1226.) za hercega. On ga podjedno okruni za »mlađega kralja« (rex iunior). Kad je Bela postao ocu suvladarom, zamijenio ga u herceštvu hrvatskom mlađi brat **Koloman,** okrunjeni kralj halički (1217.), koga su Rusi nakon dvije godine, kako je Haličem vladao, zarobili i iza dvogodišnjega zatvora pustili kući (1221.). Kolomana su sasvim zaokupili poslovi bosanski. Pored toga ne zanemari Koloman ni Hrvatske. Kako je nadbiskupija spljetska posljednjih godina vrlo osiromašila, naročito otkad su od nje otpale biskupije, što su bile pod mletačkim vrhovnim gospodstvom, zamisli Koloman u sporazumu s nadbiskupom spljetskim Guncelom, da nadbiskupiju spljetsku sjedini sa zagrebačkom, a Zagreb da postane metropolom čitave Hrvatske i Dalmacije. To se zbilo za Bele III. (IV.). Pregovore, što ih je Koloman zbog toga s rimskom stolicom započeo, omete provala Mongola i smrt hercega Kolomana.

Herceg Koloman.

Oko nadbiskupije u Zagrebu

Za kralja Andrije znatno se osili plemstvo. Kad je Andrija nakon povratka iz Sv. Zemlje, gdje nije ništa opravio

www.marinknezovic.info

(1217.), stao kvariti novac, rasipavati državna dobra i zalagati državne prihode, digne se protiv njega i savjetnika njegovih niže plemstvo pa i rođeni sin njegov Bela, herceg hrvatski. Plemstvo prisili kralja, da je izdao g. 1222. zlatnu bulu.[1] »Zlatna bula« bijaše u početku povlast, a istom kasnije postane temeljnim državnim zakonom i osnovkom ustava, na koji su prisizali svi kraljevi ugarsko-hrvatski sve do Karla IV. (1916.). Zlatna bula ima trideset i jedan članak. Po njoj ne smije kralj nijednoga plemića službenika (servientes regis) zatvoriti niti mu oteti imovinu za volju kojega velikaša, ako ga sud nije prije osudio; jednako ne može svojevoljno od plemića pobirati porez.

Zlatna bula 1222.

Znamenit je za nas čl. 18., po kojem su kralj i herceg hrvatski u sudstvu ravnopravni. Maturina ima se plaćati u Slavoniji onako, kako je to ustanovio kralj Koloman, t. j. od kmetskoga selišta po 12 dinara. Najznamenitiji je članak posljednji (31.), po kojem se plemstvo kralju, ako se ne bi držao odredaba zlatne bule, smije oduprijeti oružjem i riječju (rezistendi et contradicenti facultatem habent). »Zlatna bula« vrijedila je u Ugarskoj i Slavoniji, od Gvozda do Neretve ne vrijedi ona. God. 1222. diglo se samo niže plemstvo, a devet godina kasnije, kad je Andrija i dalje rasipao državna dobra, i visoko plemstvo, crkveno i svjetovno. Andrija je morao izdati novu »zlatnu bulu« s nekim promjenama.

Županije.

Najveću promjenu doživi za Arpadovića županija. Na župe se još uvijek dijelilo kraljevstvo hrvatsko. Arpadovići su počeli od tih starih župa hrvatskih po madžarskom uzoru stvarati veće upravne jedinice — **županije**. Dok su hrvatske župe plemenska uredba, uredio je madžarske županije madžarski kralj Stjepan I. Sveti po uzoru njemačkih grofija. I madžarskim je županijama središte utvrđeni grad »castrum«, ali je on svojina kraljeva, a ne onih radova, koji prebivaju u županiji. Madžarskim su županijama na čelu župani, imenuje ih kralj. Takove, o kralju zavisne županije, počeli su Arpadovići stvarati u Hrvatskoj. Oni su više župa podredili jednom većem ili znamenitijem gradu. Tako je od više omanjih župa postala po jedna veća županija. Župni grad »castrum« postao je svojinom kraljevom. Zajednička plemenska zemljišta pripadaju doduše kastru, ali nijesu više svojina župe nego kralja. Kralj može zemlje, koje su kastru pripadale, otkinuti od kastra i pokloniti, komugod hoće. Dosadašnji pak slobodni ili plemeniti članovi župski (plemenit je svaki, koji ima svoj posjed ili plemenšćinu), koji nijesu ništa drugo no članovi bratstva, što je župu nastavalo ,postali su »castrenses«, vrsta nižega plemstva, ili naprosto »iobagiones« (riječ je vrlo tamna

[1] Zlatna po zlatnoj okrugloj kutiji, u kojoj je bio kraljevski pečat.

www.marinknezovic.info

postajanja), t. j. kmetovi. Ali i u županama, koje nijesu odmah stupili u sklop županija, učine kraljevi od župskoga grada kraljevski grad i postave župane, koje su imenovali bani.

Još su veću promjenu doživjele župe hrvatske po uvedenju **feudalizma.**[1] Arpadovići su naime pojedinim ljudima, koje su htjeli nagraditi, darivali cijele župe kao nasljedno leno,[2] za razliku od evropskoga zapada, gdje se leno isprva davalo samo do smrti, te su ga nasljednici morali iznova tražiti. Nadarenik se morao zakleti, da će vršiti neke dužnosti, prije svega vojničke. Takav kletvenik, koji je dosada mogao biti i slobodan čovjek, postao je vazal.[3] Uredbe, što su se iz te obveze vazala prema gospodaru ili seniору[4] nastale, čine lenski ili feudni sustav. Tako su starohrvatske župane, koje je bratstvo dosada biralo iz neke određene porodice, zamijenili nasljedni vazali kraljevski, koji su se zvali knezovi ili komeši (lat. comes), kao što je na pr. komeš plemenite općine Turopolje. Feudalizam.

Prvi počeci feudalizma izbijaju već i za narodnih vladara. Zvonimir na pr. daje Karin zetu svojemu Viniki od plemena Lapčana. U Hrvatskoj je župe s onu stranu Gvozda prvi od Arpadovića darivao kralj Bela II. (III.). On je g. 1193. dao Bartolu, knezu krčkomu, valjada zbog zasluga u ratu s Venecijom, županu Modruše kao leno pod pogodbom, da mu zato u ratu pomože s deset oklopnika unutar granica, a s četiri preko granice. Tako udari Bela temelj znamenitoj porodici Frankapana. Malo zatim dobi županMiroslav od plemena Šubića županu Bribir, a u Slavoniji Stjepan, župan vodički, županu goričku.[5] Te župe nijesu pripojene novim županijama, one su ostale i dalje kao knežije ili grofije u rukama tih nasljednih knezova kao gospoštija njihova (dominium), a komeši postadoše vazali kraljevi. Tako se počelo hrvatsko plemstvo izjednačivati s ugarskim. S feudnim se sustavom mijenja i vojska hrvatska (exercitus croaticus), koja nije više plemenska, već velikaška. Knežije

Arpadovići su još prije nego u Hrvatskoj počeli darivati pojedincima župe u Slavoniji, i to ponajviše madžarskim porodicama, naročito onima, koje su imale posjeda u susjednim županijama ugarskim. Tako je nastalo u Slavoniji **donatorno plemstvo**, t. j. po darovnici ili donaciji (od lat. donare = darovati), a razlikuje se od »plemenšćine«, t. j. od posjeda hrvatskoga praplemstva tim, što se darovana zemlja Donatorno plemstvo.

[1] Po staronjemačkoj riječi »fe« = Vieh = blago i »od = imanje.

[2] Po staronjemačkom Lehen = pozajmljeni posjed.

[3] Po keltskoj riječi gvas. vassus. vasalus = sluga. kletvenik.

[4] Senior je u lat. = stariji. odatle talijanski signore, engleski sir. franc. seigneur

[5] Goričku županu čine Gorica, Cetin i Klokoč.

www.marinknezovic.info

(donacija), ako joj vlasnikova porodica u muškom koljenu izumre, vraća kralju, ako s njegovom privojom ne prijeđe nasljedstvo na žensku lozu ili posinka, dok se plemenšćina vraća bratstvu ili plemenu. Bit će, da je gdjekoji od tih nadarenika tražio od pojedinih bratstava, neka ga prime kao svojega pravoga brata, da bi tako postao pravi i prirodni plemić hrvatski, jer je svako pleme imalo to pravo. Takav novi brat postaje u svemu ravnopravan član bratstva, kao da je iste krvi i vrvi. Čini se, da se pravim hrvatskim plemićem uopće smatrao samo onaj, koji je mogao dokazati, da potječe od onih dvanaest plemena. Od njih izvode rod svoj svi stari plemići hrvatski. To plemstvo hrvatsko ima svoje tradicije, svoje plemenske osobine, svoje privatno (nasljedno) i državno pravo (ne plaćaju zemljarine).

Sebri.

Feudni gospodari župa nijesu bili zadovoljni samo s tim, što su se digli nad braću svoju, što su se od njih odijelili i što su ih pače sagnali u **kmetove** ili **sebre** (tako su se kmetovi u ono vrijeme zvali) s raznim dužnostima i teretima; oni su pošli i dalje, te su vlast svoju širili i u okolici i nad susjednim bratstvima, koja se nijesu mogla oteti sili velikaškoj, a ni kastelanima ili porkulabima (zapovjednicima kraljevskih gradova). Bratstva su s vremenom (do neznatnih tragova u ustrojstvu naših zemljišnih zajednica) u borbi klonula, izuzevši jedinu plemenitu općinu Turopolje.

Dinasti.

Kad su pojedini rodovi osilili, išli su za tim, da se otmu vlasti banskoj i da u oblastima svojim gospoduju samostalno kao nezavisni gospodari ili **dinasti**. Neki od njih postali su gotovo nezavisni gospodari. Njima su služili siromašniji plemićki službenici (famaliares servientes). Izrijekom je to pošlo za rukom moćnim rodovima između Gvozda i Neretve. Tu se ističu pomenuti knezovi krčki, koji su osim modruške župe dobili još i Vinodol, pa krbavski knezovi od plemena Gusić, Svačići s knezom Domaldom, Kačići s knezom Maldučom, a napose knezovi bribirski od plemena Šubić s banom primorskim Pavlom I. (1274.—1312.). To je početak oligarhijskoga vladanja u Hrvatskoj, koje je trajalo do g. 1348. Pavao je g. 1292. dobio od kralja Karla Martela čitavu banovinu primorsku od Gvozda do Neretve s nasljednim pravom i to tako, da su svi oni plemići hrvatski, koji su na tom zemljištu stanovali, postali vazali bana Pavla i baštinika njegovih. Zato će mu Pavao davati četu od 500 ljudi. Slijedeće godine učini to isto i kralj Andrija II. (III.). Darovao je banu Pavlu i braći njegovoj za sva vremena »primorsku banovinu« sa svim dohocima, a obvezao se isto tako na vojnu službu. U Slavoniji otimaju se o nasljedno banstvo Babonezi ili Babonići, knezovi vodički, koji su raširili

www.marinknezovic.info

vlast svoju od Gvozda do Save i od međe bosanske do Kranjske, a u Bosni Kotromanići.

Bela je poslije odlaska Mongola imao pune ruke posla, da podigne zemlje svoje, koje je strašna bujica mongolska opustošila i uništila, a stanovništvo potjerala u šume i planine. U državi je nestalo svakoga reda i poretka, rad uprave je gotovo zastao. On uredi nanovo upravu, a po njoj i ličnu i imovinsku sigurnost; pobrinuo se prije svega za obranu države, jer su se Mongoli kao gospodari istočne Evrope svaki čas zaletjeti na zapad. Za mongolske provale pokazalo se, da su sili mongolskoj odoljeli jedino utvrđeni gradovi i da je u njima narod našao sigurna utočišta. Zato je Bela ponajprije dizao gradove ili »castra«, a nukao je i velikaše i biskupe, da grade nove gradove ili popravljaju stare. Tako se u to vrijeme podigao Medvedgrad, Okić, Garić u Moslavini i drugi gradovi. Pa doista je svaka županija, ako ne župa, imala svoj grad. Utvrđenim je kraljevskim gradom upravljao kastelan ili gradščik, kasnije porkulab (od njemačkoga Burggraf).

Da bi uredio opustjelu zemlju i podigao obrt i trgovinu, stane Bela III. pozivati strane naseljenike (zove ih u ispravama svojim »hospites«, t. j. gosti, došljaci). Darivao ih je zemljom i povlastima. Tako su nikli slobodni gradovi i trgovišta. Ti stranci naseljenici bijahu ponajviše Nijemci i to obrtnici. K njima su se priselili manji plemići i seljaci, koji su činili hrvatski živalj u gradovima, te su pomalo pohrvatili tuđince. Stranci su se uredili na njemačku. Bela III. (IV.) je potkraj godine 1242. osnovao na brdu tik Zagreba, pod kojim se razumijevao Kaptol s današnjim istočnim dijelom donjega grada, kraljevsku slobodnu općinu Gradec (Mons Graecensis iuxta Zagrabiam). Izdao joj je »zlatnu bulu«. Po toj buli imadu građani gradsku upravu u svojim rukama: na čelu je gradu varoški starješina ili vesnik, docnije prozvan varoški sudac. Varoški je sudac zapravo gradski načelnik. Uza nj je magistrat, t. j. zbor prisjednika, sastavljen od prisežnika ili jurata i vijećnika. Osim Zagreba nastale su slobodne općine: Samobor (1242.), Križevci (1254.), Jastrebarsko (1257.), a Varaždin je slobodni grad već od g. 1209.

Kr. sl. gradovi.

Kr. sl. grad Gradec 1242.

Još da koju rečemo o **književnosti.** Ona je u to vrijeme dvojaka, i to po sadržaju crkvena i svjetovna, a po jeziku latinska i hrvatska. Latinski je jezik, kao i dalje kroz cijeli srednji i novi vijek sve do g. 1847. službeni, jer su se na njemu izdavale sve javne isprave po čitavoj kraljevini hrvatskoj. Samo su niže oblasti, župani i satnici pa i knezovi, upotrebljavali u službenim ispravama i hrvatski jezik, a pisali su ćirilicom i glagoljicom. Najstarija, ćirilicom pisana isprava

Književnost.

www.marinknezovic.info

potječe iz g. 1185. s otoka Brača. Najstariji svjetovni spomenik, pisan glagoljicom, jest Vinodolski zakonik od g. 1288. U crkvi su se umnožile slavenske knjige, pogotovo kad je g. 1248. papa Inocentije IV. dopustio slavensku službu Božju i glagoljicu. Osim crkvenih knjiga bijaše zacijelo i povjesničkih spisa u pučkom jeziku hrvatskom. Ti su povjesni spomenici bili sastavljeni po narodnom pričanju i po junačkim pjesmama narodnim. Tako je postala »Slovinska Kronika«, koju je u XII. stoljeću upotrijebio neki pop dukljanske nadbiskupije za svoje, na latinskom jeziku pisano djelo »Presbyteri Diokletis regnum Slavorum«. To je opet prevedeno na hrvatski pod naslovom »Kronika hrvatska«.

XXIII.

CENTRALIZACIJA ZA ANŽUJEVIĆA.

Kraljevi iz kuće Anžu i nasljednici njihovi iz raznih kuća.

Karlo I. 1301.—1342.
Ludovik 1342.—1382.
Marija 1382.—1385. i 1386.—1395.
Karlo II. Drački 1385.—1386.
Ladislav IV. 1386.—1409.
Žigmund Luksemburgovac 1387.—1437.
Stjepan Tvrtko Kotromanić 1390.—1391.
Albreht Austrijski 1438.—1439.
Vladislav I. Jagelović 1440.—1444.
Ladislav V. Postum 1445.—1457.
Matija I. Korvin 1458.—1490.
Vladislav II. Jagelović 1490.—1516.
Ludovik II. 1516.—1526.

Karlo I. 1301.—1342.

Premda je **Karlo I.** bio u Ostrogonu okrunjen za kralja hrvatskoga i ugarskoga, ipak ga osim jugozapadne Ugarske nijesu ondje htjeli priznati za kralja sve do g. 1308. Do te je godine Karlo zapravo samo kralj hrvatski, jer su Madžari najprije izabrali Većeslava, sina češkoga kralja Većeslava II., pod imenom Ladislava V. (1301.—1304.). Ladislav bijaše po majci i baki rođak Arpadovićima. U građanskom ratu, što je planuo, morao se Ladislav odreći krune, a Madžari izaberu za kralja Otona Bavarskoga (1304.—1308.), po tankoj krvi unuka Bele III. (IV.). I Oton bijaše slabe sreće. Iznevjeri ga najjači pristaša njegov, erdeljski vojvoda Ladislav Apor. Apor zarobi Otona, baci ga u tamnicu, a na prijesto htjede dići novoga kandidata svojega

www.marinknezovic.info

Vladislava, sina srpskoga raskralja Stjepana Dragutina i Katarine, kćerke Stjepana VI. (V.). To osujeti Karlo sretnom vojnom svojom u Srijemu, a još više umna diplomacija papina poslanika kardinala Gentilisa, koji je, predobivši glavne protivnike Karlove Matiju Čaka Trenčinskoga i prevrtljive Güssingovce, sakupljenomu plemstvu u Budimu u ime papino priznao pravo slobodnoga izbora, a to je doonda papa za sebe svojatao. Plemstvo izabere Karla I. za kralja, a onda ga ostrogonski nadbiskup Toma okruni novom krunom, jer se kruna sv. Stjepana nalazila u rukama vojvode erdeljskoga, koji ju je Otonu oteo. Kad je erdeljski vojvoda najposlije predao krunu sv. Stjepana, okruni ga rečeni nadbiskup i po treći put za kralja u Stolnom Biogradu (1310.).

Kad je Karlo I. sasvim umirio Ugarsku, a to je bilo g. 1330., dade se na reforme, koje je provodio apsolutistički. Ne saziva više sabora, već s doglavnicima svojim raspravlja o državnim prilikama. U vojništvu provede banderijski sustav na osnovu feudalizma. Banderija (banderium = zastava) broji po 500 ljudi. Prema veličini posjeda moraju duhovni i svjetovni velikaši davati određeni broj vojnika. Svaki velikaš, koji dade 50 ljudi, smije tu četu pod svojom zastavom voditi, te se kasnije broji u viši red državnih baruna. Da bi još jače uza se privezao velikaše, razvije na dvorovima svojim u Temešvaru i Višegradu silan sjaj, priređujući viteške igre. Takovom bi zgodom podjeljivao velikašima grbove. I u Zagrebu je Karlo podigao sebi dvor. Stajao je ondje, gdje je danas palača, što ju je grofica Buratti ostavila gradu na Strossmayerovom šetalištu do stare gimnazije.

Banderijski sustav.

Karlu je istina najposlije pošlo za rukom, da postane gospodarom Ugarske (1330.), ali u Hrvatskoj nikako. Hrvatski su velikaši doduše priznali Karla I. za zakonitoga kralja svojega, ali su inače u knežijama ili županama svojim vladali sasvim nezavisno. Najjači od tih dinasta bijaše **Pavao Bribirski,** koji je gotovo samostalno vladao čitavom Hrvatskom od Gvozda do Neretve i od mora do Vrbasa, a kad mu se godine 1299. poklonio i ban bosanski Stjepan I. Kotromanić, protegne mu se vlast sve do Drine (bez Usore i Soli); vladao je dakle državom, kakvom su vladali narodni vladari hrvatski, ako s vida pustimo Panonsku Hrvatsku. Jedini grad Zadar bijaše u rukama mletačkim. I njega nagovori, da se odmetne od Mlečana i da ga prizna zaštitnikom svojim. Za rata, što je zbog toga s Mlečanima planuo, umre taj veliki ban (1312.), koji se po diplomatskoj vještini i odrešitosti svojoj broji među najznatnija lica u povjesnici hrvatskoj.

Pavao Šubić.

Sin i nasljednik Pavlov Mladen (1312.—1322.) »Croatie et Bosne banus« pa »Comes et dominus totius terrae Hlm« (t. j. cijele zemlje Humske), koji je vladao sve do Dubrovnika,

Mladen Šubić

www.marinknezovic.info

dakle i preko Neretve, ne bijaše dorastao prilikama, u kojima se odjednom našao. Mladen bijaše obrazovan i hrabar, ali žestok i nasilan, te se brzo zamjerio gradovima dalmatinskim i vazalima svojim. U ratu s Mlečanima bijaše zle sreće, Zadar je on morao opet predati Mlečanima (1313.). To je silno naškodilo ugledu njegovu. Lukava diplomacija mletačka navrka na nj gradove dalmatinske — Trogir i Šibenik dadu se pod okrilje mletačko — pa moćne vazale, koje je vodio vojvoda Ivan Nelipić od plemena Svačić. Nezadovoljnicima pošalje kralj Karlo u pomoć slavonskoga bana Ivana Babonića. U bici kod Bliske nedaleko od Trogira bude Mladen poražen, baš kad je došao kralj Karlo u Knin, kamo je sazvao sabor hrvatski (1322.). Na sabor je došao i ban Mladen, pošto mu je Karlo obećao zaštitu svoju. Na viku velikaša skine ga Karlo s banske časti i povede sa sobom u Ugarsku, gdje je slobodno živio; možda je on već dobio od Karla I. Zrinj. Banom hrvatskim imenuje Karlo slavonskoga bana Ivana Babonića, koji je tako postao jedinim banom u hrvatskim zemljama.

Karlo se nadao, da će novi ban podvrći i Hrvatsku kraljevskoj vlasti njegovoj. Ali se prevari. Hrvatska su gospoda srušila Mladena, da se otresu gospodara, a ne da ga zamijene s novim. Za čas se slože protiv novoga bana Babonića i zauzmu kraljevski grad Knin, gdje se nastani Ivan Nelipić. Uzalud je Karlo skinuo Ivana Babonića i imenovao banom najprije Nikolu Omodejeva (1323.—1325.) pa onda Mikca Mihaljevića (1325.—1343.) od madžarskoga plemena Akoš. Nelipić ga ametice porazi i prisili, da se vrati u Slavoniju (1326.), ostavivši zemlju preko Gvozda u potpunoj vlasti hrvatske gospode. Od gospode preko Gvozda pokoravaju se Karlu samo krčki knezovi. Nelipić vlada gotovo samostalno od Velebita na jug do Cetine. Velimo samo »do Cetine«, jer je zemljom od Cetine do Neretve zavladao protivnik njegov i saveznik Karlov bosanski ban Stjepan Kotromanić, koji je baš tako zagospodovao i Tropoljem Cetini na istok. Od Tropola i župe Imoske učini Stjepan zasebnu oblast »Zapadne strane« ili »Završje«. I Venecija ne prođe praznih ruku. Ona uzme u »zaštitu« još i Spljet i Nin, te su od gradova na čitavoj obali od Zrmanje do Cetine ostali hrvatski samo Skradin i Omiš, posjed knezova bribirskih.

Ivan Nelipić.

Nelipić umre g. 1344. i ostavi nejaka sina Ivana. Mjesto njega je vladala udovica Nelipićeva Vladislava od plemena Gusić, jedna od najznamenitijih žena hrvatskih. Čim je sin i nasljednik Karlov, mladi i odlučni kralj Ludovik I. (1342.—1382.), čuo za smrt Nelipićevu, pošalje bana slavonskoga Nikolu (od plemena Hahold) da osvoji Knin. Zaludu je jurišao na nj, branila ga je »poput lavice« junačka

Ludovik I. 1342.—1382.

www.marinknezovic.info

Vladislava. Ban se vrati neopravljena posla. Sada pođe sam Ludovik s vojskom od 30.000 momaka u Hrvatsku. Kad je došao s vojskom do Bihaća na Uni, izađe mu Vladislava sa sinom svojim nasusret i preda mu Knin. Kralj oprosti dugotrajnu nevjeru muža njezina i potvrdi Ivanu Nelipiću sva pradjedovska imanja roda Svačićeva, naročito grad Sinj sa župom Cetinom, a Knin pridrži za se (1345.). Kad je Ludovik zbog rata s Mlečanima boravio u Hrvatskoj, nagodi se on i s knezovima bribirskim. Knezu Jurju, sinu brata Mladenova Pavla, dade grad Zrinj u Slavoniji za tvrdi grad Ostrovicu (1347.). Kad su doskora i ostali tvrdi gradovi potomaka Pavlovih Klis, Skradin i Omiš došli kralju u ruke, oslabi sasvim rod knezova bribirskih u Hrvatskoj, te ih početkom novoga vijeka ondje nestaje. S padom moći knezova Nelipića i Bribirskih prestaje oligarhija velikaša hrvatskih. Kad su glavni rodovi hrvatski oslabili, ojača kraljevska vlast još i potom, što časti i službe u Hrvatskoj ne dobivaju više Babonići, Kurjakovići, Nelipići ni Šubići, već ljudi roda hrvatskoga i madžarskoga, koji su sebi stekli zasluga u službi dvora i kralja. Tako stvori Ludovik u Hrvatskoj novo plemstvo, kojemu nema traga u starijoj povijesti hrvatskoj. Najznatniji rodovi novih plemića bijahu Seči, Cudari, Bubeki, Mikci, Lackovići od Dobrogošća, Horvati od madž. plemena Banča, koji su to ime dobili po Horvat-gradu blizu današnjih Mikanovaca, pa najmoćniji rod Gorjanski, također rodom Madžari od plemena Družma. Ime Gorjanski (de Gara) uzeše po gradu Gorjan, što su ga dobili od kralja Bele III. (IV.).

Šubići dobivaj Zrin j.

Novo plemstvo.

U spoljašnjoj je politici Ludovik I. bio sretne ruke. Žena Jelisaveta Kotromanićka donijela mu je za miraz sjeverni dio Huma do Neretve. Mlečanima ote sve gradove i otoke na istočnoj obali Jadranskoga mora, od sredine Kvarnera do grada Drača (1358.), a Srbima poslije smrti Dušana Silnoga Mačvu, koju je otac njegov izgubio. Vrhovno gospodstvo njegovo priznaje i ban bosanski, nasljednik Stjepanov Stjepan Tvrtko I. (1366.), pa Sracimir, car zapadne bugarske vidinske carevine (1369.). Kad je usto 1370. prema ugovoru o nasljedstvu, što ga je otac njegov s Kazimirom Velikim sklopio (1339.), postao i kraljem poljskim, bijaše Ludovik najmoćniji vladar evropski; vlast mu se protezala od donje Visle do Drača na Jadranskom moru. Jedino ga u prvi kraj izda sreća u Napulju, gdje mu je od ubojničke ruke nastradao brat Andrija, kojemu je otac Karlo pribavio kraljevstvo napuljsko (1348.). Budući da bi zbog Napulja morao preko mjere napregnuti snagu Ugarske i Hrvatske, odrekne se radije kraljevstva napuljskoga, što ga je osvojio, i prepusti ga kraljici Ivani, koja je umakla osveti nje-

Spoljašnja politika.

www.marinknezovic.info

govoj (1352.). Istom potkraj vlade pođe mu za rukom, te je rođak njegov Karlo Dračk i, herceg hrvatski, uklonio Ivanu, koju je papa Urban VI. prokleo, jer je pristala uz protupapu Klementa VII. Napuljem zavlada Karlo Dračk i (1381.).

Karlo Dračk i.

XXIV.

SRBIJA ZA NEMANJIĆA.

Za građanskih ratova, što su na početku XII. vijeka planuli u Raši, Duklji, Dalmaciji (primorski gradovi) i Travunji, morao je **Zavid**, potomak velikožupanske porodice, bježati iz zemlje svoje, koju su mu otela braća njegova. Zavid se skloni u svoj rodni kraj Duklju. Tu, u mjestu Ribnici (valjda današnja Podgorica), rodi mu se sin **Nemanja**. Kako je ovdje bilo samo latinskih svećenika, primi Nemanja »latinskoje kršćenje«. Kad mu se otac vratio na »stolnoje mêsto«, pokrsti episkop raski po drugi put Nemanju po istočnom obredu.

Zavid.

Kad je ono car Manojlo skinuo Desu i zemlju njegovu razdijelio među sinove Zavidine, dopala je Nemanju zemlja na krajnjem istoku prema granici bizantskoj, i to zemlja između Rasa i Niša. Nemanja je znao steći ljubav naroda i svećenstva. Zato mu je lako bilo maknuti Tihomira i posjesti stolicu velikoga župana (oko g. 1169.). Kad je u sporu između Manojla i Mlečana Nemanja pristao uz Mlečane, pritisne ga Manojlo. Bosonog i gologlav s konopcem oko vrata bacio se Nemanja caru pred noge (1172.). Car ga povede u triumfu u Carigrad, gdje se svijet čudio neobično visoku stasu i ljepoti njegovoj. Manojlo mu oprosti i ostavi mu vlast. Vrativši se kući stane Nemanja uređivati državu, naročito crkvene prilike, držeći se načela: crkva treba da služi državi. Naročito je istupio protiv bogomilske sljedbe, za koju je uvjeren bio, da ona ruši ugled vlasti. Istrijebivši oružjem bogomile, utvrdi u državi istočnopravoslavnu vjeru.

Stefan Nemanja 1169.—1196.

Poslije smrti Manojlove navali Nemanja u savezu s hrvatsko-ugarskim kraljem Belom III. (IV.) na Bizant, te razmakne granice državi svojoj. Nemanja je u više mahova udario na istok, jug i zapad (u bizantsku Dalmaciju i Duklju). Trajno mu dođe u ruke Dukljansko primorje s gradovima Skadrom, Barom i Kotorom (1181.). Mihajla, posljednjega malog vladaoca dukljanskoga, nestaje. Zanimljivo je, što je Nemanja kušao da i Dubrovnik podvrgne vlasti svojoj, ali mu to nije pošlo za rukom (1186.). U miru, što ga je i Grcima najposlije sklopio, zadrži znatan dio bizantskih oblasti, ali gradovi na granici Beograd, Ravno, Niš, Skoplje, Kroja i Lješ ostanu u bizantskim rukama (1190.).

Mir s Grcima

www.marinknezovic.info

Odreknuće Nemanjino.

Kad je Nemanja vidio, da mu je mir s Grcima osigurao mnogogodišnje nastojanje njegovo, t. j. ujedinjenje zemlje srpske i državnu nezavisnost, odreče se svečano na saboru u Rasu prijestola u korist svojega srednjega sina Stefana. Dukljom i Trebinjem pa Hvosnom kod Peći i Toplicom vladao je već stariji sin njegov Vukan kao »velji knez«. Nemanja se zatim zakaluđeri, te se kao kaluđer Simeon povuče najprije u zadužbinu svoju, u manastir Studenicu, a onda u Sv. Goru, gdje je kao monah živio najmlađi sin njegov Sava. U Hilandaru, novoj zadužbini svojoj na Sv. Gori, umre god. 1199. Ubrzo ga stane zahvalni narod njegov štovati kao sveca.

Stefan Prvovjenčani 1196.—1228.

Nasljednik Nemanjin, **Stefan Prvovjenčani** (1196.—1228.), jedan od najdarovitijih Nemanjića, nastavi djelo očevo. Kao okretan diplomat i oprezan vojskovođa znao se okoristiti povoljnim političkim prilikama i državi svojoj pribaviti političku i crkvenu samostalnost. U pape Inocentija III. zatraži već g. 1199. kraljevsku krunu, da ima spoljašnji znak samostalnosti. To je lako postigao, jer su odnosi prema rimskoj stolici bili prijateljski, otkada je dukljansko primorje palo pod Rašku. Tako je Stefan tražio oslona na zapadu. Već mu je papa htio želju ispuniti, kadli se upne hrvatsko-ugarski kralj Emerik , da to razbije. Zacijelo ga je na to potakao brat Stefanov Vukan, koji je imao naslov kralja dukljanskoga. Vukan pođe i dalje. S pomoću Emerikovom protjera poslije smrti očeve brata Stefana i sam zavlada Srbijom, dašto kao vazal Emerika, koji se nato prozvao kraljem Srbije (1202.), a katoličku vjeru proglasi državnom. Doskora izmiri braću treći brat, monah Sava, koji se tada iz Sv. Gore vratio s moćima Nemanjinim pa ih sahranio u manastiru Studenici. Stefanu se napokon ispuni davna želja. Kad krenu kralj Andrija I. na krstašku vojnu, zaiska Stefan u pape Honorija III. kraljevsku krunu. Zacijelo je obećao, da će biti pokoran papi rimskomu. Honorijev ga legat okruni g. 1217. kraljevskom krunom. Odatle mu i naslov »Prvovjenčani«.

Vjenčanje 1217.

Oni isti krstaši, koji su po nagovoru Mlečana (1202.) osvojili Zadar, osvojili su g. 1204. na juriš Carigrad i osnovali latinsko carstvo u Carigradu. Grci su se održali u tri zasebne države: u despotatu Arti u Epiru pod Mihajlom I. Anđelom, u Nikeji pod carem Teodorom I. Laskarom i u dalekom Trapezuntu pod Komnenima. Za političko i crkveno prvenstvo otimalo se carstvo nikejsko i epirsko. Epirskomu arhiepiskopu u Ohridi pripadala je i Srbija. Kralj Stefan pošalje brata Savu na nikejski dvor (1219.). Tu su srpsku crkvu priznali samostalnom, a Savu posvetili odmah za arhiepiskopa. Odonda ne treba da idu srpski arhiepiskopi i episkopi na posvećenje patrijaru. Sava se vrati kući i podigne stolicu svoju u manastiru

Sv. Sava

www.marinknezovic.info

Žiči. Žiča postane kao sijelo arhiepiskopovo ujedno krunidbenim mjestom srpskih kraljeva. Tako je Sava uredio samostalnu srpsku crkvu i osnovao još osam episkopija. Sava se pobrinuo za dobre svećenike i škole, te tako udari temelj prosvjeti narodnoj. Zahvalni ga je narod za to prozvao »Prosvjetiteljem«, a crkva ga uvrsti među svece. Umr'o je g. 1236., kad se iz Svete zemlje putujući kući svratio u Trnovu, da pohodi bugarski carski dvor. Tijelo mu druge godine prenesu i pokopaju u manastiru Mileševu.

1236.

Stefana Prvovjenčanoga je na samrti zakaluđerio brat njegov Sava, te je umr'o kao kaluđer Simon. I Stefan se Prvovjenčani bavio knjigom. Napisao je životopis oca svojega Nemanje »Žitije sv. Simeuna«.

Stefan Radoslav i Stefan Vladislav

U vrijeme triju sinova Stefana Prvovjenčanoga poče malaksati snaga državi. Slaboga i nesposobnoga Stefana Radoslava (1228.—1233.) sruši mladi brat Stefan Vladislav (1233.—1243.), ali je i on morao prijesto prepustiti mlađemu bratu Stefanu Urošu (1243.—1276.), kojega savremenici zovu »Veliki«.

Stefan Uroš I. 1243.—1276.

Stefan Uroš I. zapravo je bio neodrešit vladar, koji se neprestano kolebao između države grčke, epirske i nikejske, zatim Madžara, Anžujevića u Napulju, Arbanaskoj i Grčkoj. To svakako pokazuje, da je srpska država bila moćan faktor u politici balkanskoj. Zavadivši se s hrvatsko-ugarskim kraljem Belom III. provali on u Mačvu, ali ga Bela pobije i uhvati. U miru, što ga je s Belom sklopio, obeća, da će sinu svojem Stefanu Dragutinu, koji je imao unuku Bele III. Katarinu za ženu, predati polovicu države. Kad se kratio to učiniti, zbaci ga

Stefan Dragutin 1276.—1282.

Stefan Dragutin s pomoću ugarskom i zavlada sam (1276.—1282.), ali se za kratko vrijeme odreče prijestola na korist bratu svojemu Stefanu Urošu II. Milutinu. Jašući jednom padne s konja i slomi nogu. On je to držao za kaznu Božju, što se digao na oca svojega, te se odreče prijestola, zadržavši sjeverne zemlje oko Rudnika. K tomu mu dade šurjak njegov Ladislav III. (IV.) Mačvu, Srijem, Usoru i Soli (»Strany zemlje ugr'skyje i bos'n'skyje«).

Za Stjepana Uroša I. došli su u Srbiju Sasi iz Erdelja, koji su odande ispred Tatara pobjegli. Oni su počeli kopati rude u nekadašnjim rudnicima rimskim. To navede Stefana Uroša I. te je prvi od vladara srpskih stao kovati novac. Kovalo se toliko, te je bilo dosta za uzdržavanje vojske, s kojom su nasljednici njegovi razmakli granice državne.

Stefan Uroš II. 1282.—1321.

Čini se, da **Stefan Uroš II. Milutin** (1282.—1321.) ipak nije sam vladao, jer se sve do smrti Dragutinove (1316.) govori o dva vladara, koje su savremenici zvali »kralj Stefan« i »kralj Uroš«. Za te dvojice kraljeva počela se Srbija naglo razvijati blagodareći velikim matrijalnim sredstvima,

www.marinknezovic.info

što su ih rudnici namicali. Uroš otme Grcima zemlje oko gornjega Vardara zajedno sa Skopljem, koje učini prijestolnicom svojom (1282.). Za neko je vrijeme Uroš istrgao Grcima i grad Drač (1296.—1306.). Zanimljivo je, da je kralj Uroš II. podržavao žive veze s banom Pavlom Šubićem, pa se s njime i lično sastajao kod Vrulje u Makarskoj, na granici Zahumlja. No sa sinom njegovim dođe zbog Huma do neprijateljstva (1319.). Kralj Stefan Dragutin umre g. 1316. Kraljem je imao da postane sin njegov V l a d i s l a v, ali ga preteče Uroš. On ugrabi odmah zemlju preminuloga brata i baci sinovca svojega u tamnicu. Ali opet nije svu zemlju zadržao. Mačvu mu otme kralj Karlo I. (1319.). Koliko je Uroš bio snažna ličnost u spoljašnjoj politici, jer je s uspjehom započeo Srbiji razmicati granice na jug i na sjeveroistok, gdje je Braničevo palo u srpske ruke, toliko je rastrovani život u porodici njegovoj (ženio se četiri puta) slabio unutrašnju snagu Srbije, jer su ojačale sebične težnje vlastele. Vlastela su navrkala sina Uroševa Stefana protiv oca. Kad se Stefan pod povoljnim uvjetima ocu predao, pogazi otac zadanu riječ, oslijepi sina i progna ga u Carigrad, ali mu kasnije dopusti, da se vrati kući. Stefan nije bio sasvim slijep. Kralj Uroš II. umre 1321.

Stefan Uroš III. (1321.—1331.) morao se boriti s takmacima: sa starijim polubratom Konstantinom i sa sinom kralja Stefana Dragutina Vladislavom, koji se domogao slobode i postao kraljem. Konstantin pade u borbi, a Vladislav je najposlije morao bježati u Ugarsku (1324.), gdje je ostao do smrti. O sudbini potomaka njegovih ne znamo ništa. Sa Stefanom Urošem III. zajedno okruni se kao »mladi kralj« ili suvladar sin njegov D u š a n, koji dobije Zetu (tako se od nekoga vremena Duklja zvala), da njom upravlja. Na zapadu mu uzme Stefan Kotromanić Zahumje (1326.), koje nikad više nije dobila Srbija. Srbima osta samo još neko vrijeme Stonski rat i vrhovna vlast nad Mljetom. Vojujući s Grcima potuče Uroš do nogu saveznika im bugarskoga cara Mihajla III. kod V e l b u ž d a (Ćustendila — 1330.). Car Mihajlo postrada na bijegu. S te pobjede postane Srbija prvom državom na Balkanu. Ona je potpuno istisla Bugarsku iz doline Vardara i Strume, a Srbija dobije niški kraj. Po znamenitoj zadužbini svojoj »Dečanima«, što ju je u to vrijeme gradio, prozove se »kralj Dečanski«. Uroš III. svrši jadno život svoj. Volio je sina iz drugoga braka (s Marijom Paleologovnom). Zato se diže na nj stariji sin Dušan. Dva mjeseca poslije krunidbe Stefanove umre nasilnom smrću.

Stefan Uroš III 1321.—1331.

Bitka kod Velbuždа 1330.

Stefan Dušan Silni (1333.—1355.), čovjek visoka stasa, odrešit i hrabar, a osim toga i sretan, razmakne državi srpskoj granice, kao nikad nitko ni prije ni poslije. U pove-

www.marinknezovic.info

ljama se svojim zove samo »Stefan kralj«, kasnije »Stefan car«, ime Dušan javlja se samo u nekoliko neslužbenih spomenika. Okoristivši se dugotrajnim borbama o prijesto, što su u državi bizantskoj između carice Ane (za sina njezina Ivana) i protivucara Kantakuzena buknule, osvoji Makedoniju osim Soluna i Arbanasku bez ijedne bitke. Samo je gradove morao podsjedati. Kako ih je lako zauzeo, namisli osvojiti svu bizantsku državu pa i sam Carigrad. On je za čitavoga života sanjao o zauzeću Carigrada, koji mu je živo ostao u pameti iz onih žalosnih dana svoga djetinstva; i on se toga sna nije više mogao osloboditi. Zato se htio okruniti za cara. Ali jer po mišljenju pravoslavnoga istoka treba da cara kruni patrijar, učini srpskoga mitropolita Joakinija »patrijarom Srba i Grka« i dade se po njemu i po patrijaru bugarskom u Skoplju 16. travnja 1346. okruniti »za cara Sr'blem i Grkom«. U latinskim i grčkim aktima nosi naslov »Imperator Rascie et Romanie«. Sina Uroša okruni za kralja. Dvor svoj uredi na bizantinsku. Kad je god. 1348. strahovita »crna smrt« pokosila namjesnika bizantskoga u Epiru i Tesaliji, osvoji Stefan i te dvije pokrajine.

Car Sr'blem i Grkom 16. IV. 1346.)

Otimajući se o Carigrad zanemari car Stefan sjeverozapadne strane države svoje. Dosta se kasno dao na to, da vrati državi Zahumlje, što ga je bosanski ban Stjepan Kotromanić oteo. Već je prodr'o preko Neretve i išao prema Cetini, da zađe u oblast sestre svoje Jelene (udovice sinovca Mladena Šubića — Mladena III.), ali uto provale Grci u Makedoniju, te je morao pohitjeti onamo (1350.). U ratovima s Dušanom pomagali su Kantakuzena Turci, pa tako i ovoga puta. Da bi oteo Kantakuzenu pomoć tursku, pošalje car Stefan poslanike svoje na dvor sultanu turskomu Orhanu u Brusu pa mu je tom prilikom ponudio, neka se jedan od sinova Orhanovih oženi s kćerkom njegovom. Do ženidbe nije doduše došlo, ali su Turci ipak za čas bili neprijatelji Kantakuzenovi. Kratko vrijeme iza toga baš one godine, kad su Turci koračili u Evropu, posjednuvši malu tvrđicu Cimpe na poluotoku Kalipoljskom (1352.), nastradaju grdno kod Demotike Srbi i Bugari kao saveznici cara Ivana Paleologa, protivnika Kantakuzenova. A kad su se najposlije Turci ugnijezdili u Kalipolju i tako dobili u ruke ključ Egejskomu i Mramorskomu moru, zamisli se car Stjepan ozbiljno radi opasnosti, koja je Evropi prijetila od Turaka. Zato je htio, da on, kao od pape opunovlašteni vrhovni vojskovođa kršćanstva, krene na Turčina. Zato po posebnom svečanom poslanstvu, što ga je poslao na papin dvor u Avignon, izjavi, da je voljan priznati papu kao nasljednika sv. Petra, ako ga papa imenuje »kapetanom« protiv Turaka. To se izjalovi, jer je baš tada buknuo bio rat zbog Mačve između cara Stefana i ugar-

Borbe s Turcima.

www.marinknezovic.info

sko-hrvatskoga kralja Ludovika I. Još iste godine 22. prosinca 1355. umre car Stefan, negdje na jugozapadu u Makedoniji, a bilo mu je tek 48 godina. Sahranjen je u zadužbini svojoj, u manastiru Arhanđela Mihajla kod Prizrena. 1355.

Car Stefan bijaše kod one onolike sreće svoje slab organizator. Odviše je vlasti davao namjesnicima svojim, koji su se odmah poslije smrti njegove prometnuli oligarsima, Ali opet ne smijemo misliti, da je možda zanemario unutrašnju državnu upravu. Briga njegova oko uprave, oko suda pa za ceste i sigurnost njihovu i za trgovinu ogleda se najljepše u »Zakoniku«, što ga je g. 1349. izdao na saboru u Skoplju, a pet godina kasnije (1354.) nadopunio ga nekim novim zakonskim člancima. U poznijim tmurnim vremenima rado je narod srpski mislio na »velikuju tišinu i blagod'n'stvije« toga silnog vladara, koji je Srbiju tako raširio i ugled joj podigao. Ali ubrzo poslije smrti njegove čuo se i gorki prijekor, što je ostavio praroditeljsku vlast kraljevsku, a zaželio se carskoga žezla i što je arhiepiskopiju sv. Save podigao samovlasno na patrijaršiju. To je nezadovoljstvo izbilo već u jednom dijelu naroda, kad je g. 1352. — prije su Bizantinci suviše među sobom zabavljeni bili — patrijar carigradski Kalist bacio anatemu na cara Stefana, jer se usudio uzeti bizantski carski naslov, i na novoga patrijara, kojega nije priznao patrijar carigradski. Istom kad je knez Lazar god. 1375. izmirio obje crkve, bude anatema skinuta, a patrijaršija srpska priznata. U ono vrijeme ne bijaše više carstva Dušanova. Nije se moglo održati, jer nije bilo temeljito izgrađeno i seglo daleko preko narodne granice svoje. Temeljito nije bilo izgrađeno po tom, što je bilo izgrađeno na feudnom sustavu; plemstvo je za dinastičkih borba sebi izvojštilo poseban položaj u državi, te ga je mogla samo jaka ruka držati na uzdi. Prešavši pak narodne granice svoje nije država bila narodno jednolična, već sastavljena od različnih elemenata, koje nije spajala ni kultura ni tradicija ni čvrsta organizacija državna. Dušanov Zakonik.

Slabe strane

Seljački narod srpski gotovo bez ikakva građanstva narodnoga nije imao dovoljno ljudi da održi širu državnu organizaciju i razvijeniji ekonomski i financijski život. Dušan je navalio na državu srpsku preveliku zadaću; imala je preuzeti svjetsko-historijsku baštinu i zadaću tisućgodišnjega carstva istočno-rimskoga, t. j. braniti Evropu od istoka azijskoga. Tu su već zadaću imali stari Grci. To nije bila kadra učiniti mlada država srpska ni po kulturi ni po političkoj zrelosti svojoj.

Car Stefan ostavi sina **Uroša IV.** (1355.—1376.) i po-

www.marinknezovic.info

Uroš IV. 1355.—1376.

lubrata Simeona (1345.—1369.). Ali jer ni u jednoga ni u drugoga ne bijaše snage, da vlada državom, u kojoj se toliki raznoliki krajevi još nijesu stopili u jednu cjelinu s jednim istim interesima, izbiše nemiri na sve strane. Kad se Simeonu, koji je vladao jugom, razbila misao, da zavlada i sjeverom, ocijepi se sasvim od države srpske i uzme vladati kao car u Tesaliji. I ostali se namjesnici ponesu kao samostalni vladari ili dinasti, ne mareći za cara Uroša. Tako zavlada Srbijom oligarhija.

Vukašin

Odjedared se pored slaba cara javlja kao kralj Vukašin. Njemu se oblast sterala na obje strane Šara (s Prizrenom, Skopljem i Prilepom), a postavili su ga za suvladara, kao što je prije bio kralj Uroš caru Stefanu. Ni to ne ustavi raspa države. Kad se kralj Vukašin s bratom svojim Uglješom digao na Turke, da ih potisne iz Trakije, izgubi bitku i život kod Černomena na rijeci Marici (Drenopolju na zapad), gdje su na nj Turci iznenada hrupili (1371.). Bitka na Marici je jedan od najznatnijih događaja u povijesti južnih Slavena. Ona je utvrdila tursko gospodstvo na Balkanu na vijekove. Istom su ga najnoviji događaji srušili. Domala umre i car Uroš (1371.), a s njime nestaje roda Nemanjića u Srbiji. Car Simeon Tesalski ne pominje se više poslije g. 1369. Sin mu Jovan Uroš Paleolog ne utječe na srpske poslove, te se najposlije zakaluđeri (umre oko g. 1423.).

Bitka kod Černomena 1371.

Granice.

O unutrašnjem uređenju srpske države treba da kažemo ovo. Državne su se granice često mijenjale. Najšire su bile za cara Dušana, kad su sezale od Save i Dunava do Korintskoga zatona i zatona Volo pa od Drine, donje Neretve, Jadranskoga i Jonskoga mora do blizu Timoka i Meste. Državom

Vladari.

vladaju isprva veliki župani, zatim kraljevi, onda carevi, napokon knez i despoti. Nemanjići određuju sebi nasljednika i već ga za života krune kao »mladoga kralja«. Državne poslove opravljaju sa saborom, kamo ne dolaze sebri. — Stanari.

Stanari su Srbi, Vlasi (Rumunji), Sasi (u rudarskim krajevima) i Latini, pod kojima se razumijevaju i katolici uopće. Ima i naselja trgovaca dubrovačkih i mletačkih po trgovačkim gradovima (Novo brdo, Kratovo, Brskovo i drugdje), a živu pod svojim konzulima i imadu svoje katoličke crkve.

Oblasti.

Država se dijelila na oblasti (Prizrenska — Niševska oblast) ili na zemlje (Humska — Zetska zemlja), a oblasti i zemlje na župe i gradove. Velikim oblastima (Humom, Zetom) vladaju obično članovi vladarske porodice, omanjima namjesnici ili župani, a gradovima ćefalije. Župani su obično i najjača vlastela u župi. Zemlje na granici zovu se krajina.

Vlastela.

U Srbiji su samo dva staleža: vlastela, kamo se broji i više svećenstvo s kaluđerima, koji ne plaćaju poreza, i sebri. Građanski se stalež nije razvio. Isprva ne bijaše u

www.marinknezovic.info

Srba višega plemstva (vlastele), već je postalo s vremenom od svojte vladarske, plemenskih poglavica i vladarevih činovnika. Vlastela se dijele na veliku vlastelu (dvorski doglavnici, vojvode i gospoda, koja su imala veliku baštinu) i na malu vlastelu ili vlasteličiće (niži upravnici i gospodari manjih baština). Mala su vlastela zapravo slobodni ljudi, koji se još oko g. 1220. zovu vojnici, a u XIV. vijeku krste se vlasteličići. Vlasteosko je imanje dvojako: ono je baština (obiteljska ili od vladara darovana zemlja), s kojom može gospodar raditi, što ga je volja, ili pronija (bizantska uredba), što je uživa samo do smrti, a poslije se vraća vladaru. Baštinari i pronijari davaju četa, kojima zapovijeda vladar ili zamjenici njegovi vojvode. Osim te vojske ima i plaćenika od raznih naroda.

Sebri.

Sebri su neslobodni i slični kmetovima u drugim državama. Dijele se na meropse, što za zemlju, na koju su vezani, plaćaju gospodaru zakupninu, na sokalnike, kmetove vladarske, i na otroke, najmanje slobodne, koji su davali gospodaru daće i morali mu još ići na rabotu. Sebri stanuju po selima i zaseocima. Posebni su čini se stalež pastiri, koji imadu ista prava i dužnosti, što i meropsi; stanuju po planinama, a sela im se zovu katuni. Sebrima sude vlastela.

Dohoci.

Državni, a to će reći i vladarski dohoci, su prihod od dobara pa razne takse, zakupnine, globe, carina i provoz, porez, rude, darovi i osim drugoga još dubrovački danak, što se o Mitrovu plaćao.

Gospodarske prilike.

Srbija je, premda je bila susjeda bizantskomu carstvu, ostala zemlja stočarska, ratarska i rudarska. Izvoze se sirovine, a uvoze rukotvorine. Najviše namiče za izvoz stočarstvo i rudarstvo, koje su već Rimljani ondje podigli. Najznamenitiji su rudnici Novo Brdo, Kopaonik i Rudnik. Trgovina se digla istom za Nemanjića, koji su »kupcima« sigurali mirno trgovanje. Trgovci su Dubrovčani, Mlečani i Sasi. Prometala su plovne rijeke i »carski drumovi«, što ih je Rim i Bizant sagradio. — Novac je srebrni dinar. Njih 12 čini perperu, zlatan bizantski novac (?).

Duševna kultura.

Ognjišta prosvjete bijahu manastiri. Kaluđerski se život razvio od vremena sv. Save, koji je napisao uredbe života manastirskoga (tipik). Svaki vladar srpski od Nemanjića naprijed gradi zadužbinu: Nemanja Studenicu i Hilandar, Stefan Prvovjenčani Žiču, Stefan Vladislav Mileševo, Stefan Uroš II. Sopoćane, Stefan Uroš III. Dečane, car Stefan Arhanđela Mihajla kod Prizrena, knez Lazar Ravanicu. Znamenit je još manastir sv. Spasa u Peći, sjedište srpskih patrijara. Pored crkvenih knjiga, što su se u manastirima prepisivale, ističu se Žitija vladara i arhiepiskoga srpskih: Žitije Nemanjino od sinova njego-

www.marinknezovic.info

vih sv. Save i kralja Stefana, Savino od kaluđera Domentijana i Teodosija, a srpskih kraljeva i arhiepiskopa od arhiepiskopa Danila (umr'o 1338.) i njegovih nastavljača. Od domaće književnosti imamo nekoliko odlomaka glagolskih[1] i najstariji crkvenoslavenski spomenik srpski »Miroslavovo evanđelje«, pisano ćirilovicom za Nemanjina brata Miroslava, kneza zahumskoga; inicijali njegovi u bojama odaju utjecaj romanske ornamentike. — Od građevina sačuvali su se donekle pomenuti manastiri i neke druge zadužbine.

XXV.

OSMANLIJE.

Iz onoga gnijezda, iz kojega su se odvajkada nomadi zalijetali u kulturne zemlje, iz Turkestana usred Azije, izleti nomadski rod turski od neko 400—500 porodica. Bježeći ispred Mongola dođe najprije u Armeniju, a onda u Malu Aziju, u ikonijsku sultaniju, koju je neko 200 godina prije osnovalo jedno drugo tursko pleme — Seldžuci. Tu dobiju ti bjegunci pašnjake oko Dorileja nadomak grčkomu carstvu nikejskomu. Tu osnuje potkraj XIII. vijeka vođa njihov

Osman. **Osman** (1288.—1323.) državu pod vrhovnom vlašću ikonijskom potiskujući Grke, koji su poslije pada latinskoga carstva slabije marili za istočne granice svoje. Podanici se po vođi svojem prozovu Osmanlijama. Kad se sultanat ikonijski u više državica raspao (1301.), uzme Osman naslov emira, šireći neprestano vlast svoju bizantskoj državi na štetu. Još pred smrt njegovu pade Brusa, kamo prenese

Orhan. novi emir Orhan prijestlnicu svoju. S uzećem Nikeje i Nikodemije razmakne se država njegova do pred vrata carigradska. K tomu počne prikupljati i one omanje državice seldžučke, što su se iz sultanata ikonjskoga razvile. Za nasljednika se njegovih pomalo stopiše sve one u državu osmanlijsku. Orhan uredi državu, razdijelivši je u vojne kotare sandžake (t. j. zastave); on sastavi prvu stajaću vojsku. Od zarobljene kršćanske djece, što je na muslimansku othrani i vojnički izvježba, stvori pješake janjičare (jeni čeri t. j. nove čete), a od Osmanlija konjanike spahije. I jedni i drugi postadoše za kratko vrijeme strah i trepet Evropi.

Za građanskoga rata, što je između cara Ivana V. i protivucara Kantakuzena u Carigradu buknuo, pomaže Orhan s četama svojim Kantakuzenu, koji mu je dao kćer svoju za ženu. Grozno plijeneći zemlje Kantakuzenova protivnika, za-

[1] U najstarije se vrijeme nije samo pisalo ćirilovskim nego i glagolskim pismom. Još u 14. vijeku znade se ovdje ondje za glagolsko pismo, što ga je istisnula jednostavnija ćirilovica.

www.marinknezovic.info

lijeću se Osmanlije i u zemlje srpske i bugarske. Tako se brzo upoznadu s krajevima, koje su doskora osvajali. Ne obazirući se mnogo na istrošeni Bizant, uzmu g. 1352. na Kalipoljskom poluotoku tvrđicu Cimpe, a dvije godine kasnije Kalipolj s okolicom (1354.). Kao gospodari »Kalipoljskoga broda« ili Dardanela mogli su po miloj volji prelaziti iz Azije u Evropu.

Kalipolj 1354.

Poslije uzeća Kalipolja širi se vlast osmanlijska s nenadnom brzinom. Nasljednik Orhanov Murat I. (1362.—1389.) osvoji Trakiju s Drenopoljem (1363.) i naseli je turskim narodom. Trakija je prva osmanlijska pokrajina u Evropi (Rum — t. j. rimska zemlja, odatle Rumelija), a Drenopolje prijestolnica nove evropske države, koja je preuzela ulogu carstva bizantinskoga, koje je do donedavna bilo tako snažno. U prvi kraj pusti Murat bizantsko carstvo kao slabije po strani pa se obori na države snažnije, na srpsku i bugarsku. Ali snaga i tih država bijaše pri kraju. Baš kad su se Turci ugnijezdili u Drenopolju, raspade se Bugarska na troje: na Dobruču na krajnjem istoku, na vidinsku oblast na krajnjem zapadu i na srednju Bugarsku s prijestolnicom u Trnovu, gdje je vladao posljednji car bugarski Ivan Šišman (1365.—1393.). Domaćim nemirima raskomadana i vjerskim trvenjem (bogomilstvom) rastrovana nije se mogla Bugarska oteti sili osmanlijskoj. Turci joj otmu sve gradove do Balkana i prisile je na danak. Bolje ne bijaše ni Srbiji, gdje se poslije smrti cara Dušana banila anarhija.

Murat I. 1362.—1389.

Drenopolje — prijestolnica.

Neobično brzo napredovanje osmanlijske države plod je čvrste organizacije i vojničke spreme njezine i djelo vrsnih vladara, koji su gotovo bez prekida kroz dvijesta godina vladali i tu organizaciju proveli. Organizaciji je osnov neograničena vlast sultana, koji je ujedno jedini gospodar zemlje u državi. On je daje na uživanje, ali samo do smrti. Sve stoji do njega, zato ga i sve slijepo sluša. Tu je dakle provedena potpuna centralizacija vlasti, dok se u ostalim balkanskim državama i u Bizantu ukorijenila, kako smo vidjeli, najopasnija uredba franačkoga vladanja — feudalizam i partikularizam. Čvrsta i pravedna uprava, koja je strogo pazila, da jači ne tlači slabijega, koja je sigurala miran život svim podanicima svojim bez razlike u vjeri, a nije ih ubijala kojekakvim porezima, silno se dojmi kršćanskih susjeda, u kojih se banila anarhija. Podanici bizantski nijesu držali za nesreću, što su došli pod Osmanlije, koji su im ostavili imutak, vjeru, zakone i običaje. Načelo njihovo prema novim podanicima bijaše: štedjeti narod i pustiti ga, da mirno ide za poslom svojim i ostaviti upravu, kakve je bila. Gdjegdje su ostavili pače i stare upravnike. Tako su na pr. u Kratovskoj oblasti, koja je bila bogata rud-

Čvrsta organizacija i vojnička sprema.

www.marinknezovic.info

nim blagom i znamenita za kovanje novaca, ostavili kršćansku kneževsku porodicu, koja je izumrla istom g. 1566.

XXVI.

POKUŠAJ DA SE OD ZEMALJA HRVATSKIH I SRPSKIH STVORI JEDNA DRŽAVA.

Ludovik I. umre 11. rujna 1382. Kako nije imao muške djece, već samo kćeri Mariju i Hedvigu, odredi prije smrti svoje, neka ga u prostranoj državi njegovoj naslijedi dvanaestgodišnja kćerka **Marija** (1382.—1385. i 1386.—1395.), koju je još kao dijete od sedam godina zaručio s devetgodišnjim Žigmundom, sinom češkoga kralja Karla I. Luksemburgovca. I doista su velikaši odmah sjutradan poslije pogreba Ludovikova u Stolnom Biogradu okrunili Mariju za kralja, kao da je muško (»rex Maria«, a ne regina = kraljica). Budući da je Marija bila još premlada da vlada, odredio je Ludovik, da u ime nedorasle kraljice upravlja državom mati joj Bosanka Jelisaveta, žena strasna i sklona pletkama. Za savjetnika joj odredi palatina Nikolu Gorjanskoga, muža doduše sebična, ali kraljevskoj porodici od srca odana. Ludovik htjede, da Marija vlada i Poljskom. No Poljaci nijesu htjeli ni čuti o zajednici s Ugarskom. Da barem Poljsku spase rodu svojemu, prepusti je mladoj kćerci Hedvigi, koja je doskora pošla za litovskoga kneza Vladislava Jagela i tako utrla put uniji Poljske i Litve.

Marija 1382.—1395.

Jelisaveta i Gorjanski.

Jelisaveta nije bila bolje sreće ni u Hrvatskoj, gdje je i onako izbilo veliko nezadovoljstvo zbog centralističke politike nezahvalne kuće Anžu, koju su baš Hrvati podigli na prijesto hrvatski, a potom i na ugarski. Dozlogrdi im brzo hirovita ženska vlada, koja je stala zapostavljati i progoniti najodličnije velikaše u državi. Tim se nezadovoljstvom okoristi vladar bosanski Stjepan Tvrtko I. Tvrtko je išao za tim, da steče kraljevstvo hrvatsko od Drave do Jadranskoga mora i da prikupi zemlje srpske, što su se poslije smrti Dušanove raštrkale; nije htio, da postanu plijenom Turčinu. I doista je jedina Bosna bila kadra, da tu osnovu provede. Ona će biti srcem sjedinjenih zemalja hrvatskih i srpskih.

Nastojanje Stjepana Tvrtka.

Bosnom su, kako znamo, vladali **Kotromanići**, potomci bana Borića. Starinom su dakle iz okolice današnjega Broda na Savi. Kad je ono Bela III. (IV.) rascijepao Bosnu, onda je banovinu Bosnu ostavio nasljedniku Mateja Ninaslava Prijezdi I. (1250.—1287.). On i nasljednici njegovi Prijezda II. i Stjepan I. Kotroman (1290.—1302.) pobrinuli su se, da za veću sigurnost od patarena dobiju posjede

Prijezdi I. i II.

www.marinknezovic.info

u Slavoniji. Stjepan I. Kotromanić prizna vrhovnu vlast bana hrvatskoga Pavla Šubića. Ban je Stjepan doskora umr'o (1302.), a udovica se njegova Jelisaveta skloni sa svoja tri sina Stjepanom, Vladislavom i Ninoslavom u Dubrovnik, a Bosnom je upravljao kao ban Mladen Šubić. Kad je Mladen naslijedio oca svojega Pavla kao »Croatorum et totius Bosne banus«, postavi opet za upravnike u Bosni Stjepana II. (1313.—1353.) i Vladislava, sinove Stjepana I. Nakon pada bana Mladena postane Stjepan II. opet izravnim vazalom kralja Karla I. (1322.). Stjepan II. Kotromanić dobije od Karla I. još Usoru i Soli, a onda zavlada Humom, i to najprije do Neretve, a onda i preko Neretve. Tako je starosrpska država zauvijek izgubila Zahumlje. K tomu pripoji Stjepan Krajinu (između Cetine i Neretve) pa Trobolje. Car je Dušan pokušao, da mu otme Zahumlje. Ali uzalud. Oteo mu je samo Hum na lijevoj obali Neretve, dok je ono na desnoj strani kasnije dobila Jelisaveta, kćerka Stjepanova, kad je pošla za kralja Ludovika I. (1357.). Bana Stjepana II. naslijedi mlađi brat njegov Vladislav, koji se oženio Jelisavetom, unukom bana Pavla Šubića. Vladislav umre međutim za kratko vrijeme (oko 1353.). a naslijedi ga sin njegov Stjepan Tvrtko I. (1354.—1377. kao ban, a od 1377.—1391. kao kralj).

Stjepan I. Kotroman 1290.—1302.

Stjepan II. 1313.—1353.

Stjepan Tvrtko I. je najznatniji vladar bosanski. Baštinio je svu diplomatsku vještinu djeda svojega bana Pavla Šubića. Tvrtko se morao isprva priznati kletvenikom kralja Ludovika I., ali kad ga je Ludovik htio sasvim skučiti pa zato provalio u Bosnu, obrani se sretno pomoću Vukca Hrvatinića (1364.). Poslije je svejedno morao priznati vrhovno gospodstvo Ludovikovo, kad se njegovom pomoći vratio u Bosnu, odakle je zbog bune morao bježati (1367.). Dok je Ludovik I. bio zabavljen poslovima poljskim, širio je Tvrtko polagano vlast svoju na jugu, gdje je izumrla kuća Nemanjića (1371.). Po tankoj krvi rođak Nemanjića — baba mu bijaše kći kralja Stefana Dragutina i Katarine, kćeri Stjepana VI. — držao se za nasljednika njihova, te je osvojio jedan dio Raške (Podrine) s Mileševim i Travunju do Kotora i Onogošta (1376.). Ljetig g. 1377. okruni se sugubim vijencem t. j. dvostrukom krunom (u znak vlasti nad srpskom i bosanskom zemljom). Krunio se u Mileševu. Da li je to Mileševo sv. Save ili manastir Mileševo sa crkvom sv. Nikole na rijeci Bosni u današnjem kotaru gradačkom, ili je to mjesto Mileševo kod Ključa, o tom nijesu učenjaci načistu. Krunio se po katoličkom obredu.

Stjepan Tvrtko I. 1351.—1391.

Stjepan Tvrtko — kralj bosanski 1377.

Poslije smrti Ludovika I., držao je Stjepan Tvrtko, e je došao čas, da izvede velike osnove svoje. Nažalost nije Tvrtko za to veliko djelo našao pravoga smisla ni kod Hrvata ni kod

www.marinknezovic.info

Ivan od Paližne.

Srba. U prvi mu se kraj odazove jedini prior vranski Ivan od Paližne. Za Tvrtkove je osnove brzo saznao dvor budimski. Kad se Nikoli Gorjanskomu izjalovila nada, da protiv njega sklopi savez s Venecijom, nagovori kraljicu, neka glavom ide u Hrvatsku, da tako umiri nezadovoljnike. Kraljica ode u sjajnoj pratnji u Zadar, a Ivan od Paližne, koji je u Vrani digao bunu, morao je bježati u Bosnu (1383.). Hrvati se doduše primire, ali Gorjanski htjede svakako u zametku ugušiti osnove Tvrtkove. Zato pođe sam glavom u Bosnu, da primiri »miloga kuma« svojega. Tvrtko zatraži tom prilikom Kotor i dobije ga (1385.), ali se ipak ne okani snova svojih.

Braća Horvati.

Nezadovoljstvo potraje i dalje, te izbije nesamo u Slavoniji, gdje su ustala braća Horvati — Pavao, biskup zagrebački, i Ivaniš, bivši ban mačvanski — već i u Ugarskoj. I toga puta pođe dvoru za rukom, da umiri nezadovoljne velikaše u Požegi (1385.), ali je to bilo samo na čas. Kad su se nezadovoljnici uvjerili o neiskrenosti njegovoj, pozovu na prijesto kralja napuljskoga, a bivšega hercega hrvatskoga **Karla Dračkoga** (1385.—1386.). Kako je ono Đuro Šubić, tako je sada biskup zagrebački Pavao Horvat pošao u Napulj i doveo kralja Karla za vladara, a Mariji se bješe odreći krune. Ne pomaže joj nitko pa ni rođeni muž joj Žigmund; koji je s oružjem u ruci prisilio dvor na vjenčanje, kad je kraljica Jelisaveta namislila Mariju vjenčati s jednim franceskim princom. Žigmund se odmah poslije vjenčanja vratio u Češku ne mareći za to, što mu je žena sada izgubila krunu i kraljevstvo.

Karlo Dračkí 1385.—1386.

Jelisaveta ne bijaše žena, koja bi tako lako dala vlast iz ruku svojih. Na oko se ona pomiri s Karlom Dračkim, ali samo zato, da ga što lakše iz potaje ubije ortak njezin Blaž Forgač (1386.). Kraljem postane opet Marija (1386.—1395.). Nekoliko mjeseci poslije ubivstva Karla Dračkoga pođu kraljice zajedno s Gorjanskim i Forgačem u Gorjan, ali ih braća Horvati napadnu na putu iz Đakova u Gorjan. U kreševu padne palatin Gorjanski i ubojica Forgač, a kraljice zarobe i zatvore u Novigradu na moru. Kraljicu Jelisavetu dade zadaviti, valjada po želji dvora napuljskoga, Ivan od Paližne, a Mariju oslobodi Žigmund, kojega su međutim neki dvoru odani velikaši izabrali i okrunili za kralja (1387.—1437.), kad je na glas o nesreći kod Gorjana pohitao u Ugarsku. On oslobodi kraljicu pomoću Mlečana i krčkoga kneza Ivana. Mlečani pritisnu s mora, a Ivan sa svojom i kraljevskom vojskom s kopna.

Kraljice zarobljene.

Oslobodivši kraljicu gledao je Žigmund da pokori zemlje hrvatske, ali mu je posao omeo Stjepan Tvrtko, koji je svu Hrvatsku Velebitu na jug zajedno s velikim otocima Bračem, Hvarom i Korčulom, ali bez Zadra okupio, **te se god. 1390.**

www.marinknezovic.info

prozvao kraljem hrvatskim i dalmatinskim. Dalje osnove njegove razbije mu smrt (1391.). Kratko vrijeme iza Tvrtka umre i desna ruka njegova Ivan od Paližne. Stjepan Tvrtko I. je poslije izumrća narodne dinastije jedini vladar hrvatske krvi (Stjepan Tvrtko I. bijaše kroz cijeli život katolik), koji je skupio u svojoj ruci većinu Hrvata i jedan dio Srba. S njime propadne ideja, da se stvori jedna jaka jedinstvena nacionalna država, koja bi okupila sve sinove jednoga jezika, a stala bi na put, da ne prodire madžarska moć na Balkan. Bosna bijaše za kralja Tvrtka najveća i najsilnija država na Balkanu. Ona je bila na sjeverozapadu ono, što bijaše država Dušanova na jugoistoku. Ali Tvrtkova je država bila po narodnim ciljevima svojim realnije zasnovana i zamišljena od Dušanove, koja se nije osnivala na nacionalnom načelu, već na bizantskim tradicijama s bizantskom kulturom; Dušan je htio stvoriti srpsko-bizantsko carstvo bez nacionalne podloge.

Stjepan Tvrtko — kralj hrvatski i dalmatinski 1391.

U brata i nasljednika Tvrtkova **Stjepana Dabiše** (1391.—1395.) ne bijaše ni duha ni odrešite volje za ostvarenje te veličajne ideje. On se pače nagodi sa Žigmundom u Đakovu na zator Hrvata i svakoga otpora njihova. Braća se Horvati, kad im je zaprijetila pogibao, sklonu u grad Dobor na donjem toku Bosne. Tu ih Žigmund opkoli i izdajom uhvati. Ivaniša Horvata priveže konjma za rep, a biskup Pavao svrši valjada u kojem samostanu (1394.). Prestrašeni kralj Dabiša odreče se Hrvatske i Dalmacije i obeća Žigmundu nasljedstvo poslije smrti svoje. No do toga ne dođe, jer je većina vlastele bosanske voljela ženu Dabišinu Jelenu Grubu (1395.—1398.) nego omraženoga Žigmunda. Voljeli su velikaši Jelenu i zato, što je ona vladala samo po imenu, a prava je vlast bila u rukama Hrvoja Vukčića Hrvatinića, gospodara Donjih Krajeva t. j. porječja Vrbasa od Jajca do Banjaluke, zatim Sandalja Hranića, vladara najvećega dijela Huma, koji je zemlju svoju raširio na istok do Lima, pa Pavla Radinovića, moćnoga vlastelina u jugoistočnoj Bosni i jednom dijelu Konavlja. Oni vladaju i za Stjepana Ostoju (1398.—1404.), nezakonita sina Stjepana Tvrtka I a nasljednika Jelene Grube.

Dabiša 1391.—1395.

Jelena Gruba 1395.—1398.

Stjepan Ostoja 1398.—1404.

Pored ove sreće ipak nijesu Žigmunda Hrvati htjeli priznati za kralja, pogotovo kad se poslije poraza kod Nikopolja, gdje su ga Turci do nogu potukli (1396.), vraćao morem kolom naokolo preko Dubrovnika kući i na saboru u Križevcima na vjeru pogubio protivnike svoje. Ovamo je naime pozvao protivnike svoje, na čelu im bivšega palatina Stjepana Lackovića od Čakovca, koji je za odsuća Žigmundova proglasio Ladislava Napulica kraljem. Žigmund mu se zavjerio slobodnim kraljevskim pismom (salvum conductum), da mu ne će ništa nažao učiniti. Lacković dođe

Krvavi sabor u Križevcima 1397

www.marinknezovic.info

ali sred bučnoga saborovanja navale pristalice Žigmundove na Lackovića i drugove njegove, sasijeku ih, a tjelesa im pobacaju kroz prozor iz sabornice (1397.).

Glas o smrti Lackovićevoj na »krvavom saboru« uzruja čitavu Hrvatsku. Sve se odvraćalo od kralja krivokletnika, sve je radilo oko toga, da se što prije popne na prijesto Ladislav Napuljac. Duša svemu pokretu bijaše vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić od plemena Svačića. Žigmund bijaše slabe sreće. Vojna na Bosnu zlo prođe, što više — malo nije izgubio i prijesto. Raskalašenost i rasipnost njegova dodija i većini ugarske gospode. Oni ga svrgnu s prijestola i zatvore u Šiklošu (1401.). Preko bana hrvatskoga Nikole Gorjanskoga izmire se najposlije velikaši ugarski s njim, ali jedan dio pristane uz Hrvate, koji su pozivali Ladislava, da dođe u Hrvatsku na krunidbu. Plahi se Ladislav najposlije odazove i dođe u Zadar, gdje ga je 5. kolovoza 1403. nadbiskup ostrogonski okrunio u prvostolnoj crkvi zadarskoj za kralja hrvatskoga i ugarskoga. Okrunio ga je valjada starom hrvatskom krunom, jer je kruna sv. Stjepana bila u rukama Žigmundovim. To je posljednja krunidba na hrvatskom zemljištu. Ladislav se ipak ne usudi dalje zaći u Hrvatsku i Ugarsku. Ne prođu ni tri mjeseca od dolaska njegova u Zadar, kadli se vrati u Napulj. Prije odlaska imenuje Ladislav Hrvaju hercegom spljetskim i postavi ga namjesnikom svojim u Hrvatskoj i Dalmaciji.

Ladislav Napuljac.

Posljednja krunidba na hrvatskom tlu 5. VIII. 1403.

Hrvoje je gotovo samostalno vladao Donjim Krajevima do Une i Save, Hrvatskom Velebitu na jug i gradovima dalmatinskim. Ali i u Bosni njegova najviše vrijedi. Ondje je skinuo Ostoju, koji se sa Žigmundom nagodio, bojeći se sile Hrvojine, a na njegovo mjesto postavi Stjepana Tvrtka II. (1404.—1408.), zakonitoga sina Stjepana Tvrtka I. Kroz pet godina bijaše Hrvoje pravi branič i zatočnik slobode hrvatske. Odbijao je sve navale Žigmundove. Kad je Žigmund vidio, da ne će moći sam Hrvoju svladati, segne za starim prokušanim sredstvom vladara ugarskih, te pozove pomoću pape Gregorija XII. sav zapadni svijet na krstašku vojnu »protiv patarena i drugih heretika u Bosni, Dalmaciji i Hrvatskoj«. Skupivši tako vojsku od 60.000 momaka provali duboko u Bosnu, zarobi izdajom kralja Tvrtka i 170 velikaša bosanskih, koje dade na povratku kod Dobora pogubiti. Kralja pomiluje i povede sa sobom u Ugarsku kao sužnja (1408.). Sada se pokloni Žigmundu i herceg Hrvoje. Tako se pomoću »krstaša« svrši nakon dvadesetipet godina ustanak hrvatski. Žigmund ostane kraljem hrvatskim, a Ladislav, izgubivši svaku nadu, da bi se igda mogao dokopati ugarsko-hrvatskoga prijestola, odluči se na najpodlije djelo, što ga je ikad kralj mogao poči-

Stjepan Tvrtko II. 1404.—1408.

www.marinknezovic.info

niti, — proda Veneciji za 100.000 dukata grad i tvrđu Zadar, Vranu, Novigrad i otok Pag (1409.).

Ladislav prodao Dalmaciju 1409.

Tako se razbio prvi pokušaj, da se sav narod, što govori jednim jezikom hrvatskim ili srpskim, sjedini oko jezgre svoje, oko Bosne ponosne.

XXVII.

PROPAST BOSNE.

Poslije pada Stjepana Tvrtka II. namisli Žigmund, da se zajedno sa ženom svojom Barbarom Celjskom okruni za kralja bosanskoga. No od toga ne bješe ništa. Preteče ga **Ostoja** (1408.—1418.), kojega su gotovo sva gospoda bosanska osim Hrvoja priznala za kralja. Žigmund povede dvije vojne na njega (1410. i 1411.). Najposlije se nagode: Ostoja zadrži kao vazal Žigmundov pravu Bosnu i Humsku zemlju, a Usoru i Soli odstupi Žigmundu. Herceg Hrvoje nije utjecao na tu borbu, pa je zadržao i nadalje svoje vladarsko dostojanstvo. To je uzbudilo zavist u brojnih neprijatelja njegovih, te su ga neprestano opadali pred kraljem Žigmundom, ali Žigmund nije htio dirati u »kuma« i »onemogla starca«. Kad je međutim Hrvoje mučke provalio u zemlju Sandalja Hranića, koji je kao saveznik Žigmundov u Srbiji vojevao protiv Turaka, razgnjevi se Žigmund i proglasi Hrvoja buntovnikom i nevjernikom pa ga liši svega posjeda njegova. Osudu je imao izvršiti ban slavonski P a v a o Č u p o r. Videći Hrvoje, da sam ne će moći odoljeti tolikim neprijateljima svojim, zatraži on pomoći u T u r a k a. S turskom pomoći razbije Hrvoje Čupora negdje oko Makljenovaca kod Doboja u Usori. Čupor umre u sužanjstvu. Savezne čete turske provale nato u Hrvatsku i Štajersku sve onamo do Celja. To je prva provala turska u Hrvatsku (1415.). Žigmund izgubi svaku moć u Bosni, zamijenila ju je turska. Hrvoje ne preživi dugo slave ni pobjede svoje, umre već druge godine (1416.) »s nasladom u srcu, da se krvavo osvetio dušmanima svojim i da se kroz čitav vijek svoj održao na vlasti nepobijeđen«. Njega moramo brojiti među najčuvenija lica povijesti hrvatske u svim vijekovima. Poslije smrti njegove raspadne se imovina njegova: bosanske posjede naslijedi sin njegov Baoša Hercegović koji nije bio ni sjena oca svojega, Omiš s Krajinom Ivaniš Nelipić, brat žene Hrvojine, a otoke Korčulu, Hvar i Brač u prvi kraj Žigmund.

Ostoja 1408.—1418.

Prva provala Turaka u Hrvatsku 1415.

Hrvoje † 1416.

U Bosni nastane poslije smrti Hrvojine prava anarhija, opći rat svih proti svima. Pravi gospodar Bosni bijaše I s h a k H r a n u š i ć, vojvoda Mehmeda I., koji je iz Bosne provaljivao u susjedne zemlje hrvatske i ugarske. Teške su dane

www.marinknezovic.info

Stjepan Tvrtko II. 1421.—1443.

provodili sin Ostojin **Stjepan Ostojić** (1418.—1421.), koji je samo kratko vrijeme vladao, i nasljednik njegov bivši kralj **Stjepan Tvrtko II.** (1421.—1443.). On je najposlije morao priznati tursko vrhovno gospodstvo i plaćati danak (1437.). Godinu dana prije ugnijezdiše se Turci stalno u jugoistočnoj Bosni. Vrhbosna je sijelo vojvodi turskomu Isabegu Ishakoviću Hranušiću, sinu pomenutoga Ishak Hranušića. Isabeg se može držati za osnivača Sarajeva.

Stjepan Toma 1443.—1461.

Tvrtka naslijedi nezakoniti sin Stjepana Ostoje **Stjepan Toma** (1443.—1461.), i to pomoću moćnoga vojvode Hunyadyja. Zbog te pomoći okani se Toma patarenstva i pusti prvu ženu svoju Vojaču pa se oženi Katarinom, kćerkom gospodara bosanskoga Stjepana Vukčića, sinovca Sandaljeva.

Hercegovina.

Stjepan Vukčić Kosača razmakne granice državi svojoj. Na jugu osvoji Trebinje, a na sjeveru otme Hrvatskoj Krajinu do Cetine s Omišem i župom poljičkom. Preko kneza Ulriha Celjskoga dobije on g. 1448. od cara Fridriha III. naslov »hercega od sv. Save« po samostanu Mileševu, što je pod njegovom vlašću bio. Po naslovu »herceg« dobi i zemlja ime »Hercegovina«. Inače bijaše herceg Stjepan gorljiv pataren.

Kralj Stjepan Toma borio se za znameniti rudarski grad Srebrenicu, koju je g. 1411. kralj Žigmund dao vazalu svojemu srpskomu despotu Stefanu Lazareviću. To je bio uopće kamen smutnje između despotije srpske i Bosne. Isprva je bio Toma nesretan, a poslije smrti despota Đorđa Brankovića zauzme sve one oblasti, što su ih držali despoti između Drine i Bosne (1456.), pače sin se njegov Stjepan Tomašević oženi Marom, unukom Đorđevom, i sjedne na stolicu despota srpskih u Smederevu (1458.). Tako se ispuni želja Tvrtka I. na istoku Bosne, ali samo na čas, jer se još iste godine digao sultan Mehmed II., dobio Smederevo i pretvorio Srbiju u pašaluk turski. Stjepan Tomašević bijaše sretan, što se živ smio vratiti kući svojoj. Svi se pokušaji kralja Tome, da se otme vazalstvu turskomu, izjalove.

Stjepan Tomašević 1461.—1463.

Kad je nasljednik Tomin **Stjepan Tomašević** (1461.—1463.), valjada sporazumjevši se s kraljem Matijašem Korvinom, uskratio obični danak, udari Mehmed II. na Bosnu i podsjedne tvrdi Bobovac. Izda mu ga kastelan Radak. Bosnom zavlada takva strava, te se i čvrsto Jajce predalo bez otpora, a najposlije i sam kralj u tvrdom Ključu, pošto su mu se Turci zavjerili, da će mu život poštedjeti. Ali svejedno izgubi glavu u taboru turskom pred Jajcem. Bosna se gotovo u mjesec dana nađe u turskim rukama (1463.); ona doista, kako teče narodna riječ, »šaptom pade«. Memed ipak nije zadržao cijele Bosne. Još iste mu je godine oteo neke

Bosna šaptom pade« 1463.

www.marinknezovic.info

dijelove kralj Matijaš, koji je od njih učinio banovinu jajačku i srebreničku.

Mehmed II. htio je pokoriti i Hercegovinu, kojom je još uvijek vladao herceg Stjepan. No kršna je zemlja sa svojim gradovima na strmim hridinama zadržala konjicu Mehmedovu. Malo pomalo su je ipak smanjili Turci. Poslije smrti hercega Stjepana podijele baštinu sinovi njegovi Vladislav i Vlatko (1466.), dok je najmlađi sin Stjepan prešao na islam. Vladislav je brzo morao ostaviti svoj dio (1470.). Nastanio se u Hrvatskoj, gdje mu je kralj Matijaš darovao gradove Veliki i Mali Kalnik. Herceg Vlatko držao se još neko vrijeme u Novom; a kad su mu i njega oteli Turci (1282.), otiđe u mletačke krajeve. Tako je i Hercegovina pala Turcima u ruke.

Pad Hercegovine 1482.

Sve su druge zemlje, čim su pale pod vlast tursku, izgubile osobitost svoju i stopile se s ostalim zemljama turskim u jedno tijelo, ali Bosna osta kao muslimanska zemlja nešto zasebno. Kad su Osmanlije zauzeli Bosnu, priznali su pemićima bosanskim bez razlike vjere njihovu baštinu, a s tim i povlastice njihove. Ne stoji dakle, da je bogomilsko plemstvo listom prešlo na islam, ali stoji, da je mnogo Bosanaca i Hercegovaca već prije pada Bosne primilo islam i otišlo u Carigrad, gdje su se vinuli do velikoga ugleda i visokih državnih časti. U Carigradu nijesu prekinuli s otadžbinom i rođacima svojim; pozivali su ih k sebi u Carigrad, gdje su i oni mogli razviti sposobnost svoju. To pa bojazan, da ne će moći zauvijek sačuvati i baštinu i povlasti svoje, navede ih, te prijeđu na islam. S islamom se počinje u Bosni i sasvim nov život. Jednim mahom nestaje svađa i razmirica, što su kroz vijekove zemlju zatirale, a svu snagu ulažu u borbu za islam.

Bošnjaci.

XXVIII.

KONAC SRBIJE.

Poslije smrti Vukašinove i Uroševe zapadne Srbija u potpunu anarhiju. Namjesto stare države javlja se više udjelnih bez ikakve političke veze. Jedne centralne vlasti, koja bi upravljala sudbinom države, nema više. Srbijom vladaju razni dinasti. U sjeveroistočnoj Makedoniji su gospodari sestrići cara Dušana Dejanovići (despot Jovan Dragaš i Konstantin), pa sin kralja Vukašina Kraljević Marko (koji je imao uzeti kćerku Grgura Šubića, što je spriječio papa), u Zeti Balšići, koji su se ondje odjednom javili g. 1360., niže Zete Karlo Topija, »knez Albanije«, između Konavala na moru i Rudnika župan Nikola Altomanović, no glasu kavgadžija i siledžija, na Kosovu polju Bran-

Dinasti.

www.marinknezovic.info

kovići, sinovi Branka Mladenovića, Dusanova namjesnika u Ohridu, na Kopaoniku sin Hrebeljanovića, kancelara Dušanova, knez **Lazar.** Među tim dinastima ili oligarsima ne bijaše nijednoga ni po imenu ni po ugledu, kojega bi svi drugi htjeli priznavati za vladara svojega. Oni ispod Šara već su vazali turski. Najuglednijemu od njih, knezu Lazaru, pođe ipak za rukom, te je ženidbenim vezama (jednu je kćer udao za Vuka Brankovića, drugu za Đurđa Balšića, treću za cara bugarskoga, četvrtu za palatina Nikolu Gorjanskoga) i diplomatskom vještinom učvrstio položaj svoj. Tako je pomalo raširio državu svoju na sjeveroistok do Dunava na račun Radića Brankovića, gospodara Braničeva, a na jugozapad na račun Altomanovića i Đurđa Balšića. Velik je uspjeh diplomacije njegove izmirenje srpske i grčke crkve. Tako ojačan mogao je sad s većim sad opet s manjim uspjehom suzbijati pljačkaške čete turske. Djelomične pobjede njegove, kao ona kod Pločnika (1387.), nijesu ipak mogle spriječiti konačne katastrofe srpske. Na Kosovu polju sukobiše se 15. lipnja 1389. vojska sultana Murata i kneza Lazara pa saveznika njegova bosanskoga kralja Stjepana Tvrtka I. Bosanske je čete vodio vojvoda Tvrtkov Vlatko Vuković. Isprva je napredovalo desno krilo srpske vojske pod Vukom Brankovićem, dok mu ne zadre u bok nasljednik prijestola Bajazit, te ga najposlije razbije. Neko se vrijeme držalo središte pod knezom Lazarom, dok i ono nije podleglo, a za njim lijevo krilo. Car Murat pogine za bitke od ruke Miloša Kobilića, a cara Lazara uhvate Turci i pogube na zapovijed novoga sultana Bajazita. Kosovska je bitka zapečatila sudbinu Srbije, iako se ona još punih sedemdeset godina borila za svoj opstanak (1389.—1459.).

Lazar Hrebeljanović

Bitka na Kosovu polju. 15./VI. 1389.

Bajazit se odmah poslije bitke na Kosovu polju povukao u Drenopolje, da osigura sebi prijesto. Udovica cara Lazara carica Milica morala je sklopiti s Bajazitom mir za malodobne sinove svoje **Stefana** (1389.—1427.) i Vuka, i to mir pod teškim uvjetima. Ona plaća danak i pomaže Bajazita vojskom, osim toga mu šalje u harem najmlađu kćerku svoju Olivijeru. Sin njezin Stefan Lazarević vjerno je ispunjao vazalne dužnosti svoje. On je pratio s odjeljenjem svojim sultana Bajazita i preko u Aziju, kad je pošao da državu svoju obrani od silnoga vladara mongolskoga Timurlenka. U strašnoj bici kod Angore (1402.) stigne Turke grozan poraz, a Bajazit dopane ropstva, u kojem je doskora umr'o. Stefan se sretno spase zajedno s Đurđem Brankovićem. I on je vodio svoju pomoćnu četu. Kad se Stefan vraćao kući preko Carigrada, dobije ondje naslov despota, pa je taj naslov odsada uvijek nosio.

Stefan Lazarević 1389.—1427

Vuk Branković.

Dok je Stefan Lazarević bio Turcima pokoran, Vuk je

www.marinknezovic.info

Branković gledao, da se s ugarskom pomoći riješi vrhovnoga gospodstva turskoga. To je skupo platio. Nadajući se pobjedi Žigmundovoj nije poslao pomoći Bajazitu kod Nikopolja (1396.). Zato ga Bajazit zbaci s prijestola. Jedan dio zemlje njegove zadrži sam, drugi dade Stefanu Lazareviću, a treći ostavi ženi i djeci Vukovoj.

Poslije bitke kod Angore pokoleba se i Stefan Lazarević držeći, da je sad došao čas, da obračuna s Turcima. Prilike su bile povoljne, jer je zbog nasljedstva došlo do borbe među sinovima Bajazitovim. Stefan Lazarević okoristi se tim razmiricama, te se ustali u despotiji svojoj; on ju je pače povećao Srebrenicom u Bosni (1411.) i Zetom (1421.), koju je od Balšića naslijedio. Osim toga mu je doteklo vremena, da despotiju svoju i gospodarski pridigne i vojnički osnaži; naročito utvrdi Beograd. A i knjiga procvate lijepo. Jer nije imao od srca poroda, odredi za nasljednika sestrića svojega **Đurđa Vukovića** (sina Vuka Brankovića i kćeri Lazarove Mare, 1427.—1456.), s kojim se izmirio.

Đurađ Vuković 1427.—1456.

Odmah poslije smrti Stefanove zapremi Sigmund Mačvu s Beogradom, a Turci Golubovac i Kruševac, najbolje tvrđave srpske. Nato podigne Đurađ Smederevo na Dunavu, ali je od nevolje morao predati sultanu kćerku svoju Maru, samo da spase despotiju. No ni to ne pomogne, već je morao bježati u Ugarsku (1439.), dok mu sretna vojna ugarsko-hrvatskoga kralja Vladislava I. Varnenčika nije vratila zemlju (1443.). Međutim se i Srbiji približavao posljednji čas. Poduzetni Mehmed II. osvoji Carigrad (1453.). Sad je samo pitanje najkraćega vremena, kada će pasti i ostale države balkanske. Već za dvije godine, pritisnut od Bosanaca u Srebrenici i od Mlečana u zetskom primorju, nije se mogao odrvati Mehmedu, pa mu je morao odstupiti svu zemlju na jug od Morave (1455.). Ostatkom je vladao sin Đurđev **Lazar** (1456.—1458.); a kad je on domala umr'o bez muškoga potomka, udadu jedinicu njegovu Maru za bosanskoga kraljevića Stjepana Tomaševića, eda bi se obadvije zemlje to lakše odrvale Osmanlijama. Ali ona stranka u despotiji, koja je voljela nagodbu s Osmanlijama, preda Smederevo, a **Mehmed pretvori despotiju u pašaluk turski (1459.).**

Pad Carigrada 1453.

Lazar Đurđević 1456.—1458.

Srbija — pašaluk. 1459.

Od srpskih se zemalja najdulje održala **Zeta.** Imena Duklje poče od XI. vijeka nestajati, a sve više pretezati ime Zeta po Zeti, desnoj pritoci Morače u sredini bivše Crne Gore. U planini bijaše Gornja Zeta, a Donja Zeta oko Skadarskoga jezera i uz obalu morsku od Lješa do Boke Kotorske. Oko g. 1360. sretamo najednom u Donjoj Zeti tri brata — Balšiće (Stracimira, Đuru i Balšu), koljenom Rumunje. Samo na oko priznavaju Uroša IV. za vrhovnoga gospodara. U boju sa susjednim dinastima sad bi osvojili, a sad

Balšići.

www.marinknezovic.info

opet izgubili po koju oblast. Nasljednici njihovi (Balša II., Đurađ II. Stracimirović, Balša III.) vojuju osim toga s Osmanlijama i Mlečanima, koji su se ugnijezdili u primorju zetskom. Balša III. (1404.—1421.) pusti zemlju ujaku svojemu despotu Stefanu (1421.). Stefan je ratovao dulje vremena s Mlecima. Naslijedi ga despot Đurađ.

Kad je despot Đurađ Branković morao bježati iz despotije svoje, oteli su mu Mlečani svu vlast u primorju zetskom, a Gornjom je Zetom zavladao pod vrhovnim gospodstvom mletačkim vojvoda Stefan Crnojević. Kad su Osmanlije osvojile Donju Zetu i grad Skadar, morao je i sin Stefanov Ivan (1465.—1490.) umaknuti preko mora u Italiju (1480.). Poslije smrti Mehmeda II., kad je u Turskoj buknuo rat između sinova njegovih Bajazita i Džema, vrati se Ivan i zavlada kao vazal osmanlijski opet Gornjom Zetom, koja se od toga doba sve više zove Crna Gora. Na Cetinju, kamo se i metropolit zetski preselio iz Prevlake u Boci Kotorskoj, podigne manastir sv. Bogorodice. Naslijede ga sinovi Đurađ i Stefan. Najmlađi brat njihov Staniša ode g. 1485. u Carigrad, prijeđe na islam i dobije ime Skender-beg. Isprva su vladala braća složno. Kasnije ode Stefan u Carigrad i navrka sultana na brata. Sultan pošalje vojsku, a Đurađ ode s porodicom u Veneciju (1499.). Osmanlije združe Zetu sa sandžakom skadarskim. Tako zavladaju Osmanlije cijelim narodom srpskim. Od kulturne je znamenitosti štamparija, što ju je Đurađ Crnojević g. 1493. u Obodu osnovao. To je prva srpska štamparija uopće.

Crnojevići.

Crna Gora.

Pad Crne Gore. 1499.

XXIX.

NASTOJANJE OKO VELIKE PODUNAVSKE MONARHIJE.

Prvi je, kako smo vidjeli, pokušao sam Rudolf Habsburški, da iz Ugarske, Hrvatske i austrijskih zemalja načini jednu veliku podunavsku monarhiju, kad je ono g. 1290., ne htijući priznati Andriju II. Mlečanina za kralja, Ugarsku dao kao leno sinu svojemu Albrehtu Austrijskomu. Taj pokušaj nije uspio. Trebalo je da prođe gotovo 150 godina, dok se djelomice ispunilo nastojanje Rudolfovo. Desilo se to, kad je g. 1438. kraljem češkim, ugarskim i hrvatskim postao zet Žigmundov **Albert Austrijski** (1438.—1439.) Albert je prvi Habsburgovac, koji je u rukama svojim okupio sve one zemlje, kojima su Habsburgovci kasnije vladali, osim unutrašnjih austrijskih zemalja. Tako se zovu Štajerska, Kranjska, Koruška i Austrijska Istra. To je držao i sin njegov **Ladislav Postum** (1445.—1457.); ali kad je on umr'o, nestalo je veze, koja je većinu bivše Austro-ugarske monarhije ve-

Albert Austrijski. 1438.—1439.

Ladislav Postum 1445.—1457.

www.marinknezovic.info

zala. U Češkoj uzmu za kralja slavnoga Jurja Podjebradskoga, a u Ugarskoj i Hrvatskoj Matijaša Korvina (1458.—1490.). Car Fridrik III. posegne doduše za zemljama rođaka svojega Ladislava Postuma. Ponudili su mu ih protivnici Matijini. Fridrih se pače u Bečkom Novom Mjestu okrunio krunom sv. Stjepana, koja je u njega bila onamo od vremena Jelisavete, udovice Albrehta Austrijskoga (1440.). Ali Fridrik, onako mlitav, otegne, dok se Matija nije nagodio s protivnicima svojim. Najposlije se i sam nagodi s Matijom, te se zadovolji pukim naslovom »ugarsko-hrvatskoga kralja«. Fridrih prizna Matijaša za kralja ugarskoga i hrvatskoga i preda mu krunu sv. Stjepana. Zato mu daje Matijaš Korvin 80.000 dukata i obriče, da će ga naslijediti na prijestolu on ili sin njegov, ako Matija umre bez muškoga potomka (1463.). Tako bješe Habsburgovcima prvi put pismeno zajamčeno nasljedstvo u Hrvatskoj i Ugarskoj.

Matijaš Korvin 1458.—1490.

Prvi ugovor s Habsburgovcima 1463.

Što su htjeli Habsburgovci ostvariti u Austriji, to pokuša kralj Matijaš u Ugarskoj, ne bi li sklopio jaku podunavsku monarhiju. Kad je Juraj Podjebratski umr'o, htio je Matijaš postati kraljem češkim. I doista je mirom u Olomucu (1479.) stekao sve češke zemlje (Lužicu, Slesku i Moravsku) osim Češke, gdje se održao Vladislav II., kraljević poljski. Sad se obori Matijaš na cara Fridriha III., otme mu Donju Austriju i velike dijelove Štajerske, Kranjske i Koruške, te učini prijestolnicom svojom Beč (1485.). Istom poslije smrti Matijine pođe carevu sinu Maksimilijanu za rukom, da opet sve osvoji, ali kraljem hrvatsko-ugarskim ipak nije postao, premda je kralj Matijaš umr'o bez zakonitih potomaka. Madžari su i Hrvati sebi za kralja izabrali češkoga kralja **Vladislava II.** iz kuće Jagelo (1490.—1516.). Maksimilijan nije htio pustiti prijesto hrvatsko-ugarski, koji ga je po ugovoru išao. Provali s vojskom u Ugarsku sve do Stolnoga Biograda i Budima. Videći međutim, da ne će protiv Vladislava uspjeti, sklopi s njim mir u Požunu g. 1491., po kojem bijaše Habsburgovcima po drugi put zajamčen prijesto hrvatsko-ugarski, ako izumre loza Vladislavova. Taj su mir prihvatili i potvrdili napose staleži ugarski, a napose staleži hrvatski u Budimu (1492.).

Vladislav II Jagelović 1490.—1516.

Mir u Požunu 1491.

Prilike su natjerale kralja Vladislava, da se što uže veže s Habsburgovcima. Vladislavu je naime otelo svu vlast plemstvo, kojemu bijaše isprva glava vojvoda Lovro Iločki, a poslije pada njegova vojvoda erdeljski Stjepan Zapoljski, starinom Hrvat iz Slavonije. Kraljeva je stranka bila neznatna, a vodio ju je sebični nadbiskup ostrogonski Toma Bakač Erdödy. Stranka dvoru protivna jako osili poslije saborskoga zaključka g. 1495., po kojem je svaki plemić sam glavom mogao doći na sabor. Tako je niže

Narodna i dvorska stranka.

www.marinknezovic.info

plemstvo došlo do većine u saboru. Pomoću nižega plemstva i vođe njegova glasovitoga pravnika Stjepana Verbőczyja, gledao je sin Stjepana Zapoljskoga Ivan da se dokopa prijestola. Da bi zakrčio Maksimilijanu put do hrvatsko-ugarskoga prijestola, stvori sabor ugarski po nastojanju njegovu glasoviti članak od g. 1505., po kojem Madžari ne će ubuduće nikoga od stranih naroda, bio ma kojega jezika, izabrati za kralja, već jedino Ugrina za tu službu zgodna i sposobna; pod prijetnjom kazni zbog veleizdaje ne smije nitko više tuđinca predlagati za kralja. U prvi kraj ne bijaše taj zaključak hitan, jer se kralju rodio sin Ludovik. Maksimilijan je dao sebi
1506. i 1515. po treći put zajamčiti prijesto hrvatsko-ugarski (1506.). Taj su ugovor po četvrti put lično utvrdili car Maksimilijan i kralj Vladislav u Požunu i Beču (1515.). Bolesnoga je Vladislava na taj korak natjerala popularnost Ivana Zapoljskoga, koji je postao ljubimac plemstva, otkako je ugušio seljačku bunu pod Jurjem Dožom. Taj su ugovor vladari utvrdili posebnim ženidbenim ugovorom, po kojem se Ana, kćerka Vladislavova, zaručila s Ferdinandom, unukom Maksimilijanovim, a Marija, sestra Ferdinandova, sa sinom Vladislavovim Ludovikom. Ferdinand se doista oženio Anom (1520.), a Ludovik II. Marijom (1522.), ali je brak Ludovikov ostao bez djece.

XXX.

GUBITAK DALMACIJE.

Još uvijek valja imati na umu, da se pod Dalmacijom razumijevaju samo otoci i gradovi Krk, Cres, Rab, Zadar, Trogir i Spljet (Dubrovnik i Kotor nije bio u vlasti Arpadovića) i još gradovi Šibenik i Nin, koji su od hrvatsko-ugarskih kraljeva dobili povlasti slične onima, što ih je imao Trogir, Zadar i Spljet. Sve ostalo, i u Primorju i u Zagorju, jest Hrvatska, a valjda i otoci Brač, Hvar i Vis.

Do g. 1329. dođu svi gradovi pod vlast mletačku, hrvatski ostanu jedino frankapanski Senj na sjeveru pa Skradin i Omiš u rukama knezova bribirskih. Nikako se nije mogao sprijateljiti s vlašću mletačkom Zadar. Istom što se pročulo, da kralj Ludovik dolazi u Hrvatsku, da pokori vlastelu hrvatsku, pobuni se Zadar, ali bijaše zle sreće (1346.), jer su Mlečani Ludovika pred gradom potukli, pa je Ludovik s Ve-
Osamgodišnje primirje. 1348. necijom sklopio osamgodišnje primirje (1348.). Prisilile su ga na to prilike napuljske. Za primirja domogne se Venecija prijevarom Skradina (1356.), te je već posegla za Klisom i Omišem, kadli je iznenadi Ludovik. On se spremao na cara

www.marinknezovic.info

Stefana Dušana. Ali Dušan umre, a Ludovik krene s vojskom mjesto na Srbiju u Dalmaciju i prisili Veneciju na mir u Zadru. Ona se odrekne svih gradova i otoka dalmatinskih »od polovice Kvarnera do međaša grada Drača«, ne izuzevši ni Dubrovnika, koji je onamo od g. 1205. bio pod vrhovnom vlašću mletačkom (1358.). Osim toga se dužd odreče i naslova »vojvode dalmatinskoga i hrvatskoga«. Taj je mir Venecija potvrdila u Turinu (1381.), kad je Ludovik kao saveznik republike Genove ponovno vojevao s Venecijom. Još se ona obvezala, da će plaćati godišnji danak od 7000 dukata.

Mir u Zadru 1358.

Mlečani puste Dalmaciju na miru sve do g. 1409., kad im je Ladislav Napuljac svoj faktični posjed sa svim svojim pravom na Dalmaciju prodao za 100.000 dukata. Kad je glas o toj sramotnoj prodaji dopr'o do Zadra, pristanu Zadrani sami uz Veneciju. Uz Zadar pristane Nin i svi sjeverni otoci osim frankapanskoga Krka. Žigmund je zatražio od Venecije, da preda osvojena mjesta, a kad to ona nije htjela učiniti, povede tri vojne na nju. U prvoj izgubi Skradin, Ostrovicu i Šibenik (1411.—1413.), u drugoj nakon petgodišnjega primirja (1418.—1420.) nastrada opet, — izgubi Trogir i Spljet, koji su se junački branili, pa Kotor i otoke Korčulu, Brač i Hvar. Rat, koji se svršio bez ikakva mira i primirja, ostavi Hrvatskoj od čitavoga Primorja samo Senj na sjeveru i Omiš s Poljicama i Krajinom (t. j. zemljom između Cetine i Neretve) na jugu. Taj se drugi rat nastavio deset godina kasnije (1430.—1433.), a svršio se s primirjem u Ferrari, što ga je Žigmund, kad je putem u Rim bio u novčanoj neprilici, sklopio s Venecijom. Venecija mu dade 10.000 dukata i podmiri mu sav trošak u Rimu, gdje je primio carsku krunu, i plati mu put iz Rima u Basel, kamo je pošao na crkveni koncil, da uredi pitanje s češkim husitima, koji se nemilice »mlatili« jednu krstašku vojsku za drugom. To je primirje Žigmund još jedamput pred smrt svoju produljio.

Žigmund prepusti Dalmaciju Mlečanima 1433.

God. 1444. pridobiše Mlečani plemićku općinu Poljice i grad Omiš, a 1452. još i Krajinu. Sve to ugrabiše vojvodi Stjepanu Vukčiću Kosači, koji je to pred kratko vrijeme Hrvatskoj oteo (1440.). Tako je čitavo primorje od Dubrovnika do ušća rijeke Zrmanje palo u ruke Veneciji, koja je čekala samo čas, da ugrabi i ono primorja, što je Hrvatskoj ostalo od Zrmanje do Trsata. Od otoka bio je hrvatski još jedini K r k, ali i toga se domognu Mlečani g. 1480. Kad ga je kralj Matijaš htio oteti krčkom knezu Ivanu Frankapanu, predade ga on Mlečanima.

Krk. 1480.

Mlečani su osim Krajine između Cetine i Neretve, koju su im g. 1499. Turci oteli, zadržali sve, što su bili od g. 1409.—1480. osvojili. Na sav se taj posjed njihov protegne ime Dalmacija, dakle i na sve one gradove i otoke, koji prije nijesu

www.marinknezovic.info

»Zaton mletački«.

svi geografski ni politički pod Dalmaciju spadali. Jadransko je more doista postalo »Zatonom mletačkim«.

XXXI.

HRVATI I TURCI DO KATASTROFE NA MOHAČU GOD. 1526.

Bitka na Kosovu polju otvori Turcima vrata u Bosnu, a pad srednje Bugarske (1393.) prokrči im put u Podunavlje. U Podunavlju, u današnjoj jugozapadnoj Vlaškoj, navali Bajazit na vlaškoga (rumunjskoga) vojvodu Mirču, koji mu se u boju na Rovinama sretno odrvao (1394.). U tom boju pade i Kraljević Marko, koji je bio u vojsci turskoj »ne po volji, već od nevolje«. Ali je Mirča bio preslab, da se dulje Bajazitu opire, zato zatraži pomoć u kralja Žigmunda. **Žigmund** digne doista sa zapadnim vitezovima krstašku vojsku, ali ga Bajazit ametom potuče kod Nikopolja (1396.). Sam se Žigmund jedva spasao! Otplovio je Dunavom i Crnim morem u Carigrad, pa se istom druge godine vratio preko Dubrovnika u kraljevstvo svoje.

Marko. Kraljević

Bitka kod Nikopolja 1396.

Žigmund je u tri maha vojevao s Turcima u Vlaškoj (1419.) i Srbiji (1420.—1428. i 1437.), ali bez uspjeha. Da bi obranio Hrvatsku i Ugarsku od Venecije i Osmanlija, uredi Žigmund pet tabora: hrvatski uz more i mletačku Dalmaciju; slavonski prema Uni, usorski, temešvarski i erdeljski. Vojska se sakupljala na osnovu banderija. Tako se moglo dići 60.000 momaka. To je u neku ruku prvi zametak Krajini. Ali opet ta banderijska vojska ne bijaše podobna mjeriti se s brzom i okretnom vojskom turskom, jer prije nego bi se ona zbog trome organizacije svoje sakupila, već bi nestalo Turaka, koji su munjevitom brzinom zemlju poplavili i poharali.

Prvi zametak Krajine.

Protiv Turaka je i Albert Austrijski sakupljao vojsku po južnoj Ugarskoj, ali banderiji su slabo dolazili, a ono malo vojske, što je Albert sakupio, stradalo je s neke kužne bolesti, od koje je i sam Albert obolio. Na povratku u Beč umre putem taj vrijedni i vrsni vladalac. Inače je obnovio Severinsku banovinu (oko Oršave), a banom joj je postavio čuvenoga junaka Ivana Hunyadyja ili Sibinjanin Janka, pomadžarenog Rumunja.

Poslije smrti Albertove bukne u Hrvatskoj i Ugarskoj građanski rat. Udovica njegova Jelisaveta rodila je poslije smrti njegove Ladislava Postuma. Još prije nego je Ladislav Postum ugledao svijetlo svijeta, izaberu hrvatsko-ugarski velikaši zbog velike pogibli turske za kralja sebi mlađahnoga viteškog kralja poljskoga **Vladislava I. Jagelovića** (1440.—1444.). Okrune ga nekakvom krunom

Vladislav I. Jagelović 1440.—1444.

www.marinknezovic.info

iz grobnice sv. Stjepana, jer je prava kruna ona u rukama Jelisavetinim, s kojom je ona već bila dala okruniti Ladislava. Plane borba o prijesto, a učini joj kraj papin poslanik kardinal Cesarini. Preko njega se utanači mir. Vladislava je imao naslijediti Ladislav Postum (1442.). Za te borbe o prijesto podsjedne sultan Murat II. Beograd, ali ga junački obrani Hrvat Ivan Talovac, prior vranski. Vladislav I., kad se nagodio s kraljicom Jelisavetom, digne vojsku i prodre s Jankom Hunyadyjem do Zlatice (nedaleko od Sofije), potuče nekoliko puta tursku vojsku, pogotovo na povratku kod Kunovice (nedaleko od Niša), gdje su se još za bitke odmetnuli Arbanasi pod vođom svojim Đorđem Skenderbegom Kastriotićem. U strahu od nove vojne sklopi sultan s Vladislavom mir u Segedinu na deset godina (1444.). Po tom je miru despot Đurađ dobio natrag cijelu državu svoju. Po nagovoru Cesarinijevu prekrši Vladislav mir. S neznatnom vojskom od 16.000 ljudi obiđe Vladislav Balkan na istoku, ali ga kod Varne stigne strašan poraz, gdje je i sam pao (1444.). Samo Ivan Hunyady i ban Franko Talovac iznesu s nešto vojske živu glavu.

Bitka kod Varne 1444.

Da bi osvetio poraz kod Varne, povede novu vojnu na Turke Ivan Hunyady, koji je za malodobna kralja Ladislava IV. Postuma (1445.—1457.) upravljao kao gubernator državom. Hunyady povede vojsku kroz despotovinu, koju je putem ljuto pustošio, jer mu se ni ovoga puta nije htio pridružiti despot Đurađ, kako to nije učinio ni za drugoga pohoda Vladislavova kod Varne. Do bitke dođe na Kosovu polju (1448.). Tu ga Turci razbiše. Na bojištu osta hrvatski ban Franko Talovac i ban slavonski, pjesmom opjevani Banović Sekula (Ivan Székely — sestrić Hunyadyjev), dok je slavni junak Sibinjanin Janko sramotno pobjegao. Na bijegu ga dade uhvatiti despot Đurađ, ali ga pusti na slobodu, kad su se za nj zauzeli ugarski velikaši. Hunyady ne smetne s uma Turke, ali ga zadrži borba s velikašima. Zato sklopi s novim sultanom Mehmedom II. (1451.—1481.) primirje na tri godine.

Bitka na Kosovu polju 1448.

Kad je god. 1453. Mehmed II. na užas čitave Evrope osvojio Carigrad, nije više Hunyady bio gubernator. Vladu je uzeo u ruke dvanaestgodišnji Ladislav IV., koji je Hunyadyja imenovao vrhovnim vojskovođom i upraviteljem financija u Ugarskoj i Hrvatskoj. Već g. 1454. započne Hunyady rat s Turcima, ali s malo koristi. Uto padne Mehmed II. s vojskom od 150.000 momaka pod Beograd, ali ga tu ametice potuče Ivan Hunyady s krstaškom vojskom, koju je sakupio pomoću čuvenoga sveca Ivana Kapistrana (1456.). Malo zatim umre Janko od kuge u Zemunu, a doskora i Ivan Kapistran u Iloku, gdje su ga i sahranili. Srbija, kako smo vidjeli, ne iz-

Bitka pod Beorgadom 1456.

www.marinknezovic.info

makne ipak udesu svojemu. Poslije pada Smedereva pretvori je Mehmed II. u pašaluk turski (1459.).

Pad Bosne 1463.

Poslije Srbije dođe na red Bosna (1463.). Mehmed II. ne zadrži ipak cijele Bosne. Još mu iste godine otme kralj Matijaš Jajce i sjeverne krajeve bosanske, te načini od njih dvije banovine, jajačku i srebrenačku, kojoj je kasnije (1476.) pridodao i banovinu šabačku (bivša Mačva). Jajačku je banovinu kralj Matijaš sjedinio s Hrvatskom.

Dok su banovine srebrenačka, šabačka i beogradska branile Slavoniju od provala turskih, dotle je od slabe koristi bila za obranu kraljevstva hrvatskoga banovina jajačka. Ona je poglavito obuhvatala područje rijeke Vrbasa, ali su njoj na zapad držali Osmanlije područje rijeke Sane s tvrdim Ključem i Kamengradom. Ono se poput klina zabilo u kraljevstvo hrvatsko, rastavljajući gornju Hrvatsku od banovine jajačke. Odavde su, kao i s Hlijevanjskoga i Duvanjskoga polja, Osmanlije mogli svaki čas s većim ili manjim četama provaljivati u kraljevstvo hrvatsko, ostavljajući po strani utvrđene gradove banovine jajačke. Tako su Turci od g. 1468., kad je Skenderbeg umr'o i Albanija pokorena bila, neprestano provaljivali u hrvatske strane pa dalje na zapad sve do mletačke Furlanske. Odvodili su silu plijena, ali od g. 1471. pa do god. 1503. nijesu posjeli ni jednoga grada ni oblasti hrvatske. Turci su po tri do četiri puta na godinu dolazili na četovanje. Jedino je djelo Matijaševo bilo, što je poslije pada Počitelja na Neretvi (1471.) i cijele zemlje između Cetine i Neretve osim primorja, uskrsao kraljevstvo bosansko, imenovavši i okrunivši Nikolu Iločkoga za kralja bosanskoga (1472.—1477.). Podjedno ga učini banom Dalmacije, Hrvatske i Slavonije i priorom vranskim. Ali glavne zadaće, da Turcima preotme još ostali dio Bosne, nije Nikola Iločki izvršio. Dok je kralj Matijaš vojevao s carem njemačkim Fridrihom III., poharaju Turci Hrvatsku i Slavoniju tako, da je Matijaš g. 1477. podijelio kraljevini Slavoniji zamašno pravo; ona sama ravna vojskom i obranom svojom i sama sebi bira na saboru zemaljskoga kapetana, koji će voditi njezinu vojsku. U daljem boju s Turcima prodre sam kralj Matijaš u Bosnu ća do Sarajeva (Vrhbosna 1480.), ali od toga nije bilo koristi, jer je zbog rata s carem Fridrihom III. sklopio s novim sultanom Bajazitom III. (1481.—1512.) primirje na sedam godina (1483.).

Osmanlijska četovanja.

Iste godine, kad je umr'o kralj Matijaš, mine i primirje s Turcima. Dok se novi kralj Vladislav II. (1490.—1516.) borio s protivukraljem Maksimilijanom, počnu opet Osmanlije harati po Hrvatskoj i susjednim zemljama austrijskim, ali ih Hrvati na povratku kod Vrpila blizu Udbine nemilice

www.marinknezovic.info

operušaju. Međutim je kralj Vladislav morao potvrditi zaključke onoga istog budimskog sabora (1492.), koji je prihvatio onaj ugovor s Maksimilijanom. Po tim su se zaključcima ukidali porezi, što ih je kralj Matijaš uveo. Stoga zadre krajnja financijska nevolja te je Vladislav morao raspustiti vojsku baš ončas, kad ju je najviše trebao. Slabošću kralja Vladislava htjeli su se okoristiti Frankapani i posjesti opet grad Senj, što im ga je kralj Matijaš oteo (1469.). Baš usred borbe, što su je vodili Bernardin Frankapan i ban Derenčin, stigoše glasovi, da je paša bosanski Jakub s jakom vojskom provalio u Hrvatsku pa odavle u Kranjsku i Štajersku. Smjesta se protivnici izmire, te svi složno dočekaju na povratku Osmanlije na Krbavskom polju ispod grada Udbine, ali ih u krvavom boju krivnjom bana Derenčina Jakub paša razbije i uništi. Što ne pade u boju, to se zarobi ili smakne. Samo se Bernardin s nešto svojih spase. Ban Derenčin umre u ropstvu. Bojno polje pokri 13.000 junaka ili dopadne ropstva. To se desilo 9. rujna 1493. Krbavsko je polje za Hrvate Kosovo polje. »To je pravi rasap kraljevstva hrvatskoga«, veli sredinom XVI. vijeka hrvatski fratar Ivan Tomašić. Poslije boja razliju se Turci po Hrvatskoj, naročito po Lici i Krbavi. Kakve je strahote pretrpjela Hrvatska, pokazuje nam bilješka popa glagoljaša Martinca: »I tagda načeše cviliti rodivšije i vdovi mnoge i proči ini, i bist skrb velija na vseh živućih v stranah sih, jakoše ne bist od vremena Tatarov, Gotov i Atelja nečastivih.«

Financijsko rasulo.

Rasap kraljestva hrvatskoga 9. IX. 1493

S krvavim se razbojem na Krbavskom polju započela očajna borba Hrvata s Osmanlijama, koja je trajala preko dva stoljeća. Ako išta, a ono nas upravo ta očajna, ali divska borba ispunja udivljenjem i ponosom, kad pomislimo na pređe naše, koji nijesu često puta uvečer znali, što im jutro donosi, kojima je sudbina bila nalik na kaplju jutarnje rose, što će sad na ishlapiti na jarkom suncu. Pa ipak ne daju slobode svoje ni Turčinu ni Nijemcu ni Madžaru. Brane je i onda, kad su se već i »ostaci ostataka nekadašnjega kraljevstva hrvatskoga« (reliquiae reliquiarum olim regni Croatiae) gotovo utapljali u potopu osmanlijskom. To je ona divska borba, kad je Hrvat slovio kao »najjači štit i bedem kršćanstva«.

Štit i bedem kršćanstva.

Nevolja bijaše tolika, te su se pojedini knezovi hrvatski obvezali muslimanima bosanskim, da će plaćati danak i puštati čete njihove kroz svoju zemlju, kad budu polazile na četovanje. Kralj Vladislav sklopi u tri navrata primirje s Turcima, najprije na tri (1495.), onda na sedam (1503.) pa opet na daljih pet godina. No sve je to slabo pomoglo, jer pojedini paše nijesu mnogo marili na primirje, te su se i nadalje zalijetali u hrvatske oblasti. Obrana zemlje i poštivanje primirja stajalo je do bana. A Hrvatska je imala dva vrsna bana: naj-

www.marinknezovic.info

Petar Berislavić.

prije hercega Ivaniša Korvina (1499.—1504.), nezakonitoga sina kralja Matijaša, koji je osmanlije potukao najprije kod Knina a onda ispod Jajca, pa Petra Berislavića (1513.—1520.), koji je već prve godine grozno smlavio Osmanlije kod Dubice (1513.). Berislavić okupi oko sebe velikaše i knezove hrvatske pa je zajedno s njima neprestano stajao na braniku kraljevstva hrvatskoga. Novce za vojsku dali su na saboru svojem ponajviše sami Hrvati. Pomagali su bana nešto Dubrovčani i papa, koji je još i slao žita, praha i topova. Samo Mlečani nijesu dali banu ništa, jer mu nijesu mogli oprostiti, što je g. 1510. savjetovao u vijeću kraljevskom, da se Mlečanima otme njegova domovina Dalmacija. Susjedna je Ugarska baš potkraj vlade Vladislavove proživjela tešku socijalnu krizu — seljačku bunu. Spremila se krštaška vojna na Osmanlije, ali krstaši ili kuruci (od lat. crux = krst), koji su većinom bili potlačeni seljaci, navale pod Jurjem Dožom mjesto na Osmanlije na svoje vlastite tlačitelje, na plemiće. Plemstvo je bunu krvavo ugušilo. Kod toga je stekao najvećih zasluga Ivan Zapoljski.

ljačka buna u Ugarskoj.

Tužni dani osvanuše Hrvatskoj, kad je Vladislava II. naslijedio malodobni sin njegov **Ludovik II.** Nevaljali i sebični skrbnici kraljevi ture i onako velikaškom sebičnošću, razdorom i obiješću rastrovanu državu, u krajnju nevolju. Sva je briga bila na banu Berislaviću. Na nesreću postrada Berislavić od Turaka između Korenice i Bihaća baš onda, kad ga je narod najviše trebao (1520.), onda, kad je sultanom postao Sulejman II. (1520.—1566.), najsilniji vladar turski. Prvo namisli osvojiti Beograd. I doista ga osvoji g. 1521. »Zlatni ključ« Ugarske i Slavonije dođe u ruke Sulejmanu. Osmanlije su stali opet napadati. Redom padaju gradovi hrvatski Knin i Skradin (1522.) pa Ostrovica (1523.) i Sinj (1524.), dok je Klis sretno obranio Petar Kružić. Padom Knina bijaše prekinuta veza između Hrvatske s ovu i s onu stranu Velebita. Nesposobni, nestašni i rastrošni kralj Ludovik II. slabo je mario za Hrvatsku, koju je pače u času najveće nevolje ostavio bez bana (1524.), jer se Ivan Karlović (1521.—1524.) sam odrekao, a za nametnutoga Ivana Tahyja nije plemstvo marilo. U toj su se teškoj nevolji priklanjala gospoda hrvatska nadvojvodi Ferdinandu, koji ih je već dvije godine (otkad je iz Španjolske došao) novcem i vojskom pomagao, dakako samo od straha za svoje rođene zemlje. U taj se čas vrati iz tuđine knez Krsto Frankapan, koji je osamljeno Jajce, što se u osmanlijskom moru održalo, još jedamput opskrbio hranom i zairom i to s toliko vještine, da je u neprekidnom boju izgubio samo trideset ljudi, dok je Turaka palo nekoliko hiljada (1525.).

Ludovik II. 1516.—1526.

Pad Beograda 1521.

Pad Knina 1522.

Krsto Frankapan.

Uto se s proljeća 1526. pročulo, da Sulejman vodi go-

www.marinknezovic.info

lemu vojsku na Ugarsku. U Ludovika II. ne bijaše ni vojske ni novaca ni sposobnoga vojskovodje, koji bi kadar bio ogledati se s Turčinom. U posljednji čas preuzme zapovjedništvo kaločki nadbiskup Pavao Tomory. Protiv 200.000 Sulejmanovih vojnika mogao je postaviti tek neko 30.000 momaka. Ne čekajući Krste Frankapana, kojemu je kralj namijenio vrhovno zapovjedništvo, ni erdeljskoga vojvode Ivana Zapoljskoga, zametne kralj na zahtjev vijeća svojega kod Mohača 29. kolovoza 1526. bitku sa Sulejmanom. Za sat i pô pokrije 22.000 kršćana bojno polje, među njima i Pavao Tomory, dok je kralj Ludovik II. zaglavio na bijegu u nabujalom potoku Čeleju, kad ga je na konju htio preskočiti.

Pogibija na Mohaču 1526.

S porazom na Mohaču svršuje se povijest sredovječne Hrvatske i započinje novi vrijek, vijek pun pregaranja i teške borbe najprije s Turcima, a onda s Nijemcima i Madžarima. U toj je borbi Hrvatska znala spasti svoju političku individualnost i svoju državnost; ona je jedina od južnih Slavena sačuvala svoj historijski kontinuitet.

Politička individualno Hrvatske.

XXXII.

UNUTRAŠNJE PRILIKE HRVATSKE DO G. 1526.*

Teritorij se Hrvatske, što ga još uvijek čine »kraljevina Dalmacija i Hrvatska«, znatno izmijenio. Za Ludovika I. stere se Hrvatska na jug do Neretve, za Ludovika II. uoči mohačke bitke nema ona Velebitu na jug ništa do Obrovca na Zrmanji i gotovo nepredobitna Klisa. Na istoku drže Turci sve od izvora Une do Ripača, Bihaća i Dubice, a na krajnjem istoku gospodari su do Valpova. Slavonije se kod Gradiške hvata još banovina jajačka. Sve drugo drži Mlečanin i Osmanlija.

Granice.

Gubici Velebitu na jug dovedoše do toga, da se ime hrvatsko stalo širiti na sjever od Gvozda prema Kupi, Savi i Uni. U drugoj polovici XV. vijeka i na početku XVI. vijeka stao se onaj dio županije zagrebačke, što je Kupi i Savi na jug, zvati Hrvatska. Onamo se naime ispred sile turske pa dalje preko Kupe, osobito nakon strašnoga boja na Krbavskom polju, zaklanjao puk i plemstvo iz južnih krajeva, pa se tako širilo ime Hrvat na sjever, dok se najposlije nije potkraj XVI. vijeka počeo pod »Hrvatskom« razumijevati sav onaj kraj Slovinske zemlje, kojim nije zavladao Turčin, a ime se »Slavonija« ograničilo na sav preostali dio turske Slovinske zemlje do Zemuna. **Tako su nastali današnji geografski pojmovi Hrvatske i Slavonije.**

[1] Ovdje ne će biti govora o onim prilikama, o kojima se govorilo u glavi XXVIII.: Unutrašnja politika Arpadovića.

www.marinknezovic.info

Žiteljstvo se Hrvatske nije izmijenilo. Golema su većina Hrvati, ili kako se u Slavoniji zovu »Slovinci«. U romanskim gradovima dalmatinskim preotima mah sve više živalj hrvatski, koji je ispred sile bježao i napokon gradove sasvim pohrvatio. Poslije pada Knina, Skradina i Ostrovice sele se Hrvati i dalje preko Drave u Ugarsku, a 1527. ća i preko mora u Italiju, gdje su osnovali naseobine u Apuliji, Markama i Abruzzama. Kukavni ostaci tih bjegunaca hrvatskih žive još i danas u talijanskoj pokrajiii Molisse.

Vlasi.

Početkom XIII. vijeka javljaju se na teritoriju kraljevstva hrvatskoga V l a s i, za koje znamo da su romanskoga podrijetla. Bave se stočarstvom; pasu stada svoja i trguju proizvodima stočarstva, zato nemaju stalna obitavališta. Pored toga prenose još raznu robu na mazgama i konjma. Ti Vlasi nijesu ni u kakvom srodstvu s kasnije doseljenim Srbima. Car Dušan ih u »Zakoniku« svojem razlikuje od Srba, Arbanasa i Grka. Golema većina Vlaha, što se u Hrvatskoj nastanila, bili su potomci prvih Vlaha, srodnika današnjih Rumunja (Srbi su u kraljevini zovu još i danas Vlasima). Doselili su se najprije u Srbiju i Bosnu iz jugoistočnih pograničnih zemalja, gdje im je kao stočarima, kad su se pomnožali, ponestalo paše za stoku. Živući u Srbiji i Bosni kroz više koljena poprimili su oni naš jezik. Hrvatski su Vlasi najvećim dijelom katolici, rijetko pravoslavni. Ti se dakle došljaci razlikuju od starosjedilaca samo zanimanjem i socijalnim položajem, nipošto govorom. Na krajnjem se istoku sele u

Srbi u Srijemu.

Srijem S r b i, osobito otkad su despoti srpski postali gospodari raznih imanja u Srijemu, pogotovo kad je palo Smederevo (1459.). Za Arpadovića se već u Slavoniju sele M a đ ž a r i kao nadarenici, jer ih kraljevi obasiplju imanjima i častima onamo od Ladislava I., kralja ugarskoga. Od Bele III. (IV.) naprijed dolaze k nama u gradove N i j e m c i kao gosti, te se tako zameće građanski stalež.

Grbovi.

U to se doba javljaju i grbovi kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Najstariji je grb, čini se, imala Slavonija. U njezinu je grbu bila kuna, koja se vidi i na novcima, kovanim u XIII. i XIV. vijeku. Taj je grb nadopunio (1496.) kralj Vladislav II., te se još i danas upotrebljava. Dalmatinski se grb — tri leopardove glave u plavom polju — javlja oko g. 1400. na jednom pečatu kralja Žigmunda. Najmlađi je grb hrvatski — ispremiješane crvene i srebrne kocke. Prvi put ga sretamo g. 1525. Sva tri grba vidimo prvi put zajedno na jednom srebrnom taliru kralja Matije II. (1616.).

Herceg.

Na čelu kraljevstva hrvatskoga nalazimo u XIV. vijeku još uvijek hercege od kraljevske krvi (među njima i Karla Dračkoga 1369.—1376.), koji stoluju ili u Zagrebu u kraljevskom dvoru ili u Kninu ili Zadru. Hercezi hrvatski utječu i na

www.marinknezovic.info

spoljašnju politiku. Ludovik I. sklapa saveze s njihovom privoljom. U XV. vijeku nemamo više u Hrvatskoj hercege osim Ivaniša Korvina (1490.—1493.), ali on nema više one stare herceške vlasti. To je zato, što kraljevi u ono doba nijesu imali nikoga od svoje porodice, komu bi tu čast mogli povjeriti. Budući da kraljevi osim Matijaša nijesu dolazili u kraljevstvo hrvatsko, a ni slali ovamo hercege od svojega roda, to se sada jače no ikada prije, podigla vlast i čast banska. Tomu je mnogo pridonijelo i to, što su na banskoj stolici zaredali mnogi znameniti ljudi, koji su ili po svojem srodstvu s kraljevskom kućom (Gorjanski, knezovi Celjski) ili po svojim ličnim vrlinama (Matko Talovac, Petar Berislavić, Ivan Karlović) bansku čast podigli do velikoga ugleda. **Ban.** Ban se počeo držati za potkralja ili proreksa. Tako zove Berislavića papa Leon X. Do g. 1476. obično su dva bana, jedan za Hrvatsku i Dalmaciju, drugi za Slavoniju, ali znade biti i po jedan. Od g. 1476. imamo jednoga bana, koji gdjekad dobiva druga. Bana imenuje kralj; ako staležima nije on po ćudi, onda mu se znadu i silom oprijeti. Ban je vrhovni upravnik, sudac i vojvoda; od njega ima priziv na kraljevski sud, t. j. na suca kraljevskoga dvora (iudex curiae regiae). Ban upravlja kraljevstvom u sporazumu sa saborom. Sabor slavonski i hrvatsko-dalmatinski rade obaška, svaki za se; samo u odsudnim časovima vijećaju staleži svih triju kraljevina zajedno. Saborima predsjeda katkada i sam kralj (na pr. Matijaš Korvin 1466. i 1481., Vladislav 1495.), inače šalje on po jednoga ili dva poslanika, koji se zovu »oratores«, a iznose pred staleže želje ili prijedloge kraljeve.

Banovac. Banovi imenuju sebi za zamjenike banovce (podbanove ili vicebane), i to za Slavoniju obično po dva, za Hrvatsku i Dalmaciju redovito po jednoga. Banovac zastupa bana u poslovima upravnim i sudskim. Banom može biti i tuđinac, ali banovcem samo domaći čovjek. Kako je banovac pouzdanik banov, tako je **Protonotar.** protonotar ili prabilježnik pouzdanik staleža. Zato ga i biraju staleži. Od g. 1477. biraju staleži i kapetana kraljevstva. Protonotar je čuvao pečat kraljevstva, te je za Hrvate bio ono, što u Ugarskoj kraljevski kancelar.

Sabori su vijećali o upravi, o porezima i obrani kraljevstva, a rješavali i zamršene parnice. Od g. 1442. šalje Slavonija (Hrvatska i Dalmacija samo jedamput g. 1492.) na ugarski sabor svoje zastupnike, koji se latinski zovu »nuntii **Nuntii.** ili oratores regni Sclavoniae«. To čini slavonski sabor zato, eda bi povlasti i prava ugarskih staleža vrijedila i za staleže slavonske, a osim toga da bi obranili i zasebna svoja prava.

Bratstva. Smrtni su udarac zadale osmanlijske provale bratstvima, na kojima se osnivalo staro plemstvo hrvatsko ona-

www.marinknezovic.info

mo još od vremena narodnih vladara. Burno ono doba, kad su sijela od dvanaest plemenitih plemena hrvatskih došla sasvim u osmanlijske ruke, razbi organizaciju njihovu. Najveći je dio i onako nastradao koje u neprestanom boju s Turcima, koje opet za pljačkaških pohoda njihovih. Mnogo je od njih pobjeglo u gornje krajeve hrvatske, napose u Zagorje naše, gdje neke porodice i danas žive; gdjekoji su se sklonili u Ugarsku (u Erdelj na pr. grofovi Horvat-Toldi Petričević od plemena Mogorović). Od onih praplemića, koji su se ovamo zatekli, pominjemo Peranske od plemena Šubić, Berislaviće, Draškoviće, Hlapčiće, Kobasiće, Petričeviće, Tomašiće, Utišeniće od plemena Mogorović, Kurjakoviće, Karloviće, Gušiće od plemena Gusić, Krčeliće od plemena Lapčana. Ono pak bratstva plemenitih ljudi, što je još bilo između Kupe i Drave (Draganići, Moravče, Rovišće) podleglo je redom u borbi s moćnim susjedima svojim (Draganići Erdödima u Jastrebarskom); održala se jedina plemenita općina Turopolje.

Ako je pomalo i nestalo bratstva, nije nestalo plemenitih slobodnih ljudi. U borbi za opstanak znalo je dosta plemenite braće sačuvati samostalnost i slobodu, pogotovo ako su bili veći posjednici; ta imali su svoje kmetove i svoj grad ili kaštel, što je glavni znamen »zemaljskoga gospodina«. Hrvatska je imala već gustu mrežu utvrda, gradova i kaštela, podignutih na mjestima zgodnim za obranu od Osmanlija. Zemaljski gospodin ima nad podanicima svojim »pravo mača« (ius gladii), t. j. pravo suda. Najniže su plemstvo plemići seljaci »jednoselci«, koji nemaju kmetova.

Zemaljski gospodari.

Prema svemu tome imamo dakle velikaše (magnate), moćne magnatske porodice, zatim manje moćne plemiće, vlasnike kakva grada i selišta kmetskih, i plemiće seljake »jednoselce«. Svi ti plemići ne izvode plemstva svojega od praplemstva hrvatskoga, koje traje i dalje bez ikakve posebne potvrde kraljeve. Poslije g. 1102. podjeljuje plemstvo kralj. Kralj podjeljuje plemstvo s posebnim darom ili posjedom (donatio), a i bez njega samo s grbom ili listovnim cimerom.[1] Po daru ili posjedu prozvalo se pemstvo donatornim, dok su drugi plemići armalisti. Potonji ugledom svojim zaostaju daleko za plemićima posjednicima.

Plemstvo.

Više plemstvo ili velikaše čine isprva nasljedni župani ili knezovi, koji su zavladali nekadašnjim slobodnim županama ili bratstvima. U latinskim se ispravama zovu prosto »comites« ili »knezovi«. Međutim su naslov »knez« počeli svojatati uopće svi plemeniti pa i odlični slobodni ljudi, dok najposlije nije dobio i ono značenje, što ga danas ima riječ »gospodin«. Tada su velikaši počeli uzimati druge naslove,

Knez.

[1] armales, od arma = grb, cimer.

www.marinknezovic.info

prije svega naslov »grof«, što su iz susjedne Štajerske k nama donijeli »grofovi Celjski«. Prvi put dolazi kod nas naslov grof g. 1406. Grof ili Graf je riječ njemačka, a znači prvobitno upravitelj kotara ili župe. Drugo je ime za velikaše »barun«, također riječ staronjemačka.[1] Barun je slobodan čovjek, kojemu je posjed izuzet ispod redovne uprave župana ili grofa. U Ugarskoj su to najviši činovnici kraljevi pa se zovu »barones ex officio« ili »barones veri«, t. j. baruni po službi ili pravi baruni.[2] Naši ih zovu »kmeti kraljevstva«. Uz barune po službi počeli su se tim naslovom zvati i svi oni velikaši, koji su dolazili u vijeće kraljevo. To su »barones naturales«, t. j. prirodni baruni. Dužnost im je vojevati u vojsci kraljevoj s više vojnika; pojedini to moraju pod svojom zastavom.

Grof

Barun.

Kad su grofovi i baruni dolazili u vijeće kraljevo, počeli su se, ako i nijesu imali službe, pomalo prema nižem plemstvu razvijati kao poseban stalež baruna ili magnata.

Najviši sud u kraljevstvu hrvatskom bijaše banski sud ili banov stol. Banski se sud sastajao isprva dva puta a onda i četiri puta u godini, i to osmoga dana poslije Bogojavljenja, Đurđeva, Jakovljeva i Miholjeva; jer se sastajao osmoga dana, t. j. nakon osmice ili oktave, zove se oktavalni sud. Predsjeda mu ban ili zamjenik njegov banovac, a sabor im dodaje prisjednike (assessores). Od njega se moglo prizvati na kraljevski sud. Kralj sam glavom sudi, kad dođe u Hrvatsku .Tako je na pr. kralj Matijaš držao u Zagrebu izvanredni kraljevski sud protiv zulumčara, velikaša i plemića (1481.). Kralj Matijaš je uopće živo mario za pravo i pravicu. Zato ga je zavoljelo niže plemstvo i građanstvo, a puk je poslije smrti njegove govorio: »Pokle kralj Matijaš spi, nikakve pravice ni«. Niži sudovi jesu županijski sudbeni stol i plemenski stol. Županijskomu sudu predsjeda župan ili podžupan; uza nj su kao prisjednici po četiri (gdjekad više ili manje) plemića suca (iudices nobilium); njih su pojedini kotari županije birali. Odluke županijskoga suda izvršuju dva pristava (pristaldus). Plemenski stolovi postoje za pojedina plemena (za Šubića, Mogorovića itd.); uređeni su kao županijski sudovi. Sudi se pretežno po običajnom pravu: »Ča je pravda, i zakonu hrvatskomu ugodno« (iuxta consuetudinem regni Croatiae). U kr. slobodnim gradovima sude gradski suci. Od njihova se suda može čovjek prizvati na kralja. U takovu slučaju sudi

Sud.

[1] Baro = muž.

[2] Državni su baruni: palatin sudac kraljevskog dvora, ban hrvatski, vojvoda erdeljski, ban severinski i mačvanski, meštar kraljevskih tovarnika t. j. upraviteli financija, meštri peharnika, stolnika, konjušara, postelinika, upraviteli prihoda kraljevskih, pa župani požunski i temes[illegible]j.

www.marinknezovic.info

slavonskim gradovima »magister tavernicorum«, t. j. dvorski meštar blagajnik. Vrlo se rano stalo običajno pravo popisivati i dopunjati novijim zakonskim odredbama. Tako su nastali različiti statuti (za gradove, kaptole), i zakoni, od kojih je najstariji »Vinodolski zakon« od g. 1288., što su ga dali popisati krčki knezovi.

Mornarica i vojska.

S gubitkom Dalmacije i otoka nestaje i mornarice hrvatske s Jadranskoga mora. No u ratu s Turcima nastaje nova, i to na Dunavu i Savi. Brodovi se zovu šajkaši ili nasadnici.[1] Hrvatsku vojsku (exercitus chroaticus) zamijeni feudna s banderijskim sustavom. Banderije moraju davati i crkveni dostojanstvenici, korporacije (kaptoli, opatije i kr. slobodni gradovi). Ratovi s Osmanlijama, koji su imali izvrsno uređenu i naoružanu vojsku, silili su vladare hrvatsko-ugarske, da se i oni pobrinu za stalnu obranu države. Prvi je to uredio Žigmund. No njegov sustav ne bijaše dovoljan, te su kraljevi na izloženijim točkama morali držati stalne posade s redovitom plaćom iz kraljevske blagajnice. Zapovjednici su im kapetani. Prva je kapetanija beogradska (1427.), druga senjska (1469.). Te su uredbe u glavnom vrijedile za obranu. Za navalni rat uredi Matijaš od plaćenika stalnu vojsku, neko 20.000 oklopnika i lakih konjanika i jedno 8000 pješaka. U toj se vojsci osobito isticala crna četa. Zvala se po crnoj odori svojoj, a bila je ponajviše sastavljena od čeških husita.

Porezi.

Za uzdržavanje vojske trebalo je novaca, a dolazilo ga je iz Slavonije vrlo malo (iz Hrvatske, gdje je svijet zbog provale turskih sasvim osiromašio, gotovo ništa), jer je dohodak od kunovine bivao sve manji. Bivao je manji po tom, što su kraljevi sve više oslobađali pojedine korporacije i velikaše od plaćanja kunovine. Kunovina je iznosila 20 dinara po kmetskom selištu. Pet puta 20 dinara čini jedan zlatnu forintu. Osim kunovine plaćala je Slavonija još i porez »lucrum camerae«, t. j. dobit od kovnice novaca; iznosila je sedam dinara. Da bi se namaknula sredstva za rat s Osmanlijama, uvede Žigmund izvanrednu ratnu daću, koja se latinski zove »dica«, a hrvatski »riz«.[2] Izvanredna je po tom, što se samo katkad pobire, ali se polagano pretvara u redovnu, te je najposlije u XVI. vijeku od svih sredovječnih daća ostala ona sama. Raspisuje se svagda s naročitom privoljom staleža i redova slavonskih. Slavonija plaća samo polovicu one ratne daće, što je plaćala Ugarska. Ta je povlast postala g. 1472. zakonom. I Hrvatska je plaćala tu izvanrednu daću, dok je nije sasvim oprostio Vladislav II. No i ta ratna daća bijaše dosta slaba, jer su i od nje bili oprošteni svi crkveni posjedi, svjetovni dostojanstvenici (bani, banovci, župani i plemenski

[1] Nasad = veliki čun.
[2] Od madž. = réz dio.

www.marinknezovic.info

suci) i mnogi velikaši. Druge su daće: »trgovina« u lukama i tridesetnica, što se plaćala od strane robe na granici.

Budući da je kralj Matijaš trebao za vojsku, za sjajan dvor i za podupiranje znanosti i umjetnosti više, nego su mu svi porezi nosili, uvede mjesto dobiti komore i kunovine komornu daću, koju su morali plaćati svi zemljoradnici bez izuzetka. Tako je kralj Matijaš došao do godišnje svote od 940.000 ugarskih forinti ili dukata. Zbog novoga se poreza Matijina rodilo dašto nezadovoljstvo, te je nasljednik njegov Vladislav II. odmah na početku vladanja svojega morao komornu daću opet zamijeniti sa starom, a k tomu se već za izbora morao obvezati, da ne će raspisivati izvanrednih daća. To urodi krajnjim financijskim rasulom, koje je državu dovelo na rub propasti, jer su kraljevi dohoci pali na jednu četvrtinu Matijinih, pače g. 1519. na ciglih 140.000 dukata, te je Ludovik II. posuđivao po nekoliko forinti, da namiri najpreče potrebe svojega stola. Nevolja bijaše tolika, te Ludovik II. nema uoči Mohačke bitke novaca ni za kruh, kamoli za vojsku. **Komorna daća.**

Hercezi i banovi hrvatski kovali su svoje novce. Prvi je kovao novce herceg Andrija (1198.). To su pravo zadržali banovi sve do potkraj XIV. vijeka. Taj se novac zove banica (moneta banalis), a kovala ga je kovnica (camera) u Pakracu, a onda u Zagrebu. Vrste novca bijahu: dinar, obol (pô dinara) i bagatin. Vrijednost banskom dinaru ili banici je teško odrediti, jer sadržina srebra nije jednaka. Srebra ima u njoj do 1 grama. Dvije stotine (200) banica ili dinara čine jednu marku ili grivnu, koja bi po predratnoj vrijednosti vrijedila 43 K 20 fil. Četvrtina se marke zvala ferto (odatle fertalj = 50 dinara), petina pensa, desetina pondus (= 20 dinara). Na banovicu ide 12 bagatina. **Novci.**

Vjera je rimokatolička. Pravoslavni su Srbi, što su se u ono vrijeme po Srijemu naselili, pa donekle došljaci Vlasi. Sasvim je nestalo »krstjana« ili patarena, koji su primili islam. Znamenitu ulogu igraju kaptoli, koji odgajaju pomladak svećenički, te su ujedno kao »mjesta vjerodostojna« (loca credibilia) čuvali isprave privatnika i vršili poslove današnjih javnih bilježnika. Slavenska je služba Božja kod kuće u biskupiji senjskoj, krbavskoj i krčkoj, a pored latinske služi se ona po cijeloj nadbiskupiji spljetskoj, što više — nju su svećenici, bježeći ispred Turaka, donijeli i u biskupiju zagrebačku, gdje je bilo glagoljaša još u XVIII. vijeku. **Crkva.**

Pored svjetovnoga svećenstva ima lijep broj samostana. Od novih redova dođoše najprije cisterciti, kojima je Andrija I. sagradio prekrasnu gotsku crkvu sv. Marije u Topuskom (1200.). Od te se crkve sačuvao samo portal, dašto u trošnom stanju. Poslije cistercita došli su dominikanci **Redovnici.**

www.marinknezovic.info

i franjevci, koji su našli široko polje za rad u Bosni, pa onda pavlini, koji imadu na glasu samostane u Remetama kod Zagreba i u Lepoglavi. Od viteških su se redova nastanili u Hrvatskoj templari ili božjaci, kojima je papa darovao Vranu; a kad je bio taj red dokinut (1312.), naslijedili su bogate posjede njihove ivanovci ili križari. Po Vrani se prozvao njihov prior priorom vranskim.

Metropolija u Krušedolu.

Za one Srbe, koji su se udomili u Srijemu po imanjima Brankovića, osnuju posljednji Branković i Đorđe i Jovan sinovi Stefana Đurđevića srpsko-pravoslavnu metropoliju u Krušedolu (između 1496. i 1502.). Prvi metropolit njezin bio je sam Đorđe, koji je kao kaluđer primio ime Maksim.

Humanizam.

Baš onda, kad je sila osmanlijska najjače pritisla Hrvatsku, javlja se u nas umjetna knjiga, a javlja se pod blagim utjecajem humanizma, koji se iz domaje svoje Italije vrlo rano preselio u Dalmaciju. Humanizam je pobudio u čovjeka čustvo umjetničko i smisao za ljepotu, a izvorom su mu bili klasički pisci. Od mletačkih se podanika ističe Šibenčanin Juraj Šižgorić. Mladi savremenik njegov Spljećanin Marko Marulić prvi je hrvatski umjetni pjesnik. Od njega imamo »Juditu«. Dovršio ju je g. 1501. To je po svoj prilici prva latinicom tiskana knjiga hrvatska (1521.). U Slavoniji utre put humanizmu Ivan Vitez od Sredne, sin siromašna plemića iz županije križevačke. Kao odgojitelj Matijaša Korvina usadi učeniku svojemu ljubav k humanizmu i umjetnosti. Po njegovu je naputku Matijaš osnovao sveučilište u Požunu, akademiju nauka i knjižnicu u Budimpešti. Zanimljivo je, da su na tim zavodima većinom djelovali Hrvati, od kojih je najpoznatiji nećak Ivanov Ivan Češmički. Hrvati su polazili sveučilišta u Italiji, ali i u Beču i u Pragu. Tu ne smijemo mimoići ni pravu knjigu hrvatsku pisanu glagoljicom. Ognjište toj najstarijoj književnosti jest otok Krk. Gajila se dašto i drugdje. Tiskanje knjiga probudi i u nas veći mar za književnost. Najstarija glagoljicom štampana knjiga jest misal od g. 1483. Gdje je štampan, ne zna se. Glagoljske štamparije bijahu u Mlecima i Senju.

Renesansa.

S humanizmom je u uskoj vezi i preporod umjetnosti — renesansa. Proučavajući pomno građevine i umjetnine rimske, usvojili su umjetnici one vječne zakone ljepote, što ih je starina stvorila. I preporod umjetnosti, koji je u Italiji nastao, silno se doimao naših krajeva, koji su i onako obilovali rimskim spomenicima. Mnogo je umjetnika ostalo u domovini, gdje je gotovo svaki grad imao svojih graditelja, slikara i umjetnih obrtnika, koji su podigli stolnu crkvu sv. Jakova u Šibeniku, kneževsku palaču u Dubrovniku, stanice za obavljanje javnih posala (loggia), nadgrobne spomenike itd. Koliko li je umjetnika naših bilo kojekuda

www.marinknezovic.info

razasuto po Italiji i drugim državama evropskim, napose na dvoru kralja Matijaša! Tu imamo dva Trogiranina, kipara Ivana Dalmatu — on je u Rimu izradio za crkvu sv. Petra grobnicu pape Pavla II., a odanle ga je pozvao kralj Matijaš k sebi na dvor, gdje je do smrti ostao —, pa graditelja i kipara Jakova Statilića, koji je sagradio stolnu crkvu u Vacu i od mjedi salio kip kralja Matije, kip oca mu Sibinjanin Janka, pa kip Minerve, Herkula, Dijane i Apolona, koji su krasili trg sv. Jurja u Budimu. Kao sitnoslikar se proslavio Feliks Dubrovčanin, predstojnik knjižnice kraljeve u Budimu. Tako su baš Hrvati dobrano predstavnici »zlatnoga doba Ugarske«, kako Madžari s ponosom zovu vijek kralja Matijaša, onoga Matijaša, koji je dopisivao latinski, njemački i češki, onoga kralja, koji je izdavao hrvatske povelje ćirilicom i glagoljskim pismom, ali nije ni jedne riječi madžarski napisao.

Graditeljstvo

Pod utjecajem pogibije osmanlijske bavi se graditeljstvo u Hrvatskoj ponajviše dograđivanjem i pregrađivanjem. Vlastelu, kojoj su imanja bila prva na udaru osmanlijama, prisili neprestana pogibao, da dižu gradove, kaštele i kule, a stare dvorove, gradove i crkve da pregrađuju i utvrđuju zidovima i kulama. Tako je Tomo Bakač opasao biskupske dvore i prvostolnu crkvu zagrebačku zidom i kulama. Potom je mnogo građevina izgubilo predašnji oblik svoj. Zato i sretamo kod dvorova velikaša naših iz toga doba mješavinu gotike i renesanse.

KORUŠKA, ŠTAJERSKA I KRANJSKA.

Karantanija.

Iako je vojvodina Karantanija ili Koruška u XI. i XII. vijeku obsezala gotovo sve zemlje, koje su nastavali Slovenci, te je vojvoda njihov bio ipak slovenski knez, koji je imao pravo da govori na državnom saboru njemačkom slovenski, a ono opet nije ova od njih stvorila jednu narodnu cjelinu, jednu državu, koja bi živjela svojim životom i koja bi imala svoju diplomatsko-ratnu povijest, kako je imadu Hrvati i Srbi. Glavni je uzrok to, što vojvodinom Karantanijom nije vladala uvijek jedna porodica. Ona je često mijenjala svoje gospodare, koji su kadikad bili zavisni o susjednoj Bavarskoj. Uzrokom je nadalje i to, što su krajiški grofovi (markgrofi) nastojali, da se ocijepe od vojvodine Koruške i da postanu samostalni. Oko toga je prije svega nastojao markgrof koruški, koji je vladao srednjom i gornjom Štajerskom. Markgrofom bijaše ondje početkom XI. vijeka porodica Epstein. Adalbert Epsteinski je pače osim svoje marke od cara Henrika II. (1002.—1024.) dobio i vojvodinu Korušku.

www.marinknezovic.info

No nasljednik Henrikov Konrad III. ocijepi opet marku od vojvodine i dade je grofu Arnoldu Wels-Lambachu (1035.). Iz ruku porodice Wels-Lambach prijeđe koruška marka u ruke grofovima Traungau (1056.), koji su na utoku riječice Styre u Ennsu podigli grad Styraburg. Po njemu su se Traungaui pozvali markgrofi štajerski. G. 1180. postane markgrofija Štajerska vojvodinom, a dvanaest godina kasnije dođe u ruke vojvodama austrijskim — Babenbergovcima. Babenbergovci su početkom XIII. vijeka izgradili Zidani most na Savi, ne bi li tako promet s mora navrnuli preko Ljubljane, Zidanoga mosta i Graza na Beč.

Štajerska.

Međutim je vojvodina Koruška u užem smislu mijenjala gospodare, dok najposlije nije g. 1122. zavladala porodica Sponheim. Najznatniji od njih bijaše Bernhard II., koji je od svoga dvora Šent Vid u Koruškoj načinio središte kulturnoga života. Sa sinom i nasljednikom njegovim Ulrihom III. izumre rod Sponheimovaca (1269.). Živio je doduše još brat njegov Filip, patrijarh oglejski, ali ga nije nasljedio on nego po ugovoru s Ulrihom češki kralj Přemysl II. Otokar.

Porodica Sponheim.

Stara vojvodina Koruška imala je uz korušku, ptujsku, savinsku, kranjsku, slovensku, istarsku i goričku marku još silu feudalne gospode, poglavito duhovne: tu su imali posjede svoje patrijar oglejski, nadbiskup salcburški pa biskupi tršćanski, briksenski, bamberški, freisinški, najposlije je g. 1075. osnovana i biskupija krška pa onda razni samostani. Usto je bilo nešto domaćega slovenskoga plemstva. Od domaćih su se porodica vinuli do zamjerne visine slobodna gospoda žovneška po gradu Sovnek (Savinek) na Savini, koji su kasnije izišli na glas kao grofovi celjski i igrali veliku ulogu u Hrvatskoj. Budući da crkveni dostojanstvenici nijesu mogli sami upravljati s udaljenim zemljama svojim, to su ih povjeravali svjetovnoj gospodi, gotovo samim Nijemcima. Ti su upravnici ili grofovi postali crkveni vazali, na pr. grofovi gorički. S vremenom su se ta gospoda proglasila samostalnima.

Crkveni posjed.

Grofovi celjski.

Takve duhovne i svjetovne gospode bijaše mnogo i u Kranjskoj. Patrijar oglejski postao je potkraj XI. vijeka markgrofom Kranjske i Istre. Od svjetovne gospode bijaše grof na Gorenjskom. Njemu je sijelo bilo Kranj. Gospodari su se često mijenjali. Od svjetovne gospode bijahu vlasnici pojedinih krajeva Sponheimovci, Andechs-Meranien,[1] koji su postali kra-

[1] Naslov »Meranien« dobila je porodica Andechs od cara Fridriha I. Barbarose (1152.—1190.), koji je isticao svoje pravo i na one zemlje, koje su nekad za Karlovića pripadale Njemačkoj. On je u to ime nekim moćnim porodicama bavarskim i tirolskim davao naslove »Hercega Hrvatske, Dalmacije ili Meranije« t. j. Primorske zemlje.

www.marinknezovic.info

jiškim grofovima kranjskim, pa grofovi Gorički, koji su grofiju goričku dobili od patrijara akvilejskih, Babenbergovci i dr. Neki od njih imali su za leno i imanja duhovne gospode. Neki su se od njih pokoravali izravno caru ili državi, a ne vojvodi. Takva su gospoda imala i neka suverena prava: mogla su kovati novac, rat navijestiti i mir sklapati, sakupljati porez, dizati vojsku i dati suditi u svoje ime. Budući da su ta gospoda prkosila vojvodama i podupirala nepokorne podanike njihove, gledale su vojvode, da ih se silom riješe. To pođe za rukom istom Habsburgovcima. Početkom XIII. vijeka priklopi se Kranjskoj i Slovenska Marka (s Metlikom i Černomeljem), koja je doonda pripadala Hrvatskoj. Valjada ju je dao Andechsima Andrija I. (II.), koji je imao za ženu jednu groficu Andechs-Meranien. Po ženi svojoj Agnezi od Andechs-Meranien dobije posljednji Babenbergovac Fridrih II. kranjske posjede te porodice, pa se prozvao »Gospodar Kranjske«. Taj naslov zajedno s cijelim posjedom njegovim u Kranjskoj dobije pomenuti vojvoda koruški Ulrich III., koji je oženio udovu Fridrihovu Agnezu. Ulrich je dobio kao leno i zemlje patrijara akvilejskoga. Sve posjede njegove dobije zajedno s Koruškom češki kralj Přemysl II. Otokar, koji je još kao kraljević naslijedio najprije Austriju, a onda bitkom kod Kressenbrunna dobio i Štajersku. Tako su se najednom Slovenci našli pod vladom jednoga slavenskoga kneza, koji je stvorio državu sličnu Samovoj. I već se činilo, da će pod Přemyslom II. Otokarom doći do riječi Slovenci, kadli sve uništi bitka na Moravskom polju, gdje je Přemysl II. Otokar izgubio bitku, život i sve slovenske zemlje. Pobijedio ga je bivši švapski grof kralj Rudolf Habsburški. Rudolf podijeli Austriju, Štajersku i Kranjsku sinu svojemu Albrehtu (1282.), a Koruško dade za leno grofu Tirolskom Majnhardu pod pogodbom, da Koruška ima opet pripasti kući Habsburg, ako muško koljeno Majnhardovo izumre (1286.). Osim toga mu založi Kranjsku sa Slovenskom markom i to za troškove, što ih je, pomažući Rudolfa, imao. Muško koljeno Majnhardovo izumre već sa sinom njegovim Henrikom Koruškim pa je unuk Rudolfov Albreht II. zajedno s bratom svojim Otonom Veselim zaposio Kranjsku i Koruško. Oton se dao po starodavnom slovenskom običaju ustoličiti kao vojvoda Koruški na Gosposvetskom polju kod Sv. Vida u Koruškoj (1335.). Sin Albrehta II. Rudolf IV. riješi se ratom najvećega posjednika slovenskih zemalja, patrijara oglejskoga, koji se morao odreći svih posjeda svojih u Štajerskoj, Koruškoj, Kranjskoj i Slovenskoj marki. S drugim najvećim posjednikom kranjskim, s grofom Goričkim, utanači ugovor za nasljedstvo. Nato uze naslov »vojvode kranjskoga« (1364.). I zaista su Habsburgovci g. 1374. naslijedili goričku baštinu t. j. Istru s Pazinom, Pivku i Slovensku

Državna gospoda.

Slovenska marka.

Premysl II Otokar.

Habsburgovci.

www.marinknezovic.info

Marku. God. 1382. dao se pod zaštitu Habsburgovaca Trst. Za Rudolfa IV. naselili su se u Kočevju Nijemci.

Habsburgovci su više puta dijelili zemlje svoje, ali uvijek tako, te su slovenske zemlje, Kranjska, Koruška i Štajerska, a s njima i hrvatska Istra činile t. zv. Unutrašnju Austriju. To je ona Austrija, koja je izdržavala Hrvatsku i Slovinsku Krajinu. Vojvode, kasnije nadvojvode (taj je naslov dao članovima porodice habsburške car Fridrih III.) stolovale su u Grazu. Prvi od njih Ernest Željezni dao je zbog turskih provala utvrditi Ljubljanu. Ernest Željezni je posljednji vojvoda koruški, koji se dao ustoličiti na Gosposvetskom polju (1414.). Sin njegov car Fridrih III., koji je u Ljubljani osnovao biskupiju (1461.), riješi se još posljednje veće državne kneževine — grofije Celjske. Do velike je visine digao rod Celjskih grof Herman II., koji je kćerku svoju Barbaru (»Crnu kraljicu«) dao za ženu caru i kralju Žigmundu. Herman, sin jedne Kotromanićke, koji je bio određen, da naslijedi Tvrtka II., snovao je dalekosežne osnove: htio je da bude gospodar Bosni, Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Sloveniji. U to ga iznenadi vijest, da se sin njegov Fridrih, kojemu je sve to namijenio, oženio s jednom neznatnom plemkinjom hrvatskom — Veronikom Desinićkom. Herman ju je dao umoriti.

Unutrašnja Austrija.

S posljednjim grofom Celjskim Ulrihom III. sklopi Fridrih ugovor, po kojem će grofija Celjska pripasti Habsburgovcima, ako izumre porodica Celjskih. Kad je Ulrih u Beogradu (1456.) nastradao od ruke Ladislava Hunyadija, sina Sibinjanina Janka, opirala se udovica njegova Katarina Brankovićeva i nije htjela izvršiti ugovor. Fridrih ju je oružanom rukom prisilio, da se zadovolji s gradom Krškim i novčanom otpravninom, Fridrihov sin Maksimilijan sjedini sve austrijske zemlje. Nasljedstvom ga zapadne Gorica, Gradiška i Idrija.

Fridrih III.

Slovenija je već vrlo rano trpjela od provala turskih. U Štajerskoj su se Osmanlije prvi put pojavili poslije bitke kod Nikopolja (1396.), a u Kranjskoj 1408., kad su oplijenili Metliku i Černomelj. Zalijetali su se ča u Istru i Koruško. Najgore su bile provale g. 1471., kad su u dva navrata robljem odveli do 40.000 ljudi. Uz tursku nevolju pritijesnile su slovenskoga seljaka i njegova gospoda. U razmaku od sto godina digli su se triput seljaci na gospodu: g. 1478., kad su ih slučajno Turci, provalivši kroz Predil u Koruško, pobili, drugi put g. 1515., pošto su uzalud tražili »stare pravde«, i g. 1579., kad su se odazvali pozivu Matije Gupca. »Punti« su njihovi svaki put bili ugušeni.

Osmanlijske provale.

Punti.

Još da koju rečemo o slovenskoj knjizi. Slovenskih književnih spomenika imamo vrlo malo. Najstariji su t. zv. Frisinški spomenici iz X. ili XI. vijeka, koji su nađeni

Slovenska književnost.

www.marinknezovic.info

u bavarskom gradu Freisingenu. U njima nam je sačuvan odlomak jedne propovijedi i dva načina, kako se ispovijeda. Istom u XV. vijeku javljaju se prijevodi molitava. Amo ide i Ljubljanski rukopis. U tim se prijevodima vidi već njemački utjecaj. Njemačke riječi i njemački izričaji znatno su već iznakazili slovenski jezik. Zanimljivo je to, da je u Sloveniji, naročito u Kranjskoj, bila vrlo raširena glagolica, a s njom i hrvatska književnost, koja je lijepo utirala put jednomu književnomu jeziku za Slovence i Hrvate, a po tom udarala temelj književnomu jedinstvu, ali je sve to spriječila protestantska vjera, koja se po Sloveniji širila, i njezin glavni predstavnik Primuž Trubar (1508.—1586.), koji je zabacio »krovaško besedo« i »krovaške buhštabe«, koje nije znao ni čitati ni pisati, te uveo »kranjsko besedo« (t. j. dolenjsko narječje), što ga razumiju »Kranjci, Spodnoštajerci, Korošci, Kraševci (stanovnici Krasa), Istrani i prebivalci Slovenske Krajine. Hrvatski govore svi Hrvati, Dalmatinci, Bošnjaci, Srbi i Turci sve do Carigrada. Trubar je spriječio hrvatsko-slovensko književno jedinstvo, te je nehotice udario temelj posebnoj slovenskoj književnosti. To nije učinio kao slovenski rodoljub nego kao predstavnik reformacije; njemu nije slovenština imala služiti kao narodna obrana od nijemstva nego kao obrana od papizma. Trubar je počeo slovenski pisati najprije gotskim, a onda latinskim pismenima. Pomoćnici Trubarovi bijahu Kralj, koji je u slovenskim zemljama organizovao protestantsku vjeru, pa Dalmatin i Bohorič, koji su osim vjerskih knjiga pisali i školske knjige, jer je s protestantskim propovjednikom dolazio i slovenski učitelj.

Primuž Trubar

Od latinski pisanih spomenika spomena je vrijedna »Kronika opata Ivana iz Vitrinja« iz početka XIV. vijeka. Tu nam je opisano ustoličenje koruškoga vojvode na Gosposvetskom polju.

Mladu slovensku književnost nije doduše ugušila, ali je znatno oslabila protivureformacija, koju je u Kranjskoj proveo ljubljanski biskup Hren s pomoću novoga reda isusovačkoga. Ipak se i protivureformacija morala služiti za pouku puka slovenskim knjižicama i molitvenicima.

Protivureformacija

www.marinknezovic.info

TREĆE DOBA.

Od XVI. do XIX. vijeka.

Vladari iz kuće Habsburg:

Ferdinand I. 1527.—1564.
Maksimilijan 1564.—1576.
Rudolf 1576.—1608.
Matija II. 1608.—1619.
Ferdinand II. 1619.—1637.
Ferdinand III. 1637.—1657.
Ferdinand IV. 1654.
Leopold I. 1657.—1705.
Josip I. 1705.—1711.
Karlo III. 1711.—1740.
Marija Terezija 1740.—1780.

Vladari iz kuće Habsburg-Lothringen:

Josip II. 1780.—1790.
Leopold II. 1790.—1792.

XXXIII.

IZBOR U CETINU 1. SIJEČNJA 1527.

Krsto Frankapan — »Skrbnik i zaštitnik kraljevstva«

Vijesti o nesreći na Mohaču zatekle su Krstu Frankapana u Zagrebu. Krsto se najprije pobrine za obranu kraljevstva, a onda sazove sabor u Koprivnicu, gdje ga je plemstvo s neopisivim oduševljenjem izabralo za skrbnika i zaštitnika kraljevstva (tutor protectorque regni Sclavoniae). Međutim se Sulejman II. iz Budima, koji mu je poslije pobjede na Mohačkom polju otvorio vrata, vratio u Carigrad. Čim su Madžari čuli, da su Turci ostavili Ugarsku, sastanu se pristaše »Narodne stranke« — a to je bila golema većina Madžara — na saboru u Stolnom Biogradu, i izaberu Ivana Zapoljskoga za kralja ugarskoga (1526.—1540.) Samo mala malina pristaša dvorske stranke izabere u Požunu za kralja nadvojvodu Ferdinanda I. (16. prosinca 1526.). Ferdinandu

www.marinknezovic.info

nije pomoglo, što se pozivao na ugovore od g. 1463., 1491., 1506. i 1515. i na nasljedno pravo svoje. Jedva mu je to koristilo u Češkoj, gdje su ga nakon nekih poteškoća ipak izabrali za kralja.

Tako je Ugarska imala u jedan mah dva kralja. No ni u Hrvatskoj ne bijaše bolje. I tu je Ferdinand preko poslanika svojih Nikole Jurišića i Ivana Pichlera tražio, da ga na osnovu nasljednoga prava i pomenutih ugovora »izravno prime« (ne »izaberu«) za kralja. Staleži hrvatski odbiju to i zaključe, da će se prije s Ferdinandom sporazumjeti o uvjetima. Zato su otpremili u Beč posebno poslanstvo. Kad je Ferdinand uvjete hrvatske prihvatio, sastane se sabor hrvatski na samu staru godinu u Cetinu. Tu su oni najprije saslušali komisare Ferdinandove, a onda su sami ispitivali i pretresali o pravu Ferdinandovu na prijesto hrvatski. Istom navečer poruče njima, da Ferdinand i žena njegova Ana imadu doista pravo na krunu sv. Stjepana. Sjutradan na Novu godinu 1. siječnja 1527. uzmu staleži hrvatski s komisarima Ferdinandovim raspravljati o uvjetima i zahtjevima staleža hrvatskih. Napokon se u četiri sata popodne sporazume, da će Ferdinand uzdržavati za obranu Hrvatske 1000 konjanika i 200 pješaka, da će držati na međi Kranjske za obranu Hrvatske primjereni broj vojnika, da će gradove i tvrđave dati pregledati i svime potrebnim opskrbiti i da će potvrditi i poštivati sva prava, zakone i običaje kraljevstva. Ustanovivši to izaberu staleži sasvim slobodno i bez ičijega utjecaja **Ferdinanda I.** »kralja češkoga i nadvojvodu austrijskoga« **za kralja hrvatskoga** (1527.—1564.). Nato se staleži zakunu prepoštu Pavlu Obersteinu, da će biti vjerni Ferdinandu i izdadu o tom izboru posebnu ispravu ili diplomu, koja se još danas čuva u Beču, u bivšem c. i kr. kućnom, dvorskom i državnom arhivu.

Izbor u Cetinu 1./I. 1527.

Hrvati su sami od svoje volje i slobodno izabrali Ferdinanda za kralja. To potvrđuje izravno i drugi sabor cetinski, što se još iste godine 28. travnja zbog pada Obrovca i Udbine sastao. U adresi, što su je staleži Ferdinandu upravili, spotiču mu, da se riječi svoje, što ju je kod izbora zadao, ne drži; pozivaju ga, da izvrši zadanu vjeru i dovikuju mu s muževnim zanosom: »Neka znade Vaše Veličanstvo, da se ne može naći vladar, koji bi silom zavladao Hrvatskom, jer smo se poslije smrti našega posljednjega kralja blage uspomene Zvonimira, slobodne volje pridružili svetoj kruni kraljevstva ugarskoga, a poslije toga sada Vašemu Veličanstvu.«

I izborni sabor kraljevine Slavonije dokazuje, da su Hrvati samostalno i slobodno birali svojega kralja. Slavonski se sabor sastao na Bogojavljenje 6. siječnja u Du-

www.marinknezovic.info

bravi, nedaleko od Čazme, u gradu biskupa zagrebačkoga Šimuna. Tu su staleži slavonski izabrali i primili jednoglasno već okrunjenoga Ivana (1527.—1538.) za kralja hrvatskoga. Podjedno su zaključili, da ban Krsto Frankapan ima što življe nastojati, da dođe do mira i sporazuma između obadva kralja i njihovih stranaka, ne bi li se tako oteli građanskom ratu. No Ferdinand i Ivan nijesu se mogli nagoditi. Tako je kraljevina Hrvatska bila na osvitku g. 1527. podijeljena u dva velika tabora. To uvali zemlju u građanski rat.

Ivan Zapoljski 1527.—1538

Isprva je bio Ferdinand slabiji. No Ivan je s pregovorima tratio vrijeme i dao Ferdinandu prilike, da sakupi vojsku i provali u Ugarsku. Ferdinandov vojvoda Salm osvoji lako Budim i Stolni Biograd, a onda razbije Ivana odlučno kod Tokaja. Ivan uzmakne najprije u Erdelj, a onda pobjegne u Poljsku. Baš onoga dana, kad je Ivan podlegao kod Tokaja (27. rujna), nastrada najugledniji pristaša njegov Krsto Frankapan. Smrtno ga rani topovsko zrno pod Varaždinom, kad se odviše primakao da gleda zidine gradske. Tokajski poraz pa smrt Krste Frankapana ojačaju stranku Ferdinandovu, te ga je slavonsko plemstvo priznalo za kralja svojega u Križevcima, a Madžari ga nekoliko nedjelja poslije (3. studenoga) okrunili krunom sv. Stjepana u Stolnom Biogradu. Sreća je Ferdinanda samo kratko vrijeme služila. Zapoljski pridobije za se sultana Sulejmana. Sulejman II. provali po drugi put u Ugarsku. Na Mohačkom mu se polju pokloni i izljubi ruke kralj Ivan. Sultan osvoji najprije Budim. Tu vrati Ivanu prijesto i krunu sv. Stjepana. Onda pođe put Beča, te ga podsjedne. Tri ga je nedjelje uzalud bio, onda se vrati u Carigrad, a Ugarsku, koliko je nije Ferdinand imao, ostavi Ivanu kao vazalu svojemu. U to je vrijeme u Hrvatskoj bijesnio građanski rat. Građanski je rat najžešće bijesnio mjeseca kolovoza i rujna 1530. Na početku se listopada nađu obadvije vojske protivničke okom u oko kod Novoga Dvora nedaleko od Garešnice. Uoči bitke kao da je u obadva tabora pretegla svijest, da su jednako sinovi jedne majke i da od razdora njihova trpi samo teško iskušana domovina. I jedni i drugi izaberu između sebe »dobre ljude«, koji su stranke izmirili. Tako se svrši građanski rat, koji je četiri godine Hrvatsku zatirao. Doskora nestane i Ivanove stranke u Hrvatskoj. G. 1535. odreknu ga se zauvijek biskup Šimun i rođak njegov Petar Erdedi.

Smrt Krste Frankapana 1527.

Svršetak građanskoga rata 1530.

Međutim je Sulejman II. g. 1532. poveo treću vojnu na Ugarsku. Prešavši Dravu zakrene sjeverno-zapadno prema Beču. Zla ga je sreća namjerila na gradić Kisek, nedaleko od štajerske granice u željeznoj županiji, gdje ga je zadržao hrvatski junak i diplomat Nikola Jurišić odbijajući ju-

Nikola Jurišić u Kiseku 1532.

www.marinknezovic.info

riše njegove. Kad je Jurišić po dogovoru s velikim vezirom Ibrahimom na gradskom zidu istakao tursku zastavu — krene sultan umjesto na Beč, gdje je Ferdinand sakupio lijepu vojsku, preko istočne Štajerske kući. Kod Ormuža prijeđe Dravu, a kod Rasinje razdijeli vojsku. Jedan dio udari pod Ibrahimom preko Križevaca i Čazme Posavinom, a drugi pod sultanom Podravinom preko Koprivnice i Virovitice. Obadva su odjela dašto harala i plijenila čitavim putem. Istom kod Gorjana zabrani Sulejman odjelu svojemu robiti, jer su u carevoj zemlji. Sastanu se kod Beograda. To je jedini slučaj, da je jedan sultan na čelu svoje vojske prošao diljem Hrvatske.

Budući da se protiv Turaka nije ništa moglo poduzeti, ako se obadva kralja ne nagode, zato je Ferdinand uglavio mir sa Zapoljskim u Velikom Varadinu (1538.). Ferdinand je priznao Ivana za kralja u onom dijelu Ugarske, koji je bio u Ivanovim rukama, a Ivan se odrekao čitave Slavonije, Hrvatske i Dalmacije; poslije smrti Ivanove će i onaj dio Ugarske dopasti Ferdinanda. Ivan je potom, što ga je Ferdinand priznao za kralja, dobio ruku poljske kraljevne Izabele. To je bio uvjet, pod kojim je Sigmund I. obećao Ivanu kćer svoju. Ivan Zapoljske umre već g. 1540. od kapi. Malo dana pred smrt njegovu rodi mu se sin Ivan Žigmund. Na njega prenese Ivan sva kraljevska prava svoja, a skrbništvo povjeri Hrvatu fra Juri Utišeniću, biskupu velikovaradinskomu.

Mir u Velikom Varadinu 1538

Izborom Ferdinanda I. za kralja hrvatskoga, ugarskoga i češkoga ispunio se san Rudolfa Habsburškoga o jednoj velikoj podunavskoj monarhiji. Podunavska je monarhija bila djelo političke nužde. Razlog joj leži duboko baš u obrani od Turaka. Samo vladar, koji je mogao upotrijebiti sva pomoćna sredstva srednje Evrope, a kao katolik mogao se stalno nadati moralnoj i materijalnoj pomoći rimske stolice, a po njoj i pomoći ostaloga katoličkog svijeta, — samo je takav vladar mogao zaći u borbu s Turcima. A sve te uvjete imala je kuća Habsburg. U tom stoji misija i zadaća kuće Habsburg i podunavske monarhije. Kad je taj zadatak s padom Turske bio svršen, prestala je po sebi i potreba podunavske monarhije. Ona se morala raspasti u svoje prirodne jedinice, kad nije cjelini znala dati drugi cilj.

Misija podunavske monarhije.

XXXIV.

BORBE S TURCIMA. — „RELIQUIAE RELIQUIARUM".

Građanskim ratom između Zapoljinaca i Ferdinandovaca u Hrvatskoj okoriste se Turci. Oni zauzmu Obrovac i Krbavu s Udbinom, a potkraj g. 1527. ili početkom

www.marinknezovic.info

Gubitak Krbave, Jajc i Like.

1528. pade s nehaja Ferdinandova Jajce, Banjaluka i svi gradovi jajačke banovine. God. 1528. pade i Lika (bez Podgorja), koja je pored Krbave podržavala vezu s Hrvatskom Velebitu na jug. Bilo je samo pitanje vremena, kada će pasti Klis i ono južne Hrvatske, što je još ostalo od Mlečića i Osmanlija. Da bude nevolja još veća, ostavi Ferdinand Hrvatsku, kad je Ivan Karlović umr'o, a Franjo Baćani se odrekao, bez bana, jer se na namjesnika banske časti (»locumtenens banalis«) nije nitko obazirao; ta je čast u političkom životu hrvatskomu doonda bila nepoznata.

Bezvlađe 1531.—1537

Tako je u Hrvatskoj nastalo pravo bezvlađe (1531.—1537.), jer su pored turske sile zaredala nasilja samih velikaša. Stoga poručuju staleži hrvatski sa sabora u Topuskom (1533.) kralju Ferdinandu, neka prema obećanju svojemu plati dužne svote za izvršene vojničke službe i neka se pobrine za obranu zemlje; a ako ih kani ostaviti i zapustiti, neka im vrati pismo, kojim su ga izabrali u Cetinu za kralja i vjernost mu prisegli, a oni će njemu opet vratiti pismo, kojim su poklisari njegovi zajamčili Hrvatskoj stara prava i obećali razne olakšice i pomoć za obranu zemlje.

Pad Požege i Klisa 1537

Tako se desilo, da uoči velike provale Turaka u županiju požešku nije bilo ni bana ni kapetana, koji bi vojskom zapovijedao, te se ona razišla kućama svojim, a Osmanlije su bez velike muke posjeli Požegu i druge gradove u kotlini požeškoj. Ozlojeđeni su ih kmetovi sami predali (1537.). Iste godine pade i Klis, a s njim čitava južna Hrvatska ispod Velebita, koliko nije bila u rukama mletačkim. U Klisu pade i junački branič njegov Petar Kružić.

Pad Požege i Klisa uzruja cijelu zemlju. Da bi uzrujanost stišao, pošalje Ferdinand Ivana Kocijana (Katzianer), da oslobodi Slavoniju od Osmanlija. Ta je vojska — a narasla je s hrvatskim četama do 24.000 momaka — stradala s oskudice hrane i bolesti, što su ih jesenske kiše donijele. Vraćajući se ispod Osijeka, kojemu nije mogla ništa nauditi,

Nedaća kod Gorjana 1537

napadnu je noću Osmanlije kod Gorjana i unište, dok je Kocijan uoči poraza sramotno pobjegao (1537.). Taj je poraz učvrstio gospodstvo tursko nad Slavonijom.

Petar Keglević i Tomo Nadaždi

Sada istom imenuje Ferdinand nove banove: Petra Keglevića (1537.—1542.), koji je osijedio u borbi s Osmanlijama, i Tomu Nadaždija (1537.—1540.), koji je imao znatna imanja u Hrvatskoj i Slavoniji. Zapovjednikom vojske u Krajini učini mjesto Kocijana Nikolu Jurišića, kojega je narod od mila zvao Mikulica. Oni su imali sve prirediti za vojnu, koju je Ferdinand mislio dići na Osmanlije.

www.marinknezovic.info

Pad Dubice.

Pored svih odredaba banskih na saboru u Križevcima, pade domala znameniti grad Dubica, a posade u Jasenovcu i Novskoj zapale nato gradove svoje i pobjegnu. Banovi nijesu ništa mogli učiniti, jer nije bilo careve vojske. Na saboru, što su ga sazvali, pojavi se stranka, koja je otvoreno tražila, neka se Osmanlijama plaća danak. Druge se godine Nadaždy odreče banske časti, a Ferdinand odredi, neka Keglević sam vrši bansku službu. Od toga je časa pretegao običaj, da kraljevstvom hrvatskim vlada samo jedan ban.

Ivan Žigmund

Uto umre kralj Ivan (1540.). Naslijedi ga, kako smo vidjeli, sve protiv ugovora s Ferdinandom, sin Ivan Žigmund. Skrbnik njegov fra Jure dade ga poslije ukopa kralja Ivana u Stolnom Biogradu na Rakoškom polju podno Pešte izabrati za kralja ugarskoga. Ferdinandu ne preostane drugo, nego da s oružjem u ruci izvojšti sebi pismom zajamčeno pravo. Postupak Ferdinandov dovede po četvrti put Sulejmana u Ugarsku, te odluči sudbinu njezinu. Sva zemlja između Blatnoga jezera i Tise zajedno s Budimom postaje turska zemlja; turska je i istočna Slavonija sa Srijemom; Ugarsku s onu stranu Tise skupa s Erdeljem ostavlja Ivanu Žigmundu, koji će kao vazal turski plaćati godišnji danak od 10.000 dukata. Žalosna srca ostavi kraljica mati Izabela sa sinčićem svojim i s krunom sv. Stjepana Budim, koji je ravno 145 godina ostao u rukama turskim. Tu je bilo sijelo paše »od tri tuga« t. j. konjska repa. Izabela ode u Erdelj, koji je postao središte političkoga života madžarskoga. Na povratku osvoji sultan usput Našice (1541.).

Razdioba Ugarske.

Nikola Zrinski 1542.—1556.

Za dvije godine krene Sulejman po peti put u Ugarsku (1543.). Uoči te vojne imenuje Ferdinand banom Nikolu Zrinskoga (1542.—1556.). Zrinski nije mogao spriječiti da Osmanlije ne prodru do Virovitice u Podravini i Velike (Kraljeva Velika) u Posavini, koju su Osmanlije doista g. 1544. osvojili. Druge su se godine ugnijezdili u Moslavini (1545.). Na sreću je baš prije pada Velike kaptol zagrebački počeo utvrđivati Sisak, a biskup zagrebački Ivanić.

Primirje na pet godina.

Kad je kralj Ferdinand vidio, da sa silama, što ih ima, ne može Ugarsku zauzeti, sklopi sa Sulejmanom primirje na pet godina (1547.—1552.) pod pogodbom, da će za sve ono, što izravno posjeduje u Ugarskoj (u svemu 35 županija) i Hrvatskoj plaćati godišnji »dar« od 30.000 dukata. Još prije mira dobije Nikola Zrinski od kralja Ferdinanda u ime dužne plaće za vojsku čitavo Međumurje s Čakovcem. U pregovorima, što ih je Ferdinand s fra Jurom vodio, osigura on sebi Erdelj i krunu sv. Stjepana. Zato dođe do sukoba s Turcima, u kojem zaglavi fra Jure (1551.). U daljem je ratu pala Čazma i Virovitica (1552.). U Čazmi osnuju Osmanlije novi sandža-

www.marinknezovic.info

kat. Po izdajstvu pade Osmanlijama u ruke Kostajnica i Novigrad na Uni (1556.), baš kad je Nikola Zrinski potekao u pomoć Sigetu, što ga je branio i obranio kapetan Marko Stančić Horvat. Nato se odrekne Nikola Zrinski banske časti (1556.), a banom postane Petar Erdedi (1557.—1567.). Poslije smrti Marka Stančića Horvata postane Zrinski kapetanom sigetskim i vrhovnim kapetanom na desnoj obali dunavskoj (1561.).

Petar Erdedi 1557.—1567.

I novi je ban Petar Erdedi imao pune ruke posla da odbije Turke. Pomnoj brizi njegovoj treba zahvaliti, što Osmanlije nijesu osim nekih gradova na Uni ništa otkinuli od kraljevstva hrvatskoga. Istom g. 1562. sklopi Ferdinand osamgodišnje primirje s Turcima. Ferdinand plaća i dalje 30.000 dukata, a Erdelj ostane Ivanu Žigmundu.

God. 1564. umre Ferdinand I. Prije smrti svoje razdijelio je zemlje među tri sina svoja: najstariji Maksimilijan, nasljednik njegov na prijestolu, dobije Hrvatsku, Ugarsku, zemlje češke krune i obje Austrije; drugi sin Ferdinand dobije Tirol, a najmlađemu Karlu namre t. zv. unutrašnjoaustrijske zemlje, t. j. Štajersku, Korušku, Kranjsku, Goricu, Trst i austrijsku Istru s Rijekom.

Maksimilijan 1564.—1576.

Novi rat s Turcima izazove mladi knez erdeljski nenadanom navalom svojom na sjeverne gradove ugarske oko gornje Tise. Zapoljski zatraži pomoć u sultana, koji mu je i obeća. Na početku rata osvoji bosanski paša Mustafa Sokolović Krupu, koju je s 28 junaka branio Ivan Bakić. Bakić nastrada, kad je sa sedam junaka svojih, što su u životu ostali, htio Unu pregaziti (1565.). Poslije pada Krupe provali Mustafa u Slavoniju, ali ga dokraja razbije kod Obreške (nedaleko od Ivanića Kloštra) ban Petar Erdedi.

Pad Krupe

Do velike vojne dođe naredne godine 1566. To je bila šesta vojna koju je sultan na Ugarsku vodio. Dravu prijeđe kod Osijeka i podsjedne Siget[1] s 90.000 momaka i 300 topova. Tvrđu je branio Nikola Zrinski s neko 2500 momaka. Bilo je nešto malo Madžara, a sve drugo sami Hrvati. Sulejman pade pod Siget 6. kolovoza. Odmah sjutradan počnu Turci biti novu varoš, koja je bila slabo utvrđena. Za dva se dana Zrinski povuče u staru varoš, a za deset dana u stari grad. Uzalud mu je veliki vezir Mehmed Sokolović, nuđao za Siget čitavu Hrvatsku. Istom kad su Turci i unutrašnju čest grada, kamo se Zrinski morao povući, lagumom

Nikola Zrinski u Sigetu 1566

[1] Siget (= otok) sastojao je od tri dijela: od nove varoši na jugu, stare varoši i od staroga grada na sjeveru koji je najjače utvrđen bio.

www.marinknezovic.info

digli u zrak, odluči Zrinski, da će radije iz grada provaliti i junački poginuti, nego u gradu kukavno poginuti ili se još kukavnije predati. Na 7. rujna provali Zrinski i »mala četa s njime« (500 momaka) iz grada i zaleti se među neprijatelje. Junački se bio, dok ga nije zrno shvatilo u glavu. S njim izginu gotovo svi junaci njegovi. Samo nekima poklone Turci život, a među njima tajniku Nikolinu Č r n k i, koji je tu podsadu opisao čakavskim narječjem. Glavu Nikolinu natakne Sokolović na kolac pred čadorom sultanovim, a onda je pošalje bratu svojemu paši budimskomu Mustafi, a taj opet dalje u tabor kršćanski kod Gjura, gdje je Maksimilijan s vojskom čekao Sulejmana, ali ga nije dočekao, jer je Sulejman tri dana prije pada Sigeta izdahnuo. Smrt je njegovu Sokolović vojsci zatajio, jer se s pravom bojao, da će mu se vojska razbježati.

Junaštvo Nikole Zrinskoga zadivi svijet, pa je doista Zrinski imao pravo, kad je među ostalim poručio Mehmedu Sokoloviću, kad mu je zaprijetio, da će mu sina ubiti: »Siget može pasti, ali će zacijelo **hrvatski vitez** kroz vjekove biti slavljen kao dobitnik silnoga cara Sulejmana, k o j e m u j e v o j s k u p o t u k a o s a š a k o m H r v a t a«. Uistinu malena Grčka ima svojega Leonidu, a malena Hrvatska svojega Zrinskoga. Siget je stajao Turke 18.000 konjanika i 7000 janjičara. Nakon duljega pregovaranja sklopi Maksimilijan s novim sultanom S e l i m o m II. mir na osam godina (1568.). Svaki će od njih zadržati, što ima, a Maksimilijan će plaćati i dalje 30.000 dukata.

Hrvatski vitez.

Mir je slabo vrijedio za Hrvatsku. Turci su, kao da ga uopće nema, i dalje četovali i pljačkali po Hrvatskoj i Slavoniji. Odbijali su ih poslije smrti Petra Erdeda novi banovi: biskup zagrebački J u r a j D r a š k o v i ć (1567.—1576.), glasoviti govornik na crkvenom koncilu tridentskom, gdje je zagovarao ženidbu svećenstva i primanje pričesti pod obje prilike, i F r a n j o F r a n k a p a n S l u n j s k i (1567.—1572.) »mač i štit ostataka Ilirije«. Odbijali su Osmanlije s toliko uspjeha, »da su granice kraljevinâ netaknute sačuvali, — da nijesu za banovanja svojega nijedan kaštel niti ijednu makar neznatnu tvrđicu dali Turcima da je osvoje, već su sve u najboljem redu zadržali«. Tako veli o njima sabor hrvatski g. 1572. Na opću žalost umre mladi knez Slunjski, posljednji od koljena Frankapana Slunjskih. Draškovića osta kroz dvije godine sam banom, a onda mu Maksimilijan dade za druga G a š p a r a A l a p i ć a (1575.—1577.). Domala nastrada vrhovni kapetan u Krajini hrvatskoj H e r b a r t A u e r p e r g, kad je potekao u pomoć Bihaću, što ga je Ferhad-paša banjalučki podsio. Ferhad-paša pođe mu ususret i razbije ga kod B u d a č k o g a n a R a d o n j i (1575.). Da jednom već uredi

Juraj Draškovič 1567.—1576. i Franjo Frankapan Slunjski 1567.—1572.

Bitka kod Budačkoga 1575.

www.marinknezovic.info

obranu Krajine od Turaka, sazove Maksimilijan državni sabor njemački u Regensburg, koji mu je za to dopustio 705.000 forinti. Dalje se radilo o tom, kako bi se osnovao novi viteški red za obranu Krajine, kadli sred toga posla umre Maksimilijan »bez ispovijedi i pričesti«, jer je za cijeloga života svagdje dušom bio za protestante.

Rudolf 1576.—1608.

Sin i nasljednik njegov Rudolf (1576.—1608.) razumio se više u poslove španjolske, gdje je i odgojen bio, negoli u poslove nasljednih zemalja svojih. Volio je znanosti, umjetnosti i umjetni obrt, pak nije imao kad baviti se vladarskim dužnostima svojim. Već onako od prirode sumnjičavu i sjetnu postane duša sve bolnija. To je i uzrok, te je od dana u dan postajao sve neodlučniji i nepovjerljiviji, a to je rodilo kobnim posljedicama za zemlje njegove. Živio je u Pragu, upravne i političke poslove u Ugarskoj i Hrvatskoj prepustio je bratu Ernestu, a vojničke stricu Karlu Štajerskomu.

Hrvatsku zateče Rudolf bez bana, jer je Maksimilijan uslišao Draškovića i nekoliko mjeseci prije smrti svoje primio ostavku njegovu, a s njom dašto i ostavku Gašpara Alapića. Rudolf ih pozove da do imenovanja novoga bana vode i dalje banske poslove. Za vrijeme banskoga interegna (1576.—1578.) kidali su i dalje Turci komad po komad od tijela našega. Otkinuli su Podzvizd, Gornju i Donju Kladušu, Bojnu, Sračicu, Ostrožac, Zrinj (1577.) i Gvozdansko (1578.). Ti najnoviji udarci, što su kraljevstvo hrvatsko stigli, prisile Rudolfa, te je g. 1578. imenovao banom

Kristofor Ungnad 1578.—1583.

Kristofora Ungnada (1578.—1583.), gospodara grada Varaždina, a vrhovnu upravu hrvatsko-slavonske Krajine povjeri stricu svojemu nadvojvodi Karlu. Obranbena se crta morala pomaknuti s Une na Kupu. Samo je još Bihać prkosio, kao osamljen otok u turskom moru. Glavnom tvrđavom te nove obranbene crte postane nova tvrđava, što se po odluci Karlovoj sagradila ispod grada Dubovca ondje, gdje se Kupa i Mrežnica sastaju (1579.). Nju su osnivaču na čast prozvali

Karlovac 1579.

Karlstadt, a Hrvati su je već potkraj XVI. vijeka zvali Karlovac. Karlovac postane središtem hrvatske Krajine, dok je Varaždin bio središtem slavonske Krajine.

Karlovac je doduše branio Kranjsku i zemlju između Kupe i Korane, ali nije gotovo nikako služio obrani donjega Pokuplja i Turopolja. I doista su Turci sve žešće ovamo provaljivali, a tako i u istočnu Slavoniju. Ungnad ih nije mogao štititi, jer je s nasilja i naprasitosti svoje izgubio sav ugled. Nitko ga nije htio slušati, pače ni vojvode banske čete njegove. Ne osta mu drugo, nego se sam odreče banske časti.

Toma Erdedi 1584.—1595.

Banom postane dvadesetšestgodišnji Toma Erdedi (1584. do 1595.), koga su staleži hrvatski s velikim veseljem i odu-

www.marinknezovic.info

ševljenjem pozdravili. Još iste godine, kad je postao ban, razbije Osmanlije kod Slunja, a dvije godine kasnije kod Ivanića (1586.).

Porazi, što su Turke stigli, i sprema banova primora Turke, te su mirovali do g. 1591., kad je bosanskim beglerbegom postao ratoborni Hasan-paša Pridojević, štićenik velikoga vezira Sinan-paše. Sad su Hrvatskoj svanuli crni dani. Sinan-paša unatoč primirja, što ga je sultan Murat III. s carem sklopio, htio je rat pošto poto. Zato pusti slobodne ruke Hasan-paši. Hasan provali tri puta u Hrvatsku. Prvi put podsjedne Sisak, ali se već četvrti dan stane vraćati prema Gradiški, kad je gradu dohrlio u pomoć ban Erdedi. Ban Erdedi pođe za njim, ali ga ne stigne, već osvoji Moslavinu, djedovinu roda svojega. Drugi put provali Hasan, harajući i paleći do Kalnika. Na povratku mu kod Graca unište stražnje čete kapetani križevački, koprivnički i ivanički. Treći put navali na zapad i osvoji čvrsti Ripač na Uni. U toj se nevolji sastane sabor hrvatski odmah početkom g. 1592. i zaključi, da se na obranu domovine digne opći zemaljski ustanak (insurekcija). Na proljeće g. 1592. podigne Hasan na jedinoga još hrvatskoga grada između Bihaća i Korane, poutoku Petrinjščice u Kupu tvrđavu Petrinju, da mu bude osnovan za dalje pothvate protiv Hrvatske. Onda se vrati i za devet dana osvoji Bihać, pošto je malo prvo iz Izačića, sada pobjegla. Mjesec dana poslije pada Bihaća svane Hasan i opet pod Siskom, što ga je branio i obranio kanonik zagrebački Mikac s još dva druga svoja.

Hasan-paša Pridojević.

Pad Bihaća 1592.

U lipnju g. 1593. podsjedne Hasan s jakom vojskom i opet Sisak, ali to krvavo plati. Gradu je dohrlio u pomoć ban Tomo Erdedi, general karlovački Andrija Auersperg i štajerski pukovnik Ruprecht Eggenberg s neko 5000 konjanika i pješaka. Na glas, da dolazi kršćanska vojska, povede Hasan preko mosta na poluotok, što ga čine rijeke Sava, Kupa i Odra, 10.000 najbolje vojske svoje. U tom kutu potuku kršćani ametice Hasan pašu. Sam Hasan zaglavi s dva rođaka sultanova, a s njima sva sila uglednih Turaka (22. lipnja 1593.).

Pobjeda kod Siska 1593.

»Godinom propasti« zovu savremeni pisci turski nesretnu g. 1593. I doista je tako! Od te godine počinje carstvo tursko pomalo slabjeti. Poraz sisački nemilo odjeknu u Carigradu. Smutnja u narodu dođe dobro velikom veziru Sinan-paši. On najposlije nagovori sultana Murata III., te navijesti Rudolfu rat. Taj je »dugi rat« trajao od g. 1593.—1606. Za Hrvatsku je počeo već g. 1591. Na sreću je glavno bojište u tom ratu bila Ugarska. U Hrvatskoj su se odigrali znameniti događaji samo na početku rata. Turci su doduše osvojili Si-

Dugi rat 1593.—1606.

www.marinknezovic.info

sak, ali su ga već druge godine opet sami ostavili, kad je nadvojvoda Maksimilijan s banom Erdedijem osvojio Petrinju. Pad Siska trgnuo je iz mrtvila i kralja Rudolfa. Da ne bude trvenja između vojvoda (jer je samo toga radi Sisak pao), imenuje Rudolf vrhovnim zapovjednikom sviju četa, dakle i banskih u Hrvatskoj i Slavoniji, brata svojega Maksimilijana. Nadao se, da će se ban hrvatski prije pokoravati članu kraljevske porodice nego običnom generalu. Ali se Rudolf prevari! Staleži hrvatski, koji su se sastali na saboru u Zagrebu (u ožujku 1594.), nijesu htjeli ni čuti o tom, da bi se ban hrvatski bezuvjetno morao pokoriti makar i nadvojvodi, pa se kraljev dekret o imenovanju banovu morao preinačiti prema čl. 15. hrvatsko-slavonskoga sabora od g. 1578. tako, da je uvršten

Uzmak carev.

dodatak, da »nadvojvoda ima raditi po dogovoru s banom Hrvatske i Slavonije, da se ne dogodi što nesaglasna i protivno slobodi kraljevstva«. Zaista se moramo diviti predima našim, koji ni u času najveće pogibli, kad ih je već gutala bujica turska, ne dopuštaju krnjiti prava kraljevstva svojega.

Maksimilijan je Petrinju osvojio, ali je nije osigurao posadom, te su je Turci odmah po odlasku njegovu, kad je Sisak predao vlasniku njegovu kaptolu zagrebačkomu, opet zaposjeli. Trebalo je Petrinju ponovno osvajati. U taj se čas odrekne Tomo Erdedi banske časti, a odrekao se zato, što se imenovanjem stranaca za vrhovne zapovjednike u Hrvatskoj krnjila banska čast i što nije dobivao uredno plaću za uzdržavanje vojske. Kad je Erdedi iznio te razloge svoje na saboru hrvatskom (u svibnju 1595.), zauzme se sabor kod nadvojvode Maksimilijana svojski za nj, pa ako kralj »ne bi mogao ugoditi banu, neka nadvojvoda poradi kod kralja, da što prije imenuje novoga bana između domaćih sinova, bana vješta vojevanju, jer ako staleži ne budu imali bana, neka javnost vaša sasvim stalno znade,

Stanovište Hrvata.

da se oni ne će pokoravati nijednom generalu tuđe narodnosti niti će s njime izlaziti na vojsku, makar svi zajedno s domovinom poginuli; oni će se prihvatiti i krajnjega sredstva, prije nego im se u tom okrnji sloboda.« Nato imenuje Rudolf najprije zamjenicima banske

Gašpar Stankovački 1595.—1596. i Ivan Drašković 1595.—1607.

časti, a kasnije i banima biskupa zagrebačkoga Gašpara Stankovačkoga i Ivana Draškovića. Domala dospije Petrinja zauvijek u hrvatske ruke, a s njom i susjedne tvrđice Hrastovica i Gore (1595.). Petrinja postane sjedištem kapetanije. Na drugoj strani ne bijaše carska vojska sretna. Hrvati su iznenada zaskočili i svojili Klis (1595.), ali kad su Turci pod Klisom potukli karlovačkoga generala

www.marinknezovic.info

Jurja Lenkovića, padne opet Klis Turcima u ruke (1596.) i to krivnjom Mlečana, koji su uskratili svaku pomoć.

Poslije smrti Gašpara Stankovačkoga ostane Ivan Drašković sam banom. On razbije s generalom Herbersteinom i Lenkovićem Turke pod Petrinjom, kad su je ponovno htjeli osvojiti (1596.). To je posljednja veća navala turska na Hrvatsku.

Uto je Rudolf nesnošljivošću svojom pobunio Ugarsku i Erdelj, kojim je zavladao (1602.). U bunu ih natjera Rudolf, jer je člancima ugarskoga sabora od g. 1604., kojih je bilo dvadeset i jedan, dodao sam po svojoj volji i vlasti još čl. XXII. Tim je člankom naprosto zabacio sve molbe protestantske, a potvrdio sve povlasti rimokatolika, i odredio, da se svi oni, koji su na saboru iznijeli vjerska pitanja, imadu kazniti kao pokretači nemira i novotarija za primjer ostalima bezbošcima. Buni stane na čelo Stjepan Bočkaj. Erdelj i čitava sjeverna Ugarska izaberu ga za kneza ugarskoga. Bočkajev vojvoda Gregorije Németh osvoji cijelu Ugarsku, što je ima Dunavu na jug osim Šopronja. Bočkaj je pozvao i hrvatske staleže da ga priznadu za vladara i da sjedinjenim silama zbace jaram njemački. Kad su ga Hrvati odbili, krene Németh na Hrvatsku. Hrvati se nijesu dali zastrašiti. Ban Drašković dočeka ga na Dravi, a kad je Németh uzmakao, prijeđe Dravu zajedno s generalom slavonskim Trautmannsdorfom, stigne ga kod Körmenda i razbije.

Zak. čl. XXII

Protestantski pokret zahvati i ostale zemlje Rudolfove. Za sudbinu svih tih zemalja živo su se zabrinuli ostali članovi kuće habsburške, jer je Rudolf baš u to vrijeme u sjeti i razdražljivosti svojoj posve odnemario državne poslove. Po dogovoru s Ferdinandom Štajerskim pođu braća njegova Matija i Maksimilijan, sve mimo zabranu Rudolfovu, u Prag i prisile ga, te je vojničke i građanske poslove ugarske i hrvatske predao Matiji. Matija stane smjesta pregovarati s Bočkajem. Pregovori urode mirom u Beču (1606.). Bečki mir ukida najprije zak. čl. XXII. od g. 1604., a onda dopušta plemićima i građanima u Ugarskoj, da smiju ispovijedati svoju vjeru. Taj je mir konačno uredio vjersko pitanje u Ugarskoj, gdje je to ostalo na snazi do g. 1848. Sve časti velike i male, kao i zapovjedništva u Hrvatskoj i Ugarskoj smiju vršiti samo domaći plemići, bez obzira na vjeru. Stjepanu Bočkaju ostao je Erdelj s nekim susjednim ugarskim županijama na gornjoj Tisi. Prije nego će se mir u Beču potpisati (23. lipnja 1606.), predložen je bio nacrt njegov saboru hrvatskomu (10. travnja 1606.). Sabor je hrvatski prihvatio sve točke osim one o slobodi ispovijedanja vjere. Zaključak sabora hrvatskoga o ograničenju slobode

Mir u Beču 1606.

www.marinknezovic.info

ispovijedanja vjere za Hrvatsku primljen je na znanje, te zato i stoji u miru, da ono vrijedi samo za Ugarsku (infra ambitum regni Hungariae solum). Kad je pak sabor hrvatski zaključio, da prima čl. XXII., podijelio je Rudolf tomu zaključku kraljevsku sankciju svoju. Taj je zaključak nato na saboru proglašen zakonom (1608.). Tako je Hrvatska dobila svoj zasebni vjerski zakon, sasvim oprečan ugarskomu. Zbog njega se ne mogu u Hrvatsku seliti protestanti Nijemci i kalvini Madžari.

Mir na ušću rijeke Žitve 1606.

Drugi članak bečkoga mira određuje, da se ima u isto vrijeme utanačiti mir i s Turcima. I utanačio se dvije milje niže Komorana na ušću rijeke Žitve. Na obalama su njezinim punomoćnici razapeli čadore svoje. Mir žitvatoročki[1] je sklopljen na dvadeset godina i određuje, da će svaka stranka zadržati ono, što je ončas imala (status quo); dalje zabranjuje četovanja i haranja. Kralj Rudolf ne će više plaćati godišnjega danka, nego će poslanik njegov jedamput zauvijek donijeti dar od 200.000 dukata. Mirom žitvatoročkim svršuju se navalni ratovi turski. Taj je mir doduše oduzeo Hrvatskoj Bihać, ali joj je ostavio Petrinju, Čazmu i Moslavinu s okolicom. A što je glavno, bosanski beglerbezi nijesu više ni pomišljali na to, da zavladaju »ostacima« kraljevstva hrvatskoga. Odsada prelaze Hrvati iz defenzive u ofenzivu i izgrađuju današnju Hrvatsku i Slavoniju.

S mirom na ušću rijeke Žitve ne bijaše zadovoljan kralj Rudolf. On je doduše teškom mukom jedan i drugi mir potpisao, ali nikako nije htio da se izvrše sve pogodbe, te je prijetila opasnost, da će iznova planuti buna u Ugarskoj i rat s Turcima. Zato dođe do otvorenoga razdora između Matije i Rudolfa, te je Matija prisilio Rudolfa, da mu odstupi Austriju, Moravsku, Ugarsku i Hrvatsku. Nato se dade Matija (1608.—1619.) u Požunu okruni za kralja ugarskoga i hrvatskoga. Za tri godine dođe do novoga sukoba među braćom. Rudolf povuče kraći kraj, — on prepusti Matiji i Češku (1611.), a njemu otme puki naslov carski; a i taj dopade Matiju, kad je nekoliko mjeseci iza toga Rudolf umr'o (1612.).

Matija 1608.—1619.

XXXV.

HRVATSKE ZEMLJE POD OSMANLIJAMA.

Turci su, kako vidimo, komad po komad kidali od »tužnih ostataka« ovoga kraljevstva. Pa kako nije sva zemlja najedamput pala pod gospodstvo tursko, tako nijesu ni od njih stvorili jedno upravno tijelo, već su ga komad po komad pri-

[1] Madž. torok = ušće, dakle mir na ušću Žitve.

www.marinknezovic.info

klapali berglerbegatu, pašaluku ili vilajetu bosanskomu. Tako se beglerbegat bosanski rasprostirao daleko, sve onamo od Višegrada na Drini i Vukovara na Dunavu ravno do bedema gradova dalmatinskih, koje je držala Venecija, i do mora Jadranskoga. Kasnije se dašto stegao beglerbegat bosanski mirom u Karlovcima (1699.), Požarevcu (1718.) i Svištovu (1791.), te je Herceg-Bosna izašla onakva, kakva je danas. Ali opet ima Bosna još i danas svoju »Tursku Hrvatsku« u sjevero-zapadnom dijelu svojem. To su krajevi uz Vrbas i Unu što su ih Turci u XV. i XVI. vijeku osvojili, da ne pominjemo Lijevna, Glamoča i Duvna, tih starih župa kraljevstva hrvatskoga, koje su već davno zaposjeli vladari bosanski. Turska Hrvatska

Bosna bijaše isprva b e g l u k, t. j. pokrajina, kojoj je načelu beg. Beglerbegluk ili pašaluk postane g. 1580. Izravno je pod beglerbegom sandžak b o s a n s k i. Pod beglerbega bosanskoga pada još sedam sandžaka: hercegovački, kliški, lički, bihaćki, zvornički, cernički i požeški. Jedno je vrijeme pače bio i sandžak u Č a z m i. Sandžak s r i j e m s k i sa sijelom u Iloku podređen je beglerbegu budimskomu.

Beglerbegatu je na čelu b e g l e r b e g ili paša s dv tuga ili konjska repa, a poslije gotovo redovno vezir sa tr tuga. Beglerbeg je glava vojsci i upravi. U vojničkim je poslovima podvrgnut beglerbegu budimskomu. Slavonija je opet po vojnoj upravi pripadala beglebegu kaniškomu (Kanižu su osvojili Turci g. 1600.). Inače je beglerbegu budimskomu, kaniškomu, bosanskomu i temišvarskomu zbog neprestanoga rata na granici položaj vanredan. U upravi su beglerbegu na pomoć mufti (veliki sudac), reiseffendi (kancelar ili državn tajnik), tefterdar (veliki blagajnik) i čehaja-beg, koji mu je zamjenik u upravi. Gotovo najveću riječ ima aga janjičarski, koji je glava vojsci pašaluka. Kod svih znatnijih pitanja saziva beglerbeg divan ili vijeće od dvanaest lica.

Sandžacima su na čelu sandžaci ili paše. Imenuje ih sultan. Zamjenik je sandžaku kiaja (ćehaja). Pred sandžakom se nosio jedan tug kao znak dostojanstva njegova. Svaki sandžak čini u ratu posebno odjeljenje ili zastavu. Sandžaku su podložni alaj-bezi (pukovnici), koji su sakupljali spahije sadžaka u alaje ili odjele. Pod alaj-bezima su čeribaše ili satnici. Janjičarima zapovijedaju dizdari ili kapetani. I sandžaku je, kao i beglerbegu, plaća prihod od posjeda, koji je bez promjene prelazio od jednoga sandžaka na drugoga. Cijelo se zemljište držalo za državno dobro, koje je starim posjednicima ostavljeno na uživanje; izuzetak je, kako smo vidjeli, Bosna. Od toga se državnoga zemljišta po uzoru bizantskom razvio vojnički lenski sistem. Taj se lenski sistem razlikuje od zapadnoga time, što se na istoku više pazi na prihod nego Sandžak

www.marinknezovic.info

na posjed, i što svaki muslim, koji se kao vojnik istakao, može steći takovo leno, dok ga na zapadu neplemenit čovjek ne može dobiti. Turska su lena zijameti, koji su godišnje nosili najmanje 400 dukata, i timari, koji su nosili najviše do 400 dukata. Vlasnici tih lena su spahije. Dašto da su se obvezali prema visini svojih prihoda služiti s nekim stalnim brojem konjanika. Zijametlije su uzimali naslov bega, a timarioti naslov age. U to doba ne bijahu ta vojnička lena nasljedna; mogla su prelaziti od oca na sina samo s dopuštenjem sultanovim, ali prelazila su često i na prijevaru. Istom u XVII. vijeku postali su svi posjedi u carstvu turskom nasljedni.

Nahije. Sandžak se dijeli na nahije. Nahiju čini više sela, koja opet nijesu ništa drugo nego spahijska lena. Nahijama su na čelu subaše, kapetani ili muselimi. Subaše i muselimi obavljaju redarsku službu, te izvršuju ono, što je kadija presudio.

Kadija. Kadija ima svoj sudački kotar. On sudi, sklapa ugovore i ženidbe, pravi oporuke; on je ukratko javni bilježnik. Kadija sudi po koranu, od njega nema priziva. Kazne su redovito globe, rjeđe se odsiječe ruka ili odreže nos ili jezik, ili se nabija tko na kolac. Kadija nema plaće; živi o onom, što mu stranke poklone. Odatle i podmitljivost njihova. Ni subaša ni muselim nemaju plaće. I kod njih igra mito veliku ulogu.

Vjera i narodnost. Zakon Muhamedov ne pozna narodnosti. Osmanlija pozna samo pravovjernika ili muslimana, pa bio on koje mu drago krvi, jezika ili narodnosti; sve mu je drugo nevjernik ili raja (stado). Odatle se i u narodu našem počela identificirati vjera i narodnost. Hrvatu muslimanu mnogo je bliži Turčin ili Arapin nego Hrvat ili Srbin, katolik ili hrišćanin; zato je i ganjao kršćansku braću svoju. Ali i fratru Hrvatu bliži je Talijan nego rođeni brat Srbin, kao što je srpskomu kaluđeru bliži bio Grk od fratra Hrvata. Takav je bio duh onoga vremena.

Muslimani imaju u državi osobit položaj. Njima služi raja. Ona uzdržava vojsku i gospodu tursku. Kao što su Turci od Bizanćana prezeli uredbu lena vojničkih, tako su isto

Raja. preuzeli i podaničke odnošaje njihove. Raja, a to je seljak kmet, promijenila je samo gospodara; umjesto zemaljskoga gospodina vjere bogomilske, katoličke ili pravoslavne, dobio je spahiju vjere Muhamedove. Seljak živi u zadruzi. Voli on to i zbog lakše obrane i zbog lakšega plaćanja poreza, budući da se porez odmjerivao od ognjišta, a ne po broju ukućana. U tim se zadrugama, osobito za dugih zimskih noći, uz gusle pjevale pjesme o narodnim junacima. Tako se budno uzdržavala svijest narodna i nada u oslobođenje.

Raja se morala i po spoljašnosti razlikovati od musli-

www.marinknezovic.info

mana. Ona ne smije nositi odijelo boje zelene, bijele, žute ili crvene, jer je to nošnja muslimanska i janjičarska; odijelo kršćansko mora biti crno. Raja ne smije jahati konja, već mulu i magarca; ne smije ni oružja nositi, jer nema prava braniti carstvo.

Crkve.

Veće su crkve kršćanske Turci pretvorili u mošeje, a zvona su salili u topove. Kršćanima ostavljaju samo nekoliko crkava, i to siromašnih i malih. Tu im je bilo dopušteno vršiti službu Božju, ali ne javno već skromno i niskim glasom. Nove crkve nijesu kršćanima dopuštali zidati, a i popravci su se smjeli obavljati jedino s dopuštenjem oblasti. Ono crkava, što ih je bilo, bile su ruševine ili slupane daščare. Samo u zabitnim gorskim mjestima, gdje nije bilo Osmanlija, mogli su se održati samostani, a uz njih i crkve, dakako bez zvona. Gdje nije bilo crkava, ondje su se kršćani sastajali na službu Božju u zabiti, gdje se na brzu ruku namjestio oltar. Službu Božju vrše kod katolika franjevci, jer svjetskoga svećenstva u turskim stranama uopće nije bilo.[1]

Desetina i Harač.

Kršćanski podanici plaćaju redovito d e s e t i n u i h a r a č. Desetina od ploda i sitne stoke ide gospodaru, a harač ili carovina ide cara za uzdržavanje vojske. Harač se plaća u gotovu novcu, i to dukat po svakom ognjištu, a četiri aspre (oko jedne krune) u ime troška za sakupljanje harača. Harač dakle nije glavarina, već zemljarina, jer se plaća od sesije ili baštine. Harač sam po sebi nije velik, ali je strašan način, kojim su ga utjerivali; ta haračlije ga nijesu kupili samo za cara nego i za se. Najteži bijaše d a n a k, š t o s u g a k r š ć a n i d a v a l i u d j e c i. U određenim bi rokovima, obično svake pete godine, išao carski komesar od sela do sela i od varoši do varoši, da bira mlade, zdrave i krepke momčiće od 10—16 godina. Odvodili bi ih u Carigrad, poturčili i odgajali za vojničku ili koju drugu carsku službu.

Tko ne će da podnosi zuluma turskoga, taj se odmeće u hajduke.

„Turski zulum doteščao raji,
Bog visoko, a car daleko,
Nitko nama pomoći ne dade.
Ja imadoh lijepe podvornice
I livadu, zelenu Jabuku,
Sve mi ote od Duvna kadija.
Triput iđoh do turskoga suda,
Sve je meni uzaludno bilo,
Vlaška vjera ne prija Turčinu,

[1] O pravoslavnoj se crkvi govori u poglavlju XLIII., gdje je govor o životu pod Osmanlijama.

www.marinknezovic.info

Pa ja odoh potražiti pravde
U bogaze[1] i tijesne klance,
Gdjeno sude turske kosovice[2]
Pa sam Turke sudit naučio",

pjeva narodna pjesma. Glavno se djelovanje hajdučko počinje u proljeće (Đurdev danak, hajdučki sastanak) pa traje do jeseni (Mitrov danak, hajdučki rastanak). Zimi počivaju kod roda ili kod dobrih prijatelja, ali mnogo puta stradaju s izdaje. Hajduci su uzdanica naroda, oni podržavaju živu misao na oslobođenje. Kad se vode veliki ratovi s Turcima, eto i njih, da zaigraju kolo i da budu vođe ustašama.

XXXVI.

HRVATSKA DOBIVA DANAŠNJI SVOJ OBLIK.

Bečki je dvor mirom na ušću rijeke Žitve postigao ono, za čim je kroz pedeset godina išao, odvratio je ratnu nevolju od granica austrijskih i odsele živio s portom bez prekida na miru, — obnavljao je i produljivao žitvatoročki mir. Alj se zato svejedno vodio na granici mali rat. Turci su godimice iz Ugarske i Hrvatske odvodili robljem oko 1000 duša. Protiv toga četovanja turskoga bili su Hrvati nemoćni, — Beč im nije dao, da se brane i osvećuju, i to samo zato, da ne bi razjarili porte. Premda im domovina nije bila sigurna od Turaka, ipak su Hrvati za tridesetgodišnjega rata (1618.—1648.) vojevali u tuđini, i to kao laki konjanici, koji su na svojim malim, ali brzim konjima svaki boj započeli i dovršili. Ban Đuro Zrinski (1622.—1626.) vojuje s 1200 konjanika uz čuvenoga generala carskoga Wallensteina, s kojim se Đuro često porječkao, jer je Wallenstein u ratu s Betlenom i njegovim saveznicima turskim izašao kao slab i nevješt vojvoda. Kad je Đuro na toj vojni nenadano u Požunu umr'o — navršio je tek 28 godina —, pronese se među Hrvatima i Madžarima brzo vijest, da ga je Wallenstein dao otrovati. To se ne da dokazati, jer je Wallenstein u vrijeme banove smrti bio u Moravskoj. Poslije smrti banove vode Hrvate generali Izolani, Wert i Leslie sve do pred vrata Pariza. Potkraj rata sudjeluju i sinovi Đure Zrinskoga Nikola i Petar, koji su se već prije toga ogledali na Krajini s Turcima.

Đuro Zrinski (1622.—1626.)

Rat, što su ga Hrvati s Turcima vodili, bio je rat »u miru«. Prelazimo sve one omanje okršaje i četovanja s Turcima, u kojima su se osobito istakla braća Zrinski: Nikola kod

Braća Zrinski

[1] Bogaz = klanac, ždrijelo.
[2] T. j. u šumi, gdje nema nikakva suda.

www.marinknezovic.info

Kostajnice (1652.) i Kaniže (1660.) — on bi i Kanižu osvojio bio, da nije stigao strogi nalog iz Beča, neka se okani toga posla —, a Petar kod Visibabe blizu Perušića (1558.). Nikola poče bez svakoga dopuštenja graditi Novi Zrin na sutoku Mure i Drave, da bude obranom kraljevstvu hrvatskom i posjedu njegovu u Medumurju, jer je Hrvatska s ove strane bila nezaštićena.

Rat s Turcima 1663.—1664.

Uto plane sve protiv volje cara Leopolda rat s Turskom (1663.—1664.) i to zbog Erdelja, gdje je austrijska stranka izabrala za kneza Ivana Kemenjija, a turska Mihajla Apafija. Braća su Zrinski s velikim veseljem pozdravili rat, u kojem su se opet istakli junaštvom svojim. Dok je Nikola Zrinski ametice potukao pašu kaniškoga na Muri, porazi Petar Zrinski samo sa 2500 ljudi kod Otočca pašu bosanskoga, koji je vodio 10.000 momaka. Osobito bijaše sretna godina 1664. Najprije osvoji Nikola Brezovicu, Bobovišće i Barč na Dravi pa zapali kod Osijeka most na Dravi, koji je bio šest kilometara dug. Onda razbije general Montekukuli s pomoću francuskih četa i njemačke vojske ametom kod Sv. Gottharda velikoga vezira Ahmed Köprölija, koji je prije na očigled Montekukulijevoj vojsci srušio Novi Zrin. Premda je bitka kod Sv. Gottharda bila jedna od najsjajnijih pobjeda, što su je poslije duga vremena kršćani izvojevali nad Turcima, ono ipak sklopi bečki dvor brže bolje mir na dvadeset godina u Vašvaru nedaleko od Sv. Gottharda (1664.). Turci su zadržali sve, što su osvojili (Veliki Varadin, Nove Zamke), Apafiju osta Erdelj, a Leopold se osim toga obvezao, da će platiti 200.000 talira u ime ratne odštete. Turci su se opet obvezali, da ne će podupirati ni ugarskih ni hrvatskih nezadovoljnika. Zbog toga sramotnog mira prelila se čaša mržnje i ogorčenja, koje se kroz desetke godina nakupilo protiv Nijemaca i gospodstva njihova, a to se izvrglo u zrinsko-frankapansku urotu.

Bitka kod sv. Gottharda 1664.

Mir u Vašvaru 1664.

Vašvarski je mir trajao gotovo dvadeset godina, kako je i ugovoren bio. Dvor bi ga najvolio produljiti, ali u Carigradu prevlada ratoborna stranka, koja je izazvala rat, pomažući Emerika Tökölija, kad je ustao na obranu protestantske vjere i ustava ugarskoga. Još prije nego će isteći vašvarski mir, digne se veliki vezir Kara-Mustafa sa 150.000 momaka i 300 topova pa udari ravno na Beč (1683.). No tu ga pod Bečom ametice potuče poljski kralj Ivan Sobjeski i carski general Karlo Lotarinški. Stigli su u krajnjem času gradu u pomoć. Turska vlast bijaše skršena zauvijek. Poraz pod Bečom je bio opći znak za ustanak. Tako se rodi »veliki rat za oslobođenje« (1683.—1699.). Taj rat vodi »Sv. liga«, koju čine car, Venecija, Poljska, papa

Podsada Beča 1683.

www.marinknezovic.info

Veliki rat za oslobođenje 1683.—1699.

Inocentije XI., i posljednji pristupi Petar Veliki. Poljaci provale u Vlašku i Moldavsku, Venecija u Bosnu, Hercegovinu i Pelopones (Moreju), Hrvati u Slavoniju i Bosnu, a carska je vojska otimala tvrđave ugarske. God. 1686. pade »ključ i ključanica« carstva osmanlijskoga, krajnji bedem islama na sjevero-zapadu — Budim. U Dalmaciji je vodio hajdučke čete Stojan Janković i Ilija Smiljanić, u Hrvatskoj je pomagao generala Herbersteina pop Matija Mesić, u Slavoniji generala Leslija fra Luka Ibrišinović a ban je Erdedy čistio Banovinu. Prva je pala Virovitica (1684.). Osvojili su je ban Erdedi i general Leslije. Do godine osvoji ban Dubicu, da odande prodre u Bosnu, kamo ga je srce vuklo (»mene srce vu Bosnu vleče«). Leslije osvoji Donji Miholjac, dok je Herberstein provalio u Liku do Gospića i Bilaja. Osobito sretna bijaše g. 1687., kad je pala Kostajnica, Novi na Uni, Zrin, Osijek, Valpovo, Požega, Orahovica, Đakovo i Vukovar.

Požunski sabor.

Nakon sjajne pobjede kod Haršanja nedaleko od Mohača sazove Leopold državni sabor u Požun (1687.). Tu je ishodio, da je kuća Habsburg bila proglašena nasljednom u muškom koljenu po prvorodstvu i da je ukinut bio 31. članak »Zlatne bule« od g. 1222., po kojemu je plemstvo smjelo dizati bunu na obranu ustava. God. 1688. osvoje carevci »Ključ Ugarske« Beograd. Markgrof Ljudevit Badenski provali do Niša, gdje razbije Turke (1689.), te jednom rukom segne prema Sofiji, drugom na »Kosovo« ravno do Velesa, pozivajući posebnim carskim proglasima Srbe, Bugare, Arbanase i druge kršćanske narode u Turskoj na ustanak. Odazovu se jedino Srbi pod patrijarom svojim Arsenijem Crnojevićem. Arsenije ustane baš u zao čas po se i po narod svoj, u čas, kad je car Leopold morao jedan dio vojske svoje poslati na Rajnu, kamo su provalile vojske Ljudevita XIV., kralja francuskoga. Caru bijaše vojevati na dvije strane, te su Turci lako potisnuli oslabljenu carsku vojsku preko Save i Dunava. Za carevcima pođe i Arsenije s neko 37.000 porodica srpskih u nadi, da će se s pobjedonosnim carskim vojskama vratiti natrag (1690.). Kako ončas nije bilo nade, da bi se mogli vratiti, nasele se po Srijemu, istočnoj Slavoniji, po Baranji, Bačkoj i Banatu pa uz Dunav sve do Budima. Ta seoba bijaše prava propast za Srbe, jer su staru domaju njihovu posjeli Arbanasi, te je Srba ostalo u Staroj Srbiji jedva jedna petina.

Seoba Srba.

Mir u Srijemskim Karlovcima 1699.

Turke, koji su opet provalili preko Save i Dunava, razbije Ljudevit Badenski kod Slankamena (1691.), a dokraja ih uništi princip Eugen Savojski kod Sente (1697.). Dvije godine kasnije sklope Turci preko Engleske i Holandije

www.marinknezovic.info

mir u Srijemskim Karlovcima (1699.). Leopold dobi čitavu Ugarsku osim Banata, Slavonije do crte, što udara od Slankamena na Morović, pa Hrvatsku do Une i južnoga Velebita. Venecija dobije većinu današnje Dalmacije. Još prije bitke kod Sente odreče se Erdelja caru na korist Mihajlo Apafi za godišnju plaću.

Za velikoga rata s Turcima, koji ih je zauvijek potisnuo od srednje Evrope, našla se odjednom u »Sv. ligi« i Rusija pod Petrom Velikim. Mirom u Srijemskim Karlovcima dobije Petar Azov, ali ga je morao g. 1711. vratiti Turcima, kad su ga u južnoj Rusiji opkolili i prislili na mir. Srećan rat s Rusima probudi ponovo ratoborni duh u Turaka, te oni namisle i Veneciji oteti ono, što je mirom u Karlovcima dobila. I doista posjednu za kratko vrijeme Moreju (1715.). U rat se kao saveznik Venecije uplete i Karlo III. Vrhovnim zapovjednikom bijaše opet princ Eugen Savojski. On ametice potuče Turke kod Petrovaradina (1716.), osvoji tvrdi Temešvar i još tvrdi Beograd. Još prije pada Beograda razbije on pod Beogradom velikoga vezira, kad je Beogradu u pomoć dohrlio. Nato sklope Turci mir u Požarevcu (1718.). Mlečani su izgubili Moreju, a zadržali ono, što su u Dalmaciji osvojili. Dalmacija je dobila današnju istočnu granicu svoju. Karlu III. odstupili su Turci Banat, zapadnu Vlašku do Alute, sjevernu Srbiju do zapadne Morave i ono Bosne, što je bilo na desnoj obali Une od Novoga do Jasenovca, koliko se dva sata na konju moglo prevaliti, a od Jasenovca do Srbije, koliko se za jedan sat na konju moglo prevaliti. Od svega toga je Hrvatskoj ostalo poslije nesretnoga rata, što ga je Karlo III. potkraj vlade svoje (1736.—1739.) opet s Turcima vodio, samo jugo-istočni Srijem i mjestance Furjan ispod Cetin-grada. U miru, što ga je Karlo III. u Beogradu sklopio, morao je Turcima vratiti sve, što je bilo na lijevoj obali Une, Save i Dunava zajedno s Malom Vlaškom (1739.).

Mir u Požarevcu 1718.

Mir u Beogradu 1739.

Još jedamput pokuša Austrija da zavlada krajevima preko Save i Dunava. Bilo je to za vlade Josipa II., kad se on s caricom ruskom Katarinom II. dogovorio o diobi Turske (1788.—1791.). Austriju bi imala zapasti Bosna, Hercegovina, Srbija i mletačka Dalmacija (Venecija bi za to dobila Moreju, Kretu i Kipar). Još nikada nije Austrija digla toliku vojsku, kao onda: 245.000 pješaka, 36.000 konjanika i preko 900 topova. Ali svejedno od svega toga ne bijaše ništa koje zbog nesposobnosti vrhovnoga zapovjednika Lascyja, koje opet zbog zavisti evropskih vlasti (Pruske i Engleske), koje su htjele Tursku spasti. Kad je Lascyja u zapovjedništvu zamijenio vrsni Laudon, krenu rat na bolje. Laudon osvoji Beograd, ali uto umre Josip II., te je brat i nasljednik njegov Leopold II.,

www.marinknezovic.info

Mir u Svištovu 1791.

natjeran događajima u Francuskoj (revolucija!) pa Pruskom i Engleskom, sklopio mir u Svištovu (1791.). Dobitak je bio vrlo malen: Stara Oršova na Željeznim vratima pa Cetin, Drežnik s Kordunom uz Unu prema granici bosanskoj. Tim je mirom Hrvatska dobila one granice, što ih danas ima.

XXXVII.

SELJAČKA BUNA.

Povod buni.

Baš u čas, kad je turska nevolja najjače tištala, kad »bič Božji još uvijek nije prestao zatirati narod naš«, svanuše tužnim »ostacima ostataka kraljevstva hrvatskoga« još tužniji dani, i to od rođene djece njegove. Bijaše to seljačka buna ili »muška punta«. Uzrok toj strašnoj nesreći jest u općim prilikama, u kojima je seljak hrvatski u ono vrijeme živio i u nesređenom, gotovo bespravnom stanju, u kojem se Hrvatska poslije bitke na Mohaču nalazila. Tada su među vlastelom hrvatskom planule žestoke borbe zbog posjeda, što su ih protivukraljevi pristašama svojim darivali, a jedan taki pravdaški posjed bijaše i gospoštija Susjedgradska s Donjom Stubicom. U posjed polovice gospoštije Susjedgrada i Donje Stubice dođe kupnjom Franjo Tahy, na glasu siledžija i objesnik. Kako je lakom bio za imutkom, gledao je da se pošto poto dočepa i druge polovice toga vlastelinstva, kojoj je bila gospodaricom udovica Uršula Teuffenbach, koja je branila pravo svoje. Tako se zavrgla lična borba, koja je zahvatila velike krugove velikaške i niže plemstvo. U borbu su stranke uvukle i kmetove svoje. Tako su baš smutnje među plemstvom bile prvi povod seljačkim pokretima. Znajući, kako su putovi pravde vrlo dugi i kako su jake veze Tahyjeve na dvoru i kod kr. ugarske komore, koja je taj spor imala da riješi, odluči se odrešita gospođa Uršula na kratak postupak, — za odsutnosti Tahyjeve protjera ona s neko 800 kmetova, kojima je dozlogrdio kranji zulum Tahyjev, porodicu njegovu iz Susjedgrada. No kad je Tahy kroz veze svoje do konačnoga riješenja parnice dobio cijelo vlastelinstvo Susjedgrad—Donju Stubicu, ljuto se svetio kmetovima svojim čineći krajnja nedjela i zulume. Sam spis, kamo je komisija, što ju je kralj Maksimilijan na neprestane tužbe kmetova poslao, upisala izjave preslušanih svjedoka, njih 508, bio je šest i po metara dug. Zbog te se komisije još više razbijesni Tahy i natjera kmetove, te su mu otkazali posluh. A kad ih je sabor hrvatski zato proglasio »izdajicama domovine«, dignu se seljaci protiv gospode uopće. Doonda bijaše čitav otpor seljaka uperen samo protiv Tahyja. »Pokoravat će

www.marinknezovic.info

se,« kažu, »samo caru Maksimilijanu i bratu mu nadvojvodi Karlu. Čim svu gospodu i plemiće smrve, osnovat će u Zagrebu carsku vladu. Daće i poreze pobirat će sami, tako će isto braniti sami i Krajinu, za koju su se gospoda slabo brinula.« To bijaše program hrvatskoga seljaka prije gotovo trista i pedeset godina. Namislili su ukinuti feudalizam, što je 216 godina kasnije ostvarila revolucija francuska (1789.), a 275 godina kasnije ban Jelačić (1848.), i uvesti potpunu autonomiju Hrvatske, koja poznaje samo ličnost vladarevu kao zajedničku. S geslom: »Za stare pravice« počeše se spremati na rat protiv plemića. Središte vlade njihove bijaše Stubica, a glava joj Matija Gubec. Vojskom je zapovijedao Ilija Gregorić. No Gregorić je nastradao u donjoj Štajerskoj, kamo je provalio, da digne slovenske kmetove i uskoke, a Matiju Gubca razbije i uhvati nedaleko od Stubičkih Toplica Gašpar Alapić. Bijes plemićki bijaše grozan. Što nijesu pogubili ni usput na kuće i stabla povješali — na jednoj je jeditoj kruški visjelo 16 nesretnika — to su nakazili; odrezali su uši i nos, da »nose vječni i ružni spomen na bunu«.

Program seljaka hrvatskih.

Ugušenje bune.

U deset dana bila je cijela buna ugušena. Kolovođe njihove, Gupca i Pasanca, stigne grozna kazna. Već šest dana nakon bitke kod Stubičkih Toplica izdahnuše Gubec i Pasanec u groznim mukama. Pasancu polomiše na očigled Gupcu krsti na kotaču, a Gupcu kidahu najprije s užarenim kliještima meso sa živa tijela, onda mu glavu ovjenčaše gvozdenom krunom i napokon mu tijelo kao razbojniku kakovu na četvero rastrgaše. Gregoriću su sudili u Beču, a pogubili ga u Zagrebu. Uzalud ga je kušao ban biskup Drašković spasti. Za neke je druge poglavice seljačke bune izmolio u kralja milost. Zloglasni začetnik seljačke bune Franjo Tahy umre još iste godine (u listopadu 1573.) »lišen snage nogu i ruku«. »Čitava ga Slavonija« proklinjala kao začetnika bune.

* * *

Seljačka buna nije opametila gospodu hrvatsku. Ona su i dalje gnjela sirotinju seljačku. Potkraj g. 1573. malo nije ponovo buknula buna na imanjima udovice bana Petra Erdeda. Najposlije su se seljaci primirili. Ipak je i dalje tinjalo nezadovoljstvo, koje je sebi u dva veća maha dalo oduška. Prvi put je planula za banovanja Nikole Zrinskoga Mlađega, kad su se pobunili kmetovi u Posavini na imanjima Mirka Erdeda i kaptola zagrebačkoga (1653.). Na Nikolu Zrinskoga, jer se zauzimao za kmetove, zamrzi ljuto porodica Erdedi.

Buna u Posavini 1653.

* * *

www.marinknezovic.info

Buna pod Kalnikom 1755

Veća je bila ona buna, što je buknula za kraljice Marije Terezije (1755.). Zbog raznih promjena u narodnom životu, napose kod konskripcija ili popisa zemlje, naroda i imutka njegova, digla se buna pod Kalnikom. Dvije su vojske pošle da uguše bunu. Iz Varaždina pođe u obližnja sela grof Josip Drašković, te je blagim postupkom svojim umirio svijet, što se pobunio. No zato se okaljao i dokraja obrukao sramotnim postupkom svojim voda druge vojske, podban Rauch, koji je plijenio nesamo seljake nego i plemićke dvorove. Rauch i njegovi pristaše počinili su toliko sablažnjivih djela, da je Marija Terezija poslala posebno povjerenstvo, da ispita prilike hrvatske. Povjerenstvo skine s časti podbana Raucha i podžupana Rafaja. Prvi je put seljaštvu sinuo tračak nade u bolju budućnost, kad je pomenuto povjerenstvo seljacima proglasilo neke olakšice; prvi put je seljak ćutio, da ima »netko« i nad gospodom.

XXXVIII.

SRBI U ZEMLJAMA HRVATSKIM.

Nijedno pitanje, pače ni ono o našim odnosima prema Madžarima, nije tako duboko zasjeklo u život naroda hrvatskoga kao srpsko. Zbog znamenitosti toga pitanja moramo se malo podrobnije njim pozabaviti.

Hrvati i Srbi su za strance Slaveni.

Znamo već otprije, da su Hrvati i Srbi za vanjski svijet jedan narod, da ga najvole zvati slavenski; njemu je »Sclavonia« sav kraj onamo od Jadrana do Rhodope planine, od Dunava do Soluna. Stranomu je svijetu Domagoj jednostavno slavenski vladar »Sclavorum dux«, kao što i savremenik Zvonimirov, dukljanski kralj Mihajlo, »Sclavorum rex«, a jednako i sin njegov Bodin. Značajno je, što o tom Mihajlu, koji je udario na bugarsku državu (1075.), kažu bizantski pisci Zonoras i Skylitzes. Zonoras pripovijeda, da je za vladanja cara bizantskoga Mihajla VII. navalio »narod Hrvata, koje neki zovu Srbima«, dok Skilitzes pripovijeda za isti slučaj, da je na Bugarsku udario »narod srpski, koji nazivaju i Hrvatima«.

Jezik slavenski.

Jezik, kojim govori narod svih tih krajeva, jest slavenski. I naši ga predi u ono doba službeno zovu slavenski, ne zovu ga srpski ili hrvatski. »Pomenutomu otoku Maunu,« veli Petar Kresimir IV. u poznatoj darovnici svojoj, »leži na istoku otok, koji se slavenski zove Vir.«

Dva politička naroda.

Nazivi »jezik hrvatski« i »jezik srpski« potječu iz kasnijega vremena. Jednako je kasnije nastalo pogrješno mnijenje, da su Hrvati i Srbi dva naroda u etnografskom smislu riječi, dok su uistinu jedan etnografski narod, koji je kasnije stvorio

www.marinknezovic.info

dva politička naroda. Tomu je mnogo pridonijelo i to, što se težište države hrvatske iz Dalmacije i zapadne Bosne prenijelo u današnju Hrvatsku, gdje je prevladavala kajkavština.

Starija povjesnica hrvatska i srpska ne zna za političke sukobe između Srba i Hrvata. Ratovi, što ih vode hrvatsko-ugarski kraljevi zbog Huma, vode se za vjeru — na zator patarenstva. Car Stefan Dušan Silni zavojšti na Stjepana Kotromanića, jer je Kotromanić volio više tuđinu Ludoviku I. nego njemu, bliskomu rodu svojemu. A mržnju, što je ometala svaki sporazum između kraljeva bosanskih i despota srpskih, umjetno raspiri kralj Žigmund, da jedne i druge što jače skuči po onoj staroj »Razdvoji pa kroji«. Baš u ono vrijeme, kad je vladao Ludovik I., oženi se predstavnik moćnoga plemena Šubića Mladen IV. s Jelenom (Ljeljkom) sestrom cara Stefana Dušana Silnoga (1347.). Nije to prvi slučaj u kući Nemanjića. Već je Stefan Vladislav udao jednu kćerku svoju za kneza Đuru, starješinu plemena Kačića. I kraljević Marko imao je da uzme ženu iz toga moćnoga plemena hrvatskoga, ali je to omeo papa rimski. Dok su Šubići i Kačići sklapali rodbinske veze s Nemanjićima, vezala se druga moćna porodica hrvatska Frankapani s Brankovićima. Barbara Frankapanka pošla je potkraj XV. vijeka za despota Vuka Grgurovića (Zmaja ognjenoga), unuka Đorđa Brankovića, a Ferdinand Frankapan, brat čuvenoga vojvode Krste Frankapana, uzima Maru, kćerku despota Jovana Brankovića. S dolaskom srpskih despota u zemlje preko Save i Dunava počinje se i seoba Srba u te strane.

Rodbinske veze.

Već iza bitke na Kosovu polju naselili su se neki Srbi, bježeći ispred Turaka, na dunavskom otoku Čepelu niže Budima. Više je Srba prelazilo preko Save i Dunava, kad je despot srpski Stefan Lazarević dobio od kralja Žigmunda imanja po Srijemu i Ugarskoj. Ta je imanja naslijedio i sestrić njegov Đurađ Branković. I jedan i drugi naseljavali su po dobrima svojima Srbe iz Srbije. U većem su broju prelazili Srbi preko Save i Dunava poslije g. 1459., kad je Mehmed II. despotiju srpsku pretvorio u pašaluk turski. Onda je u naše strane došlo mnogo prebjega.

Prve seobe Srba.

Kralj Matijaš visoko je cijenio Srbe kao dobre vojnike, pa ih je naseljivao ondje, gdje ih je najviše trebao — u južnoj Ugarskoj. God. 1471. imenovao je pomenutog Vuka Grgurovića despotom srpskim u Ugarskoj, povratio mu dobra u Srijemu, što su ih Brankovići već otprije držali i osim toga mu je darovao Bijelu Stijenu kod Daruvara i vladanje Totuševinu (Lonjsko polje). Vuk Grgurović dobio je u narodu ime Zmaj ognjeni Vuk. Despotstvo je Vukovo dašto bilo

Brankovići.

www.marinknezovic.info

samo po imenu, jer su pravu despotovinu držali Turci, ali su opet Srbi mislili, da je u južnoj Ugarskoj obnovljena despotija njihova, te su se rado selili u Srijem, Bačku i Banat. U četiri godine (1479.—1483.) prešlo je preko Save i Dunava do 200.000 Srba. Vuka su nasljedila braća njegova Đorđe i Jovan. Đorđe se g. 1496. zakaluđerio. Despot Jovan (1496.—1502.) je otac Mare, žene Ferdinanda Frankapana. Ti su ugarski Srbi već za borbe između Zapoljskoga i Ferdinanda igrali odličnu ulogu. Na čelu im je bio zagonetni car Jovan Crni. Najposlije su i ti Srbi došli pod vlast tursku. Od tih Srba valja razlikovati »Vlahe«, koje su Turci naseljavali iz vilajeta bosanskoga i beogradskoga.

Po običaju su svojem Turci najprije brojnim četovanjem na Krajini rastjerali stanovništvo, da im onda gradovi padnu kao zrela jabuka u krilo. Nije ih smetalo, što su na taj način dobili same puste krajeve, jer su ih prosto naseljivali Vlasima iz južne Srbije i sjeverne Makedonije, da im obrađuju zemlju i da im služe kao neredovite čete. Tako su naselili Vlasima sjevernu Dalmaciju, sjeverozapadnu Bosnu i susjednu joj Hrvatsku pa zapadnu Slavoniju (sandžak pakrački). Vlaha, koji su čuvali granicu uz rijeku Ilovu, bilo je toliko, da su taj kraj uz granicu prosto zvali Mala Vlaška. Vlasi na granici ne plaćaju desetine ni rabote, već samo carski harač. Tako je bilo na papiru, ali uistinu su ih tlačili age i spahije tražeći od njih, da im plaćaju, rade i služe, premda su morali na vojsku. Taj strašni pritisak od Turaka i opiranje s naše strane silio je Vlahe, da se sele iz turske krajine u krajinu slavonsku. U hrvatskom se dijelu Slavonije sve do potkraj XVI. vijeka Vlasi vrlo rijetko pominju. Istom potkraj XVI. vijeka naseljuju ih slavonski generali u bjelovarskom i križevačkom kotaru.

Mala Vlaška

Nijesu se Vlasi samo selili preko Save, Dunava i Une, nego odmah poslije bitke kosovske u Bosnu. U većem se broju počinju seliti u Bosnu poslije pada njezina. Kad je g. 1532. putovao Slovenac Benedikt Kuripešić u Carigrad, veli, da je u kraljevini Bosni našao tri naroda i tri vjere. Prvo su stari Bošnjaci (»die alten Wosner«), koji su vjere rimokatoličke; njima su Osmanlije, kad su osvojili Bosnu, ostavili vjeru. Drugo su Srbi (Surfen), koje zovu Vlasi (mi ih zovemo Čiči ili Mortolozi). Ti dolaze od Smedereva i Beograda, a vjere su sv. Pavla t. j. pravoslavne. Treći su narod pravi Turci.

Bosna

Što su to Vlasi, i koje su narodnosti?

»Vlah« je prvobitno značio starosjedioce, koje su Slaveni, došavši na Balkan, ovdje našli. U jednoj listini od g. 1538. veli se za Vlahe »Wallachen, alias Alt-Römer genannt«. Vlasi su doista potomci onih podunavskih Rimljana, predaka današnjih Rumunja, koji su zbog provala naroda najviše stradali u

Ime Vlah.

www.marinknezovic.info

postojbini svojoj (u Gornjoj Meziji i Dardaniji) pa su se kao pastiri lako selili na jug, jugozapad i zapad, dakle u naše krajeve. No kako su se Vlasi najradije bavili stočarstvom, a kasnije i ratarstvom, stalo se uopće sve stočare i ratare pa najposlije i sve seljake zvati Vlasima (na pr. u Dalmaciji). A kako su doseljeni XVI. i XVII. vijeka bili i pravoslavni i seljaci to je »Vlah« stao još i značiti doseljenika pravoslavne crkve.

Pitamo li, koje su narodnosti »Vlasi«, onda moramo razlikovati one Vlahe, koji su u XIII., XIV. i XV. vijeku došli u Hrvatsku, od osmanlijskih Vlaha, koji su došli u XVI. i XVII. vijeku. Ono prvo su »Hrvatski Vlasi« ili »Vlasi v Horvatih«. Vlasi pak XVI. i XVII. vijeka jesu Vlasi-Srbi, to će reći, da su ti doseljeni Vlasi doista čisti Srbi, ali da ima među njima i takih, koji su podrijetlom uistinu bili Vlasi ili Rumunji, i potomci druge raje balkanske, ali su već u nekoliko koljena bili posrbljeni, kao što su se oni gore pohrvatili. Te Vlahe zovu latinski spomenici XVI. i XVII. vijeka »Rasciani sive Serviani atque Valachi«, njemački Rätzen, »Sirfen«. U Ugarskoj su Srbe zvali Racima (ráczok po Raškoj). U savremenim, pouzdanim spomenicima, zovu Vlasi sami sebe Vlasima (gens Valachorum, das wallachische Volk), a uobičajan je i naziv »hrišćanski sinovi«.

Rasciani, Serviani, Valachi.

Prema tomu moramo jasno razlikovati 1. prave čiste Srbe, koji su izravni potomci onih Slavena, koji su stvorili državu hrvatsku i srpsku i koji su se od provale Osmanlija sve do velike seobe 1690. u našim stranama sami naselili, i 2. Vlahe, posrbljene ili poslavenjene potomke Romana, među kojima se raširilo narodno ime srpsko istom s uređenjem crkve srpske. Srbi su naime s padom despotovine izgubili jedinu vezu svoju — patrijaršiju pećsku. Narod i svećenstvo bijaše prepušteno sebi. Sto godina kasnije obnovi sultan Sulejman II. na ponuku velikoga vezira Mehmeda Sokolovića patrijaršiju pećsku (1557.). Prvim patrijarom postane brat Sokolovićev Makarije, koji je proveo uređenje srpske crkve. On osnuje episkopiju požeško-cerničku sa sijelom u manastiru Orahovici u Slavoniji, a dabro-bosansku sa sijelom u Sarajevu za ostali dio pašaluka bosanskoga. Pod patrijaršiju pećsku došli su tako nesamo Srbi u nekadašnjim državama srpskim nego i oni, što su se naselili u krajevima stare države bosanske i hrvatske pa i ugarske sve do Budima, koliko je bila u rukama osmanlijskim. Po tom, što je patrijaršija pećska obuhvatala gotovo sve Srbe, bijaše ona nacionalno snažnija, nego je bila u vrijeme Dušanovo. U patrijaršiji pećskoj stekli su Srbi moćno oružje u borbi za nacionalno održanje ali i za raširenje srpstva.

Patrijaršija pećska 1557.

Vlasi, što su se ispred Osmanlija u Hrvatsku

www.marinknezovic.info

Crkvene prilike Srba u Hrvatskoj

nijesu imali ni biskupa ni crkvene hijerarhije. Duhovnu su službu vršili svećenici, što su zajedno s njima došli u naše strane. Crkvice su gradili na ruševinama starih katoličkih crkava, a gdje nijesu imali svojega svećenika ni svoje crkve, polazili su katoličke. To se osobito dešavalo u biskupiji senjskoj, gdje se i onako služila služba Božja jezikom slavenskim. Zato nije ondje ni bilo tolike opreke između pravoslavnih i katolika. Pravoslavni kaluđer Nikola Uzelac služi službu Božju (1696.) kao paroh jednako starosjediocima katoličkim Hrvatima i Bunjevcima, kao i pravoslavnim doseljenicima. To s velikom hvalom ističe biskup senjski Glavinić.

Vladika Vasilije i Vladika Vratanja

Prvu srpsko-pravoslavnu episkopiju u slobodnoj Hrvatskoj utemelji potkraj XVI. vijeka vladika Vasilije, koji se s dopuštenjem nadvojvode Ferdinanda preselio iz Orahovice u generalat varaždinski pa obnovio kod Čazme manastir Mačvu i ondje udario sijelo svoje. Nasljednik Vasilijin Vratanja prijeđe na uniju i prizna biskupa zagrebačkoga svojim metropolitom. Vratanju je potvrdio papa Pavao V., koji mu je dao vlast nad svima doseljenim vjernicima grčkoga obreda u Hrvatskoj, Slavoniji, Ugarskoj i Kranjskoj. Nasljednici Vratanjini priklanjali su se patrijaru pećskom, i to ponajviše zbog biskupa zagrebačkih, koji su ih ogorčili, jer su od njih tražili, da budu među doseljenicima kao vikari njihovi, u svemu zavisni o njima. Nijesu međutim bolji bili ni srpski patrijari i vladike u carevini turskoj. Tražili su od katolika iste daće, koje su im davali i njihovi vjernici. I oni nastoje da sprave katolike pod vlast svoju, kako su to i kod nas činili naši biskupi, a u tom ih pomažu i oblasti turske, koje nijesu trpjele, da je glava katolika izvan države turske, dok je glava pravoslavnih ravno u Carigradu.

Unija.

Posljednji je vladika svih sjedinjenih i nesjedinjenih u kršćanskoj Hrvatskoj Izaija Popović. Za njegova se episkopata doselio Arsenije Crnojević, koji je postao glavom srpske crkve. Samo je jedan dio naroda ostao vjeran uniji. Unija se kasnije proširila još samo na Žumberak (1770.), kamo su se Srbi iz Bosne naselili još za Ferdinanda I. (1538.). Sijelo unijatske biskupije bi g. 1777. preneseno iz Marče u Križevce. Tu se još i danas nalazi.

XXXIX.

USKOCI I USKOČKI RAT.

Već smo prije spomenuli, da su bjegunci iz Srbije, Bosne i Hercegovine našli utočište u slobodnim krajevima hrvatskim. U Slavoniji su se ti bjegunci zvali pribjezi, u Hrvatskoj prevlada za njih ime »uskok«, jer su uskočili ispod tuđega

www.marinknezovic.info

turskog i mletačkog gospodstva. Usto ih dašto zovu »Vlasi, Martolozi i Morlaki«. Jedni su se naselili dalje u unutrašnjosti, dok su drugi ostali u tvrđavama na granici, odakle su provaljivali u turske krajeve. Bilo je dašto više skupina Uskoka. Najznatnija i najčuvenija je ona skupina, što se naselila u Senju. Srčiku senjske skupine čine Kliski Uskoci. Kad se ono g. 1537. kliška posada predala pod pogodbom, da može otići, kud ju je volja, ode ih najviše u srce kapetanije svoje u Senj. Ime uskočko, što su ga sobom donijeli, protegne se sada na sve vojnike kapetanije senjske, koja je u ono vrijeme obuhvatala cijelo primorje hrvatsko od Rječine do Zrmanje i k tomu Brinj, Brlog i Otočac. U Senju pridruže im se i drugi Uskoci ili pribjezi, koji su umakli ispod vlasti turske, ali i ispod vlasti mletačke; pače bilo je došljaka ili »venturina« iz Italije. Uskoci dakle nijesu jedna jedinstvena narodna skupina. Pretežno su Hrvati, onda Srbi a ima i nešto Talijana.

Kapetanija senjska.

Glavna snaga Uskocima bijaše na moru, gdje je za male i hitre ladice njihove bilo kao stvoreno ono raskidano i otocima posuto primorje hrvatsko-dalmatinsko s nebrojenim zatonima i uvalama. Mjesečna im je plaća bila 4·5 forinti. Ali kako je plaća često izostala, a okolica senjska bila pusta, to su morali na plijen u turske strane, da prehrane sebe i obitelj svoju. Udarali su to ravno kopnom u Liku i morem preko uske pruge mletačke Dalmacije u Bosnu i Hercegovinu. To je u vrijeme vječnoga »maloga rata« na granici bilo nešto sasvim obično. To su im i Mlečani dopuštali, kad su ratovali s Osmanlijama. Kad je Venecija sa sultanom sklopila mir, nijesu dašto Uskoci za nj mnogo marili, pa su i dalje plijenili brodove turske, što su na Jadranu plovili; a kad su Mlečani, da izbjegnu novim zapletajima s Osmanlijama, na svojim brodovima vozili robu tursku, onda su Uskoci zaustavljali i pretraživali i brodove mletačke. Kad je sultan Sulejman zaprijetio Mlečanima, da će sam mornaricu svoju poslati u Jadransko more, stanu oni oštro Uskocima na put na moru. Tako dođe do sukoba mletačkih.

Čelovanje

Do otvorenoga sukoba s Mlečanima dođe poslije nesreće pod Klisom (1596.), koju su baš Mlečani skrivili. Mlečani su se naime ljuto osvećivali onim podanicima svojim, koji su kod te vojne na Klis pomagali Uskoke i generala Lenkovića, te su brojni žitelji mletačke Dalmacije i kliskoga sandžaka pobjegli u Senj i Vinodol. Zato su Uskoci započeli zatornu borbu protiv svega, što je mletačko. Strah od osvete uskočke iznese rečenicu: »Bog vas čuvao senjske ruke.« Mlečani su im doduše vraćali milo za drago, vješali su ih i zatirali, gdjegod bi ih zatekli. No sva sila mletačka nije mogla da ih ukroti pa ni blokada, kojom su Mlečani pritisli i uništili hrvatsko i austrij-

Čuvaj se senjske ruke.

www.marinknezovic.info

sko primorje. Najposlije se umiješa papa pa po njegovu posredovanju pristane Rudolf, da će maknuti Uskoke iz Senja i naseliti ih unutra oko Otočca, Brinja, Brloga i Prozora, a u Senj će metnuti njemačku posadu. Kad je tu zadaću carski komesar Rabatta odviše okrutno provodio, ubiju ga Uskoci na staru godinu 1601. Kralj Rudolf i nadvojvoda Ferdinand nijesu se požurili da kazne ubojice, oni su pače novim komesarom imenovali Danila Frankola, ljuta protivnika Rabattijeva. Uskoci stanu opet živjeti svojim starim životom.

General Rabatta 1601

Mir na ušću rijeke Žitve bijaše težak udarac za Uskoke. Pod gubitak glave bijaše im zabranjeno četovati po zemlji turskoj —, presahne im glavno vrelo prehrani, jer je plaća gotovo redovno izostajala. Četovali su i dalje i na Turke i na Mlečane. U više navrata kušali su ih preseliti, ali se oni opet vratili u Senj. Nakon neuspjelih pregovora između Mlečana i kralja Matije dođe do Uskočkoga rata (1615.—1617.), u kojem su se Uskoci zalijetali do Venecije. Rat se poglavito vodio oko Gorice i Gradiške. Poslije dvogodišnjega bezuspješnog ratovanja dođe preko Španjolske do mira u Madridu Uskoke presele daleko od obale oko Otočca i po Žumberku, lađe im spale, a Senj dobije njemačku posadu. U Senju je svejedno ostalo dosta uskočkih porodica. Venecija je 12,000.000 dukata potrošila u tom ratu, a nije dobila ni pedlja zemlje! »Još bi toliko dala«, veli jedan savremenik, senator mletački »da nije nikada turila ruke u to gnijezdo uskočko«.

Uskočki rat 1615.—1617.

XL.

ŽIVOT SRBA POD OSMANLIJAMA. SEOBA NJIHOVA PREKO SAVE I DUNAVA.

U prvi je kraj život naroda srpskoga pod Osmanlijama bio bolji nego pod vlastelom srpskom uoči provala osmanlijskih i poslije za samih provala. Državne su potrebe Srbije zbog borbe s Osmanlijama, a još više zbog domaćega rata, što su ih razni dinasti među sobom vodili, bile sve veće, a dohodak seljaka zbog pljačke osmanlijske sve manji. Nije ni čudo, što je srpski seljak rado izmijenio gospodara, jer mu je Osmanlija uveo red i mir i zajamčio ličnu i imovinsku sigurnost, a to je bio velik napredak prema anarhiji, što je poslije smrti cara Stefana Dušana državom vladala. Ali što je više odmicalo vrijeme, to je sve više blijedio spomen na onaj teški život u staroj državi, a sve većma lebdjeli pred očima oni sjajni časovi vladara srpskih, napose carski dani Stefana Dušana Silnoga. Spomen na carstvo Stefana Dušana Silnoga izbijala je to više, što je život pod Osmanlijama, kad je popustio red i stega, bivao od dana u dan sve mučniji. Oni za-

Spomen na prošlost.

www.marinknezovic.info

mamni dani, što su ih veličali svećenici i kaluđeri, rodili su dašto čežnjom, da se povrati ono zlatno i sjajno vrijeme velikana narodnih, što ih je pjevala narodna pjesma. Rodila se misao: o s l o b o đ e n j e i s p o d j a r m a o s m a n l i j s k o g a.

Demokratija.

Gospodstvo osmanlijsko donijelo je narodu srpskomu i nešto dobro. Prije svega nestalo je onih, koji su skrivili nesreću narodnu; nestalo je gospode i vlastele, nestalo je staleške razlike, širom su se otvorila vrata demokratiji.

Zavjetna misao.

Svijest o zajednici narodnoj nađe narod srpski u obnovljenoj patrijaršiji pećkoj. Znamo već, da je ona obuhvatala cijeli narod srpski. Organizacijom je svojom povezivala sve krajeve srpske, a živim općenjem predstavnika njezinih s narodom podržavala se i gajila zavjetna misao: o s l o b o đ e n j e n a r o d n o.

Pokreti krajem XVI. vijeka.

Isprva se narod srpski nadao pomoći od Ugarske. Kad je i ta nada na Mohaču propala, očekivao je spas svoj od zapada, od Mletaka, od Španije, od pape i cara njemačkoga. Kadgod se spremao kakav veći rat protiv Turaka, poplavili bi agenti ovih vlasti sve krajeve srpske i poticali ih na ustanak. Tako je i bilo i sa t. zv. dugoga rata s Osmanlijama (1593.—1606.). I doista su se digli Srbi u Banatu, oko Peći, oko Klisa (1596.), pa u Hercegovini, gdje je ustao vojvoda Grdan (1597.). Ti pokreti među Srbima potakli su Turke, da tijelo sv. Save odnesu iz Mileševe u Beograd, gdje su ga na Vračaru spalili (1595.). Svi su se ti ustanci izjalovili i Srbi dođu do uvjerenja, da je Turska još uvijek tako jaka, da može skršiti svaki ustanak srpski. Zato napusti novi patrijar pećski P a j s i j e politiku predšasnika svoga Jovana, koji je tražio veze sa zapadom, pa se vrati miroljubivoj politici patrijara Makarija; tražio je nagodbu s Osmanlijama. Narodu je ipak bilo sve gore, jer je uprava turska od dana do dana bivala sve gora.

* * *

Vlast patrijara. 1690.

Znamo, kako je za velikoga rata s Turcima (1683.—1699.) pod patrijarom Arsenijem prešlo Savu i Dunav 37.000 srpskih porodica. Koliko je to bilo duša, ne znamo reći. Jednako nijesu pisci srpski na čistu o načinu »seobe«, jesu li Srbi došli na poziv cara Leopolda i s oružjem, da nastave borbu s Turcima, ili kao prebjezi ili gosti. Ruvarac drži, da su oni došli kao gosti, koji su se poslije rata imali vratiti slobodni kućama svojim, gdje će sebi, kao Vlaška i Moldavska, birati svoje vojvode pod vrhovnom vlasti austrijskom (proglas cara Leopolda od 6. travnja 1690.). Budući da je i za to prelazno doba, dok se Srbi vrate kući, trebalo odrediti neki prelazni položaj, izda Leopold nekoliko mjeseci kasnije (21. kolovoza 1690.) na molbu Arsenijevu ispravu, kojom »daje patri-

www.marinknezovic.info

Vojvodina.

džara, sazvao je crkveni sabor srpski (1790.), koji je zatražio za Srbe poseban teritorij — vojvodinu u Ugarskoj. S tim je zahtjevom srpskim natjerao Leopold Madžare na popuštanje. Kad se s njima nagodio, napustio je prosto Srbe i poslao sabor kući. Tako je Austrija uvijek radila, a Srbi su joj uvijek ponovno išli na lijepak.

Seoba Srba preko Save i Dunava oživi im duševni život. Izgubivši nadu, da će se povratiti u staru domaju svoju, počnu metropoliti njihovi nastojati oko prosvjete naroda svojega. God. 1727. dođe dopuštenje, da Srbi mogu svuda dizati narodne osnovne škole. Za školu je trebalo i knjiga. A kako nije stiglo dopuštenje za otvorenje štamparije, zateče se metropolit Mojsije Petrović u brizi za pravoslavlje za knjige i učitelje caru ruskomu Petru Velikomu. Po njegovu nalogu dođe u Karlovce za učitelja latinskoga i slavenskoga jezika Maksim Terenčević Suvarov, koji je sa sobom donio sto knjiga slavenske gramatike i 400 bukvara. Tako otvori Suvarov školu u Karlovcima. Na molbu nasljednika Petrovićeva Vićentija Jovanovića pošalje metropolit kijevski pet učitelja, koji su u Karlovcu otvorili neku vrstu gimnazije sa šest razreda. U Karlovce preseli metropolit Vićentije i veliku školu iz Beograda, gdje su se mladići spremali za svećenike i učitelje. Knjige su kao i bukvari dolazili iz Rusije. Pod utjecajem tih knjiga i učitelja ruskih nastane nov jezik književni t. zv. slavjano-srpski. Taj se umjetni jezik razvio iz crkvenoga prema ruskomu izgovoru, te je ostao književnim jezikom u Srba, dok ga nije na početku XIX. vijeka istisnuo narodni jezik. U toj se borbi za narodni književni jezik osobito istakao Dositej Obradović.

Škole.

Slavjano-srpski jezik.

Duševna veza s Rusijom rodi u neku ruku i političkom vezom. Kad se sredinom XVIII. vijeka počelo jače nastojati oko unije, kad se ukinula krajina tisko-moriška (narod nije nikako htio pod vlast županija ugarskih), a usto pritisnula i ekonomska bijeda, koju su donekle izazvali nesavjesni činovnici, poče se narod srpski u velikim gomilama seliti u južnu Rusiju, u guberniju jekaterinoslavsku (1751.—1753.). U svemu se iselilo neko 100.000 ljudi. Kraj, što su ga Srbi naselili, prozove se Nova Srbija. Ti su se Srbi dašto porusili pa ih samo imena još sjećaju roda njihova. Marija Terezija zapriječila je energično dalje iseljivanje. Da prekine svaku vezu s Rusijom, utemelji ona posebnu štampariju za Srbe, gdje su se pod državnim nadzorom tiskale crkvene knjige.

Seoba u Rusiju.

www.marinknezovic.info

XLI.

VOJNA KRAJINA.

Već su carevi rimski na izloženim granicama državnim naseljavali vojnike i dobrovoljne naseljenike raznih naroda i darivali ih zemljom pod pogodbom, da brane carstvo. Te zemlje nije smio nitko prodati; i djeca su imala iste dužnosti, što i oci njihovi, — morala su carstvo braniti, vojnu službu vršiti. Tu su uredbu preuzeli Grci u Bizantu, a od Grka i Srbi. Kad su se Osmanlije ugnjezdili na Balkanskom poluotoku, našli su na granicama srpskim »krajište« i »vlastelu krajišnike«. To su prihvatile i Osmanlije. Poslije pada države srpske i bosanske pomaknuli su oni Krajinu dalje na sjever i sjeverozapad, a daljim novim osvajanjima pomicala se i Krajina, dok nije u XVI vijeku segla od Budima do Dinarskih planina. Kao krajinu uredile su Osmanlije pokrajne sandžake: u Hrvatskoj lički, bihaćki, pakračkí i donekle požeški. U gradove, što su ih Turci, koliko su bili razvaljeni, iznova podigli i utvrdili, smjestiše janjičare, a po selima oko gradova i tvrdinja, što su ih hrvatski žitelji ostavili, naseljavahu, kako smo vidjeli, Vlahe, koji su pod oružjem imali da služe za onu zemlju, koju su dobili. Vlasi su bili provodiči i neredovna vojska turska.

Vlastela krajišnici.

Neprestana četovanja Turaka, koji su se iz pašaluka bosanskoga zalijetali u Hrvatsku i preko Hrvatske u Kranjsku i Štajersku, prisiliše knezove i plemiće hrvatske, te su i oni držali stalnu posadu za obranu »ostataka kraljevstva« duž granice turske. Najposlije su se do g. 1535. svi zamci i dvorovi vlastelinski pretvorili u tvrđe i stražarnice, te su u njima bile što jače, što slabije posade. Ti su gradovi i posade uz granicu dobile ime »krajina« ili »granica« (njem. die Grentzen, odatle grenceri, lat. confinia). Pod tim se imenom počinju javljati već g. 1490. Za uzdržavanje posada i četa konjaničkih dobivali su pojedini knezovi novčanu pripomoć, ako je bilo novaca u kraljevskoj blagajnici. Ali, kako ga je rijetko bilo, morali su bani hrvatski moljakati i u pape rimskoga i u cara njemačkoga, koji je bio gospodar susjednih austrijskih zemalja Istre, Kranjske, Koruške i Štajerske. I doista odmah iza razboja na Udbinskom polju (1493.) javlja car Maksimilijan staležima hrvatskim i slavonskim, da je naložio kapetanima svojim, neka svoje čete sjedine s Hrvatima, čim ih staleži hrvatski pozovu. Još se više brinuo za obranu Krajine hrvatske unuk njegov Ferdinand. Ferdinand je po dogovoru s kraljem Ludovikom II. preuzeo obranu krajiških granica, plaćao uhode, držao posade u nekim gradovima i primao u svoju službu hrvatske plemiće. Ta je briga samo porasla, kad je Ferdinand postao kraljem hrvatskim i zavjerio se, da će za obranu Hr-

Krajina koncem XV. vijeka

www.marinknezovic.info

vatske držati vojsku, koju su imale plaćati unutrašnjo-austrijske zemlje. Od te zavjere kraljeve i brige unutrašnjo-austrijskih staleža oko držanja vojske razvila se Vojna Krajina.

U prvi kraj ne bijaše zasebnoga teritorija krajiškoga, već samo vojnika krajiških. To su bile u prvom redu čete velikaša hrvatskih, a onda plaćenici iz zemalja austrijskih. Vojsku su uzdržavali staleži štajerski, kranjski, koruški i istarski. Vojska se dijelila na kapetanije. Zapovijedao im je vrhovni kapetan. Ali ta vojska ne bijaše stalna. Istom poslije pada Virovitice (1552.), kad se uredio sandžak čazmanski, odluči Ferdinand držati stalnu vojsku od neko 3800 momaka pod vrhovnim kapetanom Ivanom Ungnadom. Nasljednik Ungnadov Ivan Lenković postavi sebi jednoga zamjenika za hrvatsku krajinu, a jednoga za slavonsku. Ali kad su ti zamjenici počeli, svaki za se, samostalno upravljati (1569.), odonda čine slavonsku Krajinu kapetanija križevačka, koprivnička i ivanićka, a hrvatsku hrastovička, ogulinska, bihaćka i senjska.

Slavonska i Hrvatska Krajina.

Kad je kralj Rudolf brigu nad hrvatsko-slavonskom Krajinom predao nadvojvodi Karlu, uredi je Karlo po dogovoru sa staležima zemalja svojih (Štajerske, Koruške, Kranjske, Gorice i Istre) u Brucku na Muri (1578.). Staleži mu dopuste 312.354 forinti za uzdržavanje vojske i to 2435 momaka za Krajinu hrvatsku, a 2700 za Krajinu slavonsku. Za tu se Krajinu osnovalo u Grazu zasebno ratno vijeće, u koje će Štajerska birati trojicu, a Koruška i Kranjska po dvojicu. Dalje se odobrio iznos od 420.000 for. za osnutak jedne velike tvrđave (Karlovca). Podjedno se odredilo, da se kod namještanja viših časnika za Krajinu valja najprije obazirati na vrsne ljude iz unutrašnjo-austrijskih zemalja.

Ratno vijeće u Grazu.

Karlovac je štitio samo Kranjsku i kraj između Kupe i Korane. Trebalo je osigurati i donje Pokuplje. Za to je trebalo da se brinu ban i staleži hrvatski. Imao se utvrditi Brest, Letovanić i Središčko, dok se za Kisak starao Kaptol zagrebački. To je zametak banskoj Krajini ili Banovini. Ban Toma Erdedi zove je već g. 1585. »Pokupska Krajina«. Kad je Petrinja napokon došla u hrvatske ruke (1596.), postane ona glavnom tvrđom »Pokupske Krajine«. Posadom joj bijahu banske haramije, t. j. hrvatski pješaci za razliku od »nimačkih«, koji su samo po imenu Nijemci, jer su na njemačku odjeveni i oružani, dok su po narodnosti u golemoj većini sve sami Hrvati.

Zametak banske Krajine 1585.

Kad je mladi ban Tomaš Erdedi zajedno sa zapovjednicima krajiškim sretno odbijao četovanja osmanlijska (kod Slunja 1584. i Ivanića 1586.) i kad su naši za uzvrat četovali po Krajini turskoj, ogorči to četovanje na granici život nesamo

www.marinknezovic.info

Osmanlijama nego i Vlasima, u kojih se porodi želja za mirnijim životom u kršćanskoj Slavoniji, gdje je bilo na pretek opustjele i zapuštene zemlje. To su rado prihvatili carski generali u misli, da će ti Vlasi unapredak biti braniči carstva. I hrvatski su staleži u prvi kraj odobravali to preseljivanje. Ali kad je general Herberstein tražio za nove doseljenike posebne povlastice od nadvojvode Ferdinanda i kralja Rudolfa i tako počeo od vlaških naselja stvarati u zemlji kraljevstva hrvatskoga poseban teritorij, koji ne će potpadati pod bansku vlast, podigli su se protiv toga staleži hrvatski svom snagom svojom. Dosada naime nema još uvijek posebnoga teritorija krajiškoga.

Seoba Srba u Krajinu.

Njemačka je vlada u Krajini Hrvatima brzo dodijala. Njemački su generali stali krnjiti bansku vlast u građanskim stvarima i gaziti prava kraljevstva. Vojska je njihova, ne dobivajući redovno plaće, sama plijenila gore nego Turci. Kapetani su se opet njihovi miješali u poslove gradskih oblasti, te su plemiće jednoselce tjerali na rabotu, diralj su gospoštije, otimali im sela i zemlje i osim toga im kmetove bunili. Kad se ono 10. travnja 1606. sastao sabor hrvatski, da izreče mnijenje svoje o bečkom miru, pa da izabere poslanike za sabor požunski, upućuje ih u instrukcijama, neka pred sabor iznesu tegobe zbog štetâ i nasilja, što ih čine vojnici u hrvatskoj i slavonskoj Krajini. Zato neka carsko veličanstvo udesi, da odsada ubuduće podjeljuje službe i vrhovne kapetanije u Slavoniji i Hrvatskoj zaslužnim, vjernim svojim domaćim sinovima, a banu da se povrati puna vlast od Drave do mora i da stoji na čelu kraljevstvu i Krajinama. Kad je pak nadvojvoda Ferdinand išao za tim, da nesamo teritorijalno otkine hrvatsko-slavonsku Krajinu od kraljevstva hrvatskoga i da je priklopi Austriji, već da i ostalu bansku Hrvatsku podvrgne krajiškim generalima, ponavlja sabor hrvatski, što se uoči krunisanja Matijina u Zagrebu sastao (1608.), gornji zaključak, jer su »staleži hrvatski spremni radije umrijeti, nego da bi unapredak njima tuđa gospoda vladala ili makar najmanju službu kod njih vršila na štetu gospode njihove«. Hrvate podupru i Madžari, jer su i njih slične nevolje tištale. Kralj Matija potpiše doista sve zahtjeve hrvatske. Nato su Hrvati poslali nadvojvodi Ferdinandu poslanstvo, da se s njim prema zakletvi Matijinoj uredi Krajina, ali ih odbije nadvojvoda i zaprijeti im, ako »sve ne ostane, kako jest, da će gradove krajiške sebi uzeti kao svojinu«.

Postupak njemačkih generala.

Borba za Krajinu.

Na te prkosne riječi dignu se Hrvati s tolikom žestinom, da se i sam Ferdinand prepao. Bojao se, da će Hrvati

www.marinknezovic.info

Nadvojvoda Ferdinand i Hrvati.

s oružjem u ruci ustati, da očuvaju prava svoja. Zato se obrati na cara Rudolfa, da posreduje između njega i staleža hrvatskih. I doista su započeli pregovori, ali kako su se oni otegli, ostalo je sve pri starom. Zbilo se to s raznih pletaka tuđinaca, a nažalost i domaćih sinova, kako se vidi iz izjave hrvatskoga sabora (1610.), da staleži doduše znadu, »da bi kralj htio ispuniti želje njihove, ali ima netko, tko smeta i odgovara kralja, te je osujetio i uspjehe poslanstva hrvatskoga u Požunu i Pragu. Zato staleži jednoglasno zaključe, ako se takav rušitelj općenitih sloboština pronađe, dići će javno u saboru svega kraljevstva na nj šake svih staleža i redova«. Tko je taj rušitelj bio, nije nam povijest zabilježila.

Ferdinand je međutim morao popustiti. Desilo se to uoči izbora (Matija nije imao djece), kad je Hrvatima morao izdati posebnu krunidbenu zavjernicu, u kojoj se zakleo, da će za časnike u Krajini namještati popola Hrvate, a popola ljude iz svojih zemalja, da će u Krajini poštivati posjed gospode hrvatske i uvesti ih u starodavna prava i običaje njihove. Ferdinand ponovo obeća, da će obnoviti bansku vlast i u Krajini sve do Jadranskoga mora, pa da u Krajini ne će držati tuđe vojske; gradove će povratiti starim vlasnicima njihovim, a krajišnici će se pokoravati zemaljskoj gospodi svojoj. No kad je g. 1623. izašlo povjerenstvo, da preda Krajinu banu, pobune generali i kapetani Ferdinandovi, s privoljom njegovom, Srbe šireći glasine, da će odsada biti kmetovi gospode hrvatske i popova rimskih, koji će im vjeru oteti. Srbi se sastanu u Rovišću i zavjere, da će radije umrijeti negoli pod popove i plemiće. Da se toj laži, da će postati kmetovi gospode hrvatske, stane jednom na kraj,

Vlaški zakon

stvori sabor hrvatski g. 1629. t. zv. vlaški zakon, koji glasi:

»Slobode vlaškim sinovom, ako se dobrovoljno k orsagu (državi hrvatskoj) pridadu od orsaga slobode ovakove hote imati:

Najprvo na tlaku ne budu hodili i za kmete ne budu držani.

Drugoč, gospodi zemaljskoj ono budu davali, što su do seh dob (toga vremena) generalu i kapetanu davali, ali (ili) ono, kako se zemaljskom gospodum drugem putem pogode.

Tretič, pomoć med orsag spodobnu na orsažku i svoju obranbu i slobodu onak da budu davali, kako se s orsagom pogode.

Četrtič, gospode zemaljske polag slobode njihove da budu pokorni.

Petič, što se vojskovanja dostoji, u tom da budu po-

www.marinknezovic.info

dani gospodinu banu, ali onomu orsaškomu gospodinu, koga gospodin ban s orsagom skupa postavi, tako da on od gospodina bana bude imal posluh imati.

Šestič, da vlaški sinovi zevsema budu orsažki kotrigi (članovi hrvatske države), ter s orsažkim pravdami živu.«

Taj je zakon, kako vidimo, s obzirom na položaj podanika za ono doba vrlo liberalan, ali o jednom nema spomena, što je za Srbe glavno bilo, a to je pitanje vjere. U to nije dalo dirati katoličko svećenstvo i biskup zagrebački, koji je uz vjerske momente imao pred očima i materijalnu stranu desetine, premda je već Zmaj ognjeni Vuk plaćao crkvenu desetinu za posjede svoje Bijelu Stijenu i Totuševinu. Vjerski i materijalni probici bili su kod svećenstva jači od narodnih. Ali budimo pravedni pa recimo otvoreno, da bi takovo nešto sa crkvene strane za ono doba u Evropi bilo nečuveno. To vrijedi jednako za Njemačku, Francusku, Španjolsku i Rusiju. Liberalna u tom pogledu bila je jedina Turska. Ne smijemo zaboraviti, da su to bila vremena, kad je u cijeloj Evropi preteglo načelo »cuius regio, illius religio«, a to će reći, kakve je vjere vladar zemlje, onakve vjere moraju biti i podanici njegovi; ne smijemo zaboraviti, da se baš u to vrijeme u Evropi vodi tridesetgodišnji rat baš zbog toga pitanja. U historiji pak vlada pravilo, da historičke događaje ne smijemo mjeriti današnjim mjerilom ni na njih gledati današnjim naočarima. Da ih uzmognemo pravo shvatiti, moramo se duhom prenijeti u prilike onoga vremena, o kojima sebi želimo stvoriti nepristran i objektivan sud. Samo tako dolazimo do prave i čiste istine.

Povelja Ferdinandova.

Kad je Ferdinand II. vidio, da bi između Hrvata i Srba moglo doći do sporazuma, izda im povelju (5. listopada 1630.), po kojoj će oni biti samo carski vojnici, a ne kmetovi gospode hrvatske. Po toj povelji bira narod sam sebi seoske knezove, a svi se knezovi jednoga kapetanata (križevačkoga, koprivničkoga i ivanićkoga) sastaju u glavnom mjestu kapetanata, gdje biraju vrhovnoga suca i prisjednike njegove; pokorni će biti samo generalu i kapetanima, koje će imenovati on ili nasljednici njegovi; zemlje, što ih uživaju, njihova su svojina. Zato služe caru kao vojnici. Tako postane Krajina poseban politički teritorij, gdje ne vrijede zakoni kraljevstva hrvatskoga. Za banovanja Nikole Zrinskoga Mlađega činilo se da će doći do sporazuma između Hrvata i Srba, kojima su dozlogrdila nasilja pohlepnih časnika njemačkih. Jedva ih je nekako general Trautmannsdorf primirio.

Krajina poseban politički teritorij.

Pitanje Krajine izbije opet jače — mirovalo nije nikad — za velikoga rata s Turcima (1683.—1699.), kad su staleži tra-

www.marinknezovic.info

žili, da im se preda Lika i Krbava. Leopold je doduše priznao »nepobitno pravo« Hrvatske na Liku i Krbavu, ali one ipak ostanu i dalje pod generalom karlovačkim i dvorskom bečkom komorom. Gotovo je isto načinio i s Krajinom varaždinskom. On ju je posebnim dekretom ukinuo g. 1703., jer se bojao, da će Hrvati pristati uz unuka Petra Zrinskoga Franju Rakocija II. Nije ipak došlo do toga, jer je car trebao vojsku za rat s Francuskom, pa mu je dašto bilo lakše naprosto dizati vojsku, nego je tražiti od sabora hrvatskoga. Samo je Bansku Krajinu, koja se raširila do Une, predao u ruke banu. ma da su pohlepni Štajerci bunili Srbe. Toga puta zlo su se namjerili, jer su baš Srbi željeli, da ostanu pod banom, pače su molili, da kralj učini banom grofa Petra Keglevića, koji je donedavna bio kapetan u Kostajnici, a »Krajinu držao u lijepu razlogu i svetu nauku«. — U slavonskim su županijama doduše bili postavljeni i župani, ali uprava je zemlje bila u rukama bečke dvorske komore i bečkoga ratnoga vijeća, kojemu je podvrgnuto bilo »povjerenstvo u tek osvojenim krajevima«.

Banska Krajina

* * *

Da jednom zauvijek stane na kraj neprestanim zahtjevima i molbama sabora hrvatskoga, a i neprestanim nemirima, što su zbog zuluma vojske i njezinih časnika u Krajini izbijali, počne bečko ratno ministarstvo Krajinu uređivati kao posebnu carsku zemlju. Po nalogu »Hofskriegsrata« preudesi slavonsku Krajinu grof Khevenhüller, a hrvatsku Krajinu princ Hildburghausen (1734.). Isprva se kod preuređenja pazilo na narodne osobine i prilike. Narod razdijele na vojvodstva, a selima ostave knezove, koji su sudili po dotadašnjem običajnom pravu. To se održalo samo kratko vrijeme, jer je definitivno uređenje Krajine proveo za Marije Terezije princ Hildburghausen (1746.). Hrvatsku Krajinu razdijeli Hildburghausen na četiri regimente ili pukovnije i to: ličku, otočku, ogulinsku i slunjsku. Posavska je Krajina po osnovi bana Bačana (1742.—1756.) razdijeljena na tri regimente: gradišku, brodsku i petrovaradinsku, dok su Krajinu varaždinsku činile križevačka i đurđevačka. Pukovnije su se dijelile na bataljune, kumpanije i općine, nema dakle više knezova, što ih narod bira. Uprava je sasvim u vojničkim rukama, a i sud. Parnice se vode besplatno; priziva ima na pukovnijski sud, dalje na generalni auditorat i napokon na dvorsko ratno vijeće u Beču. Službeni je jezik njemački. Vojnikom je svaki krajišnik od 16—60 godine. U mirno se doba hrani i odijeva vojnik sam, u ratu živi na trošak carski. Krajinu ne plaća više Štajerska i drugarice njezine, nego dvorsko mini-

Krajina posebna carska zemlja.

www.marinknezovic.info

starstvo. Na ponuku podbana Ivana Raucha preuredi i sabor hrvatski Bansku krajinu na sličan način. Tu su bile dvije pukovnije: glinska i petrinjska.

Budući da je Krajina postala carskom zemljom, moralo je dašto u njoj nestati svega, što je narod sjećalo na hrvatsko kraljevstvo. Zato su ona vlastela, koja su imala dobra svoja Kupi na jug, morala sve to odstupiti Krajini, a kraljica im je to naplatila novcem ili naknadila zemljama u civilu, ponajviše u Ugarskoj. Zemlju razdijeli među Krajišnike. To je prva agrarna reforma u našoj domovini. Mnogi su Hrvati voljeli ostaviti domaju svoju, nego živjeti pod vojničkom upravom. Mnogo ih se naselilo po Bačkoj i Banatu. Najznatnije je mjesto, što su ga naselili Bunjevci iz Gornje Krajine, Subotica, koja je najveće mjesto u Jugoslaviji. Drugi, koji se nijesu htjeli iseliti, dizali su bune. I buna je bilo u Krajini hrvatskoj, banskoj i varaždinskoj, ali nijesu uspjele.

Seoba i Krajine

XLII.

CENTRALIZACIJA ZA PRVIH HABSBURGOVACA.

Ferdinand I. poštivao je prava i povlastice Hrvatske, te je redom namještao za bane vrsne ljude, što više — tražio je, da mu sabor imenuje nekoliko zgodnih i za takovu čast dostojnih lica. On istina nije nekoliko godina popunjao banskoga dostojanstva (1531.—1537.), ali je tomu više bilo krivo nepovjerenje nižega plemstva prema domaćim velikašima nego težnja kraljeva, da dokine tu svetinju naroda hrvatskoga.

Bansko dostojanstvo

Hrvatska i Ugarska, kao i Češka, bijahu s austrijskim zemljama samo u personalnoj uniji. Ferdinand je međutim želio neku tješnju vezu, po kojoj bi se ta personalna unija bar u nekim poslovima pretvorila u realnu uniju. To je uzalud pokušao najprije centralnim parlamentom, kamo bi sabori pojedinih zemalja austrijskih i čeških pa sabori Hrvatske i Ugarske slali svoje zastupnike. Ferdinand se nije dao smesti tim neuspjehom. On uvede neke centralne urede u Beču. To su dvorsko ratno vijeće (Hofkriegsrat), tajno vijeće (Geheimrat), koje je odlučivalo o svim znamenitijim stvarima, dvorska komora (Hofkammer — odatle komorsko dobro) i dvorska kancelarija (Hofkanzlei). Ugarska i Češka imale su doduše svoje posebne kraljevske kancelarije i komore, ali ih je Ferdinand stao podređivati centralnim oblastima u Beču ili im je naprosto povjeravao obavljanje poslova ugarskih, čeških i hrvatskih. Članovi tih centralnih ureda su dašto gotovo sami Nijemci, jer Ugri i Hrvati nijesu već iz principa mogli pristati na to, da se o njihovim poslovima odlučuje izvan države njihove, kamoli da

Prvi centralni uredi.

www.marinknezovic.info

odlučuju tuđe oblasti. Kako su se opet neki poslovi, osobito spoljašnji, morali rješavati po volji dinastičkoj jednako za sve zemlje, što ih je posjedovao Ferdinand i nasljednici njegovi, to su onda te zajedničke oblasti rješavale o nama, a bez nas. Iz tih centralnih oblasti razvila su se kasnija zajednička ministarstva bivše austro-ugarske monarhije: ministarstvo rata, ministarstvo spoljašnjih poslova i zajedničko ministarstvo financija.

Hrvatska između Austrije i Madžarske.

Djedovi su naši pomišljali, kako će se nekud jače prisloniti uz nasljednje zemlje austrijske. Ali kako, toga ne znamo. To stoji svakako, da je Hrvatska oslanjajući se o nasljedne zemlje austrijske ojačala i samosvojnost svoju prema Ugarskoj i da se odonda stala kolebati između krune sv. Stjepana i nasljednih zemalja austrijskih. Baš to kolebanje ispunjuje znatan dio povijesti hrvatske za potonja četiri stoljeća; po toj se politici kolebanja Hrvatska nije izgubila ni u zemljama austrijskim ni u županijama madžarskim.

Otpor Hrvata.

Drukčiji je bio sin Ferdinandov Maksimilijan. On je kušao od svoje volje promijeniti neke zaključke sabora (od 1564.) o plaćanju poreza: odredio je, da ratnu daću imaju plaćati i krajevi Kupi na jug, kao i podanici banovca, protonotara, podžupana i plemićkih sudaca, koji je nijesu plaćali. Ali Maksimilijan je morao popustiti, jer su se staleži odrješito založili za svoja prava. — Kad je pak Maksimilijan ovlastio vrhovnoga kapetana svojega na Krajini, Ivana Lenkovića, da pozove pred svoj sud žitelje grada Gvozdanskoga, što su šurovali s Turcima, ogradio se gospodar njihov Nikola Zrinski svečano protiv toga u posebnom pismu na Maksimilijana, jer je »stari običaj, kojega su se svi kraljevi držali, da protiv kraljeva podanika u Ugarskoj može sudbeno postupati samo palatin, a u Hrvatskoj ban.«

Protestantizam — opozicija.

Korak po korak radilo se oko centralizacije. Vrhunac je svemu bilo, da se ban u vojničkom poslu podredi vrhovnomu zapovjedniku, da se njegovoj jurisdikciji otmu krajevi, kojima su generali zapovijedali, da se hrvatski ustanak upotrijebi i izvan zemlje, da se ugarske oblasti podrede centralnim oblastima u Beču, a ratna daća da se pobire bez dopuštenja sabora. To prekine borba, što je planula između Matije i Rudolfa, u kojoj je Matija morao dopustiti, da se bira palatin i da protestanti smiju ispovijedati vjeru svoju. Kakav je bio duh u Madžara, vidi se po tom, što su palatinom izabrali vođu pokreta protestantskoga Stjepana Ilešhazija. Tako je borba

www.marinknezovic.info

protiv centralizacije našla novu potporu u protestantizmu, koji se najstrasnije opirao. Protestantizmu, možemo mirne duše reći, imadu Madžari da zahvale, što su sačuvali staleški ustav svoj i što se nijesu prometnuli austrijskom pokrajinom. Nekadašnja borba plemstva za ličnu vlast prometnula se za Habsburgovaca u borbu za vjeru i za ustav, dok se najposlije nije izvrgla u borbu za narodnost, u borbu madžarstva protiv nijemstva. U borbi za ustav, a protiv centralizma, našli su se Hrvati s Madžarima ramenom o rame. Vrhunac je zajedničke borbe zrinsko-frankapanska urota.

Tridesetgodišnji je rat konačno uništio sva nastojanja Habsburgovaca, da stvore jako i moćno carstvo njemačko. Oni su samo carevi po imenu; sva im budućnost leži u Austriji, koja se poput zrna kestenova odlupila od jezgre svoje, od carstva njemačkoga. Do tridesetgodišnjega rata razumijevale su se pod Austrijom samo alpske i kraske zemlje austrijske, poslije toga rata obuhvatala je ona i češke zemlje. Logična je posljedica bila, da se apsolutna Austrija nije mogla zaustaviti na Sutli ni Litavi; ona je htjela postati Austrija u najširem smislu, htjela je obuhvatati Ugarsku i Hrvatsku. Uspjeh u Češkoj poslije bitke na Bijeloj Gori bijaše odviše zamamljiv, a da se isto ne bi pokušalo u Ugarskoj i Hrvatskoj. Ta je zadaća dopala Leopolda I., čovjeka slabunjava i nestalna, kojega su događaji znali redovno preteći.

Proširenje pojma Austrije.

XLIII.

KATASTROFA ZRINSKO-FRANKAPANSKA.

Povod buni zrinsko-frankapanskoj daje sramotni mir vašvarski (1664.), koji je Ugarsku i Hrvatsku s temelja uzrujao. Vašvarski ih je mir međutim uvjerio, da bečki dvor, nesamo da ne će da oslobodi zemlje ispod gospodstva turskoga, već upravo želi, da Hrvatska i Ugarska strada od Turaka, jer nije dobro da Hrvatska i Ugarska osile, — »samo strah turski drži Hrvate i Madžare u njemačkoj pokornosti«. Sklapajući vašvarski mir imao je dvor dvoje pred očima: 1. htio je imati slobodne ruke na zapadu, jer su tamo bili glavni interesi njegovi i 2. ono, što je Gremonville, poslanik francuski u Beču, javio u Pariz o dojmu razgovora svojega s glavnim ministrom Leopoldovim Porcijom: »Ukratko težnja je careva, da u Ugarskoj i Hrvatskoj provede najapsolutističnije vladanje«.

Nastojanje bečkoga dvora.

Kad su Hrvati i Madžari vidjeli, kako Beč ne će da napusti vašvarski mir, odluče sebi izabrati drugoga vladara. Taj

www.marinknezovic.info

je novi vladar imao biti Ljudevit XIV., kralj francuski. Nezadovoljnicima je bio glava ban Nikola Zrinski, a uz njega bijahu u prvi kraj kolovođe palatin Franjo Ve šelenji, nadbiskup ostrogonski Đuro Lipaj, brat Nikolin Petar Zrinski. Kasnije se pridružio dvorski sudac Franjo Nadaždy. Pregovore započne žena Petra Zrinskoga, Katarina, sestra Frana Krste Frankapana. Ona je g. 1664. u Veneciji započela pregovore sa poslanikom francuskim Bonzyjem, a nastavio ih je kapetan Petrov Franjo Bukovački, koji je u ime braće Zrinskih ponudio Ljudevitu XIV. krunu sv. Stjepana. Usred pregovora umre iznenada ban Nikola Zrinski od nastrjeljenoga vepra, kad je lov lovio u šumi Kuršanečkoj blizu lijeve obale dravske, nedaleko od Varaždina. Vijest o smrti banovoj porazila je Hrvatsku i Ugarsku, ali su je zato s pritajenom zloradošću primili njemački ministri Leopoldovi. Zloradost se njihova očituje u javnom mnijenju onoga vremena, koje je smrt banovu držalo za njemačku spletku i za umorstvo iz zasjede.

Pregovori s Ljudevitom XIV.

Smrt Nikole Zrinskoga oduzela je pokretu najvrsnijega vođu, jedinoga čovjeka, koji bi mogao unatoč društvenih, vjerskih i gospodarskih opreka okupiti oko sebe bar veliki dio Hrvata, a naročito Madžara. Odsada nema više jedinstvene radnje, svaki radi na svoju ruku, a to je glavni uzrok neuspjehu, nesreći nezadovoljnika. Dvor imenuje Petra Zrinskoga (1665.—1670.) nasljednikom Nikolinim na banskoj stolici, premda je dvor znao, da je i on pregovarao s poslanikom francuskim u Veneciji. Petar nastavi pregovore s poslanikom francuskim Gremonvillom u Beču. Po njegovu je savjetu udao kćerku svoju Jelenu za mladoga kneza Franju Rakocija, bogatoga posjednika u sjevernoj Ugarskoj, dakle baš u onom kraju, koji je svaki čas bio spreman na bunu. Na povratku sa svadbe ugovori Petar u Stubničkim Toplicama u Slovačkoj pismeni ugovor na obranu Ugarske i Hrvatske. U smislu zakona i ustava kraljevine (31. točka Zlatne bule Andrije II. od g. 1222.) pozvat će najprije Leopolda, da poštuje ustav. Ali prije nego su to učinili, umre Franjo Ve šelenji.

Petar Zrinski 1665.—1670.

Međutim se Ljudevit XIV. nagodio s Leopoldom za baštinu španjolsku pa mu nije više trebalo Petra Zrinskoga, da u slučaju rata digne bunu u Hrvatskoj; on ga ostavi zauvijek, kako mu je poručio. Nekako u isto vrijeme doznali su i u Beču za zavjeru. Glavni savjetnik u poslovima ugarsko-hrvatskim grof Ivan Rottal, koji se otimao za mjesto palatina, a trebala mu naklonost Madžara i Hrvata, preporučao je blaga sredstva i mirni put. Dvor prihvati prijedlog njegov pa dade Petra Zrinskoga svečano uvesti u bansku čast, što dosele nije učinio (5. studenoga 1668.), ali časti generala karlovačkoga, koja je

Ljudevit XIV ostavlja Zrinskoga.

www.marinknezovic.info

bila ispražnjena, ne dobije. Dvor je uvrijedio Zrinskoga i tim, što mu je doznačio 3000 forinti kao predujam na plaću njegovu, umjesto da mu ih je doznačio na račun raznih preizdataka, što mu je i obećano bilo. Bijesan vrati se kući.

Kad je Zrinski došao kući, stignu mu glasovi, da će Osmanlije, koji su netom sklopili mir s Mlecima, udariti na Hrvatsku. Njegova su imanja prva bila na udaru. Uvjeren, da mu Beč ne će pomoći, nego da će nasuprot pustiti da propadne, dođe na misao, ne bi li se nagodio s Turcima. U toj ga misli potkrijepi žena njegova Katarina i kapetan Bukovački. Petar je bio neodlučan. Najposlije popusti. Kako je od bečkoga dvora imao dopuštenje, da može na svoju ruku dopisivati s Osmanlijama, to je poslao Bukovačkoga u Solun, gdje je sultan Mehmed II. boravio (1669.). Bukovački je bio dobro primljen, te je stalno držao, da se njegovi prijedlozi prihvaćaju. Glasili su: Ugarska i Hrvatska dolaze pod pokroviteljstvo sultanovo i plaćaju godišnji danak od 12.000 talira; u ime će sultanovo Ugarskom i Hrvatskom vladati Petar Zrinski i potomci njegovi. Po izumrću koljena njegova birat će Ugarska i Hrvatska same novu dinastiju. Zrinskoga će pomagati paša budimski sa 30.000 momaka.

Pregovori s Turcima

Te prijedloge ne htjede primiti veliki vezir Amed Köpröli, koji je boravio na Kreti ili nije htio vjerovati Zrinskomu ili se nije htio zaratiti s Leopoldom. Odgovorio je Bukovačkomu, kad je na Kretu došao, da će odgovor dobiti preko paše bosanskoga. Tako se poslanstvo Bukovačkoga svrši s potpunim neuspjehom, ali opet tako, da toga nije ni on sam, a još manje Zrinski opazio. Uvjerenje Bukovačkog, da je s Osmanlijama sklopio povoljan ugovor, dovede do odluke, ali i spremi propast. Beč je za vremena saznao preko Casanove, poslanika svojega kod porte, za korake Petrove, a znao je to i po vijestima s granice, kamo se Bukovački povratio bio. Tako je spreman dočekao korak Petrov.

Odluka Petrova

Zrinski pozove iz Čakovca sve podanike svoje na oružje. Obećao im je dokinuće kmetstva i rabote, a prijatelja svojega episkopa u Marči Gavru Mijakića zamoli, da digne Vlahe na Krajini. Međutim je Franjo Krsto Frankapan spremao sve za ustanak. Najprije poleti u Zagreb, gdje je na Markovu trgu s izvučenom sabljom u ruci pozivao građane zagrebačke, da se pokore i pridruže banu Zrinskomu. Građani pristanu odmah uz bana, jer »hoće da učine ono, što i ostala zemlja«, ali Kaptol otkloni. Iz Zagreba pođe u Brezovicu preko Save, gdje je nazočno plemstvo Zrinskomu obećalo vjernost. Iz Brezovice pođe Frankapan u Čakovac, gdje je nesreća bila već gotova.

Pripreme za ustanak

Zrinski opazi, da ga je veliki vezir prevario i da od

www.marinknezovic.info

Nikolu Erdedija banskim namjesnikom s potpunom banskom vlasti (1673.) i potvrdio sva prava kraljevstva hrvatskoga.

Otkuda odjednom ta promjena?

Na sreću po Hrvatsku i Ugarsku učinila je vlada bečka istu pogrješku, koju je učinila, kad je ugušila češku bunu. Ona je cijelu stvar posmatrala sa stajališta **vjersko**-centralističkoga, a ne s **narodno**-centralističkoga. Njoj bijaše prvo i prvo vjera katolička, a onda centralizacija; narodnost ju je na sreću slabo zanimala. Provodeći u Češkoj protivureformaciju gledali su Habsburgovci samo na to, jesi li katolik ili protestant, a nipošto, jesi li Nijemac ili Čeh. Da je ona centralizaciju posmatrala s toga drugoga stajališta pa gonila Čehe i naseljivala Nijemce, danas bi inače žilavi Česi po svoj prilici dijelili sudbinu Lužičkih Srba. I u tom času, kad je trebalo Ugarsku skršiti, bijaše Leopold veći katolik nego Nijemac. Njegov namjesnik u Ugarskoj von Ampringen počne odmah, čim se zavjera otkrila goniti protestante. Protestantski Madžari dignu bunu (1672.). I doista možemo reći, da je protestantizam madžarski spasio ugarski ustav, a s njim i hrvatski.

Progon protestanata.

Pod dojmom bune ugarske počne Leopold popuštati i imenuje, kako smo vidjeli, Nikolu Erdedija namjesnikom banske časti s punom vlasti. A kad je od ustanka madžarskoga, kojemu je na čelu stao mladi Emerik Tököli — oženio se s udovicom Rakocyjevom, kćerkom Petra Zrinskoga — zaprijetila velika pogibao, imenuje Leopold Nikolu Erdedija (1680.—1693.) pravim banom, te ga dade svečano na saboru hrvatskom ustoličiti.

Tökölijeva buna.

XXXXIV.

PRAGMATIČKA SANKCIJA.

Iako nije Herbersteinu pošlo za rukom, da se osnuje stalna austrijska stranka, a to se održala stranka, koja je barem zazirala od Madžara, stranka, koja je prekinula s politikom Nikole Zrinskoga, da se protiv Beča traži što uži oslon o Madžare. Za te borbe s Bečom počeše mnogi velikaši hrvatski, koje se i onako razne rodbinske veze vezale s Ugarskom, Ugarsku smatrali svojom prvom, a Hrvatsku drugom domovinom. Ali čim su te centralističke težnje bečkoga dvora popustile i palatinat se uspostavio (1681.), naročito poslije mira u Karlovcima, počeli su u Ugarskoj nastojati, da se kraljevstvo hrvatsko što jače skuči pod jedinstvenu Ugarsku i da se satru ili bar oslabe pravice njegove, što ih je od starine sačuvalo ili za ratova turskih steklo. Tako su odjednom Hrvati i Madžari, koji su se u crnim danima cen-

Centralističke težnje Madžara.

www.marinknezovic.info

tralizacije s ramenom o rame borili protiv Beča, postali među sobom nepovjerljivi.

Odmah poslije mira u Karlovcima počeli su Madžari raditi oko toga, kako bi Hrvatsku što jače skučili pod jedinstvenu Ugarsku. U prvom su redu Madžari nastojali, da hrvatsko zakonarstvo podrede ugarskomu. Tvrdilo se, da zaključcima ili člancima sabora hrvatskoga ne treba kraljevske potvrde ili sankcije kao ugarskima. Kad se to nije moglo spriječiti, iznesen bi na saboru ugarskom od g. 1708. na trinaestu točku hrvatskih molba i tegoba prijedlog, da bude kralju dopušteno potvrđivati prava, statute i privilegije hrvatske, ali samo toliko, koliko se ne kose s pozitivnim zakonima kraljevstva ugarskoga. Taj se prijedlog zove prijedlog o »skladu« ili latinski »concordantia«. Protiv te primjedbe ili glose na točku trinaestu, digli su se odrešito hrvatski poslanici i sastavili predstavku ili rekurs na kralja Josipa I., ne bi li spriječili, da glosa ne uđe u zakonski članak. Ali prije nego je to pitanje došlo pred kralja Josipa I., raspusti on sabor. Concordantia

Još više izbija to opiranje Madžarima na crkvenom polju. Tu se radilo o velikim dohocima, kojima bi Madžari rado snabdjeli djecu svoju. O crkvu i njezina dobro datirana mjesta zadjeli su se Madžari baš u ono vrijeme, kad su se Hrvati puni pouzdanja s njima zajedno borili protiv Beča. God. 1632. su htjeli madžarski biskupi ukinuti učevne zavode hrvatske u Rimu, Bologni i Beču — u ono su vrijeme svi učevni zavodi bili u rukama svećeničkim — i saliti ih na jedan ugarski kalup, ali je to spriječio plemeniti i odavžni biskup zagrebački Benko Vinković. Od madžarske su se pohlepe branili i sretno obranili pavlini ili bijeli fratri, koji odmah poslije sretne obrane Beča (1683.) »ne će više da budu pod jednom kapom s madžarskim pavlinima«, već traže svoju posebnu hrvatsku od ugarske posve odijeljenu provinciju. »Ako ne polučimo rastavu od Ugarske«, veli u pismu od 25. listopada 1683. vođa pokreta, Varaždinac Gašpar Malečić, biskupu zagrebačkomu Šeliševiću, »jao nama i našim manastirima! Jedva bi tada Ugri dopustili Hrvatu, da se podigne; neprestano bi na šijama našim jahali... namještali bi Madžare za poglavare, ali i drugoga zla bilo bi se bojati...« Za ocijepljenjem od Ugarske išao je biskup zagrebački Martin Brajković, radeći o tom, da zagrebačku biskupiju podigne na nadbiskupiju. Činilo se, da će stvar poći biskupu za rukom, ali mu smrt pomrsi osnove njegove. Protiv centralizacije crkve.

Živa samosvijest o položaju Hrvatske i pravima njezinim naputi sabor, što se u Varaždinu 30. kolovoza 1701. sastao, da izabere poseban odbor od pet lica, koji će iz saborskih zapisnika i spisa povaditi za javne poslove najpotrebnije Articuli regni Sclavoniae.

www.marinknezovic.info

članke i akte i dati ih odštampati u zemaljskoj tiskari. Taj je zbornik uistinu odštampan pod naslovom »Articuli regni Sclavoniae«, t. j. članci kraljevstva slavonskoga, te se toliko upotrebljavao, da se nije sačuvao baš ni jedan primjerak.

Croatia rediviva.

Ljudi onoga doba silno se doimalo djelo književnika hrvatskoga Pavla Rittera-Vitezovića: »Croatia rediviva« t. j. Oživjela Hrvatska (1700.). Tu je navješćivao Veliku Hrvatsku, koja na sjeveru dopire do Dura i Budima, na zapadu do Koruške, na istoku do Crnoga mora, a na jugu do Epira i Tesalije! Vitezović veli dalje, da su nazivi slovinski, ilirski i hrvatski samo sinonimi za jedno isto. Vitezoviću bijaše Hrvatska sve ono, što su Rimljani razumijevali pod Ilirikom. Vitezović razlikuje Bijelu i Crvenu Hrvatsku. Bijelu Hrvatsku čini Primorje od Raše do Bara, Zagorje (Bosna i Hercegovina), Međumurje između Save i Drave i Planinska Hrvatska (Koruška, Kranjska i Štajerska). Crvena mu je Hrvatska Srbija, Bugarska, Makedonija i Tracija. Od jednakoga je utjecaja i drugo njegovo historijsko-pjesničko djelo »Plorantis Croatiae saecula duo«, što će reći »Dva stoljeća rasplakane Hrvatske«. U tom je djelu zanosnom bjesjedom, ali sigurno i istinito, prikazao dva vijeka mukotrpne Hrvatske ili herojsko doba naroda hrvatskoga.

Kad sve to uzmemo na um, lako ćemo dokučiti ono čuvstvo, kojim su prožeti bili zastupnici svećenstva, nižega plemstva i građanstva (visoko je plemstvo gotovo sasvim izbivalo), kad su se 9. prosinca sastali u Zagrebu, da izaberu sjajno poslanstvo, koje će poći u Beč, da se bez Madžara u ime kraljevstva hrvatskoga pokloni i zavjeri novomu kralju Karlu III. Karlo III. bijaše jedini muški član kuće Habsburg, pa se samo od sebe nadalo pitanje, što će biti sa zemljama habsburškim, ako Karlo III. umre bez muškoga odvietka. Prvi su to pitanje zakonom riješili Hrvati.

Posljedni Habsburgovci.

Na poziv biskupa zagrebačkoga grofa Emerika Esterhazija, koji je bio mjesto bana grofa Ivana Palfija (1703.—1732.), sastao se 9. ožujka 1712. sabor hrvatski u biskupskim dvorima u Zagrebu. Sabor je ostao na okupu pet dana. Imao je u prvom redu izabrati nuncije za krunidbeni sabor požunski. Po starom su običaju imali iznijeti na požunskom saboru svoje želje i tegobe. Međutim je na prijedlog biskupa Esterhazija zaključio sabor, da će se podvrći onoj i onakovoj ženskoj lozi roda austrijskoga, koja će imati nesamo Austriju nego i Štajersku, Korušku i Kranjsku, a stolovat će u Austriji. To je glasoviti sedmi članak, što su ga Hrvati prihvatili 11. ožujka. Taj članak ne zove sabor hrvatski »pragmatička sankcija«, već naprosto »declaratio« ili »resolutio«, a redakciju njegovu »statutom« ili »artikulom«. S vre-

Hrvatski sabor 9. III. 1712.

Članak VII. od 11. III.

www.marinknezovic.info

menom je ipak ušlo u običaj ime »hrvatska pragmatička sankcija«. Sabor je hrvatski zaključkom svojim, »da će se podvrći onom članu ili potomku ženskog roda, koji će imati nesamo Austriju, nego i Štajersku, Koruško i Kranjsku«, sasvim jasno izjavio, da državna zajednica između Hrvatske i Ugarske stoji jedino u vladaru; čim nestane zajedničkoga vladara, nestaje i državne zajednice između Hrvatske i Ugarske. Još jasnije izriče to adresa, što ju je sastavio protonotar Juraj Plemić, koji je s biskupom Esterhazijem, grofom Ivanom Draškovićem i grofom Franjom Delišimunovićem imao o zaključku hrvatskoga sabora obavijestiti kralja Karla III. »Kod primanja naše koristi,« veli adresa, »ne će nas zastrašiti, što smo dio Ugarske. Mi smo doduše, kako zakoni kazuju, pridružene strane Ugarskoj, ali nijesmo njezini podanici. Nekad smo imali svoje rođene kraljeve, a ne ugarske. Nikakva sila, nikakvo ropstvo nije nas Ugarskoj podvrglo, nego smo se sami svoje dobre volje podložili ne kraljevstvu (ugarskom!) nego kralju njegovu. Njihova kralja uopće priznajemo još sada, dok bude gospodar Austrije, a ako se dogodi, da to ne može da bude, ne ćemo slušati zamamljivi glas slobodna izbora[1] niti poruku, kao da moramo svagda slijediti Ugarsku. Slobodni smo, a ne robovi.« Čitajući to pismo, kao da čujemo rječiti govor Esterhazija i protonotara Plemića za onih odsudnih dana 9.—11. ožujka. Predali su adresu zajedno sa VII. saborskim člankom potkraj travnja. Kralj se zahvalio posebnim pismom, u kojem hvali djedovsku odanost njihovu i zajamčio im sva »prava, povlasti i sloboštine«. — Požunski je sabor međutim sastavio krunidbenu zavjernicu za Karla III. i svečano ga okrunio za kralja. Kad je Karlo i na saboru požunskom nastojao, da se proglasi žensko pravo nasljedstva, ne uspije.

Za nas je Hrvate znamenit sabor požunski od g. 1714. Taj je sabor prihvatio glasoviti i po Hrvatsku od vanredne znamenitosti čl. 120. Po njemu vrijede svi statuti i zakoni, koji su dosad od kralja posebice sankcionirani ili po dekretima sabora ugarskoga potvrđeni, bez obzira na to, da li se podudaraju s ugarskima ili ne; unapredak odlučuje samo volja kraljeva, koja nije stegnuta nikakvom glosom, klauzulom. Ugarski je sabor dao sebi oduška samo tim, što je od kralja potvrđene hrvatske statute nazvao »statuta municipalia«. Pa ipak su oni jasan dokaz političko-teritorijalne samostalnosti Hrvatske.

Zak. čl. 120 od 1715.

Madžari su, kako smo vidjeli, odbili žensko pravo nasljedstva. Karlo III. nije se dao smesti, te je g. 1713. stvorio

[1] T. j. onoga od god 1687.

www.marinknezovic.info

Pragmatička sankcija.

kućni zakon o nasljedstvu, koji je vrijedio za sve članove habsburške porodice. Taj se zakon zove pragmatička sankcija, a sastoji od tri točke: 1. zemlje i kraljevine roda habsburškoga ne smiju se nikada dijeliti; 2. u tim ga zemljama i kraljevinama, ako Karlo ne bi po smrti svojoj ostavio sina, imaju naslijediti kćeri njegove i zakoniti im potomci po prvorodstvu i 3. izumre li i ta grana, treba da ga naslijede kćeri brata Josipa i njihovi potomci. Još je nekoliko godina čekao Karlo III., dok je iznio pragmatičku sankciju i pred ostale zemlje svoje. Učini to baš u času, kad se raširila vlast kuće austrijske poslije sretnoga rata s Turcima (mir u Požarevcu) i sa Španjolcima, koji mu je donio Siciliju; onda prihvate pragmatičku sankciju najprije zemlje češko-austrijske a najposlije i Ugarska. Zato je sazvao g. 1722. sabor u Požun.

Ugarski je sabor odmah u prvoj sjednici (30. lipnja) bez ikakve rasprave i ne čekajući kraljevske prijedloge primio pragmatičku sankciju. Zaključak o pragmatičkoj sankciji stiliziran je kasnije, a potvrđen od kralja slijedeće godine 1723. kao zakonski članak I. i II.; zato se taj članak obično citira pod g. 1722./1723. Sabor priznaje ujedno i nerazdruživu vezu zemalja krune sv. Stjepana s nasljednim zemljama austrijskim. A kralj im priznaje pravo, da mogu poslije izumrća ženske loze sebi birati opet novoga kralja. Ta obadva članka postanu sada temeljnim zakonom odnosa Ugarske i Hrvatske prema austrijskim zemljama. Razriješi ga istom sabor hrvatski 29. listopada 1918.

Zak. čl. I. i II od 1722./3

XLV.

CENTRALIZACIJA I GERMANIZACIJA ZA MARIJE TEREZIJE I JOSIPA II.

Prosvijetljeni apsolutizam.

Iz borbe, što su je zapadno-evropski vladari s visokim plemstvom za jedinstvo zemlje i vlasti u državi zapodjenuli, izađu vladari u XVII. i XVIII. vijeku kao jedini i apsolutni gospodari u državi. Oni su se doduše tim približili modernoj državi, ali po uredbama njezinim bijahu još duboko u srednjem vijeku, s kojim ih vežu mnogobrojni i jaki feudalni i crkveni interesi. Taj bismo apsolutizam mogli nazvati feudalno-patrijarhalni, jer je služio samo izvjesnim slojevima, a ne cijelomu pučanstvu. Protiv toga feudalno-patrijarhalnoga apsolutizma sa svim njegovim povlasticama, nepravdama i teretima, pod kojim je stenjao golemi dio, 90% žiteljstva, digao se u Francuskoj u XVIII. vijeku čitav niz duhovitih i plemenitih ljudi, koji su državu i društvo ljudsko htjeli preporoditi novim idejama i reformama. To su Voltaire, Mon-

www.marinknezovic.info

tesquieu, Rousseau, Beccarija, Quesney. Temeljno je načelo njihovo bilo, da su vladari ovdje zbog naroda, a ne narod zbog vladara. Oni se imaju jednako brinuti za čitavo pučanstvo svoje, a nesamo za jedan odabrani stalež. Vrhunac tih ideja izrečen je u riječima sloboda, jednakost i bratstvo. Za te su se ideje (ne za sve) zagrijali neki vladari evropski, a među njima i Marija Terezija (1740.—1780.) i Josip II. (1780.—1790.).

Marija Terezija 1740.—1780

Karlo III. umre skoro iza beogradskoga mira, a naslijedi ga kćerka Marija Terezija. Marija Terezija bijaše krasna i veličanstvena pojava, koja je ljepotom i umiljatošću svojom znala pridobiti srca podanika svojih. Ta uzor-žena i uzor-majka bijaše vrsna i snažna vladarica. Ona je pronicavim pogledom svojim znala naći prave ljude, s kojima se dala na reforme u državi. Kod toga je nježna ženska ruka njezina postupala tako oprezno i tako zgodno, te je protivnike svoje prevela žedne preko vode, a opet nije ostavila nikakve gorčine u njima. Kad su joj se Hrvati i Madžari opirali zbog novčanih zahtjeva njezinih i ozlovoljili je, nije se latila sile, premda je to s vojskom svojom mogla učiniti, nego je milom i na različne načine nastojala pridobiti velikaše i plemiće ugarske i hrvatske. Zato je osnovala »Theresianum« u Beču, da bude odgojilištem za mlade plemiće, uredi posebnu tjelesnu stražu od 120 samih ugarskih i hrvatskih mladih plemića, a roditelje je njihove pozivala k sebi na dvor, te ih obasipala naslovima i častima. Velikaše je odlikovala novim redom sv. Stjepana, što ga osnovala kao nagradu za građanske zasluge, a svećenstvu je polaskala tim, što je s dopuštenjem pape Klementa XIII. uzela naslov »apostolskoga kralja«. S tim je naslovom dobila i vlast, da može imenovati najviše crkvene dostojanstvenike, dakako s potvrdom papinom. Kaptole je pridobila tim, što je ona imenovala kanonike, koje su dosada imenovali biskupi. Tako je oplela velikaše, plemiće i više svećenstvo, te su joj rado ispunjali i onakve želje, koje su bile protiv prava i interesa domovine. Privukavši tako naročito mladež plemićku na bečki dvor, kretala se ta mladež u njemačkom društvu, ženila se s Nijemicama ili ponijemčenim Češkinjama te se otuđila narodu svojemu. Naše se više društvo počelo germanizirati, kao što se prije pomadžariziralo. Njemački se govori kod kuće, njemački su pisali ljudi rodoljubi, koji su se protivili osnovama Josipovim. Takav je bio na pr. Adam grof Oršić, pisac memoara.

Značaj Josipa II. 1780.—1790.

Sasvim je na drugo brdo tkan sin njezin Josip II. Pun je plemenitih misli i nakana za prosvjetu i boljitak siromašnoga puka, kao i majka njegova, ali je sasvim drugi u načinu, kojim je reforme provodio. Marija Terezija išla je lagano i

www.marinknezovic.info

postepeno za ciljem i znala je nježnom regbi rukom novo priljubiti starom, a Josip II. je provodio reforme s tolikom brzinom i bezobzirnošću, da je u temeljima uzdrmao stare uredbe, dok se nove još nijesu ustalile; izazvao je svuda neopisivo vrenje. Najbolje ga karakteriše rečenica njegova: »Moraš silit narode, da im učiniš dobro«. To je načelo prosvijetljenoga apsolutizma, koji provodi reforme mnogo puta silom, protiv volje naroda. Poslije smrti oca njegova Franje Lotarinškoga (1765.) prepusti mu majka financije i vojsku, da je preuredi. Da se na svoje oči uvjeri o potrebama i prilikama zemalja i naroda, kojima će danas sjutra vladati, obađe ih još za života majke svoje. Protivnik svake etikete i ceremonija putovao je u jednostavnom odijelu, bez sjajne pratnje i velikih dočeka. Čim je preuzeo vladu, dade se Josip II. na reforme s grozničavom žurbom i oduševljenjem. Kod izvršivanja reforama svojih nije mario za narodne osjećaje ni za tradiciju, — držao je sve to za predrasude. Pa baš se volja njegova razbila o osjećajima i tradiciji naroda.

Istom što je Marija Terezija sjela na prijesto očev, javi se Fridrih II., kralj pruski. Zahtijevao je najbogatiju pokrajinu njezinu — Šlezku. Njemu se pridruži Bavarska pa Saska, Španjolska i Francuska, premda su sve te zemlje osim Bavarske priznale pragmatičku sankciju. Tako se zametne rat za austrijsko nasljedstvo (1740.—1748.) i dva sleska rata, u kojima bi Marija Terezija bez sumnje postradala, da je nijesu spasli narodi njezini. Sami Hrvati i Srbi dali su 50.000 momaka što redovitih što neredovitih četa. Od neredovitih četa bijahu na glasu Trenkovi panduri. To su »dobrovoljci«, koje je slavonski vlastelin barun Franjo Trenk silom sakupio. Nasljedni se i sleski rat svršio sretno po Mariju Tereziju. Izgubila je osim većega dijela Šleske i Kladske grofije u Italiji još Parmu, Piacenzu i Guastalu. Baš Šlesku nije Marija Terezija mogla pregorjeti. Zbog nje se zavrgne beskorisni sedmogodišnji rat (1756.—1763.), koji joj nije ništa donio. Ostao je »status quo«.

Rat za austrijsko nasljedstvo.

Austrijski nasljedni rat nije Mariju Tereziju nimalo smetao, da ne započne s reformama u državi svojoj. U reformama jasno izbija dualizam, koji je najposlije doveo do Austro-ugarske monarhije. Bila je oprezna i nije centralizaciju protegla na sve zemlje svoje, da ne bi uzvitlala buru nezadovoljstva. Centralizaciju je provela samo u austrijskim i češkim zemljama. Ustav ugarsko-hrvatski nije također poštedjela, ali tu nije provela radikalnih promjena; ona ga je samo oslabila. Nas zanimaju dašto najviše naše prilike.

Dualizam.

Prvo najznatnije djelo u našim stranama bijaše sjedinje-

www.marinknezovic.info

nje Slavonije (1745.). Još na krunidbenom saboru požunskom (1741.) obeća Marija Terezija hrvatskim saborskim izaslanicima, da će sjediniti Slavoniju s Hrvatskom. To se zbilo nakon bune, što su je g. 1743. podigli seljaci protiv zuluma vlastele i uprave carske komore oko Pakraca, Požege i Cernika. **Sjedinjenje Slavonije. 1745.**

Nastalo je pitanje, kako će Slavonija biti zastupana na zajedničkom saboru. Hrvatski je sabor predložio, da se za Slavoniju bira još jedan poslanik. O tom je imala odlučiti konferencija velikaša i nuncija hrvatskih, što su se na saboru u Požunu našli (1751.). Konferencija, u kojoj su pretegli oni velikaši, koji su bili za što užu vezu s Ugarskom (t. zv. Ugro-Hrvati), zaključi na prijedlog podžupana virovitičkog Antuna Špišića, neka slavonske županije, koje su i onako uređene poput ugarskih i plaćaju isti porez, kao one, neka šalju izravno po dva poslanika na zajednički sabor, kako su to činile i županije ugarske. To je značilo, kao da se Slavonija kida od Hrvatske i pripaja Ugarskoj. Hrvatski su nunciji ipak izradili, da su slavonske županije i nadalje ostale pod banskom upravom. One su istina slale na zajednički sabor po dva poslanika, ali su ih slale i na sabor hrvatski, gdje su veliki župani, velikaši i biskupi imali virilni glas.

I na drugoj je strani Marija Terezija vratila jedan dio teritorija hrvatskoga vlasti banskoj, i to Rijeku s okolicom. Učinila je to na ponuku sina svojega Josipa, koji je g. 1775. proputovao hrvatsko Primorje. U kolovozu 1776. obavijesti ona vladu hrvatsku, da je odlučila, neka se »grad i luka riječka opet neposredno sjedine s kraljevinom Hrvatskom«. Hrvatskoj je ona g. 1777. vratila također Bakar, Bakarac i Kraljevicu pa je od svega toga teritorija stvorila županiju severinsku (danas zapadni dio modruško-riječke županije). God. 1779. odredi ona na prijedlog hrvatske vlade, neka se »grad Rijeka s kotarom i dalje smatra kao odijeljeno, svetoj kruni kraljevine Ugarske pridruženo tijelo«. **Rijeka.**

Na reforme uopće dala se Marija Terezija poslije svršetka sedmogodišnjeg rata (1763.). Reforme su se njezine protegle na sva područja javne uprave: na financije, na trgovinu, obrt, sudstvo, crkve, škole, osobito na upravu i vojsku. Reforme njezine ispunjaju t. zv. »terezijansko doba« za razliku od »jozefinskoga«, koji obuhvata djelovanje Josipovo. Marija Terezija najvoljela je vojsku, a kako je ona u vrlo uskoj vezi s financijskim pitanjem, to je povećanje vojske njezine potezalo sa sobom i poreznu snagu naroda njezinih, a potom i reformu poreza i uprave. Porezu treba da se podvrgnu i oni staleži, koji su bili doonda oprošteni. Tu državnu sebičnost ublaži brigom oko ratarstva, obrta i trgovine pa plemenitim trudom oko duševnoga obrazovanja naroda. Jednako su bla- **Reformne.**

www.marinknezovic.info

gotvorne reforme njezine na polju sudstva; ukinula je mučila i proganjanje vještica i pobrinula se za »kazneni zakonik«. U Hrvatskoj dade točno izmjeriti i procjeniti vlasteoski i seoski posjed (katastar) i popisati odnose između gospode i kmetova. Na temelju toga odredi kraljica, da povlašteni staleži plaćaju polovicu zemljarine, što su je seljaci plaćali; stegne rabotu na stalan broj dana u godini i odredi, da se davci seljaka moraju točno bilježiti i davati u naravi, a ne u gotovu novcu. Još dalje je pošao sin njezin Josip II., koji je ukinuo »patentom o emancipaciji« lično kmetstvo: seljak može polaziti škole, učiti zanat, ženiti se, sve bez dopuštenja gospodina, može se seliti, kamogod hoće; može prodati i zemlju svoju, ako kupac preuzme sve obveze njegove prema zemaljskom gospodinu.

Lično kmetstvo ukinuto.

Tim su se reformama materijalne prilike kmetske znatno popravile, ali dužnosti su i dalje ostale; kmet još uvijek nije vlasnik zemljišta, on je i dalje morao ići na rabotu, davati davke, samo što je sve to natanko određeno bilo. Josip II. naumio je pače odrediti i prisilni otkup od rabote i od svih daća, ali nije više dospio. To učini istom ban Jelačić (1848.). Plemstvo i svećenstvo mora plaćati porez po istom sustavu, po kojem i seljaci.

Tim časom, kad se plemstvo upropastilo, a bilo rastrovano i bez ugleda u narodu i na dvoru, pa kad se još nije osvijestilo od udarca, što ga je zadesio, okoristi se dokraja kraljica, te promijeni starodrevni ustav hrvatski. Ona dade i hrvatske županije urediti na ugarsku, kako su već slavonske uređene bile. Župane imenuje kraljica, a ne ban. Kraljica će mimo sabora preko bana izdavati zapovjedi županijama, kako je to učinila u Ugarskoj. Sabor se hrvatski morao redovno svake godine sazvati, jer on nije imao samo zakonodavnu vlast, već i eksekutivnu, t. j. izvršivanje zakona, što danas čini vlada. Ta izvršna vlast prijede djelomice na županije, a većinom na »kraljevsko vijeće« (consilium regium), koje je imalo istu vlast kao i ugarsko namjesničko vijeće, koje je još za Karla III. uređeno bilo (1723.). »Kraljevsko vijeće« uvede kraljica zato, da vrši izvršne poslove hrvatskoga sabora, jer je g. 1764. odlučila, da neće sazivati ni ugarskoga ni hrvatskoga sabora, kad joj je požunski sabor uskratio povišenje poreza onako, kako je to ona zatražila, pa joj dopustio samo jednu trećinu zatražene svote. To kraljevsko vijeće je zapravo prva hrvatska zemaljska vlada. Premda je to vijeće mnogo dobra uradilo, ipak je bilo zazorno plemstvu hrvatskom, jer je protiv volje njegove nastalo i što je ono izravno davalo naloge županijama pa i onakve, što ih je primalo iz Beča. Plemstvo se bojalo, da će se Hrvatska jednoga dana prosto prometnuti nasljednom pokrajinom austrijskom. Ravnopravnost »kraljev-

Kraljevsko vijeće 1767.

www.marinknezovic.info

skoga vijeća« nije dala spavati »Ugarskom namjesničkom vijeću«, pa je ono javno i potajno nastojalo da ga pošto poto podvrgne pod svoju kompetenciju i da stvori jedinstvenu centralističku državu madžarsku, u kojoj bi se Hrvatska rasplinula. Zaslijepljeno plemstvo nije vidjelo, kamo to smjera, a odnarođeni velikaši ili nijesu marili za to ili su baš sami bili grobari samostalnosti hrvatske. Kraljica popusti najposlije pletkama madžarskim i ukine kraljevsko vijeće (1779.), ali poslove njegove ne povjeri saboru hrvatskom, kako su se tomu Hrvati nadali, nego ih prenese na »Ugarsko namjesničko vijeće«, kako su to Madžari tražili. Banu je hrvatskomu slobodno bilo dolaziti u ugarsko namjesničko vijeće, da raspravlja i glasuje o poslovima hrvatskim. Tim je Hrvatska bila prvi put podvrgnuta izravno Ugarskoj i vladi njezinoj. Hrvatska nije više Ugarskoj ravnopravna, ona joj je podređena. Tako je Marija Terezija započela graditi jedinstvenu madžarsku državu od Karpata do Jadranskoga mora, ona je udarila temelj dualizmu ili Austro-Madžariji.

Hrvatska pod ugarskom vladom.

Ni na jednom polju nijesu se provele tako zamašne reforme, kao na crkvenom polju. S dopuštenjem pape ukine Marija Terezija mnoge procesije, hodočašća i umanji broj blagdana; svećenstvu je oduzela oprost od poreza, ograničila duhovne sudove, stegnula općenje svećenstva s Rimom i uvela »placetum regium« t. j. kraljevsko odobrenje, po kojem su biskupi vjernicima svojim mogli čitati samo ono pismo iz Rima, koje su vlasti odobrile. U isto vrijeme ukine papa i red isusovaca (1773.). Radikalniji od matere svoje bijaše Josip II. On je zapravo išao za tim, da crkvu podržavi. Josip pooštri »placetum regium«, stegne još i dalje procesije, proštenja i blagdane, pače odredi, kakav ima da bude u crkvi ukras, koliko smije svijeća na oltaru gorjeti, kako treba da se pokapaju mrtvaci. Dok je visoko svećenstvo uživalo velike dohotke (biskup zagrebački 20.000 for. na godinu), dotle je niže svećenstvo velikom većinom živjelo siromaški. Car se pobrine i za nj. Kad se siromašno svećenstvo zateklo kralju s molbom, da mu se odredi bar minimum dohotka, odluči Josip, da namakne sredstva za to. On ukine sve one muške i ženske manastire, koji se nijesu bavili odgojem mladeži, njegom bolesnika i duhovnom pastvom (većinom samostani pavlinski, cistercitski, benediktinski i karmelitski). Od imutka ukinutih samostana osnuje Josip »vjerozakonsku zakladu« Dohocima te zaklade uzdržava siromašne župe i osniva nove. Da svećenike prema svojim načelima odgoji za državne činovnike, ukine sve biskupske bogoslovne škole te uredi cen

Crkvene reforme.

Vjerozakonska zaklada.

www.marinknezovic.info

tralna sjemeništa i stavi ih pod državni nadzor. Za Hrvatsku je najprije osnovao centralno sjemenište u Zagrebu, onda ga ukine i uredi jedan centralni zavod za cijelu Hrvatsku i Ugarsku u Budimpešti.

Patent o toleranciji.

Josip II. riješi i pitanje ostalih vjeroispovijesti. Već 25. listopada 1781. dade on »patentom o toleranciji« slobodu ispovijedanja vjere protestantima obiju konfesija i pravoslavnima. Oni smiju graditi škole i crkve. Kao građani su posve ravnopravni s katolicima i mogu u državnu službu.

Socijalne i sudske reforme.

Josipa II. nijesu kod tih reforama vodile bezvjerske misli nego prije svega državni obziri, a onda čovjekoljublje. Zato i diže ubožnice, sirotišta, bolnice, zavode za nemoćne, invalidske domove; isluženim činovnicima daje mirovinu, a udovicama i siročadi njihovoj opskrbninu. Sudstvo je odijelio od uprave, ubrzao je sudski postupnik. Smrtnu je kaznu ostavio samo za bunu. Inače su pred sudom svi jednaki, te je i grof mogao doći na »dereš« i »pranger«. On je naime te kazne zadržao.

Centralizacija i germanizacija.

Kazali smo, da je Josip II. bio čovjek svoje glave. On je sebi još kao nasljednik prijestolja stvorio ideal države i odlučio, kad stupi na prijesto, da će ga ostvariti. Smjerao je od zemalja habsburških stvoriti jednu jedinstvenu državu, gdje će vladati jedan ustav, jedan zakon i jedan jezik — njemački; u toj se jedinstvenoj i jakoj Austriji ima izgubiti Hrvatska i Ugarska. U to ime provodi Josip II. čistu centralizaciju i nasilnu germanizaciju. Josip II. pustio je kod toga sasvim s vida, da državu njegovu ne čini jedan narod njemački kao Prusku, već da u njoj žive razne narodnosti, od kojih imaju Hrvati i Madžari živu historijsku i narodnu svijest. Tu historijsku i narodnu svijest, koju je Marija Terezija znala diplomacijom svojom uspavati, razbudio je do otpora Josip II.

Provađanje centralizma.

Josip II. počne s ukidanjem kmetstva, i to u Erdelju. Taj prvi korak ne uspije. Pobune se Rumunji. Josip razabere, da ne će moći uopće uspjeti, ako ne dobije u svoje ruke županije, koje su sve naredbe njegove učinile predmetom »ekspedicije«, a ne »eksekucije«, t. j. one su naredbe njegove doduše primale, ali ih nijesu proglašivale, kamoli izvršivale. Stoga počne s premještanjem činovnika (1783.). U Hrvatskoj i Ugarskoj namješta Nijemce i druge tuđince, a Hrvate i Madžare baca u Austriju. Vrhovnu upravu vodi iz Beča. Tu je sijelo centralne vlade. Njoj su podređeni u pojedinim zemljama vrhovne zemaljske oblasti. Sabora dašto ne saziva, a da pokaže, koliko drži do ustava, dade krunu sv. Stjepana kao »historičku starinu« iz Požuna prenijeti u Beč. Tim je upravo

www.marinknezovic.info

pogodio u živac Hrvate i Madžare, kojima je kruna sv. Stjepana bila zakon nad zakonima, knjiga nad knjigama, vrelo prava i pravica njihovih. Ne obaziruć se ni najmanje na ogorčenje, što ga je tim izazvao, izda mjesec dana iza toga (26. travnja 1784.) naredbu, da će unapredak njemački jezik biti službenim jezikom u čitavoj državi. Josip sastavi po nekoliko županija u jedno okružje, a svako okružje podijeli u upravne kotare. U svemu bijaše deset takovih okružja. Tom je prilikom rastavio Slavoniju od Hrvatske. Slavonija uđe u okružje pečujsko, a Hrvatskoj pripoji ugarsku županiju Zala s Međumurjem. Pored toga je dokinuo severinsku županiju; sjeverni dio njezin (gorski kotar) priklopi županiji zagrebačkoj, a od ostaloga uredi zasebnu oblast Ugarsko primorje, koje je imalo tri kotara: riječki, bakarski i vinodolski. Na čelu toj oblasti bijaše riječki gubernator. Svakom okrugu postavi na čelo kraljevskoga povjerenika (diktatora), koji je imenovao podžupane, dok je ostale činovnike i dalje birala županijska skupština, ali ih je kraljevski povjerenik mogao svrgnuti ili zamijeniti drugima kad je god htio. Ti su neustavni čini ponukali bana Franju Esterhazija (1783.—1785.), da se odreče časti. Josipu se doduše pružila lijepa prilika, da ukine bansku čast, ali on toga nije učinio, već je imenovao banom naprasitoga protestanta grofa Franju Balašu (1785.—1790.), koji je zapravo bio carev komesar ili povjerenik, jer vlada bez sabora.

Okruzi

Franjo Balaša

Istom sada, kad je upravu s temelja promijenio, dokine Josip II. kmetstvo (25. kolovoza 1785.). Kruna svim reformama imala je biti porezna reforma. Porez ima da plaća jednako seljak, plemić i svećenik. Zato je dao točno izmjeriti sav posjed seljački, plemićki i svećenički. Taj je popis izazvao opće nemire. No Josip se nije dao smesti, te pošalje vojsku ,koja je imala nemire u zametku da uguši. No kad se on kao saveznik ruske carice Katarine II. zapleo u rat s Turcima (1787.—1791.) i vojsku drugdje trebao, izbije najednom krajnje nezadovoljstvo. Car je trebao momčadi i hrane za vojsku. Okružja su ga u tom izdala, osjećala se pasivna rezistencija naroda, a i oblasti. Car je došao prvi put do spoznanja, da mora popustiti. Napusti okružja i sazove opet stare županije. Umjesto da dadu hrane i novake stale su one bučno zahtijevati, da se sazove sabor. A kad je ban Balaša stao silom otimati novake i grabiti hranu, uzruja se narod toliko, te je otjerao carske činovnike, mjernike i komisije i ukinuo njemački jezik. Čitava Hrvatska i Ugarska bijahu gotove, da se odmetnu od Josipa, kao što je to nedavno učinila i Austrijska Nizozemska (Belgija). Kad je to na smrt bolesni car vidio, izda najprije naredbu (18. prosinca 1789.), u

Ukinuće kmetstva 1785.

www.marinknezovic.info

Slom. kojoj obeća saziv sabora, a deset dana kasnije vrati Hrvatskoj i Ugarskoj ustav, kakav je bio, kad je majku svoju naslijedio, i opozove sve patente osim one o toleranciji i o dokinuću kmetstva. Usto obeća, da će sazvati krunidbeni sabor i izdati krunidbenu zavjernicu, a kao zalog obećanju svojemu pošalje u Budim krunu sv. Stjepana, gdje su je s neopisivim slavljem i veseljem dočekali. Dan prije, nego što je kruna stigla u Budim, umre car Josip II. (20. veljače 1790.), koji je »uvijek koračio drugim korakom, ne prvim«, kako je o njemu veliki protivnik njegov Fridrik II. rekao. Radost zbog povraćena ustava uveća u Hrvatskoj još i bijeg bana Balaše »ispred bijesa mladeži«.

XLVI.

NUTRAŠNJE PRILIKE HRVATSKE[1] (od 1526.—1790.).

Ime. U XVI. vijeku dobiva naša domovina diplomatski naslov svoj kraljevina Hrvatska, Dalmacija i Slavonija s tom razlikom, što su Dalmacija i Slavonija u naslovu zamijenile svoja mjesta. Do Ferdinanda I. nije bilo u naslovu »kralj Slavonije«. To je uzeo Ferdinand g. 1529. To je odgovaralo i upravnim prilikama, jer su se oba upravna teritorija: regnum Dalmatiae et Croatiae i regnum Sclavoniae sjedinila u jednu upravnu cjelinu »regnum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae«.

Granice. Granice kraljevstva hrvatskoga bile su najmanje potkraj XVI. vijeka. Vidjeli smo, kako su se te granice širile, dok je najposlije Hrvatska dobila današnji oblik ovaj.

Narod. U narodnom pogledu znatno se promijenilo lice Hrvatske naseljenjem Hrvata i dolaskom Srba. U XVIII. vijeku doselilo se dosta Nijemaca, nešto Madžara i u dva sela Arbanasi (Nikinci i Hrtkovci).

Društvo. Društvo se izmijenilo toliko, što je nestalo starohrvatskoga prekogvozdanskog plemstva. Većinom je izginulo u bojevima s Turcima, nešto se preselilo u krajeve između Kupe i Drave, a nešto otišlo u susjedne zemlje austrijske (grofovi Blagajski) i u Ugarsku (Horvat-Petričević, Keglević). S druge su se opet strane k nama doselili Erdedi (ban Petar Erdedi dobio je prvi od velikaša hrvatskih naslov grof) i Pethevi iz Ugarske, Rauchi iz Erdelja, pa Prandaui, Kulmeri, Eltzi iz Austrije i Njemačke, Sermagi iz Francuske. Iz domaćega su se plemstva podigli do velikaša Patačići, Orehovački, Malenići, Jankovići, Pejačevići.

[1] Ovdje ne ćemo ponavljati ono, što smo prije izrijekom spomenuli.

www.marinknezovic.info

Prije nego su tuđi velikaši mogli u Hrvatskoj vršiti plemićka prava, morali su od sabora hrvatskoga dobiti indigenat i inkolat, t. j. sabor ih je proglasio i priznao za domaće plemiće.

Ban

Kako kraljevi uopće nijesu do Josipa II. (1775. i 1786.) zalazili u Hrvatsku, to je čast i vlast banska u ugledu svojem silno porasla, jer banovi hrvatski ne vrše samo prava i dužnosti banova prošlih stoljeća, nego obavljaju poslove, koje inače opravljaju kraljevi sami. Oni su na čelu uprave, sudstva i vojske. Zato ih strani svijet drži za potkralje (prorex). Ban mora da je domaći čovjek ili mora bar imati posjeda u Hrvatskoj. To ne vrijedi za XVIII. vijek, kad su vladari rado imenovali za bana Madžare, koji su bili na dvoru i u dvorskim službama. Bana imenuje kralj na prijedlog sabora hrvatskoga. Sabor je kralju predlagao više kandidata.

Instalacija

Staleži su hrvatski strogo pazili na to, da novoimenovani ban bude svečano instaliran i da položi prisegu. Držeći u desnici žezlo, simbol sudačke i upravne vlasti, a u lijevoj zastavu (banderium), simbol vrhovne vojničke vlasti, koju su mu u kraljevo ime kod inštalacije predali kraljevski komesari, govorio je novi ban pred sabranim staležima s povišega mjesta u crkvi sv. Marka u Zagrebu ili u franjevačkoj crkvi sv. Ivana Krstitelja u Varaždinu zakletvu, koju mu je čitao kraljev komesar.

Banovac.

Novi je ban po starom običaju sebi odmah poslije instalacije imenovao banovca (vicebanus, odatle novija riječ podban) i to člana domaćega plemstva, nipošto tuđinca. Banovac je zavisan samo o banu; kad ban odstupi ili umre, onda mora odstupiti i banovac. Banovac je ujedno veliki župan županije zagrebačke i križevačke; on imenuje po starom običaju podžupane. Kad je Marija Terezija preudesila županije po ugarskom kalupu, onda je kraljica sama imenovala župane.

Locumtenens.

Kralj Ferdinand I. stvori jednu novu čast, koje Hrvatska doonda nije poznavala, — čast banskog namjesnika (locumtenens banalis). Ta se je čast udomila u XVIII. vijeku, kad su banovi mnogo izbivali iz Hrvatske, premda su staleži hrvatski po više puta zahtijevali, da ban, koji je »vezan sa životom ove domovine« ima boraviti u Hrvatskoj.

Sabor.

Na početku toga doba imala je kraljevina Dalmacija, Hrvatska i Slavonija još uvijek dva sabora, koji su se prvi put sastali na zajedničkom saboru 1553. Godine 1558. stopili su se u jedan sabor hrvatsko-dalmatinsko-slavonski. U hrvatskim se spomenicima toga doba zove sabor stanak ili sprav išće, latinski »congregatio generalis, conventus regni, dieta generalis«. Dijeta se zove i zajednički sabor ugar-

www.marinknezovic.info

ski. Sabor se sastajao ponajviše u Zagrebu i Varaždinu, ali i u drugim mjestima, pače i u taboru na rijeci Glini (1737.). Sabor je sazivao ban po svojoj vlasti ili po nalogu kraljevu. Saboru predsjeda ban. Redoviti zamjenik njegov u predsjedanju sabora je biskup zagrebački.

Staleži i redovi.

Članovi se sabora hrvatskoga nazivaju »status et ordines regni«, t. j. »staleži i redovi«. To bijahu u prvom redu virilisti, takvi odličnici, koji su imali lično pravo, da dolaze na sabor hrvatski, i to velikaši (grofovi i baruni) i oni plemići, koji su imali prava vlastele (Gregorijanci, Alapići, Konjski).

Na sabor poziva ban velikaše i prelate posebnim banskim pozivnicama. Na sabor se pozivaju i udovice, koje dašto ne dolaze same glavom, već šalju zamjenika, kojega plemića. Tko nije bio plemić, nije mogao biti zamjenikom; zato nije na sobr hrvatski mogao doći na pr. Ljudevit Gaj, premda bi to za narodnu stvar bilo od velikoga zamašaja. Zamjenika mogu slati i velikaši. No zamjenici ne glasuju u saboru. Na sabor

Sastav sabora.

dolaze zemaljski dostojanstvenici (banovac, protonotar), a od vremena Marije Terezije i veliki župani, župan turopoljski i gubernator riječki (1776.—1847.). Virilisti su i prelati, t. j. biskupi, opati, prior vranski i prepošt kaptola pa priori reda pavlinskoga i isusovačkoga. Kasnije je ban posebnom pozivnicom pozivao i komornike i kr. savjetnike pa prisjednike banskoga i sudbenoga stola. Plemstvo nije imalo pravo, da glavom dolazi na sabor, ono je unutar svake županije biralo po dva poslanika. Jednako su poslanike svoje slali kaptoli zagrebački i čazmanski pa gradovi Zagreb, Varaždin, Koprivnica i Križevci. Članovi sabora sjede redovito zajedno za stolovima i to po nekom stalnom redu prema položaju i časti svojoj. Kralj je na sabor redovno slao svoje poslanike ili komisare, koji bi saboru priopćili kraljeve predloge i želje. Sabor je mogao te predloge prihvatiti, promijeniti i otkloniti. Staleži su opet sa svoje strane pred njih iznosili želje i tegobe svoje.

Kompetencija sabora.

Za razliku od sabora ugarskoga imao je hrvatski sabor uz zakonodavnu vlast još i vlast izvršnu (eksekutivu). Jedno od prvih prava sabora bijaše dizati vojsku, koja se nije nikada dizala bez dopuštenja sabora. Pravo i način novačenja zadrži sabor sve do vremena Josipa II. Prema potrebi birao je sabor v o j v o d u ili k a p e t a n a k r a l j e v s t v a. Drugo je znamenito pravo određivati i pobirati porez. Sav je porez tekao u zemaljsku blagajnu, kojom je upravljao posebni, od sabora birani b l a g a j n i k (exactor). Kralj imenuje samo bana i nikoga drugoga. Sve ostalo činovništvo — a bilo ga je uostalom malo — imenuje sabor: protonotara, viceprotonotara, suce, zemaljskoga blagajnika i zemaljskoga liječnika. Istom Marija Terezija imenuje nakon reorganizacije županija velike župane.

www.marinknezovic.info

Od međunarodnoga je značenja pravo, da sabor preko poslanika svojih sudjeljuje kod sklapanja mira (1606. i 1718.).

U vrijeme velikoga rata turskoga (1683.—1699.) pokušalo se, da se provedu neke reforme u poslovanju sabora. God. 1685. prenesu staleži svu vlast sabora za ono vrijeme, kad se sabor ne bi mogao sastajati, na banske konferencije, koju čini šest ljudi svjetovnih i duhovnih imenovanih između staleža. Predsjeda dašto ban, a u odsutnosti njegovoj biskup zagrebački, koji je »primas regni«. Te banske konferencije imaju samo upravnu, a ne zakonodavnu vlast. Nešto poslije mira u Karlovcima ukinuli su staleži banske konferencije (1701.).

Banske konferencije 1685.—1701.

Kad bi trebalo da staleži što traže od kralja, onda bi slali posebno poslanstvo od dva ili tri lica na dvor kraljev. Budući da su se s vremenom poslovi znatno umnožili, a mnoge je trebalo brzo riješiti, to su staleži hrvatski držali u Beču stalnoga dvorskoga agenta, koji je obavljao poslove kraljevstva na dvoru i kod dvorskih ureda.

Dvorski agenti.

Jedna od najznatnijih ličnosti u kraljevstvu hrvatskom bijaše protonotar ili prabilježnik kraljevstva. Bira ga sabor baš kao i zamjenika njegova viceprotonotara. Protonotar je bilježnik na saboru, te ovjerovljuje saborske zapisnike; on predsjeda u odsutnosti banovoj banskomu sudu. Novi ban predaje protonotaru pečat na kojem je grb kraljevstva, a oko grba ime i naslov novoga bana. Kad ban odstupi ili umre, onda protonotar javno prelomi pečat, da nitko ne može krivotvoriti službenih isprava. Pored toga čuva protonotar ključeve zemaljskoga arhiva, gdje su se čuvale »pravice kraljevstva« (privilegia regni). Isprva su se »pravice« čuvale kod kaptola zagrebačkoga ili u svetištu prvostolne crkve zagrebačke. Istom g. 1643. nabavio je protonotar Ivan Zakmardi jaku hrastovu škrinju s umjetnom bravom za čuvanje spisa. »Zemaljski arhiv« uređen je istom u početku XIX. vijeka.

Protonotar.

Znamo već otprije, da je Slavonija slala od g. 1442. poslanike svoje (nuncii ili oratores regni Sclavoniae) na ugarski sabor i to zato, da ondje steku za se povlasti i prava staleža ugarskih pored svojih zasebnih prava slavonskih. Hrvatska ih uopće nije slala nikada, osim u jednom jedinom slučaju god. 1492., kad su u Budimu potvrdili mir požunski (str. 93). Kad se je sredinom XV. vijeka stopio sabor hrvatski i slavonski u jedan, onda je slao redovno i poslanike svoje na požunski sabor. Koliko je sabor hrvatski slao poslanika, ne znamo stalno. Od XVIII. vijeka šalje u gornju kuću jednoga poslanika, a u donju kuću dvojicu; njima se kao treći pridružio protonotar.

Isprva su kraljevi pozivali na sabore samo prelate, barune i magnate (više plemstvo). Pomalo su počeli zvati i za-

www.marinknezovic.info

Ugarski sabor.

stupnike maloga plemstva iz pojedinih županija. Tako se ugarski sabor počeo cijepati u dvije kuće ili zapravo u dva stola (= tabule), jer su staleži sjedili oko stolova, a ne u klupama kao danas. Trajno se uredio ugarski sabor g. 1608. U velikašku su kuću dolazili svi ugarski i hrvatski crkveni dostojanstvenici ili prelati, državni baruni, magnati (knezovi, grofovi i baruni), veliki župani, gubernator riječki i pomenuti zastupnici hrvatski. Od g. 1625. ima glas u gornjoj ili velikaškoj kući i banovac. Predsjednikom kuće bijaše palatin, zamjenici su mu dvorski sudac i tavernik. U donju kuću šalje svaka ugarska županija, a od g. 1751. i tri slavonske županije po dva zastupnika, što su ih birale iz svoje sredine; dalje šalju u donju kuću svoje zastupnike kaptoli i oni crkveni dostojanstvenici i velikaši, koji nijesu glavom došli u gornju kuću; jednako su slale u donju kuću zastupnike svoje i velikaške udovice. U donju kuću dolazi i župan turopoljski, a od g. 1608. i zastupnici kr. sl. gradova. Donjoj kući predsjeda od kralja imenovani p e r s o n a l (personalis praesentiae regiae in iudiciis locumtenens, t. j. namjesnik osobne nazočnosti kraljevske u sudu). Zamjenici su mu vicepalatin i viceiudex curiae. Kr. personal mora biti plemić, ne smije da bude velikaš. On je predsjednik kraljevskog suda (tabula regia).

Budući da je Hrvatska zastupana kao posebna kraljevina, to je ide i počasno mjesto, te zastupnici njezini sjede zajedno s protonotarom na desno uz predsjednika. Zastupnici županija slavonskih sjede s ostalim zastupnicima ugarskih županija oko stolova po sabornici. Hrvatski su poslanici od sabora svojega dobivali točne upute ili instrukcije, što treba da kažu u ime kraljevstva hrvatskoga i što traže na obranu prava hrvatskih, koja se od g. 1725. zovu »statuta municipalia«. Poslanici su se morali strogo držati uputa svojih, te nijesu smjeli ništa poduzimati na svoju ruku. Z a k o n, š t o g a j e s t v o r i o u g a r s k i s a b o r, v r i j e d i o j e z a H r v a t s k u, s a m o a k o s u n a n j p r i s t a l i i h r v a t s k i p o s l a n i c i.

Hrvatski poslanici

Osim plenarnih sjednica postale su kasnije vrlo važne t. zv. c i r k u l a r n e s j e d n i c e. Zvale su se tako prema teritorijalnoj razdiobi Ugarske, koja se dijelila na četiri okruga ili cirkula: s ove i one strane Dunava pa s ove i one strane Tise. Zastupnici tih županija (bez zastupnika kr. sl. gradova i kaptola) sastajali su se u pretkonferencije, kao danas saborski klubovi. Činili su to zato, da se riješe utjecaja personala i da rasprave budu dulje i temeljitije. Zaključci su njihovi dolazili pred generalnu i javnu sjednicu. Hrvatski su saborski poslanici bili u sjednicama okružja s desne obale Dunava, t. j. između Drave i Dunava.

Cirkularne sjednice.

www.marinknezovic.info

Znatne je promjene proživjela Hrvatska u upravnom pogledu. Premda su se već stare županije hrvatske uređivale na ugarsku, ipak su one sačuvale neke svoje osobine. Te je osobine izbrisala Marija Terezija, kad je g. 1756. županije hrvatske sasvim uredila po ugarskom kalupu. U prvom je redu odredila, da *velike župane* (supremus comes) imenuje kralj. Jedino je porodici Erdedijevoj i dalje ostavila nasljednu čast župana varaždinskoga. Tu je čast uživala porodica Erdedija do g. 1847. Glavna je zadaća velikoga župana, da saziva županijske skupštine, da se brine za red i mir u županiji. Inače vodi poslove županije podžupan s ostalim činovništvom, koje je velika skupština birala na tri godine. Taj se izborni čin zove *restauracija*. I podžupana i činovništvo bira plemstvo jedne županije između sebe. Isprva bijaše samo jedan podžupan, kasnije dva: prvi je ravnao upravom, drugi je bio predsjednik sudbenomu stolu. Županija se dijelila u okružja, a okružja u kotare. Okružjima upravljaju *veliki suci* (iudices nobilium), a kotarima *mali suci*. I jedni i drugi su ujedno i kotarski predstojnici i kotarski suci. Od njihova suda ima priziv na županijski sudbeni stol, a od ovoga na banski sud. Iza podžupana dolazi *bilježnik*, *podbilježnici*, *blagajnik*, *fiškal* pa računovođa, arhivar, liječnik, vidar, mjernik itd. Svi su činovnici osim liječnika, vidara i mjernika morali biti plemići.

Županije

Restauracija

Županijske su skupštine *velike* i *male*. U velikima se biraju činovnici i obavljaju najznamenitiji sudbeni i upravni poslovi županijski, a birali su se i zastupnici za hrvatski sabor. Birala su se dvojica, jedan je od njih redovito podžupan. Budući da su i oni dobivali instrukcije za sabor, to je županijska skupština hrvatski sabor u malom. *Sve do g. 1848. držale su se županije za najtvrđi bedem ustavu i narodnoj samostalnosti*, jer je svaka županija poput švajcarskih kantona bila za se jedna mala državica ili »corpus separatum sacrae regni coronae«, koja je imala svoj posebni grb, svoj pečat, svoju zastavu, blagajnicu, arhiv, svoju vladu ili magistrat, svoju posebnu zakonodavnu, upravnu i sudbenu vlast.

Županijske skupštine.

Sudstvo je mnogo stradalo s toga, što je ban često izbivao, a zamjenik njegov protonotar nije kod ostalih poslova svojih dospijevao, da redovno obavlja i sudske poslove. Tim neprilikama učini kraj Karlo III., kad je g. 1723. predložio na saboru požunskom, da su u Hrvatskoj uredi posebni *banski sud* (tabula banalis) sa sjedištem u Zagrebu, koji će vršiti jurisdikciju za čitavo kraljevstvo.

Sud

Glavna je daća »dica« ili »kraljevica« (contributio regia). Ona se plaćala kralju za rat. Plaćao ju je samo kmet.

Porez

www.marinknezovic.info

jer je plemić glavom sam išao na vojnu. Hrvatska je plaćala samo polovicu one svote od porezne jedinice, koju je Ugarska plaćala (media dica). Tri slavonske županije plaćale su od 1751., kao i ugarske, čitavu svotu. Uostalom je prihod u XVI. vijeku bio tako malen,[1] da kralj nije mogao plaćati bana ni konjaničke čete njegove, pa je zato zalagao imanja (na pr. Zrinskomu Međumurje). Do Josipa II. dopuštao je porez sabor hrvatski. Redovito bi kralj, čim bi ugarski sabor prihvatio ratnu daću, poslao oratore svoje i na hrvatski sabor, da bi i on to učinio. Kad bi sabor dopustio kontribuciju, pobirali bi je u hrvatskim županijama za to izabrani ubirači (dikatori), koji su radili pod nadzorom vrhovnoga zemaljskoga blagajnika (exactor regni). Sabrani su se novci slali kr. ugarskoj komori u Požun. Za podmirenje domaćih poreza služi dimnica (pecuniae fumales). Kr. slob. gradovi plaćaju mjesto kontribucije taksu. Neizravni je kraljevski porez tridesetnica. I Hrvatska ima svoje neizravne poreze, koji su bili njezina svojina. To su neizravni porezi na med (danas šećer), ulje, razne daće na mitnicama i sajmištima. Najznatniji je svakako dohodak monopol od soli. Budući da je Hrvatska daće svoje trošila samo za svoje potrebe, to je i proračun bio vrlo malen, neko 30.000 for. Istom poslije g. 1750. iznosio je proračun 60.000 for. U Vojnoj Krajini ne plaća nitko poreza, jer su svi služili u vojsci.

Vojska.

Za obranu kraljevstva brinuo se kralj i sabor. Kralj je obranu Krajine povjerio ratnomu vijeću u Grazu. Pored toga je plaćao i bansku četu (500—1200 momaka). Sabor je uredio redovitu četu od 240 haramija i hrvatskih pješaka. Inače je vrijedio banderijalni sistem. Pored banderija, što su ih velikaši držali, morali su velikaši, prelati i plemići prema imutku svojemu oboružati i određeni broj kmetova svojih, u krajnjoj nevolji i trećinu ih. To je opći ustanak ili insurekcija. Tu je vojničku samostalnost zadržala Hrvatska i poslije god. 1715., kad je požunski sabor uveo stalnu vojsku, podijeljenu na regimente. Hrvatski sabor bira svoga zemaljskoga kapetana i potkapetana za vojvodu domaćim četama. To je potvrdio i požunski sabor g. 1808., te je ban ostao sve do g. 1867. vrhovni zapovjednik ili kapetan kraljevstva. Iako je Hrvatska zadržala svoj sistem insurekcije, ipak je sabor hrvatski davao kralju novaka i za stalnu vojsku.

Krajine.

Ban je vrhovni zapovjednik i upravitelj banske Krajine i poslije preuređenja njezina. On imenuje sve časnike osim pukovnika, kojega imenuje kralj na prijedlog banov. Uprava

[1] Pod konac XVI. vijeka spali su ostanci Hrvatske na 3000 poreznih kuća, dok je prije samo županija križevačka brojila 2000 dimnjaka.

www.marinknezovic.info

banske Krajine bijaše u Zagrebu, hrvatske u Karlovcu, a slavonske u Koprivnici. U Koprivnicu se preselilo vrhovno zapovjedništvo iz Varaždina, a Josip II. premjesti ga u Zagreb (1783.), a za tri godine učini isto sa zapovjedništvom hrvatske Krajine, te je sva tri krajiška generalata sjedinio u jednu generalkomandu. Sijelo generalkomandi bijaše u ukinutom zagrebačkom samostanu isusovačkom. Budući da je službeni jezik u hrvatskoj i slavonskoj Krajini bio njemački, to se u Zagreb doselila i sila nižega vojničkoga činovništva. koje je širilo njemački jezik.

S gubitkom tolikoga teritorija Hrvatske promijenile su se i crkvene prilike. Nestalo je biskupije srijemske, kninske i modruške, a senjska je jedva životarila uz more. Opseg pak zagrebačke biskupije pokrivao se gotovo s ostacima kraljevstva hrvatskoga. Kad su otišli Turci i razmaknule se granice hrvatske, znatno su se promijenile i crkvene prilike. Senjska se biskupija raširila do Kapele i do granice bosanske, zagrebačka na jug do Une, a na istok do Našica, Voćina i Požege. Bosansko-đakovačka biskupija, koja je isprva obuhvatala Đakovštinu, preuzme biskupiju srijemsku (1773.), koja je zapremala krajnji istok Srijema, od pećujske sve osim Valpovštine, koja je još i danas pod Pećujem. Od redova su se održali gotovo samo franjevci, koji su stekli velikih zasluga za katoličku vjeru u Slavoniji i Herceg-Bosni.

O grčkoistočnoj i grčko-katoličkoj crkvi bilo je govora u članku o Srbima. Treba da se osvrnemo na Lutherov i Kalvinov pokret, koji je samo jedna epizoda u narodu hrvatskom, jer je zahvatio samo plemstvo i građanstvo; u narodu nije našao odziva.

Lutherova vjera.

U Hrvatsku je počela Lutherova vjera prodirati u drugoj polovici XVI. vijeka. Osobito se za nju ugrijao nekadašnji zapovjednik hrvatske i slavonske Krajine Štajerac barun Ivan Ungnad. Ungnad se preseli u Würtemberg, gdje je uz pomoć vojvode würtemberškoga Krištofa u Urachu kraj Tübingena uredio štampariju i štampao u protestantskom duhu knjige na hrvatskom i slovenskom jeziku, i to pismom glagolskim, ćirilovskim i latinskim. Ungnad nađe lijep broj pomagača, u prvom redu osnivača slovenske književnosti Primoža Trubara, Istranina Stjepana Konzula, Antuna Dalmatina i Matiju Frankovića. Misao im je bila, da protestantizam raširе po cijelom poluotoku Balkanskom pa i među Turcima, jer se hrvatskim jezikom govori »sve do Carigrada«. U tri su godine Ungnad i drugovi rasturili do 25.000 knjiga među naš svijet. Najviše je pristaša nova vjera našla u građana grada Varaždina, Ko-

www.marinknezovic.info

privnice i Zagreba, gdje je zbog vjere došlo do kud i kamo vrećih opreka, nego nam je to povijest zapisala. Nova je vjera našla otvorena vrata i kod visoke gospode: u bana Petra Erdedija i junaka sigetskoga Nikole Zrinskoga. Sin Zrinskoga Juraj osnovao je u Nedelišću u Međumurju štampariju za protestantske knjige. Protiv nove vjere istupi odlučno biskup zagrebački Šimun Bratulić. Uza nj pristane i sabor hrvatski, koji je objeručke prihvatio onaj XXII. dodatak kralja Rudolfa zaključcima požunskoga sabora od g. 1604., odredivši, da se iz Hrvatske imadu baciti svi novovjerci. Uzalud su staleži ugarski nastojali, da pribave protestantima u Hrvatskoj ravnopravnost. Kad je to požunski sabor htio da zaključi (1608.), izvuče ban Tomaš Erdedi mač iz korica i dovikne Madžarima: »Ovim mačem iskorijenit ćemo tu kugu, ako stupi na vrata naša; još imamo tri rijeke Savu, Dravu i Kupu — jednu ćemo dati piti novim gostima! — i volim s cijelim kraljevstvom otrgnuti se od krune ugarske, nego da pod mojom vladom bude ta kuga u zemlji našoj.« — Madžari odustanu od zahtijeva svojega a ono protestanata, što ih je u Hrvatskoj bilo, obrate isusovci, koje je u Zagreb doveo biskup Bratulić (1606.).

Kr. si. gradovi

U »ostacima pretužnoga kraljevstva hrvatskoga« ostalo je potkraj XVI. vijeka samo nekoliko kr. slobodnih gradova ili varoši: Zagreb, Varaždin, Križevci i Koprivnica. Pravi se gradski život razvio samo u Zagrebu i Varaždinu.

Ti su gradovi živjeli po privilegijama svojim, što su ih prije dobili. Zagreb ili pravije »Varoš na brdu Gracu« zove se u XVI. vijeku glavnim gradom kraljevstva (caput huius regni). Na čelu gradu je još uvijek varoški starješina ili sudac (vesnik, rihter), a uz njega prišeznici ili jurati, osam u Zagrebu, dvanaest u Varaždinu. Pored njih je građanstvo svake godine biralo još i vijećnike ili zastupnike, njih 20 ili 24. Svi zajedno i sudac i prisežnici i vijećnici čine varoško vijeće, koje vodi gradsku upravu. To, što su se vijećnici birali svake godine, ne bijaše podesno za ono burno doba, jer su ti izbori rodili neprestanim trzavicama i zađevicama. Zbog toga je početkom XVI. vijeka sklonio kr. tavernik, bivši ban Tomaš Erdedi, »Varoš na brdu Gracu«, koja je pod njegovu kompetenciju spadala, da je ona prihvatila novi statut, po kojem se ubuduće mjesto 8 jurata, biranih na godinu dana, bira 12 senatora, koji će službu svoju obnašati do smrti svoje, osim ako bi se koji prije sam zahvalio. Sudac se bira i dalje svake godine i to uvijek jedan između one dvanaestorice senatora. Tako je u Zagrebu umjesto demokracije zavladala oligarhija, jer je gradskom općinom gospodarilo samo 12 odabranih građana. Dašto da su za tu novota-

Varoš na brdu Gracu.

www.marinknezovic.info

riju oduševljeni bili samo najodličniji građani kao trgovci, bogataši, ljekarnici, magistri, dok su dokraja ogorčeni bili obrtnici (čižmari, postolari, bravari, stolari, krojači, krznari, gumbari i t. d.), izgubili su svaki utjecaj na upravu grada. Zbog toga je došlo do krvavih sukoba, u kojem su obrtnici podlegli, a građanstvo je moralo prihvatiti novi statut, po kojem je vlast u gradu imao u rukama zbor od 22 odlična muža; ti su muževi službu vršili do smrti: oni su općina. Odsada će općinsko zastupstvo zajedno sa senatorima svake godine birati varoškoga suca, ne biraju ga dakle svi građani zajedno. Ispražnjena senatorska mjesta popunjat će općinsko zastupstvo članovima iz svoje sredine, a svoj zbor iz reda ostalih građana. Tako je ostalo sve do g. 1850., kad je patentom cara Franje Josipa I. »Varoš na brdu Gracu« i Kaptol s predgrađem združena u jedno upravno tijelo — Zagreb.

Narod je odvajkada živio o ratarstvu. Od toga je namirivao daće, kupovao sol i ulje. Neprestani ratovi s Osmanlijama nijesu dopuštali, da se razvije trgovina. Istom poslije mira u Karlovcima nastale su povoljnije prilike. Prvi se od vladara počeo brinuti za trgovinu Karlo III. Na njegovu se ponuku od Karlovca na Rijeku i Bakar izgradila Karolinska cesta, a Marija Terezija dala je na nagovor sina svojega načiniti Jozefinsku cestu od Karlovca na Senj. Karlo je podigao opustjeli Karlobag, a Rijeku proglasio slobodnom lukom. Središte trgovine na jugu bijaše Karlovac, na sjeveru Varaždin, na istoku Osijek. Iz Slavonije se izvozilo žito Savom i Kupom do Karlovca, pa dalje cestom na Rijeku. Marija Terezija dala je izraditi projekt kanala, koji bi spajao Kupu s Jadranskim morem. Drugi je put bio Savom, Dravom i Dunavom u Austriju. Tim se putem izvozilo žito, stoka, krzno i građevno drvo. Obrt je cvao samo po gradovima.

Gospodarstvo, obrt i trgovina.

Za školstvo se počelo više zanimati Marija Terezija. Prije je briga oko škole prepuštena bila sjemeništima, samostanima i inicijativi privatnika. Prvu su gimnaziju osnovali u Lepoglavi Pavlini g. 1503., ali samo za svoj redovnički pomladak, a istom su je g. 1538. otvorili svetovnjacima. Pomalo su Pavlini uredili filozofiju (1656.) i teologiju (1683.), pa su podjeljivali i čast doktora u tim naukama. Zaslužniji su od njih za nastavu isusovci, koji su g. 1607. otvorili u Zagrebu u bivšem samostanu dominikovaca do crkve sv. Katarine javnu gimnaziju, koja je za dvije godine brojila 260 učenika, a 1614. već 330, a to je za onu malu Hrvatsku svakako vrlo velik broj. Gimnazija je po običaju onoga vremena imala šest razreda. Kasnije su isusovci gimnaziju pretvorili u akademiju; dodali su joj filozofiju s tri tečaja (s logikom, fizikom i metafizikom). Akademija je za Marije Terezije dobila još teo-

Školstvo.

Akademija.

www.marinknezovic.info

loški fakultet (1743.) s tri tečaja. Kad se red isusovački god. 1773. ukinuo, prijeđe teološki fakultet u sjemenište zagrebačko, a gimnaziju je i akademiju preuzela država. Akademija nije imala pravnoga fakulteta, te su mladići hrvatski učili pravo u tuđini: u Trnavi u Ugarskoj, Beču, Grazu, Bologni, Padovi i Krakovu. Isusovci su imali gimnaziju još u Varaždinu, Požegi i Osijeku. Od isusovaca su gimnazije preuzeli pavlini, a kad je Josip II. i taj red ukinuo, franjevci.

Sveučilište.

Za srednje su se škole brinuli pavlini i isusovci, dašto s potporom duhovne i svjetovne gospode, ali za pučke malo tko, ponajviše župnici. U školi se govorilo kajkavštinom. Bolji su dani svanuli prosvjeti pučkoj za Marije Terezije. Ona je osnovala posebnu školsku oblast »zagrebačko školsko okružje« (districtus studiorum Zagrabiensis), koje se imalo starati za školstvo. Marija Terezija osnovala je i prvu visoku školu s njemačkim nastavnim jezikom. To je bila »škola za političke i kameralne nauke«. Otvorena je bila u Varaždinu (1770.), gdje je bio ban i hrvatska vlada, a onda se preselila u Zagreb. God. 1776. osnovala je Marija Terezija u Zagrebu kraljevsku akademiju s tri fakulteta: s teološkim, koji je i dalje ostao u sjemeništu, juridičkim i filozofskim. Kad je g. 1850. bio ukinut filozofski fakultet, a nauci se njegovi prenijeli na VII. i VIII. razred gimnazije, ostane do g. 1874. samo juridički fakultet kao »kr. pravoslovna akademija«. God. 1874. otvoreno je današnje sveučilište s tri fakulteta: s bogoslovnim, pravoslovnim i mudroslovnim, a g. 1918. pridruži im se i medicinski fakultet.

Društveni život.

U XVI. i XVII. vijeku ispunjao je rat s Turcima svagdašnji život plemstva hrvatskoga: isprva krajnji napor, da se obrane »Ostaci ostataka« od najezde osmanlijske, a onda živa želja, da se Osmanlijama otme sve, što im je od kraljevstva hrvatskoga mir na ušću rijeke Žitve ostavio. Ta je želja usko bila vezana s borbom protiv habsburške centralizacije, koja je htjela, da se Hrvatska kao marka carstva njemačkoga izgubi u moru germanskom. Zrinsko-frankapanska katastrofa zastraši visoko plemstvo hrvatsko, koje je sebi tražilo odmora u veselom društvu. Ta se raspoloženje najbolje odrazuje u društvu »Pinti« ili »fakultetu vinskih doktora«, što ga je osnovao Baltazar Patačić, savjetnik ug. dvorske kancelarije u Beču, koji se znao zabaviti i ozbiljnom knjigom, kako to dokazuje njegov »Dnevnik života« (Diarium vitae); u njem je napisao događaje svojega doba (1687.—1717.). Nemajući ni učena ni književna društva uticali su se šali i satiri kod Pinte i kod vina, sipajući na iskvarenom jeziku latinskom satire, epigrame i paškvile, jer je to bila u društvu najmilija pjesnička vrst. Svaki je član »Pinte« primio ime kojega poznatijeg liječ-

www.marinknezovic.info

nika, ispjevao nekoliko stihova na latinskom jeziku i unio s potpisom u knjigu »Pinte«. U tom aristokratskom vinskom društvu bili su upisani gotovo svi znamenitiji muževi Hrvatske i Slavonije. Dok je u Ugarskoj unuk Petra Zrinskoga Franjo Rakoczy ustao na Habsburgovce, dotle su se velikaši hrvatski zabavljali Pintom i čuturom i odbijali buntovnike od granica kraljevstva.

Novi život unese u plemstvo Marija Terezija. Nastojanje njezino, da plemstvo priveže uz dvor, imalo je grdnih materijalnih, nacionalnih i moralnih posljedica. Život na dvoru stajao je goleme novce, a oponašao se i u domovini. Poguban život naše aristokracije koncem XVIII. i početkom XIX. vijeka riše nam Oršić u Memoarima svojim. Središte toga života bijaše grad Varaždin, gdje su sve uglednije porodice hrvatske i susjednih županija ugarskih imale svoje dvorove. Kako je u ono vrijeme vladao u graditeljstvu barok, to imamo još i danas u Varaždinu nekoliko lijepih zgrada u tom slogu. U tom je slogu građeno i nekoliko dvorova po Zagorju, a u Zagrebu palača Rauch.[1]

---

[1] Dr. Josip Matasović, Iz galantnog stoljeća.

www.marinknezovic.info

ČETVRTO DOBA.

(1790.—1918.)

Kraljevi iz kuće Habsburg-Lotringen:

Leopold II. (1790.—1792.).
Franjo I. (1792.—1835.).
Ferdinand V. (1835.—1848.).
Franjo Josip I. (1848.—1916.).
Karlo IV. (1916.—1918.)

XLVII.

HRVATSKA GUBI POLITIČKU SAMOSTALNOST.

Značaj Leopolda II

Leopold II., brat i nasljednik Josipov, bio je hladniji i praktičniji od brata svojega Josipa, a to je bilo od prijeke potrebe, da stiša onu golemu ogorčenost, što je u krajnost natjerala Madžare i Hrvate. Prvo mu je bilo, kad je stigao u Beč, da sazove sabor u Budim, gdje će se izabrati palatin, sastaviti kraljevska zavjernica, gdje će se zakleti na ustav i svečano se okruniti. Druga mu je briga bila, da skine s vrata Prusku, koja mu je zbog Turske prijetila ratom. S njom najposlije sklopi savez protiv Francuske, a s Turskom učini mir Švistovu (1791.). Još prije toga uredio je prilike u Ugarskoj i Hrvatskoj, gdje je počeo ključati politički život.

Ban Ivan Erdedi

Leopold II. imenovao je deseti dan iza dolaska svojega u Beč grofa Ivana Erdedija banom hrvatskim (1790.—1806.). Kad se ponovno sastala županija zagrebačka, da izabere poslanike za sabor hrvatski, osudi novi župan zagrebački Nikola Škrlec, koga su držali najumnijim politikom hrvatskim, bečki apsolutizam; on je u ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici nalazio glavni oslon slobodi. Škrlec bijaše zastupnik one struje, koja je protiv centralizacije tražila oslona u starim uspomenama ugarsko-hrvatske državne nezavisnosti, a protiv gemanizacije u preporodu narodnoga jezika. »Nitko ne htjede da inače govori negoli madžarski, a u Hrvatskoj hrvatski«, veli grof Oršić. No dok su Hrvati zadržali misao o samostalnoj ugarsko-hrvatskoj državnoj zajednici i

www.marinknezovic.info

vidjeli jamstvo za nju u »stoljećima posvećenom« latinskom jeziku, koji je jednima i drugima već odavna bio drugim materinskim jezikom. bio je Madžarima najjači branik od eventualne ponovne germanizacije samostalna madžarska država sa službenim jezikom madžarskim. Ta samostalna država madžarska ne će stati na Dravi, ona se mora protegnuti do Adrije, jer »kao što ima jedan Bog i jedan kralj, tako treba da bude samo jedna država, jedan narod i jedan jezik od Karpata do Adrije«.

Sabor, gdje je bio svečano ustoličen ban Ivan Erdedi, izabere poslanike za sabor budimski. U velikašku kuću pošalje Nikolu Škrlca, u donju kuću Adama Škrlca i Franju Bedekovića. U instrukciji koju su dobili, bijaše im naloženo, neka izjave, da će, dogod se ne pridobiju oni dijelovi Hrvatske, koje sada drži Turčin i Mlečanin,[1] i dogod se ne nađe na okupu toliki broj županija, da budu mogle uzdržavati jednu političku oblast, — ono šest ostalih županija primati naredbe od namjesničkoga vijeća. Tako su Hrvati sami na svom saboru sankcionirali onaj neustavni čin Marije Terezije od g. 1779. kojim je ona ukinula hrvatsku vladu (kraljevsko vijeće) i službu njegovu prenijela na ugarsko namjesničko vijeće t. j. na ugarsku vladu. Instrukcija nalaže poslanicima, ako se oni ne bi mogli složiti s drugovima ugarskim, neka se drži pod predsjedanjem banovim uobičajena hrvatska konferencija, koja će odlučiti, kakovo će stajalište zauzeti hrvatski poslanici na saboru, To je bilo i potrebno, jer su se Hrvati već u prvoj sjednici (11. lipnja) sukobili s Madžarima. Madžari su naime u donjoj kući tražili, da se raspravlja i vodi dnevnik saborski madžarski. Hrvatski su poslanici ipak toliko uspjeli, te su mogli govoriti latinski, a saborski će se dnevnik uz madžarski tekst izdavat i u latinskom ovjerovljenom prijevodu.

Sudbonosni zaključci hrvatskoga sabora.

Budimski sabor.

Nakon rješenja jezičnoga pitanja prešlo se na raspravu o krunidbenoj zavjernici ili inauguralnoj diplomi. Zavjernicu je sastavljao Nikola Škrlec. Dok je odbor izrađivao zavjernicu, iznesu Madžari prijedlog, neka se madžarski jezik postepeno uvede kao službeni jezik u sve urede. Tomu su se odlučno oprli Hrvati i u donjoj i u gornjoj kući. Da bi se i madžarska javnost uputila u jezično pitanje, porazdijele hrvatski zastupnici među saborske drugove svoje izjavu, koju bit će da je sastavio Nikola Škrlec. U toj se izjavi među ostalim kaže, da se hrvatsko-ugarski savez ne temelji na madžarskom jeziku, već na zajedničkoj upotrebi latinskoga jezika. Hrvate prisiliti na to. da nauče madžarski,

Jezično pitanje.

[1] To je zapadni dio Bosne s Jaicem ili t. zv. Turska Hrvatska. zapadna Hercegovina s Lubuškim i Dalmacija do Neretve.

www.marinknezovic.info

uopće je nemoguće, jer »tko se dâ siliti da uči nepoznati jezik, taj jasno dokazuje, da je rob«.

Požunski sabor.

Kad je odbor dovršio zavjernicu, odredi kralj krunidbu na 15. studenoga i to u Požun, kamo je sabor morao prenijeti raspravljanje svoje. Požunski je sabor najprije izabrao za palatina četvrtoga sina Leopoldova Aleksandra, zatim je prihvatio po želji Leopoldovoj zavjernicu Marije Terezije. Nato je 15. studenoga obavljena svečana krunidba. Poslije toga dao se sabor na redakciju pojedinih zaključaka saborskih, što su ih cirkularne sjednice izradile.

Požunski je sabor u svemu izradio 74 saborska članka. Ticali su se ponajviše državo-pravnih odnosa, manje reforama, premda se kralj Leopold izrijekom za njih zalagao. Najznatniji su članci ovo: Čl. X. obvezuje kralja, da će U g a r s k u i H r v a t s k u d r ž a t i z a p o s v e n e z a v i s n u d r ž a v u, koja ima svoju samostalnost i svoj ustav. Čl. XVI. zabranjuje svaki tuđi jezik kao službeni; zasad ostavlja latinski jezik kod oblasti, a madžarski se uvodi u gimnazije, akademije i sveučilište. Kralj ne može samostalno tražiti novaka, hrane i novaca za vojsku; sve se to ima izvršiti jedino u dogovoru sa staležima na saboru, naročito se ima ratna daća od sabora do sabora točno odrediti. Tim su člancima mislili Madžari i Hrvati osigurati ustav. Sada je trebalo prijeći na nutrašnje reforme. Ali su staleži odgodili to pitanje do drugoga sabora, kojemu je imao posebno izabrani odbor podnijeti elaborat o modernim potrebnim reformama. Samo se nakon burne rasprave prihvatio čl. XXXV., koji je dopuštao seljacima i kmetovima, da se slobodno sele.

Zak. čl. X i XVI.

Kod naslova »želje i tegobe« iznijeli su Hrvati poznate prijedloge svoje. Madžari ih nijesu htjeli prihvatiti onako, kako su ih Hrvati iznijeli, već su ih okresali. Budući da je kralj stao na stranu Madžara, izađu članci LVIII. i LIX. ovako: Čl. LVIII. uzakonjuje, da hrvatske županije imaju i dalje primati naredbe od ug. namjesničkoga vijeća i da u tom vijeću bude namješteno razmjerno Hrvata, a i ban da ima prema svojoj časti dostojno mjesto i glas, kad dođe u to vijeće; inače raspravlja ban o autonomnim poslovima hrvatskim sa saborom hrvatskim, koji će sazvati s privoljom kraljevom. Čl. LIX. određuje, da će se s voljom kraljevom unaprijed vazda o ratnoj daći hrvatskoj raspravljati u saboru ugarskom, ali napose, a ne zajedno s kontribucijom kraljevine Ugarske, te se nigdje, osim u tom saboru, ne može porušiti. Požunski se sabor svršio 13. ožujka 1791.

Zak. čl. LVIII. i LIX.

Hrvatski sabor.

Po starom običaju sastao se poslije sabora požunskoga sabor hrvatski, da sasluša izvještaj svojih poslanika. Postupak Madžara izazvao je u Hrvatskoj negodovanje, naročito je ro-

www.marinknezovic.info

goborila županija križevačka i varaždinska. Od prkosa, što je sam kralj ispravljao hrvatske prijedloge, zaključi sabor, neka se madžarski jezik kao neobligatan uvede u pučke i srednje škole. Sabor međutim nije zaboravio ni na hrvatski jezik, stvorio je zaključak, da se hrvatski jezik ima predavati na svim gimnazijama i u akademiji.

Zajednički sabor od g. 1790./91. imao je po Hrvatsku sudbonosnih posljedica. Čl. 58. i 59. zadali su samostalnosti hrvatskoj kao posebnom kraljevstvu težak udarac, jer je Hrvatska po shvaćanju Madžara prestala biti ravnopravna Ugarskoj: ona je postala dio Ugarske i u službenoj praksi i u političkom životu. To se osjetilo doskora u javnom životu, jer je ugarsko namjesničko vijeće, kojemu je od g. 1790.—1848. stajao vazda na čelu jedan nadvojvoda kao palatin, sebi prisvojilo svu političku vlast, pred kojom iščezava i ban i sabor. Ban nije samo postao zavisan o Madžarima, on im je pače bio i odan, te se počeo držati i pouzdanikom madžarskim, a ne namjesnikom kraljevskim (prorex). A sabor hrvatski izgubi svaku znamenitost, sastaje se samo na nekoliko dana uoči zajedničkoga sabora, da izabere poslanike i da ima dâ instrukcije, a poslije zajedničkoga se sabora opet sastaje da naprosto proglasi zakone, što ih je stvorio zajednički sabor. Iako se sabor hrvatski odrekao političke samostalnosti svoje, a ono je opet baš on udario temelje preporodu narodnoga jezika, koji je tako reći na juriš osvojio rodoljubive krugove narodne.

Posljedice čl. 58. i 59.

XLVIII.

RATOVI S FRANCUSKOM.

Potkraj XVIII. vijeka izbaci Evropu iz kolotečine francuska revolucija. Dok su gotovo sve države evropske osim Turske provodile ili bar pokušale provoditi reforme u duhu prosvijetljenoga apsolutizma, kako su ga propovijedali filozofi francuski, ostala je jedina Francuska, domaja novoga duha i naziranja i dalje u feudalnom glibu, u sasvim nevaljaloj upravi i u financijskom rasulu. I dvor i plemstvo i više svećenstvo oglušilo se vapaju naroda; odbilo je opomene i spriječilo pokušaje od ono nekoliko iskrenih ljudi, što su reformama htjeli spriječiti revoluciju, koja je neminovno morala doći. I došla je! Iz krvi se rodila jednakost, sloboda i bratinstvo. Revolucija se nije mogla zaustaviti na Rajni ni podno Alpa. Unutrašnje prilike Francuske za vrijeme revolucije bile su od dana do dana sve gore; skupoća, a potom i nezadovoljstvo naroda bivalo je sve veće. Vođe revolucije nijesu znale drugoga izlaza do rata sa susjedima, koji su im

Revolucija

www.marinknezovic.info

Ratovi.

i sami pružili zgode, jer su pomagali bjegunce i prijetili revoluciji, da će je oružanom rukom ugušiti i vratiti stari red. Tako planu ratovi, koji su trajali od g. 1792.—1815. Pobjedonosne vojskovođe francuske nosile su revoluciju i preko međa Francuske. Taj posao najposlije uhvati u svoje ruke majstor revolucije — Napoleon. Na Rajni i u Italiji srazila se Francuska naročito s Austrijom. Do sraza Austrije i revolucije moralo je doći već po tom, što je omražena kraljica Antoaneta, kćerka Marije Terezije, bila žena Ljudevita XVI., te se očekivalo, bilo s pravom ili ne, da će Leopold II. priskočiti sestri svojoj u pomoć. Kako je međutim Leopold iznenada umr'o, navijesti Zakonodavna skupština francuska rat Franji, kralju ugarskomu i češkomu (20. travnja 1790.). Tako se rodi p r v i s a v e z protiv Francuske (1792.—1797.), u kojem je isprva bila Austrija s Pruskom sama, ali su pomalo savezu pristupale, a i iz saveza istupale gotovo sve evropske vlasti osim Turske, Danske i Švajcarske. Sav je teret rata spao na Franju I. On se morao boriti na dvije strane, u Italiji i na Rajni. U svim ratovima, što ih je Franjo I. s Francuskom vodio (vodio ih je u svemu pet), po svim razbojima od plodnih ravnica italskih do ledenih poljana široke Rusije prolijevali su krv svoju krajišnici Hrvati i Srbi; 50.000 ih se ne vrati više kućama svojim.

Carev brat nadvojvoda Karlo baci sretno Francuze preko Rajne, ali mu tu sreću uništi umni general N a p o l e o n B o n a p a r t e, koji je u raznim okršajima potisnuo Austrijance do Judenburga u Štajerskoj i zaprijetio Beču. Car Franjo pristane nato najprije na primirje u Ljubnu, a onda na mir u Campu Formiju (1797.). Tu je car Francuskoj odstupio Austrijsku Nizozemsku (današnju Belgiju) i Milan (Lombardiju), a za to je dobio I s t r u, D a l m a c i j u, B o k u K o t o r s k u i V e n e c i j u do Adige, jer je Napoleon učinio kraj »rascviljenoj kraljici Jadranskoga mora«. Taj mir potvrdi i mir u Lunévillu (1801.), što ga je Franjo I. s Napoleonom učinio poslije neuspjeha u Drugom savezu protiv Francuske (1799.—1802.).

Mir u Campo Formio 1797.

Mir potraje jedva tri godine. Uto je Napoleon s temelja uredio Francusku, kojoj je nakon teških desetgodišnjih nutrašnjih i spoljašnjih borba vratio mir, za kojim je čeznula. Narod je u prvom zanosu svojem dopustio, da vlada kao vladar i da se proglasi »carem Francuza« s pravom nasljedstva u porodici svojoj (18. svibnja 1804.).

Napoleon — car.

Evropski su vladari naročito Engleska, prijekim okom gledali djelovanje Napoleonovo. Engleska nađe saveznika u Franji I. Njega su stjerali u savez događaji u Njemačkoj i Italiji. Njemačku je Napoleon poslije mira u Lunévillu očistio od onoga mnoštva malih duhovnih i svjetovnih vladarčića. A

www.marinknezovic.info

kad se južna Njemačka (Bavarska, Baden i Würtemberg) sasvim dala pod okrilje Napoleonovo, razabere car Franjo, da je carstvu njemačkomu kucnuo posljednji čas, pa da ne bude po časti manji od Napoleona, uzme i on naslov »cara austrijskoga«. Cara je Franju vrijedalo, što mu je Napoleon u Italiji baš na pragu države njegove stvorio od Milana, ostataka Venecije i nekih omanjih državica sjeveroitalskih talijansku republiku, koju je bez ičijega pitanja g. 1804. pretvorio u talijansku kraljevinu i sebe okrunio kraljem talijanskim. Engleska, Rusija i Austrija učine treći savez protiv Francuske. Kako se Franjo I. brzo za rat oduševio, tako je još brže poslije trocarske bitke (car Napoleon, Franjo I. i Aleksandar I. ruski) kod Slavkova u Moravskoj (1805.) klonuo. Franjo sklopi s Napoleonom težak mir u Požunu (1805.), po kojem je talijanskoj kraljevini prepustio sve zemlje, što ih je dobio mirom u Campu Formiju; pored toga odstupi Tirol s Voralbergom Bavarskoj, a ostale svoje južnonjemačke posjede Bavarskoj, Würtembergu i Badenu. Tako je Napoleon potisnuo Austriju iz Italije i Njemačke. Franjo je to shvatio — odrekao se časti cara rimskoga, a zadržao samo naslov cara austrijskoga (1806.).

Car austrijski.

Mir u Požunu 1805.

Doskora sklopi Napoleon s carem ruskim Aleksandrom I. u Tilži na granici prusko-ruskoj mir (1807.), koji se pretvorio u savez. Taj je savez učvrstio na sastanku u Erfurtu (1808.), gdje su Napoleon i Aleksandar regbi među se razdijelili Evropu. Erfurtski sporazum dovede Austriju u neugodan položaj, — budućnost njezina bijaše ugrožena. Zato se car Franjo spremao svom snagom, da za vremena odvrati pogibao, što mu je prijetila. Napoleon podlegne doduše prvi put u životu svojem kod Asperna i Esslingena na Moravskom polju (1809.), ali je to nekoliko tjedana poslije popravio kod Wagrama (isto na Moravskom polju), kad mu je stigao u pomoć pastorak Eugen Beauharnais, potkralj talijanski. Car Franjo izgubi svaku nadu na pobjedu i sklopi mir u Beču (1809.). On među ostalim prepusti Napoleonu kao kralju talijanskomu Goricu, Trst, Austrijsku Istru, Kranjsku, južni dio Koruške do Drave s Bjelačkim okružjem i Hrvatsku s desne obale Save do ušća Une kod Jasenovca. Sve te zemlje sjedini Napoleon s Dalmacijom i učini od njih Ilirske provincije ili Iliriju, koja je činila zasebnu pokrajinu francuskoga carstva.

Mir u Beču 1809.

Samo četiri godine ostane Napoleon gospodarom Ilirije. Poslije nesreće njegove u Rusiji, gdje je gotovo pol milijuna ljudi ostavio (1812.), digne se i car Franjo na nj, premda mu je nedavno dao kćerku svoju Mariju Luizu za ženu. Najprije

Napoleonov Pad

www.marinknezovic.info

protjeraju Nipoleona iz Njemačke, gdje ga je kod Lipskoga zadesio strašan poraz (1813.), a onda provale u Francusku i prisile ga, te se odrekne krune i carstva (1814.). Poslije godinu dana vrati se s otoka Elbe, gdje je kao car u zatočenju živio, u Francusku pa je u jednom regbi letu osvoji. No postrada u Belgiji. Saveznici ga uhvate, kad je htio pobjeći u Ameriku, i otprave ga na otok sv. Helene, južnoj Africi na zapad. Tu je 5. svibnja 1821. umr'o, ogorčen s nedostojna postupanja. Bečki kongres uredi baštinu francuske revolucije (1815.). Austrija, kojoj je Metternich pribavio na kongresu prvu ulogu, dobije među ostalim ilirske pokrajine.

Ideja narodnosti.

Bečki je kongres doduše uništio političko djelo francuske revolucije, ali nije pokopao ideja francuske revolucije, što su ih vojske njezine diljem Evrope raznijele. Ideja lične slobode, staleške jednakosti, ukinuće feudalnih uredaba, pa ideja suverenosti naroda i načelo konstitucije, naročito ideja narodnosti živo je odjeknula u narodima, u kojima je doonda drijemala narodna svijest.

IL.

DALMACIJA.

Stanovništvo.

Za mletačkoga je gospodstva Dalmacija do potkraj XVII. vijeka promijenila stanovništvo svoje samo toliko, što se u Zadar, Spljet i Trogir pa na otok Rab i Cres naselilo dosta Talijana plemića i građana. Inače je u Dalmaciji, odbivši dašto Boku Kotorsku, stanar zgoljni Hrvat. Mir u Karlovcima donese Dalmaciji i Srbe, koji su se za turskoga vladanja naselili u porječju Krke od Knina do Skradina baš onako, kako su se naselili i u Krajini hrvatskoj i slavonskoj.

Uprava.

Zemlji na čelu bijaše generalni providur s nešto činovništva, koje je vladalo okružjima. Providur bijaše vrlo velik gospodin: vlast mu je neograničena, on je podjedno posliednja molba za sud, za financije, pače i za crkvu. Providur se mijenjao svake treće godine. On postavlja na čelo okruzima knezove (conte), koji imaju uza se dva činovnika: kancelara za sudbene i camerlonga za financijske poslove. Gradovi su imali autonomiju, koju su im zajamčili posebni statuti. Glava je gradu knez. Imenovala ga mletačka vlada. Uprava je gradska u rukama plemića i građana. Odnosi između plemića i građana rijetko su bili snošljivi. Svadali su se zbog trica i kučina, a na to ih je jarila Venecija. Seljaštvo je bilo organizirano po okruzima. Svako je selo imalo svojega haramba šu, koji je opravljao vojničke i civilne poslove. Najveći teret bijaše seljaku porez i vojna služba. Porezi nijesu baš bili preveliki. Teža je bila

www.marinknezovic.info

vojnička služba. Svako je gorsko okružje vojnička jedinica za se, — zovu je krajina. Svaka je krajina morala izaći oružana u državnu službu, i to ili sva ili samo djelomice, kako je već od potrebe bilo. Osim krajina uzdržavala je republika o svom trošku 11 pukovnija pješaka i dvije pukovnije konjanika.

Trgovina i obrt.

Dalmacija bijaše Mlečanima krava muzara. Najbolje se to vidi u trgovini i obrtu. Iz Dalmacije se smjelo izvoziti samo vino. Sve se ostalo moralo najprije dovesti u Veneciju, a istom odanle dalje. Isto tako su Dalmatinci mogli sebi dobaviti, što im treba, samo iz Venecije. Jedini im otvoreni put trgovini ostavi Venecija prema Turskoj. Tu se trgovalo karavanski na konjima.

Crkva.

Dalmacija je imala dvije nadbiskupije i deset biskupija. Te su biskupije bile dašto maljušne, jedna — osorska brojila je četiri župe s 6000 duša. Od crkvenih redova bijahu u Dalmaciji osim ženskih samo dva: dominikanci i franjevci. Osobitih su zasluga stekli za kulturni i politički život naroda hrvatskoga franjevci, koji su se istakli nesamo duhovnom pastvom i naukom nego i mačem u ruci pod Kninom, Sinjem i Hercegnovim. Od neko 200.000 žitelja bijaše 50.000 Srba, većinom u Boci Kotorskoj, gdje su uživali crkvenu slobodu pod jurisdikcijom vladike crnogorskoga. Za ostalu su Dalmaciju dobili svoju episkopiju istom za vlade Napoleonove.

* * *

Pad Venecije.

U preliminarima mira u Ljubnu obvezao se Napoleon, da će Franji I. za Lombardiju dati mletačke zemlje (18. travnja 1797.). Da bi ispunio, što je obrekao, zavadi se Napoleon s Venecijom, a to baš nije bilo teško, jer su ti kukavni potomci slavnih Orseola, Dandola i Morosinija neprestano kolebali između Austrije i Francuske. Najprije prisili Napoleon Veneciju, da raspusti vojsku, a dva dana izatoga (12. svibnja 1797.) moralo je Veliko vijeće zaključiti, »da njegova vlast prestaje«. Tako nestane bez kapi krvi ponosne »Vjerenice Jadranskoga mora« s lica zemaljskoga. Upravo su je sramotno izbrisala rođena djeca njezina. Upravu grada preuzme demokratsko zastupstvo od 60 gradskih zastupnika, koji su bili pristaše Francuza.

Dalmacija za sjedinjenje s Hrvatskom.

Na glas o padu Venecije zavlada u narodu zabuna, ali domala se izjavi cijela bivša mletačka Dalmacija jednodušno za sjedinjenje s Hrvatskom. Posebno poslanstvo zaputi u Beč, ali ne dođe dalje od Senja. Tu ga zadrži slunjski pukovnik Kazimir, koji mu obeća, da će za koji dan stići carska vojska u Dalmaciju; a adresu, što su je za sjedinjenje caru nosili, poslati će, kaže, u Zagreb banu Erdediju. I doista

www.marinknezovic.info

je u Zadar došao najprije pukovnik Kazimir, a za njim general Mato Rukavina s 4000 krajišnika Hrvata na 72 broda. Rukavina je putem zaposio Istru i Kvarnerske otoke. Generala su dočekali s neopisivim veseljem, pogotovo kad je još istoga dana izdao na narod proglas, u kojem mu je zajamčio sva stara prava i sloboštine. Iz Zadra krene pukovnik Kazimir u Knin, Sinj, Spljet pa do Imoskoga, a general Rukavina morem u Šibenik, Trogir, Spljet, Makarsku i Boku Kotorsku. Svagdje ih je narod s neopisivim veseljem dočekao.

Car Franjo protiv sjedinjenja

Manje se zbog dočeka toga veselio car Franjo. Zato i nije u njega našla milosti adresa poslanstva dalmatinskoga. Nju je ban Erdedi poslao vladi ugarskoj, a ova ug. dvorskoj kancelariji u Beču. Car je napisao na adresu — »ad acta«, a za komesara imenuje grofa Rajmunda Thurna, koji je imao »tu nezgodnu želju Dalmatinaca za sjedinjenjem suzbiti«. Thurn se dao odmah na posao, da izvrši zadaću svoju. On počne dizati talijanaštvo na štetu hrvatstva i uredi policiju, koja je imala paziti na pobornike sjedinjenja s Hrvatskom.

* * *

Pad republike dubrovačke. 1808.

Kad je ono po miru u Požunu Dalmaciju prepustio Napoleonu, posjedne general njegov Lauriston Dubrovnik. Tako izgubi republika dubrovačka slobodu svoju već sada (26. svibnja 1806.), premda je formalno postojala do 31. siječnja 1808., kad je general Marmont dekretom »raspustio dubrovačku vladu i senat«. Kad se ruski car Aleksandar u Tilži izmirio s Napeolonom (1807.) prepusti Aleksandar Napoleonu i Boku Kotorsku i Korčulu, što su ih za rata Rusi bili posjeli.

Providur Visko Dandolo.

Napoleon preda zapovjedništvo nad vojskom vrsnomu generalu Marmontu, a civilnu upravu povjeri umnomu, ali i taštomu Mlečaninu Visku Dandolu. Dandolo se dao svom dušom na rad. Prije svega počeo je izdavati prve hrvatske novine — tjednik Il regio Dalmata — Kraljski Dalmatin. Prvi je broj izašao 12. srpnja 1806. na talijanskom i àrvackom jeziku. Dalmacija nije bila sama za se, ona je dio kraljevine Italije (sjeverna i srednja Italija isprva bez papine države); Italiji je kralj sam Napoleon, a zamjenjuje ga »franački ban od Italije«, potkralj Eugen Beauharnais, kojemu je Dandolo bio podređen. Dandolo bijaše kao providur na čelu prividuriji t. j. vladi dalmatinskoj, kojoj je bilo sijelo u Zadru. Prividuru je o boku Glavno dalmatinsko vijeće od 48 članova kao savjetni organ, a ne kao sabor. Isprva čini Dalmaciju zemlja od granice hrvatske do Neretve. Dijelila se u četiri okruga (zadarski, šibenički, spljetski i makarski), okruzi u kotare, a kotari u općine. Kad je Napoleon dobio južnu Dalmaciju, nije je izravno

www.marinknezovic.info

sjedinio sa sjevernom, već je od nje načinio posebnu proviđuriju s četiri okruga. U upravi su maknute s puta glavne smetnje — privilegije raznih općina i korporacija. Tim je činom Dalmacija stupila u novo moderno doba.

Čudesa je Dandolo stvorio na gospodarskom, socijalnom i nastavnom polju. U prvom je redu seljaka dalmatinskoga učinio pravim vlasnikom zemljišta, što ga je doonda samo uživao. Odsada plaća seljak desetinu kao porez. Unapređivao je ratarstvo, voćarstvo i vrtljarstvo školama i putujućim učiteljima, sušenjem močvara; brinuo se za šumarstvo i stočarstvo. Slabije je sreće bio s tvornicama. Mnogo je uradio za trgovinu; gradio ceste, obalio carinu, uredio poštu, otvorio sajmove pa nemilo udario na lihvu. Zdravlju je naroda pomogao tim, što je sušio močvare, a i kojekakvim drugim uredbama: kopao bunare, dizao bolnice, odredio cijepljenje boginja itd. Gospodarskim je preporodom znatno podigao financije (glavni su dohoci desetina, travarina, solarina pa carina). Ali dohoci ipak nijesu dotjerali za pokriće troškova. Pomagala ga je talijanska vlada u Milanu.

Gospodarstvo

Trgovina.

Vanredno je djelovanje Dandolovo na polju školstva. To je upravo iz ništa stvorio. Dandolo ostane providurom, dogod nije Napoleon Dalmaciju pripojio Iliriji i gubernatorom Ilirije učinio generala Marmonta.

Školstvo.

L.

ILIRIJA.

Napoleon je sve jugozapadne zemlje austrijske, što ih je mirom u Beču dobio (1809.), sjedinio s Istrom i Dalmacijom i od njih stvorio — Ilirske provincije (Les provinces Illyriennes) ili ukratko Iliriju. »Kraljski Dalmatin« zove ih »Države Slovinske« ili »Zemlja Slovinska«. Ilirija je bila autonomna pokrajina francuskoga carstva. Sijelo vlade i guvernera bijaše Ljubljana. Marmont bijaše čovjek vrlo obrazovan i pravedan. Povjerenje je naroda stekao jednim mahom: nesmiljenom je strogošću u kratko vrijeme istrijebio razbojnike, kojih su bile pune ceste. Drugo mu je djelo bilo, što je zabranio upotrebu austrijskoga papirnog novca i tim očuvao zemlju od teškoga gubitka, što ga je bankrotom pretrpio onaj dio naroda našega, koji je ostao pod Austrijom. Marmont je imao neograničenu vlast u svim poslovima financijskim i vojničkim; trebalo je samo da se sporazumi s ministrima tih odjeljenja. Marmont je ostao guvernerom do veljače 1811. Odmah iza odstupa njegova izda Napoleon dekret o organizaciji Ilirije.

Gubernator Marmont

Po dekretu se Ilirija dijelila na šest civilnih provincija i na vojničku Hrvatsku. Civilne su provincije Koruška, Kranj-

www.marinknezovic.info

Uprava.

ska, Mletačka Istra, civilna Hrvatska, Dalmacija i Dubrovnik. U vojničku Hrvatsku nije Napoleon dirao. Tu je ostavio prešnje regimente i cijelo uređenje. Samo je mjesto generala zapremio viši časnik — vojnički intendant. Podređen je dašto gubernatoru.

Na čelu Iliriji je generalni gubernator. Glavni su mu doglavnici generalni intendant financija i povjerenik za pravosuđe. Ta trojica i još dva suca prizivnoga sudišta ljubljanskoga čine malo vijeće. Ono je vrhovno sudište i kasacioni dvor u jednom; ono je određivalo smjer unutrašnjoj politici.

Malo vijeće.

Ilirija je po riječima Napoleona imala biti »straža pred vratima Beča«. To će reći, da je Ilirija morala biti veliki vojnički tabor. Ilirija je bez vojničke Hrvatske, koja je sama davala 16.000 momaka, imala tri divizije s 18.000 momaka. Pored toga je u »Narodnoj gardi« morao služiti svaki građanin od 18.—50. godine.

Vojska.

Da bi se moglo uredovati hrvatski, naročito u vanjskoj službi, kako je to Marmont namjeravao, trebao je domaćih sinova, koji govore hrvatski i francuski (za nuntrašnju službu). To se dalo postignuti jedino školama. U tu je svrhu Marmont nastavio djelo Dandolovo. Marmont uredi tri vrsti škola: osnovne, u kojima se podučavalo samo na materinjem jeziku, gimnazije i liceje pa centralne škole. U nižim je gimnazijama nastavni jezik bio materinski, inače francuski ili talijanski. Za te je škole slovenski pjesnik Valentin Vodnik napisao gramatiku slovenskoga jezika, a župnik u Novom Ličkom Šime Starčević »Novu ričoslovicu«. Još je jednu novost uveo Marmont, on je mjesto »Kraljskoga Dalmatina« stao izdavati »Službeni telegraf Ilirskih provincija« na francuskom, njemačkom i hrvatskom jeziku.

Školstvo.

Vladanje je francusko bilo prekratko, da bi dokraja moglo promijeniti životne i političke prilike u ilirskim provincijama. Najdragocjeniji plod boravka njihova jest ideja narodnosti i narodnoga jedinstva. U Iliriji je bio ujedinjen jedan dio Hrvata i Srba s trećim ogrankom naroda našega sa Slovencima. To se desilo prvi put onamo od vremena Ljudevita Posavskoga. Ta je činjenica morala za neposrednu dalju posljedicu imati i nastojanje, da se u jednu državnu cjelinu okupe svi oni krajevi, gdje stanuje narod naš.

Ideja narodnosti.

* * *

Bečki kongres dosudi Dalmaciju zajedno s bivšom republikom dubrovačkom Austriji (1814.). God. 1822. otkine

www.marinknezovic.info

Austrija tri sjeverna kvarnerska otoka Cres, Lošinj i Krk pa ih politički spoji s Istrom. God. 1878. poveća berlinski kongres Dalmaciju na jugu za Spič. Sada je istom dobila Dalmacija onaj oblik, što ga je do propasti Austro-ugarske monarhije zadržala. Pod Austrijom.

Vojnu Krajinu, koliko je bila pod Napolenom, podvrgne Franjo opet Beču, a civilnu Hrvatsku ne sjedini s Hrvatskom nego s Kranjskom pa stvori kraljevinu Iliriju. Istom god. 1822. vrati civilnu Hrvatsku pod bansku vlast. Kraljevina Ilirija.

LI.

DUBROVNIK.

Osnutak Dubrovnika pada negdje u vrijeme, kad su se Slaveni selili na Balkanski poluotok. Predaja veli, da su Slaveni osvojili i raskopali rimski grad Epidaur (Cavtat), a onda su bjegunci 10 km dalje na sjeverozapad na poluotoku dubrovačkom osnovali sebi novi grad Ragusium (614.), što su ga Slaveni prozvali Dubrovnik. Položaj novomu gradu bijaše vrlo zgodan. S mora se lako prelazi, s kopna ga štiti brdo sv. Srđa, a opet ne sprečava saobraćaja s unutrašnjim krajevima. Nasuprot u Dubrovniku su se sastajali putovi neretljanski i iz sjeverne Crne Gore. Nesamo zgodan položaj grada nego i gospodarske prilike (Dubrovnik je imao vrlo malo zemljišta, a ono, što ga je bilo, davalo je samo ulje i vino) silile su ga, da se bavi ribarstvom i trgovinom. Budući da su bili preslabi, da sačuvaju i osiguraju sebi trgovinu, morali su tražiti zaštitu u jačega, kojega su priznali vrhovnim gospodarom svojim. Diplomatska im je vještina bila baš u tom, što su se u pravi čas znali zateći pravomu vrhovnomu gospodaru. Tako je Dubrovnik sačuvao slobodu svoju sve do vremena Napoleonovih. Zemljopisni položaj.

Dubrovnik bijaše dio bizantske Dalmacije i ostade pod Bizantom do g. 1202., samo što je kratko vrijeme (1185.—1192.) priznavao vrhovno gospodstvo normanskih kraljeva u južnoj Italiji. Gotovo je čitavo to vrijeme Dubrovnik više slobodna trgovačka republika negoli pokrajinski grad bizantski, te sklapa trgovačke ugovore po svojoj volji. Poslije pada Bizanta dođe Dubrovnik pod vlast mletačku (1205.—1358.). Politički položaj.

Dubrovnik je primao knezove iz Mletaka, isprva do smrti njihove (do g. 1237.), a onda na dvije godine. Knez bijaše glava gradskoj upravi. Obveze su gradu prema Mlecima iste, kao i prema Bizantu: mora, ako ustreba, davati pomoći; inače je samosvojan: ima svoj grb, svoju zastavu, svoj novac, udara svoje pečate na ugovore, što ih na svoju ruku sklapa sa stranim državama. Kao član republike mletačke

www.marinknezovic.info

Pohrvaćenje

smije trgovati po svim stranama mletačkim i tako udari temelj blagostanju svojemu. Uzalud kušaju vladari srpski da ga sprave pod svoju vlast, on im se uvijek sretno odrva, pače dobiva od njih zemlje. Isprva je Dubrovnik dašto romanski grad. Slavenski se živalj više ističe u XI. vijeku, dok on napokon ne pretegne u drugoj polovici XIV. vijeka, kad su se u ono burno doba mnoge plemenite porodice iz susjednih hrvatskih i srpskih zemalja tražeći zaklona u njem nastanile. Dubrovnik se upravo sada sasvim pohrvatio.

Dubrovnik u naponu svoje osage.

Kad su se Mlečani morali god. 1358. odreći cijele istočne obale jadranske od najsjevernijega kuta kvarnerskoga sve do Drača, dadu se Dubrovčani pod okrilje moćnomu kralju hrvatsko-ugarskomu Ludoviku I. i ostanu pod nasljednicima njegovim do g. 1526. Budući da hrvatsko-ugarski vladari nijesu imali svoga zastupnika u Dubrovniku, bio je Dubrovnik zaista samostalna republika. Trgovina se njegova raširi daleko kopnom i morem, kotar gradski zadobije najveći opseg, a blagostanje i snaga općine diže se na vrhunac. Grad je s predgrađima brojio do 40.000 stanovnika, a građani su se njegovi rasuli po kolonijama sve do Carigrada, Smirne, Kaira, Sirakuze i Firence. Po čitavom su balkanskom poluotoku imali svoje rudnike, iz kojih su dobivali zlata, srebra, olova i t. d. U to je vrijeme općina gradska dosegla najveći svoj opseg. Do XIII. vijeka naime obuhvata grad gotovo samo toliko, koliko su zidovi gradski obuhvatali. Vinogradi dubrovački bijahu već u Zahumlju i Travunji. Za zakup vinograda plaća Dubrovnik knezovima humskim i travunjskim t. zv. m o g o r i š (margarisium). Istom sredinom XIII. vijeka poče on razmicati granice svoje, te ih do sredine XV. vijeka pomaknu preko župe konavoske na jug do Boke Kotorske, na sjever do blizu Neretve zajedno sa Stonskim ratom i otocima Mljetom i Lastovom, pače kratko vrijeme drži i otoke Korčulu, Hvar i Brač (1413.—1417.).

Uprava.

Dubrovnik je plemićka ili vlasteoska (aristokratska) republika, koja je po uređenju svojem nalik na republiku mletačku. Na čelu joj je k n e z ili r e k t o r, koga poslije g. 1358. biraju između vlastele dubrovačke, ali samo na mjesec dana. Knez upravlja gradom i kotarom njegovim. Uza nj je m a l o v i j e ć e (consilium minus) od sedam lica, a to su starješine najuglednijih porodica vlasteoskih. Ono se brine za obranu i prehranu grada i za zdravstvene prilike, nadzire kneza u svim državnim poslovima. Izvanje poslove obavlja s e n a t ili vijeće umoljenih (consilium rogatorum). U njemu sjedi knez, članovi maloga vijeća i suci, u svemu neko 40 lica. Najveću vlast ima v e l i k o v i j e ć e (consilium maius), kamo dolaze svi plemići, koji su navršili 18 godina. Veliko se vijeće

www.marinknezovic.info

sastaje jedamput na mjesec u vijećnici da bira kneza pa malo vijeće i više činovnike, da odlučuje o miru i ratu ili da pomiluje osuđene na smrt; izdaje zakone i određuje poreze i carine.

Od činovnika su najznatniji bilježnici (notarii). Oni dopisuju s izvanjim svijetom na latinskom i talijanskom jeziku, a za slavenski je jezik poseban kancelar slavenski. Kako je dopisivanje bilo vrlo opsežno, to nam dubrovački pismeni spomenici osvjetljavaju mnogu stranu povijesti južnih Slavena, koja bi nam inače ostala tamna.

Sijelo kulture.

Dok je u XVI. i XVII. stoljeću čitava Hrvatska bila golem tabor, u kojemu je narod vazda stajao pripravan da se ogleda s Turcima, cvale su u Dubrovniku one znanosti i umjetnosti, što su pod imenom humanizma i renesanse duševno preporodile Italiju. U Dubrovniku se pojaviše brojni učenjaci svake ruke i pjesnici, koji su proslavili sebe i svoj rodni grad. Nijedan grad na svijetu nije prema svojim silama i prilikama toliko pridonio općoj kulturi čovječanstva, koliko Dubrovnik: zato je i s punim pravom zavrijedio dični pridjevak »hrvatska (slovinska) Atina«.

Vrhovna vlast turska

Lukava republika znala je očuvati slobodu svoju i od moćnoga carstva turskoga, koje ju je sa svih strana opasalo. Odmah poslije boja na Mohaču (1526.) dade se pod okrilje silnoga sultana Sulejmana. Plaćala je redovito danak, te je zato mogla slobodno trgovati po svim zemljama turskim; jedan jedini put zaprijeti joj pogibao, kad ju je sultan Muhamed IV. htio g. 1678. da uništi, ali se ona sretno izmakne pogibli.

Potres 1667.

Veća nevolja za Dubrovnik bijahu potresi, od kojih je grad ljuto stradao. Najžešći potres bijaše god. 1667., koji razvali cvatući grad u ruševine. Dne 6. travnja na veliku srijedu između 5 i 6 sati ujutro uzdrma jedan jedini udarac čitavim gradom i pokopa preko 5000 ljudi u ruševinama. S pomoću pape rimskoga i zapadne Evrope podiže se opet iz rasula, ali pređašnje slave ne vidje više. God. 1724. brojio je Dubrovnik samo 7000 žitelja. Tako je životario do g. 1808., kad mu je silni Napoleon oteo slobodu i pripojio ga kraljevini Italiji. God. 1814. pade zajedno s Dalmacijom pod cara i kralja Franju I.

LII.

CRNA GORA.

Kad je ono g. 1499. Đurađ morao ostaviti Zetu, postane Crna Gora dio skadarskoga sandžaka. God. 1514. izradi brat njegov Skender-beg, te se Crna Gora odvojila od sandžaka skadarskoga i on je dobi kao poseban sandžakat.

www.marinknezovic.info

Srpski se narod brzo priljubio novim prilikama, naročito imućniji, koji su se nastanili po većim mjestima, te se bavili trgovinom i zanatom. Od njih se rodio građanski stalež, koji je postao vođa narodu. Prije svega pobrinuo se za škole sa slaveno-srpskim jezikom, koji je slabo prodirao u sam narod. Slaveno-srpski je jezik stegao prosvjetu na vrlo uzahan krug; narod je ostao i dalje bez prosvjete. Taj uzahni obruč raskine Dositej Obradović. On živo radi oko toga, da se piše čistim narodnim jezikom, jer se samo tako može prosvjeta i književnost širiti narodom. Dositej je sa svojim »apostatskim« idejama naišao na oštar otpor u crkvenim krugovima. Zametne se borba za književni jezik, a potraje nekoliko desetaka godina. Ta je borba segla iz naših strana preko Save i Dunava, jer je baš potkraj XVIII. vijeka s jednu i drugu stranu pomenutih rijeka bio saobraćaj izvanredno živ. Pobjedu iznese narodni jezik baš ončas, kad su se Srbi u pašaluku spremali da se late oružja. Natjerala ih je na to krajnja anarhija, koja je u državi turskoj zavladala, — anarhija, kakve još nije bilo. To je posljedica neprestanih ratova, što ih je Turska u XVIII. vijeku za opstanak svoj vodila. Država je bila bez novaca, upravnici i vojska bez plate, te su gulili raju. Što je vojska bila objesnija to je i zulum bio strašniji. Tako je to bilo u pašaluku beogradskom. Tu je ispred janjičara sila uglednijih ljudi pobjeglo preko Save i Dunava, a među njima Koča Anđelković i Karađorđe. Pobjegli su uoči rata, što ga je započela Austrija i Rusija s Turcima.

Dositej Obradović.

Prilike u Turskoj.

Po starom običaju pošalje Austrija u Srbiju i Bosnu svoje ljude, da dignu narod. Osmanlije su međutim taj pokret osjetili i silom ga htjeli spriječiti, ali to je još više svijeta natjeralo, da prijeđe Savu i Dunav. Prva je rat navijestila Rusija (1787.), a za njom Austrija. Austrija je već spremila nekoliko dobrovoljačkih četa ili frajkora (Freicorps) od Srba prečana i Srba prebjeglica. Jednim je takvim frajkorom zapovijedao i kapetan Koča Anđelković, pa se po njem taj rat zove i Kočina Krajina ili Kočin rat. Rat se svrši, kako znamo, s mirom u Svištovu (1791.): Granicom između Turske i Austrije ostane Sava i Dunav, a Srbima u pašaluku beogradskom bijaše i dalje ostati u Turskoj. Svištovski je mir Srbima zajamčio amnestiju, a janjičarima zabranio povratak u pašaluk beogradski. Trebalo je samo da se to osigura. A osigurali su to, kad je Austrija odmah poslije mira gledala, da što više naroda preseli na lijevu obalu Save i Dunava. Turcima dašto ne bijaše to pravo, jer što će im pusta zemlja, bez radnika seljaka. Srbima bijaše sada lako, da ishode u sultana Selima III., prijatelja reforama, te je on posebnim hati-

Kočina Krajina.

www.marinknezovic.info

šerifom dao beogradskom pašaluku autonomiju ili samoupravu. Narod se počeo brzo pridizati, zemlji se vratio mir i red, ali se nijesu više vratili janjičari. Janjičari su se svejedno htjeli silom vratiti. Pomoći nađu u Pazvan-Oglu, paši vidinskom, glavnom protivniku reforama Selimovih. On je oko sebe sakupljao nezadovoljnike od Jadranskoga pa do Crnoga i Egejskoga mora. Pazvan-Oglu prisili sultana, da s njim sklopi mir, a jedna je točka toga mira dopuštala janjičarima, da se smiju vratiti u beogradski pašaluk (1799.). Još iste godine osvanu janjičari u velikom broju u Beogradu. Odmah zaredaju nasilja i bezakonja. Mustafu, pašu beogradskoga, koji je pristajao uz Srbe, ubiju (1801.). Svu vlast preotmu četiri vođe janjičarske: Aganlija, Kučuk Alija, Mula Jusuf i Fočić Mehmed-aga. Zvali su se dahije.[1] Oni zbace upravnike i postave u varošima kabadahije, a po selima janjičare za subaše. Po njima su činili kojekakva nasilja, pa i na samim muslimanskim spahijama. O autonomiji dašto nema ni govora. Srbima je dogorjelo do nokata, te su se stali spremati na ustanak. Kad su dahije saznale za zavjeru i za pokret, što se protiv njih sprema, namisle posjeći sve znatnije knezove pa tako zastrašiti Srbe i stati na put pokretu. Ostavit će samo one knezove, koje su oni postavili. Tako dođe do sječe, ali ne posjeku svih knezova — mnogi sretno zamaknu u šumu i izbjegnu smrti. Ta je sječa neposredan povod ustanku. Knezovi se sa svojim ljudima nađu u Orašcu, gdje su 2. veljače 1804. izabrali Đorđu Petrovića, koga je narod zvao Crni Đorđe — Karađorđe, za vođu svojega. Na glas o događajima u Orašcu digne se narod, te se ustanak brzo raširi po beogradskom pašaluku. Srbi ustanu na dahije i janjičare, isprva u ime sultanovo, a pomalo im dođe na pamet, da se sasvim oslobode. Srbi se ogledaju za pomoć. Trgovačke veze i vojničke uspomene (austrijski su časnici vježbali srpski »frajkor«, u kojem je kao podčasnik služio i Karađorđe) putile ih na Austriju. Karađorđe otiđe u Austriju i ponudi joj, neka zapremi zemlje i tvrđave, koje će oni osloboditi. Ali austrijski diplomati bijahu slabi državnici g. 1804., baš kao g. 1810. i g. 1814., kad je Karađorđe ponovno na bečkom kongresu obijao pragove ministara austrijskih i državnika evropejskih. Austrija ga odbije. Srbima osta jedina nada — Rusija. Međutim je sultan, koji je isprva pustio Srbima, da obračunaju s dahijama, poslao bosanskoga vezira Bećir-pašu, da učini red u pašaluku beogradskom. Čim su dahije čuli za dolazak njegov, pobjegnu niz Dunav na otočić Ada-kale kod Oršove, gdje ih po nalogu Bećir-pašinu

Pazvan-Oglu.

Dahije.

Đorđe Petrović — Karađorđe 1804.

[1] Dahile su ljudi, koji sebi prisvajaju vlast, koja im ne pripada

www.marinknezovic.info

Pogibija dahija

poubijaju. Bećir-paša učini nato s ustašama ugovor i otide iz pašaluka, gdje je nastao mir. Trebalo je dašto da ugovor potvrdi sultan. Ali kako nije bilo odgovora iz Carigrada, zatraže Srbi, da posreduju Austrija i Rusija. Toga puta zaištu Srbi, da smiju birati kneza, da se danak plaća odsjekom; ištu slobodu vjere i trgovine. Sultan nije htio popustiti, već naloži Hafis-paši niškom, neka svlada ustanak Srba. Hafis-paša provali u pašaluk beogradski, ali ga Srbi na Ivankovcu razbiju (1805.). Bitkom na Ivankovcu pretvori se borba, koju su Srbi započeli s dahijama, u borbu za potpunu slobodu. Porta pošalje na Srbiju vezira bosanskoga i valiju rumelijskoga. Prvoga potuče Karađorđe na Mišaru (1806.), a drugoga suzbije Petar Dobrujac kod Deligrada. Kako se međutim Rusija zbog Vlaške i Moldavske zaratila s Turskom (1806.), dođe do saveza sa Srbima, te oni očiste pašaluk beogradski i počnu napadati susjedne krajeve turske (Niš i Sjenicu).

Pobjeda na Ivankovcu 1805.

Rusija.

U to je vrijeme Srbija bolovala od unutrašnjih trzavica, — zametnula se borba između Karađorđa, koji je išao za tim, da ojača centralnu vlast, i nahijskih knezova, koji su htjeli da budu jednaki Karađorđu i da uvećaju vlast knežina. U toj ih borbi zateče mir u Bukareštu, što ga je Rusija zbog rata s Napoleonom sklopila s Turskom (1812.). Rusija je prepustila Srbe na milost i nemilost Turcima. Istina VIII. članak toga mira sigura Srbima amnestiju i autonomiju, ali nestane one samostalnosti, do koje su Srbi u ovo osam godina pomalo došli. Turcima nije bilo ni na kraj pameti, da izvrše odredbe bukareštanskoga mira, jer je g. 1812. i 1813. Rusiju sasvim zaokupio rat s Napoleonom, a Srbi se opet nijesu htjeli tako lako odreći slobode i položaja, do kojega su došli. Oni nastave borbu, ali podlegnu premoći turskoj. Karađorđe i većina knezova pobjegne u Austriju (1813.). Neki su ostali, a među njima i Miloš Obrenović, te su u sporazumu s Kuršid-pašom, pobjednikom Srba, mirili narod. Zemlja se vrati na ono, kako je bilo poslije mira svištovskoga. Mir potraja samo kratko vrijeme, jer je godine 1815. buknuo drugi ustanak.

Mir u Bukareštu 1812.

Drugi ustanak.

S pomirljivom politikom Kuršid-pašinom raskrsti se nasljednik njegov Sulejman-paša. Vrate se vremena dahijska, te je morala provaliti nova buna. Podiže je Hadži-Prodan Gligorijević (1813.), ali u zao čas. Bunu uguše Sulejmanovi ljudi, a Hadži-Prodan prijeđe Savu. Sulejman-paša ljuto se svetio pristašama njegovim; vješao ih, sjekao i na kolac nabijao. Već prevrši mjeru. Narod se digne i proglasi na Cvijeti (11. travnja 1815.) u Takovu Miloša Obrenovića vođom svojim. Toga su puta prilike po Srbe bile vrlo povoljne. Napoleon je bio putem na sv. Helenu, bečki je kongres uredio prilike evropske, Rusija je dobila slobodne

Miloš Obrenović 11. IV. 1815.

www.marinknezovic.info

ruke. Aleksandar zatraži, da se ispuni VIII. članak bukareštanskoga ugovora. Porta popusti, vojske se turske ustave na granici pašaluka beogradskoga, a vođe njihove Kuršid-paša bosanski i Marašlija Ali-paša rumelijski upuste se u pregovore. I jedan i drugi htjede, svake za se, da umiri Srbe. Tim se vješto okoristi Miloš i dobije dosta povoljne uvjete, koji su dakako bili daleko od položaja prije mira bukareštanskoga. Srbija će i dalje biti turski pašaluk, kojim će upravljati veliki vezir u Beogradu, ali vrhovnim knezom nad ostalim knezovima ostat će Miloš, koji upravlja unutrašnjim poslovima i pobire porez: pored svakoga nahijskoga muselima sjedjet će po jedan srpski knez, koji će s muselimom suditi Srbima; za veće krivice sudit će Srbima Narodna Kancelarija, u kojoj će biti dvanaest knezova srpskih. Taj je ugovor imao sultan da potvrdi, ali ga nije potvrdio. Mir.

Do god. 1817. bijaše Miloš zapravo turski činovnik, kojega je vezir postavio za vrhovnoga kneza. Prva briga bijaše Milošu, da makne s puta suparnike svoje. Posljednji, kojega se riješio, bijaše Karađorđe. Karađorđe je u ono vrijeme, kad je Miloš digao bunu, boravio u Rusiji. Kad je Miloš sretno bunu dovršio, morao je Karađorđe po nalogu carevu ostati u Rusiji. No Karađorđe prijeđe u Moldaviju, u Jašu stupi u Heteriju[1] — društvo, kojemu bijaše zadaća, da oslobodi sve kršćane ispod vlasti osmanlijske. Karađorđe je imao dignuti bunu u Srbiji. Istom što je Karađorđe prešao Dunav i stupio na srpsku zemlju, pozove iz Beograda Miloša na dogovor. Na mjesto Miloša stigne zapovijed, da se Karađorđina glava pošalje u Beograd. To se i zbilo (13. srpnja 1817.). Nato je Narodna skupština, koju su činili metropolit, vladika, tri arhimandrita i svi knezovi nahijski izabrali Miloša za nasljednoga vrhovnog kneza i upravitelja srpskog (1717.). Smrt Karađorđina 1817.

LIV.

BORBA ZA MUNICIPALNA PRAVA.

Franjo I. bijaše vanredno marljiv i savjestan vladar, ali se sav gubio u sitnom i mehaničkom poslu, od kojega ne bijaše nikakve koristi. Za duh vremena nije mario, nije ništa naučio od onih golemih događaja, kojima je bio svjedokom i učesnikom, a prohujali kraj njega, kao da ih uopće nije nikad bilo. Njega ne vode nikakvi ideali već pusta sebičnost, koja se očitovala u kranjoj samovolji. Ljut je protivnik svake kon- Franjo I. i Metternich.

[1] Grč. hetairia, društvo, osobito političko.

www.marinknezovic.info

stitucije[1] i svake reforme. To se još pogoršalo, kad je uzde države uzeo u ruke kancelar Metternich (1809.), čovjek vrlo obrazovan i duhovit, ali i silovit i samovoljan, bez svakoga moralnog i pravnog osjećanja. On je neprijatelj svake reforme. Tkogod traži reforme, taj je za nj republikanac; one su opasne za državu, kakva je bila mnogojezična Austrija.

Sabor u Budimu.

Franjo se krunio u Budimu (6. srpnja 1792.). Tom prilikom dobio vojske i novaca za rat, što su mu ga francuski republikanci navijestili. Zato nije mogao sabor raspravljati o reformama, što ih je Leopold II. navijestio. Samo je bilo zaključeno, da se madžarski jezik uvede kao obligatan jezik u škole u Ugarskoj, a kao neobligatan u škole u Hrvatskoj.

Ignjat Martinović.

Budući da je vlada strogom cenzurom zatirala knjige i spise, koji su bili natrunjeni modernim idejama, a oštro istupala protiv onih, na koje je policija sumnjala, da su pristaše tih novih ideja, to su se napredni ljudi sastajali u tajna društva, gdje su raspravljali o francuskim događajima. Jedno je takovo društvo osnovao opat Ignjat Martinović, iz pomadžarene i pokatoličene srpske porodice. On i četiri druga njegova plate glavom, a to je odobravao velik dio Ugarske i Hrvatske, pogotovo plemstvo i svećenstvo (1795.).

Požunski sabori.

Budući da je Napoleon iz Venecije zaprijetio Austriji, sazove Franjo sabor u Požun, koji mu je za rat dopustio novake i opskrbu (1796.). To je Franjo dobio pet godina kasnije i na slijedećem saboru u Požunu (1802.). Još je snovao, da mu sabor prepusti pravo bez sabora pobirati porez i dizati vojsku, ali to mu nije uspjelo.

Madžarski — uredovni jezik u Ugarskoj

God. 1804. uzme Franjo naslov »cara austrijskoga«. Car je istina javio Ugarskoj i Hrvatskoj, da ne dira u integritet, prava, zakone i ustave njihove, ali je ipak nastala jedna znatna promjena: stvorena je »carevina Austrija« koja je s novom i svježom snagom mislila ostvariti stare težnje habsburškoga centralizma. Godinu dana iza toga dopusti mu opet sabor u Požunu vojsku i novac za rat. Taj je sabor ujedno odredio, da se madžarski jezik uvede gotovo u sve urede u Ugarskoj. U Hrvatskoj su htjeli Madžari uvesti madžarski jezik kao obligatni u škole, a iza toga bi, razumije se, slijedilo i uredovanje na madžarskom jeziku. Hrvati to odrešito odbiju. Hrvati su grčevito branili latinski jezik, jer im jedino on sigurao sudjelovanje u zajedničkim poslovima. Čim bi ga napustili i založili se za hrvatski jezik, zatvorena bi im bila vrata u zajedničke urede, jer Madžari ne bi nikako dali, da se kod zajedničhi ureda ureduje pored madžarskoga jezika još i jezikom hrvatskim.

[1] »Totus mundus sulstitiat et vult habere constitutiones novas«, znao bi češće reći.

www.marinknezovic.info

Poslije nesretnoga mira u Beču (1809.) preuze državno vodstvo ministar Metternich. I nije ga pustio iz ruku sve do g. 1848., kad ga je otpunula revolucija. Cijelu je državu snašao težak udarac, kad je vlada zbog prevelikoga mnoštva nevaljala papirna novca snizila vrijednost novcu na jednu petinu (državni bankrot). Ugarska i Hrvatska izgubile su tom prilikom 320 milijuna forinti. Zbog uređenja financijalne krize sazove Franjo sabor u Požun (25. kolovoza 1811.). Kad sabor međutim nakon žestokih i burnih rasprava nije htio pristati na vladine prijedloge, raspusti ga Franjo (1. lipnja 1812.), te je sve do g. 1825. vladao bez sabora.

Bankrot.

S padom Napoleonovim dođe opet Prekosavska Hrvatska i Dalmacija pod cara Franju. Narod je u Prekosavskoj Hrvatskoj s golemim oduševljenjem dočekao austrijsku vojsku, jer je držao, da će se sjediniti s braćom iz banske Hrvatske, ali se s još većim ogorčenjem odvratio od austrijskih upravnika, kad su mu donijeli njemački jezik i austrijske zakone, a činili »Provisorisches Gouverment in Civil-Kroatien« i podređeni bili vladi u Ljubljani. Na sve se molbe županija hrvatskih oglušio Franjo I., što više — tražio je, da se novi podanici zakunu »caru austrijskomu«. Kad se 24. srpnja 1814. sastalo prekosavsko plemstvo hrvatsko u Karlovcu, da se na poziv careva namjesnika generala Latermana zakune novom zakletvom, po kojoj će se zavjeriti »da će »austrijskoga carstva sreću promicati«, odgovori plemstvo gotovo jednodušno: »Mi ne znamo zakona austrijskoga«. Od 323 nazočna položila su prisegu samo trojica. S ponosom možemo gledati na te korenike hrvatske, koje nijesu htjele sagnuti glavu pred carskim orlom. Samo se osam godina mogla držati ta umjetna tvorevina austrijska, koja se protivila historiji i volji naroda; pred historijom i voljom narodnom morao je uzmaknuti i kruti apsolutist Franjo I. i svemožni ministar evropski Metternich, premda su imali silnu vojsku i pomoć carstva ruskoga. God. 1822. raspadne se ta neprirodna tvorevina, a Prekosavska Hrvatska vrati se pod bansku vlast.

Prekosavska Hrvatska.

»Ne znamo zakona austrijskoga.«

1822.

Za sve je to vrijeme ljuto pritisnuo Ugarsku i Hrvatsku apsolutizam, koji se održao s pomoću vojske i policije. Kad su županije bučale i uskratile posluh, imenova vlada po županijama komisare, koji su s vojničkom silom provodili kraljevske naredbe. Baš u to doba pozove zagrebački biskup Vrhovac kler, da se zauzme za »ilirski jezik« i da kupi pučke pjesme (1813.). Dvije godine kasnije izda pjesnik hrvatske himne Antun Mihanović »Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu narodnem jeziku« (1815.), a tri godine kasnije dobije Juraj Šporer od Metternicha dopuštenje, da smije u

Apsolutizam 1813.—1825.

www.marinknezovic.info

Beču izdavati »ilirske« novine pod imenom »Oglasnik ilirski«. »Oglasnik ilirski« ne ugleda svijetla svijeta zbog preslaba odziva. No i apsolutizmu odbije zadnji čas. Zbog revolucije, što je buknula u Italiji i u Španjolskoj, htio je Franjo da naredbenim putem digne 30.000 vojnika. Tomu se odrešito opru županije i zaištu, da se sazove jedini za to kompetentni forum, sabor. Franjo popusti i sazove za 11. rujna 1825. sabor u Požun.

Požunski sabor 1825.

Sabor je ostao na okupu pune dvije godine i stvorio 45 zakonskih članaka. Dvije su osobitosti toga sabora: konservativnost staleža, koji su bili protiv reforama i u tom se slagali s Metternichom, i tijesno prijateljstvo između Madžara i Hrvata, koji su se bojali, da bi ustav opet mogao nastradati, ne budu li složni. Jedina je nesuglasica između Hrvata i Madžara bilo pitanje jezika. Kod raspre o narodnom jeziku javi se i nova tvrdnja madžarska, da je Hrvatska isto, što i sjeverougarske županije slovačke, jer je i Hrvatska poput njih podređena ugarskoj vladi.

Borba za politički opstanak.

Tako je započela pored borbe za narodnu osebinu i borba za politički opstanak. Madžari ne uspiju sa zahtjevom svojim, da i u Hrvatskoj bude madžarski jezik uredskim jezikom; poslanici su im hrvatski samo rekli, da će učiniti sve, da hrvatska mladež nauči madžarski. I doista je hrvatski sabor, koji se poslije požunskoga sastao, zaključio, da ima madžarski jezik biti u višim školama obligatnim. Inače je znamenit zaključak, koji se obnavlja zak. čl. X. od g. 1791., a određuje, da sabor valja sazvati svake treće godine, jer samo on može dopuštati novake i porez.

Požunski sabor 1830.

Zaključak sabora hrvatskoga, kojim se madžarski jezik uvodi u škole kao obligatni jezik, imao se uzakoniti na saboru požunskom, što ga je kralj Franjo sazvao za 8. rujna 1830., da okruni sina svojega Ferdinanda za kralja. Poslanici hrvatski iznesu zaključak o učenju madžarskoga jezika, ali službenim jezikom u Hrvatskoj treba da i dalje ostane latinski. Sabor se međutim prije razišao, dok nije prijedlog poslanika hrvatskih prihvatio. U škole je ipak uveden 1833. posebnom naredbom kralja Franje. No da zaključak sabora hrvatskog o uvedenju madžarskoga jezika ne bi oslabio državopravni odnos Hrvatske prema Ugarskoj, izdao je protonotar Josip Kušević knjižicu »Jura municipalia« (Municipalna prava), gdje na temelju isprava dokazuje, da je Hrvatska oduvijek imala svoj naročiti državopravni položaj, nezavisan o Ugarskoj. Knjižica je izazvala u Madžara oštar otpor. Njima su bila »Jura municipalia« satira na duh vremena.

Jura municipalia.

Do oštroga sukoba dođe u jednoj cirkularnoj sjednici, gdje su Madžari predlagali, neka se u Hrvatskoj da pravo

www.marinknezovic.info

posjeda i nekatolicima, zapravo protestantima, jer su pravoslavni bili faktični posjednici svojih zemalja. Za Hrvate bijaše ta zabrana sticanja posjeda po tuđincima u nacionalnom pogledu od goleme znamenitosti, jer se baš tim stalo na put naseljavanju Madžara i Nijemaca. Poslanici hrvatski Nikola Zdenčaj i Stjepan Ožegović odbili su to, jer se protivi municipalnim pravima saveznih kraljevina (regna socia), koje su municipalne zakone stvorile po zajedničkoj volji obaju naroda, te se prema tomu mogu promijeniti samo, ako sasvim pristanu kraljevine. Na to dignu silnu graju Madžari. Naročito su se spotakli o riječ »regna socia«. »Hrvatska, Slavonija i Dalmacija su bitni dio Ugarske, a nipošto savezne kraljevine«. Do zaključka o posjedovnom pravu protestanata nije došlo. O tomu je trebalo da odluči slijedeći sabor. **Protestantsko pitanje.**

Godina 1830. za Hrvate je godina najslabije narodne svijesti. Ona je regbi spala do ledišta. Tako možemo nazvati duh, što je saborom hrvatskim 5. kolovoza obladao, kad se zaključilo, da treba na zajedničkom saboru uzakoniti učenje madžarskoga jezika u hrvatskim srednjim školama. S tim se smjerom morala raskrstiti narodna politika. To se dobro osjećalo i u javnosti. Odraz toga mišljenja je i pjesma Pavla Štoosa »Kip domovine«, ispjevana potkraj 1830. ili početkom 1831. Tu se majka, domovina Hrvatska, predočuje kao žena u crno zavita: svi su je ostavili, a ona jadna bugari: **Kip domovine.**

»Narod se drugi sebi raduje (Madžari),
A z menom sinko moj se sramuje,
V r e i s v o j j e z i k z a b i t H o r v a t i
H o t e, t e r d r u g i n a r o d p o s t a t i.«

Ali već se javlja novi naraštaj, koji će stati na kraj tomu popuštanju.

»Ar se zdižu mladi, posluju marljivo,
Ter podžižu v stareh, kaj bilo vgaslivo.«

LV.

UOČI ILIRIZMA.

Ideja narodnosti u Hrvata pokrivala se s pojmom države. Svijest, da su određeni krajevi bili dijelovi kraljevstva hrvatskoga i da se ti krajevi moraju opet vratiti kraljevstvu hrvatskomu, izbijalo je neprestano u saborskim zapisnicima. Sjetimo se samo saborskoga zaključka od g. 1790. (»dok se natrag ne osvoje oni dijelovi Hrvatske, što ih imadu T u r c i i M l e č a n i«). Ta svijest narodnosti nije prelazila granice stare države hrvatske. **Svijest hrvatske države.**

Pa to je i razumljivo, kad pomislimo, da je cio srednji vijek vijek vjere i vijek teorije, po kojoj je narod svojina

www.marinknezovic.info

vladalačke porodice. Novi vijek još je vijek vjerske nesnošljivosti sve onamo do francuske revolucije. Više je odlučivala vjera nego jezik. Vidjeli smo, da je Hrvatu katoliku bliži katolik Madžar nego pravoslavni Srbin, a Srbinu bliži pravoslavni Vlah nego Hrvat katolik. Istom kad je nestalo vjerske gorljivosti, kad se narod prestao držati za svojinu jedne vladarske porodice, kad je prevladala svijest o suverenosti naroda, počela je svijest o narodnom jedinstvu zahvatati šire krugove. To je plod francuske revolucije. Iz ideje o suverenosti naroda ,što su je francuski filozofi propovijedali, a revolucija provela, rodila se »ideja narodnosti«. Budući da svaki narod po suverenom pravu svojem smije sobom upravljati, to može prije svega tražiti, da njim ne zapovijeda drugi narod i da ga potom ne dijele među se razne države ili razne vlade, nego da je na okupu u jednoj jedinoj državi ili pod jednom jedinom vladom.

Svijest o suverenosti naroda.

Ideja narodnosti.

Makar svijest narodnosti nije prelazila granice stare hrvatske države, ipak je ideja narodnoga jedinstva kod inteligencije hrvatske bila već davno prije francuske revolucije. Ta ideja se nije rodila u njih samih, nego je došla iz tuđine — od talijanskih i bizantskih pisaca, koji su svaku zemlju, koju su nastavali Slaveni, nazivali »Sclavonia«. Prema tome je i taj uzahni krug, koji se knjigom bavio i knjigu čitao, zvao sebe Slavenima, a jezik svoj slavenskim. No sredinom XV. vijeka nastane pod dojmom humanizma najednom znamenita promjena. Kraj, u kojem obitavaju Hrvati i Srbi, počeli su naučenjaci zvati Ilirija, a narod Iliri. Učinili su to pod dojmom grčkoga geografa Ptolemeja, koji je živio u drugom vijeku poslije Isusa, a djelo mu od g. 1438. naprijed bilo jedina školska knjiga. Čuveni humanista Eneja Silvije Piccolomini, koji je kasnije postao papom i uzeo ime Pijo II. (1458.—1464.), veli u svojem djelu »De Evropa« o našim krajevima ovo: »Iza Arbanije dolaze ilirska plemena; taj soj ljudi naziva naše doba Slavenima i Bošnjacima, drugi ih opet zovu Dalmatincima, Hrvatima, Istranima i Kranjcima«.

Ilirija.

Potkraj XV. vijeka počelo se ime ilirsko širiti i kod naših učenih ljudi, počelo je otimati maha mnijenje, da smo mi Hrvati starosioci u svojoj zemlji, a to će reći, da su stari Iliri bili naši pređi. Ali pored toga nije nestalo ni starijega naziva slavenskoga ni hrvatskoga. Što više imenom su ilirskim počeli zvati uopće sve Slavene. Prednjačio je u tom Senjanin Pavao Ritter Vitezović († 1713.). Njemu su Slaveni, Slovenci, Slovinci — Iliri. Budući da neki dalmatinski pisci zovu svoj jezik uz slovinski još i hrvatskim, to je Vitezoviću ilirski, slovinski i hrvatski jedno isto. Tu je ideju Vitezovićevu preuzeo i isusovac Andrija Jambrešić. Izdao je g. 1742

Ilirski-slovinski-hrvatski.

www.marinknezovic.info

u Zagrebu latinsko-hrvatsko-njemačko-madžarski riječnik za učenike. »Illyricum« tumači Jambrešić ovako: »Ilirianska zemlja, država iliti veliko slovensko carstvo, kraljevstvo, koje vu sebi već (više) kraljevstvih kakti Horvatsko, Dalmatinsko, Bosansko, Bogarsko, Serblinsko, sadašnje slovensko (= Slavonija) i t. d. zadržava.« Dok Vitezović zastupa narodno jedinstvo u etnografkom smislu, proširio je to Jambrešić već na cijelo slavenstvo. Naročito je Jambrešić rasadnik i popularizator ideje ilirske, jer je iz njegove knjige učila sva naša inteligencija još i u XIX. vijeku sve do pred zoru ilirizma. Na početku XIX. vijeka znači ime ilirsko štokavštinu, a ime hrvatsko kajkavštinu. Illyricum.

Ime ilirsko nije bilo nepoznato ni Srbima. Dvor i njegovi uredi su od početka XVIII. vijeka Srbe nazival ilirskim imenom. Zanimljivo je, da je baš jedan ugarski Srbin, Sava Popović Tekelija († 1842.) Napoleonu predlagao, da slovenske i hrvatske zemlje, što ih je od Austrije dobio, spoji u Iliriju.

Hrvatski preporod našao je osobitu potporu u probuđenoj slavenskoj ideji, kojoj su apostoli Česi Šafařik i Kollár. Na njih je opet silno djelovalo njemački filozof Herder, koji drži Slavene za narod budućnosti. Herder crta Slavene kao narod miroljubiv, radin, iskren i gostoljubiv, koji će svježim duhom i prirodnim životom svojim preporoditi Evropu. I gle našla su se dva rukopisa iz XIII. vijeka, koji su na vlas potvrđivali riječi Herderove. Jedno je »Kraljodvorski rukopis«, a drugi »Zelenogorski rukopis« (Sud Libušin). Dokazalo se doduše, da su obadva rukopisa krivotvorena, ali su oni postigli svoje, — podigli su narodnu svijest i ljubav k starini. Tu svijest razbude dokraja Šafřikove »Starožitnosti slovanske«, pogotovo »Narodopis (etnografija) slovansky«. On je otkrio prezrenomu Slavenstvu, da zaprema većinu Evrope, a i većinu Austrije. Šafařik je dokazivao, da su Slaveni jednoga roda, jednoga koljena i plemena, da im je jezik gotovo jedan. Ta dva djela pa »Geschichte der slawischen Sprachen und Literatur nach allen Mundarten« — napose pak poglavlja — »Geschichte der Sprache und Literatur der Slawoserben griechischen Ritus« i »Der katholischen Slawoserben (Dalmatier, Bosnier, Slavonier) und Kroaten«. Hrvati su u ta tri posljednja djela dosta zlo prošli. Živeći kao profesor među Srbima (od 1819.—1833. bio je profesor u Novom Sadu) proglasi Šafařik, da je sve, što je štokavsko, srpsko, a hrvatsko je samo kajkavština. Tu su misao njegovu objeručke prihvatili gotovo svi — pa i ozbiljni pisci srpski i pronašli Srbe katolike. Duboko se dojmilo slavenskih krugova djelo njegovo »Über die Abkunft der Slaven«. Koliko su djela njegova utjecala na Šafarik

www.marinknezovic.info

Hrvate, vidimo iz riječi Ilirca Bogovića, koji otpor Hrvata protiv Madžara pripisuje radu Šafařikovu.

Jan Kollár.

Što je Česima i Hrvatima na znanstvenom polju bio Šafařik, to im je u lijepoj knjizi bio Jan Kollár, pjesnik »Slavy Dcera« (Kći Slavina). On ne pjeva samo prošlost slavensku, već otkriva i veličajnu budućnost; poziva sva plemena slavenska, da se kulturno stope u jednu veliku cjelinu (kulturni panslavizam). Ta svijest jedinstva svih Slavena podavala je Hrvatima nepokolebljivu vjeru u budućnost narodnu.

Vuk Štefanović Karadžić.

Treći čovjek, koji je silno utjecao na naše preporoditelje, bio je Srbin Vuk Stefanović Karadžić, koji je »Narodnim pjesmama« pa »Malom gramatikom« i »Rječnikom srpskim« zadivio naučne krugove evropske i zanio ih za srpski jezik. Iz toga vrutka narodnoga blaga crpao je ljubav i snagu za materinsku riječ Gaj (rođen u Krapini 1809.) u krugu sveučilišnih drugova svojih u Grazu. Tu u Grazu u veselom, ali i radinom đačkom društvu valja tražiti zametak idejama ilirskim, kojima je bio predstavnik Gaj.

Iz Graza pođe Gaj u Peštu da uči pravo (1829.). Prvo mu bijaše, da pohodi Kollára, koji je ondje bio protestantski svećenik. S njim se od srca sprijatelji. Preko Kollára upozna se sa Šafařikom. Kollár mu ulije toliku ljubav za Slavenstvo, te je on budućnost naroda svojega gradio na slavenskoj uzajamnosti, na književno-kulturnom zbliženju i vjerskoj snošljivosti. U Pešti, udareni su temelji najjačem oružju u toj borbi, a to je pismo. Tu je g. 1830., dakle baš one godine, kad je hrvatska narodna svijest pod pritiskom madžarskim počela da se ledi, u dogovoru s Kollárom Gaj izdao »Kratku osnovu hrvatsko-slavenskoga pravopisanja«. Tim je djelom Gaj osnovao hrvatski pravopis i iznio misli o književnoj zajednici s ostalim Slavenima, ističući nada sve korist po nas same, »ako se bližni brati naši Slavonci, Dalmatinci, Štajerci i Korušci... s nama sjedinili budu.« Djelo je Gaju pribavilo prvenstvo u hrvatskoj omladini, on je postao vođa njezin, naročito kad se u jeseni g. 1831. nastanio u Zagrebu.

Gaj.

Prva pobjeda.

Prva pobjeda, koju je domoljubna mladež hrvatska izvojštila, bijaše to, da se hrvatski jezik (kajkavsko narječje) počelo predavati u pravoslovnoj akademiji zagrebačkoj. Predavao ga dr. Matija Smodek, koji se baš vratio s peštanskoga sveučilišta. Na predavanja pohrliše nesamo đaci, već i madžarski fiškali, jurati, jednom riječju svi. Gaj je tada već bio u Zagrebu. Okupivši oko sebe sve darovitije ljude zaište on, da bi smio izdavati »Danicu horvatsku, slavonsku i dalmatinsku« (1832.). Još prije toga izdao je mladi pravnik zagrebački Ivan Derkos spis »Genius patriae super dormientibus filiis suis« (Genij domovine nad sinovima svojim,

www.marinknezovic.info

koji spavaju). On budi u Hrvata ljubav k domovini Hrvatskoj, koja je nešto sasvim drugo no Ugarska; osim toga predlaže, da se »sva narječja u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji slože u jedan jezik ne pučki, već književni, kojim bi se pisala znanost, periodični spisi i na kojem bi se pjesništvo gajilo«. To je, kako vidimo, književni narodni program, koji bi jezično ujedinio Hrvatsku, Slavoniju i Dalmaciju. Književni program

Politički program za političko ujedinjenje nesamo Trojedne kraljevine nego i Jugoslavije (bez kneževine Srbije) dao je grof Janko Drašković, za kojega je austrijska tajna policija držala, da je bez sumnje najobrazovaniji čovjek u cijeloj Iliriji. Politički program iznio je Drašković u »Disertaciji«, koju je namijenio poslanicima hrvatskim za sabor požunski, što ga je Franjo I. na 16. prosinca 1832. sazvao. Spis je pisan štokavštinom. U njemu se prvi put iznose političke ideje na modernom nacionalnom osnovu. Drašković, koji se krije pod imenom stari domorodac, savjetuje poslanicima, neka traže, da se »pod imenom „Velike Ilirije" u jednu političku cjelinu svoje ove zemlje: Hrvatska, Slavonija, Dalmacija, Vojna Krajina, Rijeka i Bosna, a milošću kraljevom neka se još pridruže Kranjska, Štajerska i Koruška. U toj jedinstvenoj državi treba da je službeni jezik samo „ilirski", t. j. štokavski govor, a vrhovnu vlast u ime kraljevo neka vrši ban. Njegova vlast treba da se obnovi onako, kako je nekoć bila, a ban mora uživati narodno povjerenje.« Politički program

LVI.

BORBA ZA OPSTANAK.

Prije sastanka zajedničkoga sabora sastao se po starom običaju hrvatski sabor, da bira poslanike i da im da potrebne instrukcije. Golema bijaše razlika između sabora od g. 1830. i ovoga od g. 1832. Tamo je bila krajnja potištenost i mlitavilo, ovdje srčanost i ratobornost, posljedica probuđene narodne svijesti. Ta se probuđena narodna svijest zrcali u burnom oduševljenju, što ga je izazvao hrvatski govor potkapetana kraljevine generala Jurja Rukavine. To je prvi hrvatski govor u hrvatskom saboru poslije stoljeća. Saboru je predsjedao novi ban barun Franjo Vlašić (1832.—1840.). Za poslanike izaberu grofa Janka Draškovića za gornju kuću, a Hermana Bužana i Antuna Kukuljevića za donju kuću. Odrešitost i samosvijest se vidi iz instrukcija, što su ih poslanici dobili. Na posljednjem je saboru neriješeno ostalo protestantsko pitanje; valja ostati na stajalištu, da protestantima nema mjesta u Hrvatskoj. Sasvim u Instrukcije

www.marinknezovic.info

duhu čl. IX. hrvatskoga sabora od g. 1791. tražit će poslanici od kralja, da se banska vlast opet podigne do staroga ugleda i moći sjedinjenjem Vojne Krajine, Rijeke i Dalmacije. U pitanju jezičnom ostala je instrukcija kod latinskoga, ovamo jer se osnivao na zakonu, a onamo zato, što za hrvatski jezik doonda nijesu bili zauzeti velikaši, koje je prije svega trebalo pridobiti za otpor proti Madžara. »Ako bi pak poslanici vidjeli, da se uzalud naprežu, onda neka iz ugarskoga sabora istupe, pa će se kraljevina Hrvatska poput Erdelja sama pobrinuti za svoja prava.«

Sabor reforama 1832.—1836.

Kad su poslanici hrvatski došli u Požun, promijenilo se stanje i ondje. Ni ono nije više bio konzervativni sabor od g. 1830., već »sabor reforama«, koji će da provede reforme u liberalnom i madžarskom duhu, što je imao jednim mahom od sredovječne Ugarske stvorili modernu, ali tako, da u divnom upravo skladu složi ustav s novim idejama i da ne prekine s prošlošću svojom, nego baš na njoj gradi. Idealna je bila, a i teška zadaća. Našla je i prave ljude za to. To je bio zastupnik zaladske županije Franjo Déak, vanredan govornik, izvrstan domoljub, ali i okretan politik, zatim grof Stjepan Sečenji, koji je g. 1825. prvi u gornjoj kući progovorio madžarskim jezikom, pa barun Nikola Vešelenji, jedan od najvatrenijih Madžara, potomak onoga saveznika Petra Zrinskoga. Prvo pitanje, kojim se sabor imao pozabaviti, bijaše odnos izmedu gospodara i kmeta. Donja kuća zaključi, da se sasvim ukine kmetstvo, premda su se konzervativci i Hrvati tomu predlogu svom snagom oprli. Hrvati su se protivili od straha, da će malo plemstvo zbog nestatka radnika osiromašiti. Premda je taj zaključak donje kuće prihvatila i gornja kuća, ipak ga nije kralj Franjo prihvatio, jer je tobože revolucionaran i demokratski. Vladi je uspjelo, te su županije upravile svojim poslanicima nove instrukcije, pa je najposlije seljaku bilo dopušteno, da se seli i da se od rabote može otkupiti. Pored urbarskoga pitanja potakli su Madžari pitanje o slobodi ispovijedanja vjere protestanata u Hrvatskoj, pitanje Slavonije pa Rijeke i Primorja. U svemu su tome Hrvati prinudili Madžare, te su odustali od namjera svojih. Najteže je bilo s jezičnim pitanjem. Tu se Madžari nijesu dali smesti odrešitim prosvjedom naših poslanika; prešli su preko izjave poslanika Bužana, da municipalna prava hrvatska ne mogu biti predmetom raspre u ugarskom saboru, i zaključili, da od petoga razreda dalje mora jezik madžarski u hrvatskim školama biti nastavni jezik, a za deset godina treba da ga nauče svi, koji žele u javnu službu. Taj su prijedlog prihvatile

Kmetsko pitanje.

Pitanje službenoga jezika.

www.marinknezovic.info

obadvije kuće, ali mu je novi kralj Ferdinand na predstavku hrvatskih poslanika uskratio sankciju.

Ferdinand V. bio je čovjek dobra srca, ali ograničen i sasvim nesposoban za vladara. Njegovo je vladanje bilo puko potpisivanje[1] manje više znamenitih državnih akata. Za njega je vladala državna konferenca od pet lica, koja su činili nadvojvode Ljudevit i Franjo Karlo pa Metternich, Clam-Martinitz i Kolovrat. Uistinu je vladao Metternich. On je bio kivan na Madžare zbog njihova omalovažavanja »austrijske ideje«.

Ferdinand V.

1835-1848.

Dok su hrvatski poslanici bili jednu bitku za drugom na saboru požunskom, Gaju je stiglo iz Beča dopuštenje, da smije izdavati političke novine i beletristički časopis. Dopuštenje je stiglo 15. srpnja 1834., a »Novine Hrvatske« i beletristički časopis »Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska« kao prilog »Novina« izašle su o novoj godini 1835. i to u kajkavštini, jer je Gaj u prvi kraj morao misliti na Zagreb i susjedne županije. To su naime bili glavni pretplatnici. Ali kad mu se činilo, da su prilike za odsudni čas dozrele, počne on s godinom 1836. izdavati novine štokavskim narječjem i novim pravopisom, a za znak narodnoga jedinstva prihvati ime ilirsko, kao najpodesnije, da oko sebe okupi sva tri plemena: hrvatsko, srpsko i slovensko. Taj odsudan čin Gajev je jedno od najvećajnijih djela, što ih povijest naša pozna, jer je od raznih pokrajinskih dijelova naroda našega stvorio jedan politički narod hrvatski; on je uklonio posljednju zagradu, koja je dijelila najprije Hrvata od Hrvata, a onda Hrvata od Srbina. Gaj je dao knjizi našoj opće narodni karakter, jer je ona postala svojinom cijeloga naroda a ne pojedinih pokrajina. Tako se »Danica Horvatska, Slavonska i Dalmatinska« pretvara u »Danicu ilirsku« a »Novine Horvatske« u »Ilirske Narodne Novine«.

Novine horvatske i Danica.

Dalja posjedica probuđene narodne svijesti i književnog pokreta bijaše i preporod društvenoga života, koji se očitovao u osnivanju čitaonica po cijeloj zemlji. Prva Ilirska čitaonica osnuje se u Varaždinu nastojanjem Metela Ožegovića (koncem g. 1837.), druga u Karlovcu, treća u Zagrebu (1838.). Kolo vodi dašto zagrebačka čitaonica s predsjednikom svojom Jankom Draškovićem. Iz njezine sredine izađe Ilirsko narodno kazališno društvo (1840.), pa Gospodarsko društvo (1841.) i Matica ilirska.

Društveni život.

Još g. 1836. zatražio je Gaj dopuštenje, da smije urediti

[1] »Vladati bi bilo lako ... kad ne bi bilo toga potpisivanja.« reče jednom zgodom.

www.marinknezovic.info

Dvorska politika.

tiskaru, pa je u tom poslu i sam bio u Beču kod ministra Seldnitzkoga. Na spisu, kojim se Gajeva molba preporuča Metternichu, odnosno kralju, veli se između ostaloga, da se preporuča što toplije, jer »Hrvatima treba dati vidljiv znak, da se u svom odnošaju s Madžarima smiju nadati previšnjoj potpori.« Metternichu su Madžari prerasli preko glave, pa je trebalo protiv njih pomagati Hrvate. To je stari princip dvorske politike, koji je ovoga puta dobro došao Hrvatima. Ipak se Gaju nije ispunila nada, koju je iz Beča ponio, da će smjeti u svojim Novinama jedan stupac štampati latinicom, drugi ćirilicom. Misao mu je bila, da najposlije napusti latinicu, a zadrži samo ćirilicu.

Instrukcije za požunski sabor 1839.

Politički je položaj evropski prisilio Metternicha, da sazove sabor u Požun na 6. lipnja 1839. Trebalo je novaka i novaca. Uoči toga sabora sastao se i sabor hrvatski i izabrao za svoje poslanike podbana Andriju Markovića u gornju kuću, Aleksandra Dominića i Hermana Bužana u donju kuću. U instrukciji im se naložilo, neka traže, da se u kraljev naslov pored Ugarske i Češke ima doći još »Dalmacija, Hrvatska i Slavonija«, ne bi li se tako bolje istakao položaj Hrvatske. Dalje su imali tražiti, da se izravno sjedini Dalmacija i Vojna Krajina s Hrvatskom; imali su braniti uredovni jezik latinski i oprijeti se u pitanju protestantskom.

Otpor Hrvata.

Odmah u prvim sjednicama iznijeli su Madžari pitanje jezično i zaključe, da se za deset godina mora u Hrvatskoj i Slavoniji započeti uredovati na madžarskom jeziku, i ako se u ime Hrvatske tomu odlučno opr'o Herman Bužan. Madžare je silno uzrujala izjava Bužanova, da će Hrvati jednom, kad pronađu za shodno, latinski jezik zamijeniti s hrvatskim. Županije su hrvatske jedna za drugom tražile od kralja, da ne potvrdi zaključka požunskoga sabora, a zagrebačka županija odluči na prijedlog grofa Janka Draškovića, neka se vrati Hrvatskoj hrvatska vlada, kakva je bila za Marije Terezije. Kralj doista ne potvrdi zaključke donje kuće o pitanju protestantskom; zaključak o sjedinjenju Slavonije s Ugarskom, pa zaključak o ukinuću povlasti Hrvatske, da ona plaća samo polovicu poreza, odbila je gornja kuća. Samo u jednoj jedinoj stvari nijesu Hrvati pobijedili, a to je urbarski zakon o otkupu kmetova, kojemu su se Hrvati protivili. U tom nijesu hrvatski poslanici zastupali pravednu stvar.

Kralj je završio požunski sabor 5. svibnja 1840., a hrvatski se sabor sastao 10. kolovoza. Sabor je sa zadovoljstvom uzeo na znanje izvještaj poslanika svojih, a stvorio i

www.marinknezovic.info

znamenit zaključak za hrvatski jezik. To je članak XXIV., koji veli, da će zamoliti kralja, neka za kr. zagrebačku akademiju i za sve gimnazije odredi, da se uvede katedra za narodni jezik.

Katedra za hrvatski jezik.

S nenadana uspjeha Hrvata i s probuđene narodne svijesti u Hrvatskoj osupnu se Madžari. Trebalo je nešto učiniti, da se stane na kraj »panslavizmu«, koji će otkinuti Hrvatsku od Ugarske, a »izdržavaju ga ruski rublji«. Trebalo je okupiti sve prijatelje madžarske, organizirati ih. Prva će im zadaća biti, da dobiju županije u svoje ruke, a preko njih i sabor hrvatski. Po uzoru madžarskom, gdje su se na posljednjem saboru stvorile tri stranke (konservativna ili dvorska, liberalna, kojoj je bio vođa Déak, i radikalna, koju je zasnovao Lajoš Košut) osnuju oni i u Hrvatskoj »hrvatsko-ugarsku stranku« (1841.). Glave su joj bile braća Levin i Juraj Rauch i turopoljski komeš Antun Danijel Josipović. Program joj je ovaj: »Ime ilirsko ima se ukinuti, jednako i štokavština i novi pravopis, mora se vratiti kajkavština i stari pravopis. Municipalna prava imaju nestati, službeni i nastavni jezik ima biti madžarski, a županije hrvatske neka poput slavonskih šalju izravno poslanike svoje na sabor ugarski«. Tu su stranku Ilirci zvali »madžaronska«, odatle ime madžaroni. Ta je stranka »kao jedina prava horvatska stranka« vrlo brzo znala lažima i klevetama pridobiti za se seljačko plemstvo, osobito u Turopolju, jer Ilirci »ne će ništa znati o imenu horvatskom, koje je od veka naše ime milo«; plaćat će veće poreze, izgubiti plemenšćinu i morati će se »brijati kakti Kranjci«.

Madžaroni.

Protiv te »horvatsko-ugarske« stranke združili su se Iliri u »ilirsku stranku«, koja je na političkom polju išla za sjedinjenjem hrvatskih zemalja (Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojne Krajine i Rijeke); ti će krajevi nezavisno o Ugarskoj činiti jednu političku cjelinu. Na literarnom je polju ilirska stranka tražila kulturnu zajednicu sa Srbima i Slovencima.

Ilirska stranka

I jedna i druga stranka borile su se za gospodstvo u županijama, jer će stranke, koja će imati za se županije, imati u vlasti i sabor hrvatski, jer su poslanike županijske vezale instrukcije, što su im ih županije za sabor davale. U prvom su sukobu podlegli madžaroni kod izbora županijskih činovnik ili kod restauracije (tako se obnova činovništva zvala) u županiji križevačkoj, varaždinskoj, a poslije žestoke borbe i u županiji zagrebačkoj (1841.). Bijesni zbog poraza svojega neprestano su ocrnjivali i tužili ilirsku stranku i ugarskoj vladi i dvoru, te je dvor nakon dvije godine, što je biskup zagrebački Haulik bio banski namjesnik (ban Vlašić je umr'o 1840.), imenovao banom grofa Franju Hallera, Madžara.

Ban Franjo Haller.

www.marinknezovic.info

ali čovjeka dvoru odana, kojemu je nada sve bila na srcu državna korist. Ta je državna korist tražila, da se zabrani ime ilirsko, jer su se protiv njega digli — čudna li slučaja, papa rimski (iliri tobože šuruju sa šizmaticima i češkim protestantima), ruski car (iliri su opasnost za mir evropski) i sultan turski (iliri bune preko franjevaca Bosnu).

Zabrana ilirskoga imena.

Kralj Ferdinand zabrani (1843.) ime ilirsko i sve znakove ilirsske (polumjesec i zvijezdu). Gaj je morao svoje »Ilirske novine« pretvoriti u »Narodne Novine«, a ilirska stranka prozove se narodnom strankom. Zabrana imena ilirskoga mnogo je škodila ugledu Gajevu. On igra odsada samo sporednu ulogu u javnom životu. Njega će doskora zamijeniti mladi Ivan Kukuljević, kao što je starca Janka Draškovića zamijenio Metel Ožegović.

Narodna stranka.

Ivan Kukuljević izađe na glas na hrvatskom saboru, što ga je ban Haller uoči požunskoga sabora sazvao, kad je 2. svibnja 1843. prvi zastupnički govor izrekao na hrvatskom jeziku, zagovarajući 8. točku instrukcija, koja se bavila »unapređenjem narodnoga jezika i literature«. Tom je prigodom predlagao, da se hrvatski jezik uvede u Hrvatskoj i Slavoniji kao diplomatski ili službeni jezik mjesto mrtvoga latinskoga. Premda su govor primili s neopisivim oduševljenjem, ipak se prijedlog nije prihvatio, jer mu se protivio ban Haller i visoko plemstvo. Sabor se hrvatski imao sastati 22. travnja. No madžaroni dovedu neko 800 naoružanih seljačkih plemića, naročito Turopoljaca, koji doonda nijesu nikada korporativno dolazili na sabor. Ban odgodi sabor, pa kad su plemići-seljaci otišli kući, otvori sabor dva dana kasnije. Smjesta se prešlo na izbor poslanika i na sastavljanje instrukcija. Josipović je doduše prosvjedovao, ali bez obzira na nj izaberu za gornju kuću Hermana Bužana, a u donju Karla Klobučarića i Metela Ožegovića. Instrukcija je bila slična predašnjima, u prvom je redu dašto latinski jezik, koji se ni pod koju cijenu ne smije napustiti.

Instrukcije za požunski sabor 1843.

Na požunskom saboru dođe odmah na početku (24. svibnja 1843.) do oštroga sukoba s Madžarima radi jezika. Kad je Metel Ožegović u donjoj kući počeo govoriti latinski, nastane zaglušna buka, a čelo se samo »magyarul« (madžarski). To se opetovano događalo u javnoj sjednici. Nato su Madžari zaključili, da odsada imadu Hrvati govoriti madžarski (20. lipnja). U znak prosvjeda ostave poslanici hrvatski sabornicu i zatraže iz konferencije, koju su s banom Hallerom držali, uputu od hrvatskih županija, a protiv zaključka sabora prosvjeduju. Dok nije stigao odgovor županija — zaključile su, da poslanici hrvatski moraju ostati kod svoga prava, —

Magyarul.

www.marinknezovic.info

nijesu dolazili na sjednice. Za odsuća njihova[1] zaključe Madžari, da će ubuduće u Ugarskoj i s njom spojenim stranama biti službeni i glavni jezik samo madžarski; u Hrvatskoj ne može deset godina nakon onoga zaključka nitko na osnovu kraljevskoga imenovanja preuzeti ni svjetske ni crkvene službe, ako nije vješt madžarskom jeziku. To je pitanje najposlije riješio kralj Ferdinand tako, da je pod utjecajem palatina Josipa izdao rješenje, po kojem će hrvatski poslanici poslije šest godina (t. j. od g. 1850.) na saboru govoriti madžarski, a ostale članke o uvedenju madžarskoga jezika u Hrvatskoj nije potvrdio. U pitanju protestantskom održali su Hrvati pobjedu. Kralj je prije reda završio zasjedanje saborsko (1844.). **Odsudstvo Hrvata.**

Po običaju imao se poslije sabora požunskoga sastati i sabor hrvatski, da čuje izvještaj svojih poslanika. Ali to se nije zbilo, jer su i ban a i stranke bili zaokupljeni restauracijom zagrebačke županije. Za restauraciju je trebalo sastaviti popis plemića izbornika. Na taj se posao utratilo nekoliko mjeseci. Napokon su odredili za restauraciju 28. srpnja. Glasanje se svršilo 29. srpnja navečer. Madžaroni su pobijedili s 315 glasova većine pomoću seoskoga plemstva. Poslije izbora dođe do sukoba s vojskom. Ona je pucala, te je tom prilikom bilo četrnaest mrtvih (srpanjske žrtve). **Srpanjske žrtve. 29. VII. 1845.**

Županijska skupština, u kojoj su madžaroni bili gospodari, pošalje u sabor hrvatski za poslanike Kolomana Bedekovića i Josipa Briglevića te im je u instrukcijama naložila, da se imadu protiviti svim prijedlozima, koji bi išli za tim da se oslabe veze s Ugarskom, napose treba da se protive tome, da bi se obnovila samostalna hrvatska vlada.

Madžaronski poslanici nijesu međutim došli u priliku, da te zaključke provedu, jer su (29. rujna 1845.) uopće svi madžaroni, s Josipovićem na čelu, ostavili sabornicu, ljutiti radi odluke kraljeve, da sve dotle, dok se »djelo o uređenju sabora hrvatskoga ne privede kraju i ono ne dobije previšnje sankcije, imadu pravo glasa za izricanje saborskih zaključaka samo oni, koji su glavom došli na sabor na osnovu banske pozivnice, ili su zastupnici oblasti (t. j. županija, kr. gradova i kaptola)«. Tom se odlukom kraljevom zakrčio put seljačkom plemstvu, da glavom ne dolazi na sabor, a madžaroni su izgubili glavnu potporu svoju. Najprije je sabor gledao da provede uređenje sabora, jer odluka kraljeva je i ako pogodovala narodnoj stranci, ipak zapravo bila i protiv nje, jer su banski pozvanici, a među njima visoki činovnici (vidi str. 174), imali većinu prema slobodno izabranim županijskim **Hrvatski sabor g. 1845.**

Uređenje sabora.

[1] Nazočni su bili zastupnici slavonski pa riječki i bakarski.

www.marinknezovic.info

(njih 12) i gradskim zastupnicima. Po novom uređenju dobili su srpski metropolit i svi srpski pravoslavni episkopi glas i mjesto u saboru hrvatskom (metropolit je dobio mjesto kod predsjedničkoga stola banu nalijevo, a banu nadesno sjedio je oduvijek biskup zagrebački, koji je ujedno i zamjenik njegov).

Ostali zahtjevi.

Nadalje je sabor zaključio, da se zamoli kralj, neka povrati Hrvatskoj samostalnu vladu, kako ju je za Marije Terezije imala (1767.—1779.) i neka akademiju zagrebačku pretvori u sveučilište, gdje će se predavati povijest hrvatska prije g. 1102., a biskupiju zagrebačku podigne na nadbiskupiju. Tražilo se dašto sjedinjenje Dalmacije i Vojne Krajine. Sabor se poslije toga razišao, a nekoliko dana zatim bude ban Haller riješen časti bana hrvatskoga i župana zagrebačkoga a banske poslove preuzme biskup Haulik.

Od g. 1845. do g. 1847., kad je trebalo da se sastane požunski sabor, znatno je napredovala narodna svijest, te u to doba možemo ustanoviti dvije znatne činjenice: prvo — poraz Josipovića, kojega su izgurali sa stolice komeša turopoljskoga. S njegovim padom pada i ugled i moć madžaronske stranke u Hrvatskoj, pa će glavni predstavnici njezini doskora uzmicati i bježati ispred bijesa narodnoga preko Drave. Drugo — narodni je jezik dozreo, da se kao službeni jezik uvede namjesto latinskoga. To je načinio sabor hrvatski, koji se opet sastao uoči požunskoga sabora. Na prijedlog odbora, koji je izradio instrukciju za hrvatske poslanike Hermana Bužana (za gornju kuću), Metela Ožegovića i Josipa Bunjika, zaključio je sabor 23. listopada 1847., da se »hrvatski jezik ima uzvisiti na onu čast, vrijednost i valjanost, koju je dosada uživao latinski jezik«.

Hrvatski — službeni jezik 23. X. 1847.

U jednom je ipak išao sabor ususret Madžarima; odredio je, da se poslanici »u znak bratske ljubavi spram ugarske braće već sada služe (na saboru požunskom) madžarskim jezikom«. Tako je posljednji staleški sabor hrvatski od g. 1847. položio završni kamen golemom poslu, što su ga preporoditelji naši poduzeli, da društveni i državni život izgrade na narodnom temelju — na jeziku hrvatskom.

Posljednji staleški sabor.

Staleški sabor hrvatski, koji se još temeljio na feudalnom principu, ispunio je i u godinama 1790.—1847. svoju dužnost, spasao je političku individualnost Hrvatske ili državnost hrvatsku. Predbacuju mu, da se očajno borio za ostatke feudalizma: za latinski jezik, za vjersku nesnošljivost pa za to, da plemići i privilegirani staleži ne plaćaju poreza. No ne smijemo ni časak smetnuti s uma, da su sve moderne reforme, što su ih Madžari stvorili na zajedničkom saboru imale samo madžarizatornu

www.marinknezovic.info

svrhu pred očima, a od nje su se Hrvati morali ograditi svakim sredstvom, pa bilo ono i najkonservativnije i najnepopularnije. Upravo se moramo diviti državničkoj mudrosti i političkomu taktu preporoditelja naših, kako su oni znali nacionalno hladno visoko plemstvo upregnuti pod kola narodne misli, kako su znali točno odrediti granicu, do koje su smjeli nategnuti političke žice, da domovinu svoju ne rinu u propast.

Mudra politika.

LVII.

ZAKONI OD G. 1847./1848.

Madžari su kod otvorenja požunskoga sabora (12. listopada 1847.) doživjeli neopisivo veselje. Prvi put poslije tolikih vijekova otvorio je jedan kralj sabor madžarskim jezikom. Veselju, ali i šovinizmu i obijesti Madžara ne bijaše ni kraja ni konca. Dobro ih je poznavao Krsto Frankapan, kad je ono u pismu senjskomu biskupu Jožefiću poslije nesreće na Mohaču o obijesti njihovoj pisao: »Zač ako bi bili sada Ugri cara (Sulejmana II.) razbili, kada bi konac nih nevridnu reženju? ili gdo bi mogal pod nimi ostati?« I doista se ne može nego »reženje« zvati onaj bijes, što su ga Madžari, na čelu im Košut, sasuli na Hrvate, kad su sa zakonima u ruci branili prava kraljevstva hrvatskoga. Odmah na početku saborovanja izaberu »Odbor za ispitivanje hrvatskih smutnja«, koji je u prvom redu imao ispitati madžaronsku tužbu županije zagrebačke o nezakonitom izboru hrvatskih poslanika za požunski sabor, jer ih je tobože birala »skupština od 60 ljudi« s isključenjem plemstva. Od te tužbe ne bješe ništa, jer su se hrvatski zastupnici pozvali na čl. 120. od god. 1715. i čl. 58. od god. 1791., te nijesu htjeli doći u odbor, da se ondje opravdavaju, jer je to stvar hrvatskog, a ne ugarskoga sabora.

Požunski sabor 1847.

Odbor za ispitivanje hrvatskih smutnja.

Najtežu su borbu hrvatski zastupnici imali održat u raspravi »O madžarskom jeziku i narodnosti«. Ta je zakonska osnova određivala, da »Ugarsko Primorje« ima s ugarskim oblastima dopisivati samo u madžarskom jeziku, a u domaćim poslovima svojim može ono uz madžarski upotrebljavati i talijanski; dalje se ima županija požeška, virovitička i srijemska (dakle ne više Slavonija) u svojim domaćim poslovima služiti još 6 godina latinskim jezikom, a onda madžarskim; hrvatske pak oblasti i svi viši zemaljski i crkveni dostojanstvenici imaju s madžarskim oblastima i sudištima dopisivati madžarski, a za domaću im upotrebu ostaje i dalje latinski jezik. Dalje je ta osnova tražila, da na svim ugarskim novcima ima biti ugarski grb i madžarski natpis, jednako imaju i

Zakoni o madžarskom jeziku.

www.marinknezovic.info

svi službeni pečati dobiti madžarski natpis, a na svim građanskim, financijalnim i vojničkim zavodima, u lukama i na svim brodovima ima se vijati madžarska zastava s državnim grbom. Ta je osnova, kako vidimo, išla za isključenjem hrvatskoga jezika, hrvatskoga grba i narodnih boja, »u kojima se čuva neoskvrnuta svetinja naroda«, kako to hrvatski poslanik Metel Ožegović veli. Uzalud su hrvatski poslanici protestirali protiv toga nasilja, ne preostane im drugo, nego da se predstavkom zateku kralju, neka uskrati toj zakonskoj osnovi sankciju. I doista je kralj Ferdinand uskratio sankciju svoju. Desilo se to, kad je došao u Požun, da zaključi ugarski sabor (11. travnja 1848.) i da potvrdi zakonske članke, što su ih Madžari potkraj g. 1847. i početkom 1848. stvorili, — zakone, koji poznaju samo jednu samostalnu i jedinstvenu madžarsku državu od Karpata do Jadranskoga mora. Tu im je državu donijela veljačka revolucija, što je 23. veljače u Parizu buknula, a protjerala francuskoga kralja Luja Filipa i zapalila cijelu zapadnu i srednju Evropu.

Jedinstvena madžarska država.

Veljačka revolucija nije nijednu evropsku državu tako potresla, kao staru i truhlu državu habsburšku. Veljačka je revolucija u carevini austrijskoj najprije odjeknula u sabornici požunskoj. Tu je na prijedlog Košutov zaključila donja kuća, da se kralju pošalje adresa, neka bi Ugarskoj dao posebno ministarstvo i potvrdio sve saborske članke (3. ožujka). Velikaška kuća odbije u prvi kraj tu adresu, ali kad je deset dana kasnije buna u Beču srušila Metternicha i njegov sistem, prihvati i velikaška kuća Košutovu adresu.. Cijeli sabor zatraži preko svečanoga poslanstva od kralja potpuno ukinuće kmetstva, urbara, crkvene desetine i cenzure, izjednačenje svih staleža općim plaćanjem poreza, narodnu vojsku, birani sabor i odgovorno, o austrijskoj vladi nezavisno ministarstvo. Za tri nedjelje dobiju doista Madžari svoje prvo, nezavisno i odgovorno ministarstvo. Ministarstvo je sastavio grof Ljudevit Baćani. Ministar financija bijaše Košut, a ministar prosvjete Déak. Dašto da u tom ministarstvu nije bilo nijednoga Hrvata. Sabor je s najvećom brzinom stvarao zakone, koji su sigurali nezavisnost Ugarske. Te je zakone, kako smo vidjeli, potvrdio Ferdinand V osim zakona o madžarskom jeziku i narodnosti.

Pad Metternichova sistema.

LVIII.

HRVATI I MADŽARI G. 1848. i 1849.

Kad su u Zagreb doprle prve vijesti o padu Metternichovu, o slobodi štampe i o ustavu, što ga je vladar narodima svojima obećao, pa kad se pročulo, da su Madžari do-

Hrvatski zahtjevi.

www.marinknezovic.info

bili ono, što su tražili, sastanu se rodoljubi hrvatski u »Narodnom domu«, te zaključe, da će preko posebnoga svečanog odaslanstva zamoliti kralja, neka imenuje baruna Jelačića banom, neka ujedini s Hrvatskom Vojnu Krajinu, Dalmaciju i Rijeku, neka imenuje odgovornu, o Ugarskoj nezavisnu vladu, neka uredi stalni po narodu birani sabor hrvatski, neka ukine ostatke kmetstva i neka uredi hrvatsku vojsku (25. ožujka). Međutim je već dva dana prije nego što su to rodoljubi hrvatski zaključili, bio imenovan banom hrvatskim barun Josip Jelačić (1848.—1859.). Za koji dan bio je imenovan generalom, onda podmaršalom i zapovijedajućim generalom u Hrvatskoj i Vojnoj Krajini. Najprije prekinu vezu s Ugarskom. Posebnim cirkularom zabrani, da se ne primaju službeni nalozi ni od koga osim od bana hrvatskoga. A kad se 5. lipnja sve protiv zabrane kralja Ferdinanda, koji je opet naginjao Madžarima, sastao sabor, izabran na temelju novoga izbornoga reda, ustoliči bana Jelačića patrijar srpski Josif Rajačić u znak sloge Hrvata i Srba. Nikad nije bio nijedan ban s tolikim oduševljenjem ustoličen kao Jelačić, koji je narod raspalio govorom svojim: »Ponosio sam se i uvijek radovao, što me je hrvatska majka u hrvatskoj domovini rodila.« Drugi dan izatoga primljen je na znanje izvještaj požunskih poslanika, ali zakoni, što ih je požunski sabor stvorio, nijesu bili proglašeni. Sabor je nasuprot od svoje volje odobrio ukinuće kmetstva i uveo opće plaćanje poreza, što je ban Jelačić već prije proglasio (27. travnja). Dalje se raspravljalo o uređenju monarhije, kojoj bi imao biti uzorom ustav švajcarski: svaka pokrajina neka ima svoju nezavisnu narodnu vladu, a sve skupa jedan zajednički parlamenat s centralnom vladom u Beču za poslove spoljne, vojničke, financijske i trgovačke. U Hrvatskoj se ima obnoviti banska vlast »od Drave do mora«; s njom se ima sjediniti Krajina i Dalmacija.

Josip Jelačić 1848.—1859.

To burno doba pokrenulo je i austrijske Srbe. I oni su održali Narodnu skupštinu u Karlovcima i tu ostvarili davni san svoj »Srpsku Vojvodinu«. Stvorili su je od Bačke, Banata, Baranje i Srijema. Prvi je vojvoda srpski bio pukovnik Stefan Šupljikac, a za patrijara bude proglašen Josif Rajačić. Ta je vojvodina imala biti usko vezana s Hrvatskom, jer Srbi traže savez »s jednokrvnom i jednoplemenom braćom Hrvatima«. Srbima su dolazili u pomoć mnogi dobrovoljci iz Srbije pod vodstvom Stefana Knićanina. Hrvatski je sabor zaključio ravnopravnost pravoslavne crkve s katoličkom, ćirilicu je proglasio ravnopravnom latinici, a jezik je prozvao hrvatsko-srpski. Srbi Krajišnici tražili su, da se i na njih protegne ustav banske Hrvatske, ne bi li se tako

Srpska Vojvodina

www.marinknezovic.info

riješili vojničke uprave. Sabor je hrvatski dašto to preporučao, kao što je preporučao i ostvarenje Srpske Vojvodine, pa je zato pristao, da Srijem bude sastavni dio Srpske Vojvodine (zak. čl. VII.).

Jelačić obađe Slavoniju, gdje je stao na kraj madžarskoj agitaciji (jedini je Osijek držao s Madžarima), onda ode u Beč, da ondje pregovara s palatinom nadvojvodom Stjepanom i s madžarskim ministrima. Pregovori se razbiju, jer je Jelačić tražio, da se ugarsko ministarstvo rata i financija sjedini s centralnom vladom u Beču, Hrvatima da se zajamči potpuna unutrašnja samostalnost i uredovni jezik hrvatski i da se prizna Srpska Vojvodina. Vrativši se kući dade posjesti Rijeku, spremi se za rat, i kad je bio s pripravama gotov, na-
Banska vlada. vijesti Madžarima rat (7. rujna). Prije odlaska uredi Jelačić u Zagrebu b a n s k u v l a d u s pet odsjeka: za pravosuđe, unutrašnju upravu, bogoštovlje s nastavom, bojne poslove i za financije. Financijama priklopi još i trgovačke i gospodarske poslove. Nato otide u Varaždin, prijeđe Dravu (11. rujna) i priklopi Međumurje Hrvatskoj.

Ministarstvo Baćanijevo preda zbog postupka Jelačićeva demisiju, a sabor madžarski povjeri privremeno državne
Rat s Madžarima. poslove Ljudevitu Košutu s još dva ministra. Sabor je Košuta izabrao za predsjednika odbora za »zemaljsku obranu«. Tako se započinje madžarska revolucija (16. rujna). Dvor je isprva kolebao između Madžara i Hrvata (Košut je obećao 40.000 vojnika za ugušenje bune u Italiji, ali ih nije dao). No poslije pobjede maršala Radeckoga kod Custozze (25. srpnja) pristane dvor uz Jelačića. Kad su se pregovori s Jelačićem razbili, odredi se nadvojvoda Stjepan palatinske časti (posljednji palatin), a mjesto njega imenuje dvor komesarom i vrhovnim vojvodom carske vojske u Ugarskoj grofa Lamberga. No kad je Lamberga razdražena svjetina na mostu lančeniku umorila, imenuje kralj bana Jelačića kraljevskim komesarom i vrhovnim zapovjednikom u Ugarskoj i raspusti ugarski sabor. Sabor se međutim nije htio razići, već preda svu vlast Košutu. Kad je iz Beča imala stići vojska u Ugarsku, da se sjedini s Jelačićem, dignu Bečani bunu, dvor ode u Olomuc (6. listopada), a državni se sabor iz Beča preselio u Kromeriž. Međutim se Jelačić ogledao s madžarskim generalom Mogom između Pákozda i Velenceja. Bitka ostade neodlučna. Nato krene Jelačić prema Beču, podsjedne ga zajedno s Windischgrätzom. Beču je pohrlio u pomoć Moga, ali ga je Jelačić kod S c h w e c h a t a dokraja razbio, a Beč se predao. Prilikama u državi oblada reakcionarni aristokrat Windischgrätz, koji je šurjaka svojega kneza S c h w a r z e n b e r g a učinio ministrom predsjednikom i izradio promjenu na prijestolu. Bolešljivi i slabo-

www.marinknezovic.info

umni kralj Ferdinand V. odreče se 2. prosinca 1848. prijestolja, a naslijedi ga Franjo Josip I. (1848.—1916.). Još istoga dana imenuje Franjo Josip I. bana Jelačića gubernatorom Rijeke, a onda i gubernatorom Dalmacije. Prvi put je nakon vijekova jedan ban u svojim rukama sjedinio veliku većinu hrvatskih zemalja. U ministarstvo Schwarzenberg uđe kao hrvatski ministar narodnjak barun Franjo Kulmer.

Jelačić gubernator Rijeke i Dalmacije

Madžari ne htjedoše priznati promjene na prijestolu, jer bez obavijesti, znanja i privolje sabora ne može nitko dirati u »posjed ugarskoga kraljevskog prijestola«; prema tomu ne treba slušati nikoga, koga ne priznaje »zakon, ustav i sabor«, a sabor, koji je zasjedao u Pešti, preda svu vlast odboru od šest lica. Predsjednikom mu bijaše Košut. Dvor pošalje u Ugarsku Windischgrätza i Jelačića. Oni osvoje Peštu. Košut prenese madžarsku vladu (početkom siječnja 1849.) u Debrecin. Nakon pobjede kod Kápolne nedaleko Jegra povukoše se Madžari preko Tise. Windischgrätz je mislio, da je uništio »buntovne horde« i ustanak ugušio, a Schwarzenbergova je vlada držala, da joj je izlišan i austrijski sabor u Kromerižu. Stoga ga raspusti, a onda izda nov oktroirani ustav za cijelu državu: Zakonodavstvo u državnim poslovima vrši car s državnim (centralnim) saborom (Reichsrath), a u zemljama sa zemaljskim saborima (Landtag). Taj oktroirani ustav pozna Srpsku vojvodinu. Hrvatiku i Slavoniju učini sasvim nezavisnom o Ugarskoj, a Dalmaciju poziva, da se s njima sporazumi, pod kojim će se uvjetima sdružiti. Schwarzenberg je preko volje pristao na taj ustav, zato i nije dao, da stupi na snagu.

Oktroirani ustav 1849.

Novi je ustav izazvao veliko ogorčenje u Hrvatskoj, pogotovu u Ugarskoj, gdje je oborio nesamo zakone od g. 1847./48. nego i sav stoljetni rad ugarskoga zakonodavstva. Budući da je usto mladi zapovjednik madžarski Görgey potisnuo Windischgrätza, general Percel ugušio srpski ustanak, a Poljak Bem očistio Erdelj, mogao je Košut u Debrecinu svrgnuti kuću Habsburg s ugarskoga prijestola i proglasiti Ugarsku nezavisnom državom. Sabor izabere Košuta predsjednikom-gubernatorom. Kad je Görgey domala osvojio Budim, morala se carska vojska povući na austrijsku granicu, a Jelačić u Slavoniju. U tim prilikama prihvati car Franjo Josip ponuđenu pomoć ruskoga cara Nikolaja I., toga zakletoga neprijatelja svake revolucije. Ruska i austrijska vojska pod Paskijevićem, Haynauom i Jelačićem potisne Madžare. Košut pobjegne u Tursku, a Görgey se preda kod Vilagoša

Ugarska — nezavisna država.

Vilagoš 1849.

www.marinknezovic.info

(13. kolovoza 1849.) Paskijeviću. Najdulje se držao Klapka u Komoranu. Kad se i on u rujnu predao, prestane revolucija u Austriji. Ugarsku pritisne vojnička ruka.

LIX.

PREDIGRE DUALIZMA.

Kad je nestalo madžarske bune, prevlada Schwarzenberg i vojnička stranka, koja je Austriju spasla. Njihovo je djelo r e a k c i j a i a p s o l u t i z a m. Austrija trgne na političkom polju za četiri godine unatrag, ali opet to nije više ona stara Austrija od prije g. 1848. Nema više staleških povlasti ni staleških sabora. No glavne socijalne tekovine g. 1848. — ukinuće kmetstva, jednakost poreza i jednakost zakona — ostanu i dalje na snazi. Politički je austrijske narode, a među njima i Hrvate, prignječila krajnja reakcija. U prvi je kraj Franjo Josip sankcionirao zaključke sabora hrvatskoga od g. 1848., ali ne onako, kako ih je sabor stvorio; preudesio ih prema oktroiranom ustavu od 4. ožujka 1849., — to će reći: bansku je vladu podvrgao centralnoj vladi u Beču, a sabor od g. 1848. raspustio (7. travnja 1850.). Prije toga je bilo uvedeno oružništvo (žandarmerija), monopol duhana, biljezi, a u sudstvu austrijski građanski zakonik pa i kazneni postupnik. 31. prosinca 1851. ukine ministarstvo oktroirani ustav, te vlada neograničeno s pomoću policije, vojske, činovništva i crkve. S oktroiranim ustavom odu i osnovna prava: sloboda štampe i sastajanja pa porotni sud. Austrijskom je carevinom imala vladati jedna centralistična vlada u Beču, dašto bez parlamenta i zemaljskih sabora. Duša svemu tomu bijaše ministar unutrašnjih posala A l e k s a n d a r B a c h, po njemu se zove i cijeli ovaj sistem »Bachov sistem«. Provodili su ga njegovi činovnici, većinom Nijemci ili ponijemčeni Česi i slovenski nemškutari (»Bachovi husari«); s nesmiljenom strogošću vršili su sve naloge i zakone bečke vlade. Da bi pridobio svećenstvo, sklopi ministar nastave Thun, otac današnjih gimnazija, s papom k o n k o r d a t, koji je crkvi dao velike povlasti u sudstvu (ženidbeni sud) i u školi.

Reakcija i apsolutizam.

Bachov sistem.

Hrvatskoj je ostao na čelu i dalje ban Jelačić, ali od »banske vlade« postane c. k r. n a m j e s n i š t v o, kojemu je podređeno pet okružja (ne više županije). Okružja su: r i j e č k o, z a g r e b a č k o, v a r a ž d i n s k o, p o ž e š k o i o s j e č k o, a dijelila su se u kotare. Namjesništvu je bila podređena politička i redarstvena uprava, bogoštovlje i nastava, poljodjelstvo, obrt i trgovina. Krajnja se reakcija počinje s g. 1854., kad je kao ono za Josipa II. uveden njemački jezik kao službeni jezik (germanizacija), koji je prevladao i u ško-

Germanizacija.

www.marinknezovic.info

lama. Osim toga je zemlju pritisnulo gadno uhodarstvo i policijsko gospodstvo. Iz ovoga vremena datira ono »p. v.« t. j. politisch verdächtig.

Dobre strane apsolutizma.

Ipak ima apsolutizam i svojih lijepih strana. Oslobođenje se seljaka od tlake i davaka provede brzo, te se seljak počeo ekonomski pridizati. Nastradao je plemić — mali posjednik, koji je u ime odštete dobio zemaljske rasteretne obveznice. Budući da ih je mogao unovčiti samo uz golemi gubitak, to je osiromašio i morao tražiti službu. Od neprocijenjene je vrijednosti emancipacija hrvatske crkve od ugarske, — zagrebačka je biskupija postala nadbiskupija, te se tako ostvarila davna želja Hrvata. Bachov je sistem prijelaz iz feudalnoga doba u moderno.

Apsolutizam je podlegao na bojištima kod Magente i Solferina, gdje je Austrija izgubila Lombardiju. Apsolutizam je navalio na državu velik državni dug i deficit, koji je pored svega povećavanja poreza od dana do dana rastao, a vjeresija padala. Valjalo je državu reformama pomladiti, valjalo je podići uzdrmanu vjeresiju, valjalo je smiriti opće nezadovoljstvo, koje je zahvatilo sve slojeve stanovništva. Odmah poslije bitke kod Solferina upravio je car Franjo Josip na narode svoje proglas, gdje obećaje »suvremeno poboljšanje u zakonodavstvu i upravi«. Istom osam mjeseci poslije proglasa sastane se u Beču t. zv. pojačano državno vrijeće, kamo je osim stalnih carevih savjetnika pozvano još 38 uglednika iz svih zemalja monarhije. Iz Hrvatske je bio pozvan Ambroz Vranicany, iz Slavonije biskup Strossmayer, a iz Dalmacije conte Frano Borelli. Kad je to vijeće raspravljalo o uređenju države, izbiju u njemu dvije struje; federalistička i centralistička. Budući da je sad jedna, sad opet druga struja pretegla, ne bijaše u državi stalna, određena pravca, a to je izazvalo velike narodne borbe, koje su je najposlije razjurile. Isprva je prevladala federalistička struja. Plod joj je listopadska diploma (od 20. listopada 1860.), po kojoj pripada zakonodavna moć kruni uz sudjelovanje zemaljskih sabora i državnoga vijeća (u neku ruku centralni parlamenat), kamo će zemaljski sabor slati svoje poslanike.

Listopadska diploma 20. X. 1860.

Pad apsolutizma nije Jelačić doživio, — umr'o je 20. svibnja 1859. Poslije kratkoga banovanja grofa Coroninija (1859.—1860.) dođe za bana general barun Josip Šokčević (1860.—1867.). Prva mu izjava bijaše, da ga je car ovlastio, da smije odmah uvesti u urede hrvatski jezik. S listopadskom se diplomom vrati sabor i županije, a s njima i politički život. Koncem studenoga sazove ban bansku konferenciju od 55 najviđenijih politika

Josip Šokčević 1860.—1867.

www.marinknezovic.info

Banska konferencija

hrvatskih. Na molbu banske konferencije osnuje car u Beču hrvatski dvorski dikasterij, a predsjednikom imenuje Ivana Mažuranića, pjesnika Čengić-age. Ujedno pozove Dalmaciju, neka izašalje svoje zastupnike u bansku konferenciju, da se ondje dogovore zbog sjedinjenja s Hrvatskom. To je međutim potajnom agitacijom spriječio namjesnik dalmatinski general Mamula. Sad su dalmatinski Hrvati stvorili »Narodnu stranku«, koju su vodili dr. Miho Klaić i don Mihovil Pavlinović. Talijanaši su se skupili u autonomaškoj stranci.

Narodna stranka u Dalmaciji

S listopadskom diplomom nijesu dašto bili zadovoljni Madžari. Diploma im nije vratila ustav od g. 1848. Preko visokoga plemstva, koje je plelo niti između njih i bečkoga dvora, pođe im najprije za rukom, te se ukinula Srpska Vojvodina, a Međumurje vratilo Madžarskoj; podjarili su dalje riječke talijanaše, da traže sjedinjenje Rijeke s Ugarskom, a najposlije podupru novoga ministra Schmerlinga, koji je imao izraditi ustav, u kom ne će biti federalizma. Ministar Schmerling bijaše centralist i velikonjemac, koji se bojao, da bi federativna Austrija izgubila premoć u Njemačkoj.

Veljački patent.

Na njegov prijedlog izda car veljački patent (26. veljače 1861.) da bude tumač listopadskoj diplomi, a uistinu je išao za centralizmom. Veljački je patent odredio, da ima u Beču i nadalje ostati za čitavu monarhiju centralna vlada i centralni parlamenat s dvije kuće; država je imala ojačati na račun pojedinih naroda i zemalja. Veljački je patent istom od Austrije stvorio ustavnu državu, jer izrijekom daje zakonodavnu moć kruni i carevinskom vijeću. Franjo Josip I. bijaše kranji apsolutist pa je samo teškom mukom korak po korak ustupao od naslijeđenih prava svojih.

Centralni parlamenat.

Centralni parlamenat sastojao se od dvije kuće od gornje i donje. U gornjoj su kući nadvojvode, biskupi i od cara imenovani članovi, za donju kuću biraju članove zemaljski sabori. Zato je sazvao sabor ugarski, hrvatski i dalmatinski (1861.). Izbori za ugarski sabor iznesu gotovo sve same pristalice ustava od g. 1848. Vođom im bijaše Déak. Budući da u adresi svojoj nije htio Déak odstupiti od zakona od god. 1848., bude sabor raspušten. Izbori za dalmatinski sabor iznesu talijanašku većinu (43 : 12), koja je otklonila carev prijedlog, da se izaberu izaslanici za hrvatski sabor, ali je izabrala zastupnike za centralno državno vijeće, i to petoricu.

Hrvatski sabor od g. 1861.

Hrvatski je sabor imao osobitu zadaću, — imao je »uzeti u pretres pitanje o odnošaju Hrvatske i Slavonije prema kraljevini Ugarskoj«. Hrvatski je sabor naknadno popunjen zastupnicima Vojne Krajine, a počasno su mjesto uz predsjednika imali Dalmatinci grof Medo Pucić i Stjepan Ivičević. Dok

www.marinknezovic.info

su se spremali i provodili izbori u Srijemu i Vojnoj Krajini, obavi sabor zamašne stvari. U državopravnom pogledu stvori dva znamenita zaključka: Proglasio je izdajicom domovine svakoga onoga, koji bi bez dopuštenja hrvatskoga sabora sudjelovao u stranom zakonodavnom tijelu. To je bilo upereno protiv toga, što je ugarska dvorska kancelarija pozvala 28 hrvatskih velikaša na sabor ugarski. Zamašniji je drugi zaključak. Franjo Josip I. javio je saboru hrvatskom, da je sio na prijesto, jer je kralj Ferdinand V. »položio krunu«, a Franjo Karlo odrekao se prava nasljedstva. No hrvatski se sabor nije tim zadovoljio, nasuprot on je zatražio, da mu se oni državni spisi, koji se na taj čin protežu, priopće onako, kako je to saopćeno bilo i saboru ugarskomu. I doista je sabor ovjerovljene prepise tih isprava primio, on je o njima u tajnoj sjednici pretresao i onda u javnoj sjednici zaključio, da su odreknuća kralja Ferdinanda V. i nadvojvode Franje Karla u redu i da nasljedstvo ide Franju Josipa. »No«, kaže dalje zaključak, »sabor mora i nehotice opaziti, da bi se spomenute abdikacione isprave imale po propisu čl. 3. od g. 1790./91. za 6 mjeseci predložiti saboru kraljevine Ugarske i saboru trojedne kraljevine...«

Abdikacione isprave.

Sabor je među ostalim stvorio zaključke o protektoratu »Jugoslavenske akademije«, za koju je biskup Strossmayer položio 50.000 for., preuredio je upravu, naučnu osnovu za pučke i srednje škole, zakon o gospodarsko-šumarskom učilištu u Križevcima, zakon o uređenju zadruga i seljačkih dioba, o službenom jeziku hrvatskom i zakonski članak »o oživljenju jugoslavenskog sveučilišta i o trošku za njega«. Kod izvedbe, ako i ne svih tih zakona, sudjeluju već i zastupnici iz Vojne Krajine i Srijema. Krajina i Srijem donesu znatan broj Srba, koji su postali odlučan faktor u hrvatskoj politici. Krajiški su zastupnici posebnom predstavkom, koju je sabor podupr'o, zatražili od cara, da se Krajina sjedini s Hrvatskom. Sada istom, kad su došli zastupnici Vojne Krajine, moglo se raspraviti najznatnije pitanje o državopravnom odnosu Hrvatske prema Ugarskoj. I doista je sabor stvorio zaključak, u kojem veli, da je »s Ugarskom zbog događaja od g. 1848. prestala pravno svaka veza, a samo zajednički vladar i krunisanje ostali su još kao neka kopča, koja ih veže. Uza sve to je Hrvatska voljna stupiti s Ugarskom u realnu uniju, ali istom onda, kad Ugarska pravovaljano prizna samostalnost i nezavisnost Hrvatske i njezinu teritorijalnu cjelinu«. To je glasoviti čl. 42. od g. 1861. Protiv toga prijedloga bijahu unionisti ili madžaroni, koji su bili za uniju, a bez ikakvih uvjeta, i Eugen Kvaternik, koji nije htio znati ni za kakvu izravnu vezu ni s Austrijom ni s Ugarskom; priznavao

Srpski zastupnici.

Zak. čl. 42. od 1861.

www.marinknezovic.info

Dualizam 1867.

jedničkih posala, koju je po naputku Déakovu izradio odbor od 67 lica. Tako se rodila austro-ugarska nagodba (1867.). Po njoj čine Austro-ugarsku monarhiju dvije pole: carevina Austrija i zemlje krune sv. Stjepana. Zajedničko je objema polama vladar, spoljašnji poslovi, vojska s mornaricom i votiranje novčanih sredstava za pokriće zajedničkih posala. Sve se to rješava u delegacijama t. j. u odborima austrijskoga i ugarskoga parlamenta.

Raspust sabora.

Kad je car Franjo Josip ponovno tražio od sabora hrvatskoga rješenje državopravnih pitanja, odluči se sabor, da pokuša nagodbu s Austrijom, računajući na ministra predsjednika Belcredija, koji je bio za federaciju. Međutim je Belcredi morao odstupiti, a Austrija zadrži za se Dalmaciju, a Hrvatsku preda Ugarskoj, neka se one same nagode. Kad je sabor hrvatski caru, koji ga je pozvao, da pošalje zastupnike svoje u ugarski sabor i na krunisanje, odgovorio, da ne može poslati poslanika svojih, jer još nijesu uređeni odnošaji između Ugarske i Hrvatske, raspusti car sabor, a krunidba se obavi bez sudjelovanja Hrvata (8. lipnja 1867.). Četrnaest dana prije raspusta svojega zaključi sabor hrvatski na prijedlog Vončine jednoglasno: »Sabor Trojedne Kraljevine svečano izjavljuje, da Trojedna Kraljevina priznaje narod srpski, koji u njoj stanuje, kao istovjetan i ravnopravan s hrvatskim narodom«.

U to se doba dogodi nešto znamenita na kulturnom polju Hrvatske, — otvorena je Jugoslavenska akademija (28. srpnja 1867.).

Levin Rauch.

Ban Šokčević odstupi, a namjesnik banske časti barun Levin Rauch dobi nalog, da kod izbora protura unionističku stranku. Rauch izvrši nalog, — izbori donesu 52 unionista i 14 narodnjaka. Što nije učinio novi oktroirani izborni red, to učini pritisak vladinih organa. Budući da je onih 14 narodnjaka položilo mandate, ostanu madžaroni sami. Sabor izabere regnikolarnu deputaciju od 12 lica, koja je »kao ravnopravni faktor« s ugarskom regnikolarnom deputacijom sklopila nagodbu, na kojoj se donedavna osnivao naš državopravni odnos prema Ugarskoj. Po nagodbi čine Hrvatska, Slavonija i Dalmacija prema vani s Ugarskom jednu istu državnu zajednicu, ali u svim unutrašnjim poslovima čini svaka zemlja nezavisnu političku jedinicu. Prema tomu su kraljevine Hrvatska i Slavonija politički narod, koji ima svoj posebni teritorij. Hrvatska je potpuno autonomna u zakonodavstvu i upravi u svim poslovima unutrašnjim, — u bogoštovlju, nastavi i pravosuđu. Hrvatska je zadržala autonomiju u

Hrvatsko-ugarska nagodba.

www.marinknezovic.info

onim poslovima, u kojima ju je imala g. 1848. i 1861. Inače broji nagodba teritorijalno Hrvatskoj Vojnu Krajinu i Dalmaciju. Jedino se o Rijeci, kako ćemo vidjeti, nijesu delegacije mogle složiti. Bana imenuje kralj na prijedlog ugarskoga ministra predsjednika. Hrvatska dvorska kancelarija se ukida, a mjesto njezino zapremit će posebni hrv.-slav.-dalm. ministar bez listnice kod središnje vlade u Budimpešti. Hrvatski je jezik službeni u autonomnim i zajedničkim poslovima, koliko ih ima u Hrvatskoj. Zajednički su poslovi poslovi financija, poljodjeljstva, trgovine i narodne obrane. U autonomnim poslovima upotrebljava se hrvatski barjak i sjedinjeni grb Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s krunom sv. Stjepana, u zajedničkim poslovima uzima se sjedinjeni grb ugarski, dalmatinski, hrvatski i slavonski. Posljednji paragraf veli, da se ova nagodba ne može jednostrano promijeniti; treba da u slučaju promjene sudjeluju svi oni čimbenici, koji su je i stvorili. Jedino pitanje, u kojem se delegacije nijesu mogle složiti, bijaše pitanje r i j e č k o. U tom su pitanju unionisti zastupali hrvatsko stajalište. No boječi se, da se Nagodba ne bi razbila, pristanu Hrvati na lukavi prijedlog Déakov, da se za onaj mah utanači nagodba bez rješenja riječkoga pitanja. — inicijativa se u tom poslu prepušta za podesniji čas samomu kralju. I tako je hrvatski sabor prihvatio nagodbu bez specijalne raspre, t. j. bez potankoga raspravljanja o svakom paragrafu napose. Na Rijeku se odnosi §. 66., a glasi, d a R i j e k a n e p r i p a d a t e r i t o r i j u k r a l j e v i n e H r v a t s k e, b u d u ć i d a s e z a nju o b a k r a l j e v i n s k a o d b o r a n i j e s u m o g l a n a g o d i t i.

Teritorij Hrvatske.

Riječko pitanje.

Hrvatski je sabor primio nagodbu 24. rujna 1868. Ugarski je sabor o nagodbi raspravljao četiri dana kasnije, ali je gornjemu §. 66. dodao, da »grad Rijeka s kotarom pripada izravno kraljevini Ugarskoj, pa se prema tome ima odmah s njom sjediniti.« Baš ončas kad je kralj sankcionirao hrvatsku zakonsku osnovu, stigne brzojavka ministra predsjednika Andrašija, u kojoj javlja, da ugarski sabor ne će uzakoniti zakonsku osnovu, dogod mu ne bude zajamčeno, da je Rijeka sastavni dio Ugarske. Tako se zbude ova promjena: Nakon toga, što se konstatiralo, da o Rijeci nije uspjelo doći do sporazuma u regnikolarnoj deputaciji, dodalo se ovo: »Rijeka ne pripada teritoriju hrvatskomu, budući da sačinjava posebno s ugarskom krunom spojeno tijelo (separatum sacrae coronae adnexum corpus), o kojem kao takovu, a tako i o uređenju posebne riječke autonomije, kao i o zakonodavnim i upravnim odnošajima, koji se na nju protežu, imat će se putem odborskih rasprava između sabora ugarskoga i hrvatskoga i grada Rijeke opći sporazum postići.« Tako izmjenjeni madžarski ori-

Krpica.

www.marinknezovic.info

ginal dobije kraljevsku sankciju. Budući da je kralj već prije toga sankcionirao hrvatsku zakonsku osnovu, to su, da se posao čim prije svrši, na hrvatski tekst jednostavno prilijepili dodatak ispisan na posebnom papiriću. To je glasovita »krpica«. Tako ispravljen original poslan je hrvatskom saboru, koji je naknadno o njemu raspravio i prihvatio ga (17. studenoga).

Riječko pitanje.

U svibnju naredne godine (1869.) sastale su se regnikolarne deputacije (4 Hrvata, 4 Madžara i 4 Riječanina) da riješe riječko pitanje. No ni toga puta ne dođe do sporazuma, premda je ministar predsjednik Andraši nuđao u neku ruku k o n d o m i n i j t. j. zajedničku vladu Ugarske i Hrvatske, po kojoj bi najviša sudbena inštancija za Rijeku imao biti stol sedmorice u Zagrebu, a za školstvo imala bi se Rijeka napose nagoditi s Hrvatskom. Hrvatski izvjestitelj Aleksandar Fodroci stavi t. zv. ultimatum, koji je bio sličan prijedlogu Andrašijevu, ali uz ultimatum stavi i ovaj kobni prijedlog: »Ako se ovaj prijedlog (t. j. ultimatum) prihvatiti ne može, neka se onda regnikolarne deputacije odgode do zgodna vremena, a dotle neka gradom Rijekom upravlja centralna (t. j. ugarska ili zajednička) vlada.« Madžari su dašto objeručke prihvatili taj drugi prijedlog. I Rauchov je sabor ovo rješenje s golemom većinom prihvatio. Madžari su već god. 1867. istrgli Rijeku iz ruku Šokčeviću, te je upravu Rijeke kao komesar dobio Madžar Eduard Čeh. Tako su Madžari dobili Rijeku sasvim u svoje ruke. Kad su se regnikolarne deputacije razišle, uredi se na Rijeci »provizorija«. Ministarstvo imenuje gubernatora, koji je vodio upravu »corpusa«. Madžari su dašto tu provizoriju držali za definitivno uređenje pa su malo pomalo maknuli s Rijeke sve oblasti, koje su bile u vezi s Hrvatskom.

Levin Rauch — ban.

Još u prosincu 1868. bude banske časti zamjenik barun Levin Rauch imenovan banom (1868.—1871.). Kad je sabor stvorio zakon o uređenju vlade, bila je u svibnju 1869. imenovana prva vlada. U rujnu dao se Rauch u hrvatskom saboru svečano ustoličiti za bana. Kao kraljevski komesar bio je senjski biskup Soić, koji je banu predao zastavu i žezlo, znakove banske časti.

Rauch i Narodna stranka.

Zbog nasilja, kojim su se proveli izbori, i zbog nagodbe same, koja je daleko zaostala za onim, što su Hrvati g. 1848. imali, nastalo je u zemlji veliko ogorčenje i nezadovoljstvo. Zametnula se oštra borba između Narodne stranke i bana Raucha. Uzalud je Rauch po saboru svojem dao odglasati zakon, koji pobijanje nagodbe proglašuje »zločinom smetanja javnoga mira«, pače veleizdajom (zak. čl. XIV. : 1870.); uzalud je progonio štampu, ništio ekzistencije (»čuju, naj idu na

www.marinknezovic.info

imanje«), borba se svela na lično polje i Rauch povuče kraći kraj. Kad je zbog napadaja, što su protiv njega izlazili u »Zatočniku«, koji se štampao u Vojnom Sisku, dakle u Krajini, tužio protivnike svoje pred pukovnijskim sudom u Petrinji, riješio ih sud optužbe. Zato preda Rauch ostavku, a banom postane ministar Koloman Bedeković (1871.—1872.). Koloman Bedeković
Budući da je trogodište sabora minulo, provede Bedeković nanovo izbore, a madžaroni dobiju od 65 mandata samo 13. Kako je kralj baš ončas ukinuo đurđevačko-križevačku Krajinu, pošalje i ona devet zastupnika, koji su pristupili narodnoj stranci. Izgledi za promjenu političkoga položaja u Hrvatskoj nijesu bili bez nade. Baš je u to vrijeme u Austriji ojačala ona stranka, koja je htjela protiv Pruske i novoga Njemačkoga carstva imati jaku Austriju, pa je zato prije svega htjela zadovoljiti Slavene. U tom je smislu stavio caru Franji Josipu novi ministar austrijski grof Karlo Hohenwart (1871.) prijedlog, neka se sazove sabor češki i prizna češko državno pravo, a car neka se kruni za češkoga kralja. Franjo Josip pristane i izda u tom smislu reskript, koji je služio za osnovu pregovorima s Česima. Česi stvore s Hohenwartom 18 t. zv. fundamentalnih članaka, po kojima bi se Češka sjedinila s Moravskom i Šleskom i dobila položaj sličan položaju Madžara. Austrija bi se imala pretvoriti u federativnu državu. Protiv toga ustane madžarski ministar predsjednik Andraši i ministar spoljašnjih posala Beust. Dobro im dođe buna rakovička.

Na saboru od g. 1861., a i dalje, odjekne snažno riječ dra. Eugena Kvaternika i dra. Ante Starčevića. Dr. Eugen Kvaternik
I jedan i drugi bijahu zastupnici čisto hrvatskoga smjera, koji ne će da zna ni za Beč ni za Peštu. »Neka se Hrvati najprije upuste u pregovore sa samim kraljem svojim, jer će nas u zagrljaju svojem ugušiti i Nijemci i Madžari, pošto su jedni i drugi jači od nas«, veli Kvaternik.[1] Taj prijedlog Kvaternikov, koji je zametak kasnije stranke prava, podupr'o je Starčević, jer ne vjeruje ni Austriji ni Ugarskoj, a najmanje bečkoj vladi, koju su jedino teške prilike sklonile, da narodima dade prividan ustav. Tristogodišnji život Hrvata dokazuje, da bečke vlade ne mogu promijeniti svoj karakter. Kvaterniku je uistinu bilo do toga, da dođe do nezavisne Hrvatske. To je htio učiniti parla-

[1] »Narod trojedne kraljevine hrvatsko-slavonsko-dalmatinske stavit će se iz nazočnoga sabora svoga u ustavni dogovor s vladajućim kraljem svojim. Ovim će načinom svoje odnošaje prema Ugarskoj i Austriji urediti..... Da se ova svrha uzmogne postignuti, stavljam ja kao temelj bolje budućnosti: 1. slobodno uređenje odnošaja krune i države hrvatske prema Austriji; 2. savez obrane s ugarskom državom.«

www.marinknezovic.info

Okupacija Bosne i Hercegovine.

Austrija zaposjela Bosnu i Hercegovinu — Bosnu je osvojio Filipović, a Hercegovinom Jovanović (1878.) — upravio je sabor hrvatski na kralja adresu, i tražio, da se uprava u Bosni i Hercegovini provede onako, da će se moći s vremenom spojiti s Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom; dalje traži adresa sjedinjenje Dalmacije, Krajine i rješenje riječkoga pitanja.

S te su se adrese uzvrpoljili Madžari. Kralj je hrvatskoj deputaciji, koja je adresu predala odgovorio, da je sabor prekoračio vlast svoju, govoreći o Bosni i Hercegovini. Usto je zapinjalo i produljenje financijalne nagodbe. Ban Mažuranić podnese spomenicu, u kojoj izjavi, da ne može ostati na banskoj stolici, ako se Krajina odmah ne sjedini s Hrvatskom i ako se financijalna nagodba ne riješi u prilog Hrvatskoj. Kad to nije ishodio, podnese ostavku, a banom postane grof Ladislav Pejačević (1880.—1883.). Pejačević provede sjedinjenje Krajine (1881.) i financijalnu nagodbu. No on se već na početku vlade svoje raskrsti s jednim dijelom narodne stranke. Zbilo se to zbog t. zv. Davidove škole. Ravnatelj zagrebačkoga financijalnog ravnateljstva Madžar Antun David otvori po nalogu ministra financija Saparija za financijalne činovnike naukovni tečaj za madžarski jezik; unaprijediti će se onaj činovnik, koji će znati madžarski. Zato istupi iz narodne stranke Mato Mrazović sa 22 zastupnika i osnuje nezavisnu narodnu stranku, kojoj je bio organom »Obzor«. Po »Obzoru« su pristalice te stranke zvali »obzorašima«.

Ladislav Pejačević 1880.—1883. Sjedinjenje Krajine 1881.

»Ban-kavalir« — tako su zvali bana Pejačevića — zavadi se lično s ministrom financija, grofom Saparijem. Da dovede bana u nepriliku, naloži Sapari Davidu, da mjesto grbova s hrvatskim natpisom stavi na financijalnim zgradama u Zagrebu grbove s natpisima madžarskim i hrvatskim. Zagrepčani se pobune, skinu te grbove, a zemljom zavladaju nemiri. Ban Pejačević i ministar Bedeković odu u Beč, gdje su u ministarskom vijeću dokazivali, da se ta naredba kosi s § 57. ugarsko-hrvatske nagodbe. Premda je slučaj bio jasan, ipak se kralj na ličnu intervenciju carice Jelisavete, da ne ražalosti »njene vjerne Madžare« prikloni Madžarima i ministarskomu vijeću, koje je zaključilo, da se opet stave na financijalnim zgradama dvojezični grbovi. Pejačević dade ostavku, a s njim se povuku i oni unionisti, koji su bili iz uvjerenja pristaše unije s Ugarskom. Kralj Franjo Josip obustavi ustav i imenuje generala Hermana Ramberga kr. komisarom. Ramberg preuze vladu 6. listopada, a sjutradan dade uz vojničku asistenciju uspostaviti dvojezične grbove. Protiv uvedenja komesarijata ulože protest »narodna stranka«, »nezavisna narodna stranka«, a i »stranka prava«. Šest nedjelja

Afera s grbovima 1883.

Komesar general Ramberg.

www.marinknezovic.info

iza toga zamijene po zaključku ugarskoga sabora dvojezične grbove grbovi bez natpisa ili t. zv. nijemi grbovi. Ti su ostali sve do vremena bana Pavla Raucha. Izvan Zagreba ostali su grbovi s hrvatskim napisom.

Khuen-Hedervari 1883.—1903.

Prvoga prosinca 1883. imenuje kralj banom hrvatskim grofa Karla Khuen-Hedervarija (1883.—1903.), rođaka ministra predsjednika Tisze. Kad je postao banom hrvatskim pa se kao veliki župan praštao s činovništvom u Đuru u Madžarskoj, reče: »Moje rodno mjesto leži ondje (Nuštar u Slavoniji), ali moja je postojbina ovdje (t. j. u Héderváru u županiji đurskoj), ali i ovdje i ondje jedna je domovina«. To je ponovio u hrvatskom saboru. Khuen-Hedervari prvi je hrvatski ban, koji je u hrvatskom saboru izrekao misao o jedinstvu ugarske države. Khuen prisili najprije narodnu stranku, da ga prizna svojim vođom, a onda poduzme borbu poglavito protiv stranke prava, koja se u ono vrijeme vrlo raširila.

Khuenova zadaća.

Khuen je imao zadaću da umiri Hrvatsku makar silom; zato je dobio najveće ovlasti. Nije bilo sredstva, kojega se on ne bi latio, da svoj zadatak izvrši, ali mu se mora priznati, da je svakomu nasilju znao dati i formu, te ga je mogao braniti. On je znao vješto i spretno uhvatiti ljude ondje, gdje su najslabiji bili;ako ih je trebalo pridobiti, pridobio ih je unapređenjem i odlikovanjem, koncesijama i laskanjem; ako nije išlo tako, onda ih je natjerao sirovim nasiljem, lomio eksistencije, uništio stranke, samo da postigne ono, za čim je išao. Najjače mu je sredstvo bilo zavaditi ljude s ljudima, stranku sa strankom, narod s narodom. U borbi protiv Hrvata uhvatio se ranjave pete hrvatske — srpskoga pitanja. Okoristi se programom stranke prava, koja je tvrdila, da nema u nas Srba. Tako učini od Srba slijepo oruđe svoje politike. Taj se postupak njegov s pravom po njemu prozvao »Khuenov sistem«, a rastočio je i otrovao otrovom pokvarenosti gotovo cijeli naš politički i društveni život.

Nasilja u saboru.

Prvo veće nasilje bijaše, kad je Davida Starčevića dao isključiti na šest sjednica iz sabora, a onda ukloniti po oružnicima iz sabornice. Novi saborski izbori, što ih je Khuen u rujnu 1884. proveo, dovedu uza sav pritisak jaku opoziciju u sabor, od 110 mandata osvoji stranka prava 25, nezavisna narodna stranka 13, a divljaci 3. Za rad, kakav je želio Khuen-Hedervari, bijaše to prejaka opozicija, za to joj je doskočio vanrednim mjerama i to 1. kloturom, po kojoj može svaki član sabora, poduprt desetoricom zastupnika predložiti konac raspre, ako je ona već tri dana trajala, 2. zastupnici se mogu isključiti na 60 sjednica.

www.marinknezovic.info

Arhivska afera.

Godinu dana kasnije dođe u saboru do tvornoga napadaja na bana (3. listopada 1885.). Zastupnik Grga Tuškan stavio je prijedlog, da se ban Khuen stavi pod optužbu, jer je na prosti zahtjev ravnatelja peštanskoga arhiva iz kr. hrv. zemaljskog arhiva dao u Peštu otpremiti spise bivših hrvatskih samostana i spise o imanjima porodice Zrinskih i Frankapana. Spisi su do g. 1790. bili u Beču u komorskom arhivu, onda su dospjeli u Budim, a iz Budima ih je 1849. dao ban Jelačić prenijeti u Zagreb. Kad je ban Khuen na to rekao, da sumnja, je li to bio pošten posjed Hrvatske, dođe do zaglušne buke i velike gužve, u kojoj je David Starčević nogom tvorno udario bana. To se dašto tajilo. David Starčević i Josip Gržanić bili su zbog gungule isključeni na 60 sjednica i po sudu odsuđeni na tri mjeseca tamnice. Kaznu je banski stol povisio na pet mjeseci. Grgu Tuškana osudili su na dvije godine tamnice, jer je tobože krivo prisegao u parnici Starčević-Gržanić.

Novi izborni red

Odsada je ban Khuen mirno vladao do potkraj devedesetih godina. Da mu sabor mnogo ne smeta, dao je izglasati novi izborni red, po kojem je broj izbornih kotara spao na 90, a census t. j. porez kod izbornika porastao; izborne je kotare tako zaokružio, da je u većini odlučivala vlada; osim toga je dao pravo glasa zajedničkim činovnicima, a broj virilnih glasova snizi na 45. Na taj je način sebi osigurao uvijek većinu u saboru, jer je u mnogim kotarima broj izbornika bio tako malen, da je pomoću činovnika mogao imati većinu. Perušić je na pr. imao u svemu 61 izbornika, Srb 74, Gračac 74, Karlobag 75, Korenica 81. Kotarskim predstojnicima bijaše glavna zadaća osigurati izbor vladina kandidata. Slobodu štampe je Khuen odmah na početku svoje vlade ugušio »obustavivši privremeno djelatnost porotnoga suda«. Novine je plijenio i globio, urednike zatvarao. Khuenu je dašto dobro došla nesloga između opozicionalnih stranaka. No čim bi se one složile, kao ono g. 1897., odmah se povećao broj opozicionalnih zastupnika. No i tomu je Khuen našao lijeka, — dao je onoliko mandata opozicije, koliko mu je potrebno bilo naprosto uništiti i provesti za njih naknadne izbore, koji su se dašto svršili onako, kako je on to želio.

Prikraćivanje Hrvatske.

S obzirom na financije Hrvatska je zlo prolazila. Kod sklapanja financijske nagodbe nije se pitalo, što otpada na Hrvatsku, koji su uistinu njezini dohoci, nego se samo pitalo, koliko treba za troškove svoje, te su se prema tome tobože našla i otvorila vrela. Ako bi Hrvatska imala nešto preko toga dobiti, kao g. 1889., onda se tangenta od 45% snizila na 44%. Mora se ipak priznati, da je na gospodarskom polju

www.marinknezovic.info

Hrvatska napredovala, i to po zasluzi dra. Ive Malina, koji je znatno podigao stočarstvo.

Madžarizacija.

Khuen je madžarskom jeziku otvorio širom vrata. Dao je izglasati zakon »o preustrojstvu pučke škole«, po kojem su se mogle dizati madžarske škole. U realne gimnazije uveden je madžarski kao relativno-obligatni jezik; u zajedničke urede namještali su se Madžari, osobito na željeznicama. Sve je to izazivalo u narodu ogorčenje. Sveučilišna je mladež dala izražaja narodnom neraspoloženju g. 1895., kad je kralj Franjo Josip I. (14.—16. listopada) boravio u Zagrebu da položi završni kamen Hrvatskom narodnom kazalištu. Ona je na Jelačićevu trgu spalila madžarsku zastavu. Kao za inat javljale su se sve više madžarske zastave a narod se sve više razdraživao. Kad je početkom g. 1903. na novoj zgradi željezničkog prometnog ravnateljstva u Zagrebu osvanuo madžarski natpis, a u Zaprešiću 11. travnja došlo do krvavog sukoba zbog madžarske zastave na kolodvoru, dođe u zemlji do općih nemira, te je Khuen bio prisiljen prijekim sudovima uzdržati u zemlji red i mir (Križevci, Bakar, pa kotari križevački, ludbreški, delnički i šušački). Kod gušenja bune nastradalo je 17 ljudi, preko 100 ih je ranjeno bilo, a preko 1000 ležalo je po tamnicama. Ogorčenje na Khuena je bilo golemo. Samo je pukim slučajem izmakao atentatu na Tijelovo g. 1903. Iz tih ga neugodnosti izbavi imenovanje za ministra predsjednika, a banom postane grof Teodor Pejačević (1903.—1907.).

Teodor Pejačević. 1903.—1907.

Za bana Teodora Pejačevića zbile su se u Hrvatskoj sudbonosne promjene. Spremila ih je ona mladež, koja je ono spalila madžarsku zastavu i za to morala ostaviti zagrebačko sveučilište. Nastavila je svoje nauke u sveučilištu praškom. Tu je pod utjecajem profesora Masaryka dobila sasvim drugi pogled na suvremena politička, socijalna i ekonomska pitanja. Iz toga je kruga izašla hrvatska pučka napredna stranka, koja je počela izdavati svoj organ »Pokret« (29. prosinca 1904.). Od svojih se drugova odvojio Stjepan Radić, koji je s bratom svojim Antunom osnovao hrvatsku pučku seljačku stranku. Napredna je stranka nastojala oko sporazuma sa Srbima. Misao zbliženja između Hrvata i Srba počela je prevladavati odmah poslije demonstracija protiv Srba (1. i 2. rujna 1902.), koje su nastale uslijed pisanja »Srbobrana«. S druge se strane radilo i o sporazumu s madžarskom opozicijom, koja se snažno borila za nezavisnost. Oko toga je svom snagom nastojao novinar Frano Supilo. Ta je misao dozrela, kad je u Ugar-

Napredna stranka.

Seljačka stranka.

www.marinknezovic.info

Riječka rezolucija.

skoj propala na izborima liberalna stranka, koja je onamo od g. 1876. vladala Ugarskom. 2. listopada 1905. sastalo se na Rijeci do 40 zastupnika iz Hrvatske, Dalmacije i Istre i stvorilo r i j e č k u r e z o l u c i j u, koja je postala osnovom buduće hrvatske i srpske politike.[1]

Zadarska rezoucija.

Taj je korak hrvatske opozicije jedan od najsudbonosnijih akata novijega vremena. Hrvatski se narod poslije tolikih godina u sukobu između Madžara i krune stavio na stranu Madžara. Još veću znamenitost dobiva riječka resolucija po tom, što su je i srpski opozicionalni zastupnici iz Hrvatske, Slavonije i Dalmacije na svojem sastanku u Zadru (17. listopada 1905.) prihvatili t. zv. »z a d a r s k o m r e s o l u c i j o m«.[2]

Hrvatsko-srpska koalicija. 1906.

Posljedice riječke i zadarske rezolucije pokazale su se na izborima g. 1906. Hrvatsko-srpska koalicija iznijela je na izborima relativnu većinu. Budući da nije imala apsolutnu ve-

[1] »Hrvatski zastupnici drže, da su današnje javne prilike u Ugarskoj plod borbe, koja ide za tim, da kraljevina Ugarska dođe postepeno do potpune državne samostalnosti.

Hrvatski zastupnici smatraju tu težnju opravdanom već zato, što svaki narod ima pravo, da slobodno i nezavisno odlučuje o svojem biću i o svojoj sudbini.

Hrvatski zastupnici smatraju, da je njihova dužnost boriti se usporedo s ugarskim narodom za ispunjenje svih državnih prava i sloboština, u uvjerenju, da će rečena prava i sloboštine biti od koristi hrvatskom i ugarskom narodu, a tim će se udariti temelji trajnomu sporazumu obaju naroda.

Hrvatski su zastupnici uvjereni, da se trajni sporazum između naroda hrvatskoga i ugarskoga može postići najprije točnim i strogim vršenjem prava hrvatskoga naroda, sadržanih u hrvatsko-ugarskoj nagodbi, te promjenom odnošaja, što pripadaju u područje posala, koji su danas Hrvatskoj zajednički s Ugarskom, kao i sa zapadnom polom monarhije na način, da hrvatskomu narodu bude obezbijeđen samostalni politički, kulturni, financijski i opće gospodarstveni opstanak i napredak.«

[2] Potpisani srpski zastupnici i izaslanici srpskih stranaka, svijesni o zamašnosti današnjeg općeg političkog položaja u monarhiji, i uzevši u obzir stajalište, zauzeto od hrvatskih zastupnika na riječkoj konferenciji izjavljuju, da će podupriječi današnji pokret madžarskog naroda, kojemu bi, zajednički s Hrvatima, i faktičnu potporu ponudili, kad bi sa strane madžarskih koaliranih stranaka bile pružene realne garancije, da će se one zauzeti, kako bi se uz njihove opravdane zahtjeve ispunile i težnje Hrvatske i Slavonije, koje idu za proširenjem njezinog državno-pravnog položaja, da joj se zajamči što samostalniji politički, kulturni, privredni i financijski opstanak i razvitak.

Što se tiče zahtjeva braće Hrvata za reinkorporaciju Dalmacije Hrvatskoj i Slavoniji, koja je i pozitivnim zakonom zajamčena, pripravne su srpske stranke uložiti i svoju snagu za ostvarenje ovog zahtjeva, ako se sa hrvatske strane ukloni zapreka, koja je dosad priječila srpskoj stranci na Primorju, da se za sjedinjenje izjavi, a to je, da se sa strane Hrvata obavezno priznа ravnopravnost srpskog naroda sa hrvatskim.«

www.marinknezovic.info

činu, morala se nagoditi s banom Pejačevićem, koji je kao predstavnik unionista i pouzdanih bečkoga dvora ostao banom, a odjelnim predstojnicima postali su članovi srpsko-hrvatske koalicije. Mora se istaknuti, da je Pejačević prema koaliciji bio lojalan ban. Nova se vlada puna volje dala na posao. Stvorila je zakon o čistoći izbora, zakon o nazivlju općina i prebivališta u Hrvatskoj i Slavoniji (da se tako istisne iz zajedničkih službenih ureda madžarizacija hrvatskih imena kao Körös za Križevce, Kapronca za Koprivnicu, Zagráb i t. d.) i osigurala slobodu štampe. Usred toga njezina posla iznenadi je **željezničarska pragmatika**, koju je zajedničkom saboru predložio ministar Košut, a koja je protiv §. 57. nagodbe htjela uzakoniti na željeznicama madžarski jezik kao službeni. Tajinstveni način, kojim je ona donesena, pa politika bečkoga dvora upućuju nas, da je željezničarsku pragmatiku Košutu podmetnuo Beč, kojemu se nikako nije milio sporazum između Hrvata i Madžara. Zbog željezničarske pragmatike povela je hrvatsko-srpska koalicija na zajedničkom saboru u Budimpešti odlučnu borbu opstrukcijom. Svršilo se tako, da je Pejačević morao odstupiti. Odlasku koalicije s uprave Hrvatske bijahu dublji razlozi. Spremala se aneksija Bosne, pa već zato nije konveniralo državnoj vlasti, da u Hrvatskoj bude na vladi stranka, u kojoj su Srbi odlučan faktor. Nasljednikom Pejačevićevim postane **Aleksandar pl. Rakodcaj** (1907.—1908.), koji je željezničarsku pragmatiku prihvatio kao gotov čin. Kad ga je zato sabor htio staviti pod optužbu, bude raspušten (12. prosinca 1907.).

Željezničarska pragmatika.

Pavao Rauch 1908.—1910.

Nove izbore nije proveo Rakodcaj nego novi ban **Pavao Rauch** (1908.—1910.), a proveo ih je tako, da nije dobio ni jednoga mandata. S takvim saborom dašto nije mogao raditi ni ban ni ministar predsjednik Wekerle, a razumije se, da nije bio po ćudi ni ministru spoljašnjih poslova barunu Aerenthalu, koji je proveo aneksiju Bosne (8. listopada 1908.).

Da se nekako prikrije činjenica, što se najjačoj stranci nije predala vlada u zemlji, upriličen je t. zv. **veleizdajnički proces**, koji je izravno zahvatio Srbe u koaliciji, a neizravno i Hrvate. Veleizdajnički je proces imao da opravda tadašnji apsolutizam, koji je bio u Hrvatskoj potreban zbog provedenja aneksije, jer se imalo računati s eventualnim ratnim sukobom, poglavito sa Srbijom. Kod sudbenoga stola u Zagrebu optužena su bila 53 Srbina zbog veleizdaje. No ni taj proces, kao ni t. zv. proces Friedjungov, koji je u bečkom listu »Neue Freie Presse« obijedio hrvatsko-srpsku koaliciju zbog nedopuštenih veza sa Srbijom, i to na temelju krivotvorenih dokumenata, nijesu uspjeli. I proces u Zagrebu i proces

Veleizdajnički proces.

www.marinknezovic.info

Nikola Tomašić 1910.—1912.

u Beču (9.—22. prosinca 1909.), morali su biti ukinuti. Kako je diplomatska napetost zbog aneksije prestala, a Rauch u Hrvatskoj postao nemoguć, pustila je državna vlast, da Rauch padne, a banom imenovala Nikolu pl. Tomašića (1910. do 1912.), da pokuša nastaviti mirnu politiku.

Novi ban uzme odmah pregovarati s koalicijom, ne bi li se kako nagodio s njom. U prvi mu kraj to pođe za rukom. On pristane na to, da se Košutova pragmatika proglasi za očitu povredu nagodbe i da se ta povreda popravi, a ujedno obeća, da će donijeti novi izborni red. To je doista i učinio. Snižen je census, a broj birača skoči od 50.000 na 190.000. Međutim madžarsko ministarstvo nije pokazivalo ni najmanje volje, da ukloni pragmatiku. Zato dođe do novih sukoba između koalicije i bana Tomašića. Tomašić preda demisiju, koja dašto nije bila prihvaćena. Tako dobi ban proste ruke, raspusti sabor i provede nove izbore (31. listopada), koji su hrvatsko-srpskoj koaliciji donijeli samo relativnu većinu. Budući da koalicija nije htjela s banom raditi, raspusti Tomašić sabor već za nekoliko dana i provede nove izbore. Premda je Tomašić pritisnuo, koliko je god mogao, ipak je hrvatsko-srpska koalicija i na tim izborima iznijela relativnu većinu. Tomašić je morao odstupiti, a zamijenio ga Slavko Cuvaj (1912.—1913.), koji je već kao podžupan Khuenov vrijedio kao slijepo oruđe svojih gospodara. Cuvaj raspusti sabor, a onda počne vladati bez sabora, bez programa i bez proračuna, jer se u nove izbore nije uopće upuštao. Nije se upuštao zato, jer je koalicija sa Starčevićevom strankom prava sklopila savez za izbore. Kako nije u zakonito vrijeme proveo izbore, pogazi Franjo Josip ustav i imenuje Cuvaja komesarom. Cuvaj istupi svom oštrinom, a narod odgovori atentatom, kojemu je Cuvaj sretno umakao.

Slavko Cuvaj 1912.—1913.

Baš u to vrijeme buknе balkanski rat, o kojem će još biti govora. Srbija je u tom ratu preko očekivanja bečkih vojničkih krugova sjajno napredovala. Pobjede su srpske živo odjeknule u Hrvata, austrijskih Srba i Slovenaca. To se neugodno dojmilo u Beču, gdje se rodila bojazan, da bi Srbija mogla privući susjedne Hrvate, naročito Srbe. Trebalo je popustiti. Cuvaja su najprije poslali na dopust (22. prosinca 1912.), a uprava je bila povjerena dru. Unkelhäuseru. Tada je u Ugarskoj opet došao na vladu grof Stjepan Tisza, pošto je madžarsku opoziciju lukavo raspršio ministar predsjednik Wekerle. Tisza otpusti Cuvaja, a komisarom postane barun Ivan Škerlec, starinom Turopoljac (21. srpnja 1913.). Tisza se nagodi s hrvatsko-srpskom koalicijom, — bit će »status quo ante 1907.«, t. j. prije iznesene zakonske osnove

Dr. Unkelhäuser

www.marinknezovic.info

željezničarskoj pragmatici. Tisza se doduše s koalicijom nagodio, ali vlasti joj nije dao. Zašto?

Sva politika u Hrvatskoj nakon balkanskoga rata nije ništa drugo nego neprestano eksperimentiranje, jer u Beču i Pešti nijesu znali, što bi uradili. Jedno im je bilo samo jasno, da vladu u Hrvatskoj ne mogu predati u ruke hrvatsko-srpskoj koaliciji, jer su u Beču mislili na svjetski rat. I doista koalicija ne dobiva više vlade u Hrvatskoj onako, kako ju je dobila g. 1906. Za sada se obvezala podupirati činovničku vladu baruna Škerlecza, koji je imenovan banom (1913.—1917.). Sva je tragika koalicije, kroz cijelo to vrijeme u tom, da ne zna, što se sprema, ne sluti o ratu, i da ona u tom slučaju ne može nikako doći na vladu.

Ivan Škerlec 1913.—1917.

Novi je ban prema sporazumu s koalicijom najprije izdao provedbenu naredbu o nazivlju mjesta u Hrvatskoj, kao nadopunu zakonu od g. 1907. Nekoliko dana izatoga ukinula je ugarska vlada Košutovu željezničarsku pragmatiku i izmijenila je s novom, u kojoj je izostala odredba o jeziku. Sredinom prosinca provedeni su novi izbori, u kojima je hrvatsko-srpska koalicija iznijela apsolutnu većinu. Koalicija je dobila 54 mandata, Starčevićeva stranka (Milinovci) 11, stranka prava 9, unionista neorganiziranih bijaše 9, seljačka je stranka dobila tri mandata. Teški su dani snašli koaliciju na početku svjetskoga rata. Sabor bijaše sred posla, kad je stigla vijest, da je nasljednik prijestolja Franjo Ferdinand sa ženom svojom podlegao atentatu u Sarajevu (28. lipnja 1914.). Koncem srpnja, poslije kako je sabor votirao proračun, bude odgođen na neodređeno vrijeme. S ratom, koji je nekoliko dana izatoga buknuo, počnu teški dani za narod hrvatski. Odmah na početku rata bude više poslanika iz Hrvatske i Slavonije, iz Bosne, Hercegovine i Dalmacije uhićeno i internirano. Taj je pritisak samo osnažio misao o oslobođenju naroda hrvatskoga ispod tuđinskoga jarma, sticao je sve više privrženika za narodno jedinstvo, za Jugoslaviju. Tu je misao izrazio jasno potpredsjednik hrvatskoga sabora dr. Magdić[1] u saboru (14. srpnja 1915.). Vladajući su krugovi sazvali sabor hrvatski u nadi, da će se tom prilikom izjaviti protiv Italije, koja je stupila u rat, da stekne naše primorske krajeve, i da će se izjaviti protiv manifesta Jugoslavenskoga odbora u Londonu. Sabor se uistinu izjavio protiv Italije, ali s obzirom

Svjetski rat 1914.—1918.

[1] »... moram naglasiti nepokolebivo uvjerenje čitavoga ovog sabora, kao predstavnika naših narodnih i političkih težnja, da će prinesene žrtve uroditi plodom, bude li ostvaren onaj neprekidni i stalni zahtjev naroda za narodnim ujedinjenjem u jedno jedinstveno svoje državno tijelo na osnovu narodnoga načela te pozitivnoga i historijskoga prava.«

www.marinknezovic.info

na manifest pala je samo jedna blijeda izjava, jedno desavouiranje Jugoslavenskoga odbora nijesu peštanski ni bečki krugovi doživjeli.

Još na početku rata baš u krajnji čas pošlo je nekim našim narodnim ljudima za rukom, te su sretno uhvatili granicu i spasli se od progona i tamnica austro-madžarskih. Neki su bili ončas, kad se rat navijestio, izvan granica. Među njima su bili dr. Ante Trumbić, Fran Supilo, dr. Potočnjak i dr. Hinković. Većina ih se našla na početku rata u Rimu, gdje su izabrali »Odbor emigracije iz jugoslavenskih zemalja«. U Rimu ih je zatekla vijest, da je ministar predsjednik Tisza u zajedničkom saboru neobično pohvalio junaštvo Hrvata. Protiv tih podvala grofa Tisze, koji je htio »da zavede evropsku javnost o pravom stanju stvari u Austro-ugarskoj monarhiji i o pravim osjećajima, kojima je prožet narod hrvatski«, izdali su oni kao »Hrvatski odbor« odlučan protest ističući, da je »sadanji rat madžarski i austrijski, a nipošto hrvatski i slovenski«. Ti su patrioti mjesec dana iza toga kao odbor »Jadranske legije« plamenim proglasom pozvali Slovence, Hrvate i Srbe (austrijske) na osvetu.[1] »Jadranska legija« nije imala da postigne velike vojne uspjehe, ona će imati »veliko moralno znamenovanje, jer će pred svijetom zasvjedočiti čežnju našega naroda za slobodom«.

Odbor emigracije.

Jadranska legija

Prva je misao, da naši ljudi na strani vode našu stvar kao odbor »Jadranske legije«, napuštena, te su se organizirali kao »Jugoslavenski odbor«. Stalno se »Jugoslavenski odbor« konstituirao u Londonu 1. svibnja 1915. Predsjedni-

Jugoslavenski odbor. 1. V. 1915.

[1] »Na osvetu pogaženo roblje. u tuđinu otierano roblje. na osvetu!

Grobovi se otaca vaših rastvaraju — iz bezdana glas im grmi i prolama svemir okeana — teškom kletvom na osvetu zovu.

Gvozdom se ori Svačićeva, za osvetom vapiju odrubljene glave Zrinskog-Frankopana; na osvetu zove Ilirija, prevareni Jelačićubane: na osvetu kliče ustrijeljeni buntovnički Kvaternik i raspeti Matija Gubec; osvetu traži ukočeno oko Svetozara Miletića, na osvetu grmi starački glas Ante Starčevića: osvetom vas zaklinje vladika Rade i Štrosmajer: za osvetom čeznu utamničeni prvaci naroda i omladina izmučena vaša; na osvetu vas dozivlje očajan glas siročadi postrijeljanih otaca i obeščašćenih majki . . Na osvetu vas zovemo svetu i u boj za slobodu i mi, kao i vi prognano roblje okupljeno u »Jadransku legiju« skupa sa uskocima, što iz austrijske odurne vojske preskočiše u srpske redove, da sa pobiedonosnom braćom Srbijancima i Crnogorcima otieramo tuđina sa naše rođene grude.

Veliki ovaj čas dva razdoblja dieli: umire ropska prošlost, budućnost se slobodna rađa. Prestade stranačka sitna borba i bratoubilački besplodni rat, sve naše sajedinjene sile jednom su upravljene cilju. Oprani krvlju i krvlju izmireni, plamenom kršteni i gromom, uđemo u sveti hram jednakosti, bratstva i slobode . . .«

www.marinknezovic.info

kom mu je dr. Ante Trumbić. Kad se Italija spremala da uđe u savez s trojnim sporazumom (Rusijom, Francuskom i Engleskom), pa se tim povodom pogađala za naše zemlje, izradio je Jugoslavenski odbor posebnu spomenicu, u kojoj je razložio položaj Jugoslavena u Austro-ugarskoj i težnje monarhije, koje se kose s težnjama Jugoslavena, koji se bune kod same pomisli, da bi njihovo zemljište moglo da postane kolonijom jednoga stranoga naroda. Tu je spomenicu dr. Trumbić predao francuskoj, engleskoj i ruskoj vladi, a 17. svibnja izručio je manifest jugoslavenskog odbora britanskom narodu i parlamentu. Manifest veli, da se Srbi, Slovenci i Hrvati mole za pobjedu trojnog sporazuma i da s pouzdanjem čekaju od nje spas jugoslavenskog naroda.[1] To je onaj manifest, za kojega se htjelo, da ga hrvatski sabor osudi.

Dr. Ante Trumbić.

Jugoslavenski je odbor postavio sebi za zadaću, da ovamo obavijesti saveznike, a i neutralne vlade, o političkim prilikama u Austro-ugarskoj i o narodnim težnjama južnih Slavena, a onamo da organizira jugoslavenske iseljenike u Sjevernoj i Južnoj Americi. Politički program jugoslavenskoga odbora bijaše, da se Jugoslaveni oslobode austro-ugarskoga gospodstva i da se sa Srbijom i Crnom Gorom sjedine u jednu državu. Taj su program prihvatili sjeveroamerički iseljenici u dva velika kongresa, koji su se uzastopce sastali u Čikagu i u Pittsburgu. Na tim je kongresima zastupano bilo neko 2500 organizacija. Još je veći uspjeh bio u Južnoj Americi, gdje su iseljenici sastavili jugoslavensku narodnu obranu, kojoj je sjelo bilo u Antofagasti u republici Čile. Jugoslavenska narodna obrana (na čelu Baburizza i Gazzari) je financirala jugoslavenski odbor. S njim su bile u vezi naše kolonije u Novoj Selandiji, Australiji i Južnoj Africi.

Zadaća Jugoslavenskoga odbora.

Paralelno s ovom akcijom nastojao je jugoslavenski odbor oko osnivanja jugoslavenskih dobrovoljačkih legija. U dobrovoljačke legije nijesu stupali samo oni Hrvati, Srbi i Slovenci, koji su se slučajno na početku rata nalazili u Srbiji nego i mnogi zarobljenici. Pred samu austro-njemačku ofenzivu pod jesen g. 1915. došlo je u Srbiju iz Rusije neko 2000 dobrovoljaca sa 40 časnika. U siječnju god. 1916. osnovana je prva srpska divizija dobrovoljaca, koja je vojevala u Dobruči, a brojila je 18.000 momaka. Druga divizija brojila je 10.000 dobrovoljaca. Te su se divizije u mjesecu rujnu 1916. složile u »Srpski dobrovoljački zbor«, koji je

Dobrovoljačke legije.

[1] »Osam milijuna Jugoslavena osuđeno je da se bori protiv svoje rođene braće i svojih oslobodilja. Mnogo ih je prognano s rođene grude ili smaknuto, dok tamnice vrve od političkih žrtava.

Danas ne može jugoslavenski narod dati slobodnoga izražaja svojim željama: njegovi su sabori raspušteni, mnogobrojni njegovi zastupnici su zatvoreni ili su podvrženi strogoj pasci.«

www.marinknezovic.info

slijedeće godine dobio ime »Dobrovoljački zbor Srba, Hrvata i Slovenaca«. Brojio je 30.000 Srba, 5000 Hrvata i 2000 Slovenaca. Časnika je bilo 565. Veliki broj dobrovoljaca dali su i naši američki iseljenici.

Njemačke i madžarske težnje.

Međutim se na bojnom polju sreća malo priklonila centralnim vlastima. Rusi su bili potisnuti iz Galicije, a Srbija pregažena. To bijaše čas, kad su Nijemci i Madžari podigli glavu, kad se mislilo najprije obračunati s austrijskim Slavenima i dići ondje gospodstvo Nijemaca. Za to bi trebalo Galiciji dati poseban položaj, da ne bi poslanici njezini polazili carevinsko vijeće, a Nijemcima bi tako bila osigurana većina nad Česima i Slovencima. Protiv te pogibli stvore Česi »narodnu svezu« i izdadu proglas protiv takvoga državnoga udara (19. studenoga 1916.). Dva dana zatim umre car Franjo Josip I.

Smrt Franje Josipa 1916.

Karlo IV. 1916.—1918.

Novi se kralj K a r l o IV. (1916.—1918.) našao u teškim prilikama. Najvolio bi se riješiti saveza s Njemačkom, koji ga je poput teškoga olova vukao u sigurnu propast. No savez s Njemačkom bio je čvršći, nego se mislilo, a Nijemci su bili opet tako jaki, da su pouzdanici njihovi u ministarstvu Clam-Martinic (dr. Urban i Baerenreither) objavili, da će Češka biti razdijeljena na dvoje — na češko i njemačko područje, njemački će jezik biti proglašen državnim jezikom, a Galicija će dobiti svoju autonomiju.

Kad je sabor hrvatski u mjesecu ožujku raspravljao o adresi novomu kralju, stajao je već pod utjecajem američkoga predsjednika Wilsona i odgovora antante (11. siječnja 1917.) centralnim vlastima, koje su na početku prosinca ponudile mir. Antanta nije tražila samo da se uspostavi Belgija, Srbija i Crna Gora, da se isprazne sve zemlje, koje su centralne vlasti zaposjele, nego i slobodu Talijana, Slavena i Rumunja, koji su bili podanici Austro-Ugarske. Pod tim su sve stranke hrvatske tražile sjedinjenje Jugoslavena, a razilazile su se samo u načinu, kako da se to provede.

Uvjeti antante za mir.

Uto se u Rusiji srušio autokratski sistem, što su češki poslanici jednodušno pozdravili. To je iznenadilo austrijsku vladu i ona odluči, da sazove carevinsko vijeće, koje se onamo od konca svibnja 1914. nije sazivalo. No još su više iznenadile dvor i vladu izjave, koje su u carevinskom vijeću

Ovjekovječiti rastrganost ovih teritorija, bilo da ih se velik dio ostavi pod austro-ugarskim gospodstvom, bilo čak da se neki od njih podvrgnu drugoj tuđoj vlasti, bila bi flagrantna povreda našega etnografskoga, geografskoga i ekonomskoga jedinstva i naš bi se narod tome sigurno najenergičnije i najopravdanije upr'o.

Jugoslavenski narod nastoji da ujedini te teritorije u jednu nezavisnu državu. O unutarnjem uređenju odlučit će narod sam po svojim željama i potrebama.

www.marinknezovic.info

pale (30. svibnja 1917.). Prvi je češki zastupnik Stanjek u ime Čeha osudio dualizam, jer je taj sustav stvorio gospodujuće i potlačene narode. Dr. Korošec je u ime jugoslavenskoga kluba (u kojem su se našli gotovo svi austrijski Hrvati i Slovenci) na osnovu narodnoga načela i hrvatskoga državnog prava zahtijevao ujedinjenje svih zemalja u monarhiji, u kojima žive Slovenci, Hrvati i Srbi u jedno samostalno od svakoga gospodstva tuđih naroda slobodno i na demokratskoj podlozi osnovano državno tijelo, pod žezlom habsburško-lorenske dinastije. To je »svibanjska deklaracija«. Ta je izjava postala temeljem cjelokupnoj politici Hrvata, Srba i Slovenaca unutar granica bivše Austro-ugarske monarhije. U hrvatskom se saboru izjavila za jugoslavenski program Starčevićeva stranka prava (kojoj je bio vođa Mile Starčević, sinovac Ante Starčevića), a i u krilu same stranke prava (koju je donedavna vodio dr. Josip Frank) bilo je zastupnika, koji su bili za program jugoslavenskoga kluba. Izjave, koje su pale u carevinskom vijeću i u hrvatskom saboru od Starčevićeve stranke prava prenerazile su njemačke i madžarske krugove. Okolina Karla IV. razabere, da nema druge, nego da se mora popuštati.

Svibanjska deklaracija 30. V. 1917.

Karlo otpusti ministra Tiszu, a ministrom predsjednikom postane grof Esterhazy. Esterhay pozove bana Škerlecza da preda ostavku, banom htjede opet učiniti baruna Pavla Raucha, ministrom za Hrvatsku učini grofa Ivana Zičija. Prvi put je u nagodbenoj eri jedan Madžar hrvatski ministar. To je dašto izazvalo golemo ogorčenje. Nešto držanje hrvatsko-srpske koalicije, a pogotovo bojazan, da u bečkom parlamentu ne dođe do odlučnih istupa protiv toga postupka s Hrvatskom, odluči, te je banom postao A n t u n pl. M i h a l o v i ć (1917.—1918.), član hrvatsko-srpske koalicije.

Antun Mihalović 1917.—1918.

U to iznenadi bečke i peštanske krugove »k r f s k a d e k l a r a c i j a« (20. srpnja 1917.). »Krfska deklaracija« je posljedica rada jugoslavenskoga odbora. Onamo još na početku rata zaključila je s r p s k a s k u p š t i n a da Srbija ima rat voditi i »za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca« (24. studenoga 1914.). Zadaća jugoslavenskoga odbora bijaše da uvjeri javno mišljenje savezničkih zemalja, da Hrvati, Slovenci i Srbi sami traže, da se oslobode i ujedine u jednu jedinstvenu državu. Odboru su pomagale jugoslavenske kolonije po Americi i britanskim zemljama, koje su odlučno prihvatile jugoslavenski program. Naše su kolonije financirale jugoslavenski odbor, te se nije moglo reći, da ga je itko potkupio. Kad se srozao carizam u Rusiji i kad su Sjedinjene države američke stupile u rat, nastala je nova međunarodna atmosfera. Pokazala se potreba

Krfska deklaracija 1917.

www.marinknezovic.info

da se jugoslavenskom programu poda službeni oblik, bar u glavnim crtama. To se obavilo na Krfu, gdje su jugoslavenski odbor i srpska vlada uz saradnju predsjednika narodne skupštine izradili glavne principe, na kojima će se osnivati nova nezavisna zajednička država Hrvata, Srba i Slovenaca.[1] Krfsku je deklaraciju potpisao ministar-predsjednik Pašić u ime srpske vlade, a dr. Trumbić u ime jugoslavenskoga odbora. Krfska deklaracija daje državi ime »Država Srba, Hrvata i Slovenaca«, daje monarhijski oblik pod dinastijom

[1] 1. Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod imenom Južnih Slovena ili Jugoslavena, bit će slobodna, nezavisna Kraljevina s jedinstvenim teritorijem i jedinstvenim državljanstvom. Ona će biti ustavna, demokratska i parlamentarna monarhija na čelu s dinastijom Karađorđevića, koja je dala dokaza, da se s idejama i osjećajima ne dvoji od naroda i da stavlja narodnu slobodu i volju svrh svega.

2. Država ova zvat će se: K r a l j e v i n a S r b a, H r v a t a i S l o v e n a c a, a vladalac: Kralj Srba, Hrvata i Slovenaca.

3. Ona će imati jedan državni grb, jednu državnu zastavu i jednu krunu...

Državna zastava, kao simbol jedinstva, isticat će se na svima nadleštvima Kraljevine.

4. Posebne zastave srpska, hrvatska i slovenačka ravnopravne su i mogu se isticati i slobodno upotrebljavati u svim prilikama. I grbovi posebni mogu se isto tako upotrebljavati slobodno u svim prilikama.

5. Sva tri narodna imena: Srbi, Hrvati i Slovenci potpuno su ravnopravna na cijeloj teritoriji Kraljevine...

6. Obje azbuke, ćirilica i latinica, također su potpuno ravnopravne i svako ih slobodno može upotrebljavati na cijeloj teritoriji Kraljevine.

7. Sve priznate vjeroispovijesti vršit će se slobodno i javno. Pravoslavna, rimokatolička i muhamedanska vjeroispovijest bit će jednake i ravnopravne prema državi.

8. Kalendar treba što skorije izjednačiti.

9. Teritorija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca obuhvaća svu onu teritoriju, na kojoj živi naš troimeni narod u kompaktnoj i neprekidnoj masi i ona se bez povrede životnih interesa cjeline ne bi smjela krnjiti. — — —

10. Jadransko more, u interesu slobode i ravnopravnosti svih naroda, bit će slobodno i otvoreno svima i svakome.

12. Svi građani (državljani) na cijeloj teritoriji jednaki su i ravnopravni prema državi i pred zakonom.

13. Izborno pravo za izbor narodnih poslanika za narodno predstavništvo, kao i izborno pravo za općine i druge upravne jedinice, jednako je i opće, i vršit će se neposrednim i tajnim glasanjem po općinama.

14. Ustav, koji će poslije zaključenja mira donijeti ustavna skupština, izabrana na osnovi općeg i jednakog, neposrednog i tajnog prava glasa, bit će osnova cijelom državnom životu, izvor i utoka svih vlasti i prava i po njemu će se uređivati cjelokupni državni život.

Ustav se ima primiti u cjelini, u ustavotvornoj skupštini brojno kvalifikovanom većinom.

www.marinknezovic.info

Karađorđevića. Krfska je deklaracija naperena protiv Austro-Ugarske monarhije, ali i protiv Italije.

Budući da je krfska deklaracija sa stajališta austro-ugarskoga očito veleizdajnička, to se moglo očekivati, da će politički krugovi u monarhiji prihvatiti bar »svibanjsku deklaraciju«, za koju su se izjavili nesamo svi austrijski Jugoslaveni nego i bosanski Srbi po Danilu Dimoviću i bosanski Hrvati po Jozi Sunariću. Protiv svibanjske deklaracije bijaše jedino stranka prava, a nije se izjavila ni koalicija. No ni Beč ni Pešta nijesu htjeli ni čuti o kakvoj reorganizaciji države, premda je jasno bilo, da je rat izgubljen. Od Clam-Martinica još je manje smisla za rješenje jugoslavenskoga pitanja imao nasljednik njegov, totalno nesposoban ministar-predsjednik S e i d l e r. Sva je mudrost austro-madžarske vlade bila to, što je gledala, ne bi li našla među Južnim Slavenima ljudi, koji bi se izjavili protiv svibanjske deklaracije. I doista su našli među Slovencima zemaljskoga kapetana Kranjske dr. Ivana Šušteršića, a među Hrvatima nadbiskupa sarajevskoga dr. Josipa Štadlera. Protiv izjave Štadlerove odrešito su istupili ostali bosanski Hrvati. Ni hrvatsko-srpsku koaliciju nijesu mogli uza sav pritisak pridobiti za tu izjavu. U Ugarskoj je novi ministar predsjednik Wekerle, koji je više iz financijalno-ekonomskih razloga negoli iz političkih zamijenio Esterhazyja, mislio, da je učinio sve, ako je obećao pomoć svoju za utjelovljenje Dalmacije, a o Bosni nije htio ni čuti. No odmah se javio Seidler s izjavom, da Austrija ne može dati Dalmacije.

Seidler i Wekerle

Međutim je predsjednik Wilson poslao kongresu glasovitu svoju poruku, u kojoj deseta točka veli: »Pucima Austro-Ugarske, kojih mjesto želimo da vidimo obezbijeđeno i zajamčeno među narodima, treba pružiti najslobodniju priliku za autonomni razvitak.« (8. siječnja 1918.). Tu su priliku prihvatili, da se izjave za svibanjsku deklaraciju istarski zastupnici i srpska narodna radikalna stranka (»To stanovište zastupa i onaj deo srpske narodne radikalne stranke, koji ispovijeda, da su Hrvati, Slovenci i Srbi jedan narod s tri imena, a to stanovište zastupa i onaj deo srpske narodne radikalne stranke, koji ispovijeda, da su Hrvati, Slovenci i Srbi najbliža slavenska braća, koji imadu vrlo mnogo zajedničkoga i koje goni potreba života njihova da budu u zajednici«).

Wilsonova poruka.

Wilsonova je poruka ponukala Hrvate, Srbe i Slovence, da pokroče korak naprijed i traže za sebe n a r o d n o s a m o o d r e đ e n j e. To je izjavio dr. Korošec u ime jugoslavenskog kluba u spomenici, što ju je poslao predsjedništvima njemačke, austro-ugarske, ruske i ukrajinske delegacije, koje su pregovarale o miru u Brest-Litovsku. To su izjavili u

www.marinknezovic.info

rezoluciji 2. i 3. ožujka 1918. i hrvatski, srpski i slovenski politici[1] osim članova hrvatsko-srpske koalicije i stranke prava. Prvi korak k zamišljenoj koncentraciji narodnih sila imalo je biti »narodno vijeće« od 24 člana. Zadaća »narodnom vijeću« bijaše, da određuje taktiku opće narodne politike. Zagrebačka rezolucija ne pominje monarhije, što će reći, da se narodno ujedinjenje može provesti i izvan monarhije. Za narodno samoodređenje izjavila se i hrvatska socijalistička stranka (1. svibnja 1918.). Rat je znatno izgladio narodne opreke između Hrvata i Srba, naročito se to opazilo u Bosni i Hercegovini. Za narodno ujedinjenje bijaše i muslimanska inteligencija osim Šerifa Arnautovića, koji je bio za autonomiju Bosne i Hercegovine.

Narodna organizacija.

Kako je koncentracija narodnih sila bila od prijeke potrebe, sastali su se opet u Zagrebu jugoslavenski politici, koji su izabrali odbor od deset lica, da provedu narodnu organizaciju (12. svibnja). Za predsjednika izaberu dra. Ivana Krstelja, a za tajnika dra. Srđana Budisavljevića. To je ponukalo Dalmatince, Istrane i Slovence, da su uredili narodne organizacije. S organizacijom je najteže išlo u Hrvatskoj i to zato, što je hrvatsko-srpska koalicija bila stranka na vlasti pa kao takova nije htjela staviti na kocku vlast, koju je imala u ruci. Narodna je organizacija silno podigla samosvijest Hrvata, Srba i Slovenaca. To je ćutio grof Stjepan Tisza, kad se sredinom mjeseca rujna dao na putovanje po Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni, da se sam glavom uvjeri o političkim prilikama tih zemalja i da sazna mnijenje bosanskih prvaka o priključenju Bosne Ugarskoj. Hrvati i Srbi su u posebnom memorandumu, što su ga u Sarajevu Tiszi predali, jednodušno odbili i samu pomisao na to. Još oštrije su istupili prigodom mirovne note, kojom je 14. rujna 1918. austro-ugarska vlada pozvala sve zaraćene i neutralne države na povjerljiv i neobvezatan dogovor o miru. Sve hrvatske, srpske i slovenske stranke osim hrvatsko-srpske koalicije i stranke prava poručuju iz Zagreba, da »c. i kr. austro-ugarska vlada može govoriti samo u ime onih dvaju naroda, koji u Austro-Ugarskoj gospoduju«, a one u ime naroda Slovenaca, Hrvata i Srba zahtijevaju pravo samoodređenja i traže, da slobodna provedba toga prava bude međunarodno zajamčena.

Napokon je došlo do opće narodne organizacije. Na 5.

---

[1] Sakupljeni, nakon rasprave o općem političkom i narodnom položaju, složni su u tome, da je nužna koncentracija svih stranaka i grupa, koje stojeći na stajalištu narodnoga jedinstva te oslanjajući se o načelo narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.«

www.marinknezovic.info

i 6. listopada sastali su se u Zagrebu odaslanici Slovenaca, Hrvata i Srba iz Slovenije, Trsta, Istre, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Ugarske i u dogovoru s hrvatsko-srpskom koalicijom osnuju »narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba«. Predsjedništvo »narodnoga vijeća« i središnjega odbora bilo je ovako sastavljeno: Predsjednik: dr. Anton Korošec, potpredsjednici: Svetozar Pribičević i dr. Ante Pavelić; tajnici: dr. Mate Drinković, dr. Srđan Budisavljević i dr. Ivan Lorković. Temeljni zajednički program »narodnoga vijeća« jest: ujedinjenje svih Slovenaca, Hrvata i Srba u narodnu, slobodnu i nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, uređenu na demokratskim načelima.

Narodno vijeće Slovenaca Hrvata i Srba

Sad su se istom odlučili Beč i Pešta da popuste, kad je već prekasno bilo. Kralj Karlo izdao je manifest, u kojem objavljuje narodima, da je odlučio, da Austriju pretvori u saveznu državu, ali tako, da ta nova izgradnja ne će ni na koji način dirati u cjelokupnost zemalja ugarske krune. Prekasno je bilo već i po tom, što je Wilson odgovorio, da se od 8. siječnja štošta promijenilo, a među inim i to, da je njegova vlada na najdalekosežniji način priznala, da su narodne težnje Jugoslavena za slobodom pravedne (18. listopada). Dan kasnije otklonilo je »narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba« osnovu rješenja našega narodnoga pitanja, sadržano u carskom manifestu. Narodno vijeće nasuprot traži ujedinjenje cjelokupnog našeg naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na čitavom njegovom etnografskom teritoriju, bez obzira na ma koje pokrajinske ili državne granice, u kojima danas žive, u jednu jedinstvenu, potpuno suverenu državu. Narodno vijeće ujedno oglašuje, da od onoga časa (19. listopada), opunomoćeno od svih narodnih stranaka i skupina, uzima u svoje ruke vođenje narodne politike. »Odsada ne će uopće u narodnim pitanjima nijedna stranka ni grupa ni parlamentarna skupina više voditi nikakve posebne politike ni zasebno stupati u pregovore s faktorima izvan naroda, nego će u svim tim pitanjima biti ubuduće jedini predstavnik i odlučni činilac narodno vijeće«.

Vlast — u rukama narodnoga vijeća.

Međutim se hrlim koracima približavao Austro-ugarskoj posljednji čas. Ministra spoljašnjih poslova baruna Buriana zamijeni grof Andraši. Na 28. listopada obavijesti on tajnika Wilsonova Lassinga, da je Austro-ugarska poduzela sve priprave, da narodi njezini mogu ubuduće posve nesmetano odrediti i provesti svoj budući razvoj prema vlastitoj želji svojoj«. Austro-ugarska je potpisala smrtnu osudu svoju, potpisao ju je sin onoga ohologa Andrašija, koji ju je prije pedeset i jednu godinu stvorio.

Propast Austro-Ugarske 18. X. 1918

www.marinknezovic.info

Dvadeset i deveti listopada.

Čim se za taj korak Andrašijev pročulo, odluči »narodno vijeće« da proglasi nezavisnost Hrvatske, Slavonije i Dalmacije. Cijelu je noć od 28. na 29. listopada radilo i spremalo za taj čin, koji je znamenovanjem svojim daleko nadmašio sudbonosne godine 1102. i 1527. Dvadeset i devetoga listopada bio je sav Zagreb na nogama, sve je hrlilo na Sveučilišni trg, odakle u devet sati zaputi nepregledna povorka Frankopanskom ulicom i Ilicom u gornji grad na historički Markov trg, trg Matije Gupca i Frana Frankapana, koji je golom sabljom u ruci prije 268 godina zvao čestite građane na brdu Gracu, da se dignu protiv Beča i protiv Habsburgovaca. Taj starodrevni Markov trg bio je pun puncat oduševljenoga naroda, koji je nestrpljivo čekao onaj svečani čas, kad će mu se s balkona sabornice javiti, da je Hrvat svoj. Oduševljenju i klicanju ne bijaše ni kraja ni konca, kad je ban

Govor bana Mihalovića

M i h a l o v i ć s balkona sabornice progovorio: »Hoću sasvim ukratko da vas pozdravim i da vam u ovom velikom času, gdje se radi o našoj slobodi, kažem, da ne gubimo pameti, nego da složno i kao jedan čovjek budemo vjerni našemu »narodnom vijeću«, jer samo tako bit ćemo dostojni velikoga naroda. I ja se prvi pokoravam odredbama »narodnoga vijeća«, a mislim, da ćete i vi svi isto raditi. Najljepše vam zahvaljujem na povjerenju, koje ste meni i narodnom vijeću poklonili«. Govor banov bio je frenetičnim klicanjem pozdravljen. Razdragani narod nije znao, kako bi beskrajnom veselju svojem dao oduška.

Saborska sjednica

U deset sati i trideset časova otvori predsjednik sabora hrvatskoga dr. B o g d a n M e d a k o v i ć sa zanosnim govorom sjednicu hrvatskoga sabora — a bili su nazočni i zastupnici dalmatinski, bosansko-hercegovački i istarski. — Govor predsjednikov bijaše burnim pljeskanjem prekidan, a naročito svršetak njegov, kad je pozdravio Slavenstvo u pobjedi, »sav naš narod, narod Slovenaca, Hrvata i Srba, — opet u njegovu jedinstvu i slobodi«. Potom je pročitao bilježnik dr. M a r k o N o v o s e l prešni predlog zastupnika Svetozara Pribićevića i drugova, koji glasi:

Prekinuće s monarhijom.

I. Predlaže se visokom saboru, da zaključi: Hrvatski državni sabor na temelju potpunoga prava narodnoga samoodređenja, koje je danas priznato od svih zaraćenih vlasti, stvara ovaj zaključak: svi dosadašnji državno-pravni odnošaji i veze između kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije s jedne strane, te kraljevine Ugarske i carevine Austrijske s druge strane, razrešavaju se.

Ukida se dakle i ništetnim proglašuje napose hrvatsko-ugarska nagodba (zakonski članak I. od g. 1868.), a isto se

www.marinknezovic.info

tako ukidaju i ništetnim proglašuju svi kasniji njeni dopunci ili revizije tako, da od danas Dalmacija, Hrvatska i Slavonija ne ima s kraljevinom Ugarsko ni pravno ni faktično nikakovih zajednih državnih poslova.

Točka II.

Dalmacija, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom proglašuje se posve nezavisnom državom prema Ugarskoj i Austriji, te prema modernom načelu narodnosti, a na temelju narodnoga jedinstva Slovenaca, Hrvata i Srba pristupa u zajedničku narodnu suverenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom etnografskom području toga naroda bez obzira na ma koje teritorijalne i državne granice, u kojima narod Slovenaca, Hrvata i Srba danas živi.

Opća narodna ustavotvorna skupština svega ujedinjenoga naroda Slovenaca, Hrvata i Srba odlučit će sa naprijed određenom kvalifikovanom većinom, koja potpunoma zaštićuje od svakoga majoriziranja, konačno kako u formi vladavine, tako u unutrašnjem državnom ustrojstvu naše države, utemeljene na potpunoj ravnopravnosti Slovenaca, Hrvata i Srba«.

Za čitanja toga prijedloga burno su aklamirane pojedine stavke njegove; oduševljenom klicanju nije bilo kraja ni konca, kad se čitala stavka, kojom se ukida i ništetnom proglašuje hrvatsko-ugarska nagodba, pa se ta stavka morala ponovno čitati.

Nakon govora predlagača Svetozara Pribićevića primljen je prijedlog jenoglasno uz burni pljesak čitave sabornice.

Tim časom prestaje svaka vlast Habsburgovaca i krune sv. Stjepana nad Dalmacijom, Hrvatskom, Slavonijom i Rijekom i prelazi u ruke »narodnoga vijeća«, kako je to sabor na prešni prijedlog dra. Ante Pavelića jednoglasno zaključio.

Prešni prijedlog dra. Ante P a v e l i ć a glasi: Predlaže se visokomu saboru da zaključi: »Sabor kao predstavnik kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije smatra objavu Narodnoga Vijeća od 19. o. mj. za sebe obvezatnom, te izjavljuje, da priznaje Narodnome Vijeću Slovenaca, Hrvata i Srba vrhovnu vlast«.

Poslije govora dra. A. Pavelića, kojim je ovaj prijedlog obrazložio i preporučio, da se prihvati, izjavi u ime vlade ban M i h a l o v i ć, da potpunoma usvaja stanovište hrvatskoga sabora, pa da cijelu eksekutivu stavlja na raspolaganje Narodnome Vijeću. Banove riječi, »ja ne mogu drukčije raditi, nego radim, jer sam sin toga naroda«, ubrale su jednodušno priznanje. — U ime stranke prava izjavljuje narodni za-

www.marinknezovic.info

Izjava stranke prava.

stupnik dr. Vladimir Prebeg, da i stranka prava prihvaća prijedlog, podnešen po gospodinu narodnom zastupniku dru. Paveliću i drugovima, da se sva državna vlast prenese na Narodno Vijeće. »Narodno je Vijeće ovaj naš posao tako sjajno uvelo, da sigurno računati možemo, da će započeti posao, ako Bog da, s uspjehom i kraju privesti na korist hrvatskoga naroda. Pošto je tako program stranke prava ispunjen u onim točkama, u kojima zahtjeva obustavu nagodbe i prelom s Ugarskom te ujedinjenje sviju hrvatskih zemalja u jednu samostalnu nezavisnu državu, predložit će saborski klub stranke prava stranačkom svomu vijeću, da se stranka prava raziđe.« — U ime unionista izjavio je nar. zast. dr. Josip Šilović, da je i njihov klub jednodušno zaključio, da se razilazi i da će svi njegovi članovi s najvećim oduševljenjem i radošću glasovati za jedan i drugi prijedlog.

Izjava unionista.

Poslije toga pođe cijeli sabor u crkvu sv. Marka, a kad se vratio, raspravio je prešni prijedlog narodnoga zastupnika Stjepana Radića, »da se bezuvjetno spriječi svaki izvoz životnih namirnica izvan našega jugoslavenskoga narodnoga i državnoga područja.« Taj je prešni prijedlog nakon govora predlagačeva, koji je burnim pljeskom popraćen bio, primljen jednoglasno.

Prešni prijedlog Stjepana Radića.

U 12 sati 50 časaka poslije podne zaključi predsjednik ovu historičku i sudbonosnu sjednicu.

LXII.

SLOVENCI.

Car Maksimilijan I. sjedini sve habsburške zemlje. Unuci njegovi Karlo i Ferdinand razdijele opet djedovinu svoju, te je Ferdinanda dopalo sve, što je bilo u Njemačkoj, dakle i slovenske zemlje, a Karla Španjolska, Nizozemska i talijanski posjed (1522.). Ferdinand je, kako znamo, dalje dijelio zemlje među sinove svoje, te je »Unutrašnja Austrija« dopala drugoga sina njegova Karla, osnivača Hrvatske i Slavonske Krajine. Od g. 1527. našao se slovenski narod pod jednom kapom s hrvatskim narodom, pa su zajedno dijelili sudbinu — tešku obranu od Osmanlija. Slovenski se i hrvatski puk lijepo pazio, ali se silno mrzila među sobom gospoda slovenska, koja su gotovo bili zgoljni Nijemci, i hrvatska i to zato, što su njemački časnici, koji su u Krajini vladali, od Hrvatske htjeli učiniti austrijsku provinciju. To su oni časnici, koji su po zaključku unutrašnjo-austrijskih staleža u Brucku (1578.), bili u Krajini zapovjednici. Osobito su omražena bila štajerska gospoda, koja su sve i sva radila, kako bi spriječili sjedinjenje Banske Krajine s Hrvatskom. No ima i svijetlih momenata.

Unutrašnja Austrija.

www.marinknezovic.info

na pr. onaj, kad je zemaljski kapetan štajerski Erazmo Tattenbach pristao uz Zrinskoga i Frankapana i to platio glavom. Od slovenskih plemića igrali su znatnu ulogu Kocijan (Katzianer) i Lenković, starinom Hrvat.

Za Karlove je vlade (1564.—1590.) gotovo cijelo plemstvo i građanstvo na Sloveniji ispovijedalo Lutherovu vjeru. Omogućila mu je to t. zv. bručka pacifikacija t. j. generalni zemaljski sabor Unutrašnje Austrije u Brucku, kad je ono g. 1578. dopustio sredstva za uređenje Krajine. No već je druge godine počeo Karlo iz svoje zemlje tjerati gorljive propovjednike protestantske, narodu je branio polaziti protestantske crkve (protestanti su na mnogim mjestima protjerali katoličke svećenike i zamijenili ih sa svojima). Da nadomjesti svećenike, kojih nije imao, pozove Karlo isusovce, koji su u Gracu osnovali gimnaziju, koja se uspješno takmila s protestantskom državnom gimnazijom. Tako je započela protivureformacija, koja je građanstvo vratila u krilo crkvi katoličkoj, dok je plemstvo ostalo protestantsko. Prije svega su se spaljivale protestantske knjige. Pored njemačkih knjiga spaljene su i slovenske. Dokraja uništi protestantizam u slovenskim zemljama Ferdinand (1590.—1637.), koji je 1619. postao kraljem češkim, ugarskim i hrvatskim. Glavni su mu pomagači kod toga lavantski biskup Juraj Stobej i ljubljanski biskup Toma Hren. Protureformacija je provedena bez krvoprolića, jer lutherovci nijesu imali one bojovne snage, kojom su se istakli sljedbenici Kalvinovi. Najdulje su se opirali plemići. S njima Ferdinand kratko obračuna, — g. 1628. naloži im, da ostave zemlju. Ostavilo je zemlju neko 800 plemića. Slovenijom zavlada duševno mrtvilo.

Bručka pacifikacija 1578.

Protivureformacija.

Ferdinand 1590.—1637.

Iz toga duševnoga mrtvila trgnu Slovence reforma Marije Terezije i Josipa II. pa francuska revolucija. Škole, što su ih Marija Terezija i Josip II. u Sloveniji otvorili, bile su doduše njemačke, ali smjela su ih polaziti i seljačka djeca, koja su se poslije svršenih nauka, ako ne sva, a ono bar lijep broj, vratili kućama svojim, da djeluju kao svećenici, odvjetnici i činovnici. Posljedice su se već opažale koncem XVIII. vijeka, kad je plemeniti barun Zois oko sebe okupio lijep broj narodnih ljudi. Iz toga kruga izađe slavist Kopitar i pjesnik Vodnik, a stupiše u nj kasnije pjesnik Prešern i Jan Blajvajs. Novi duh unese među Slovence Napoleonova »Iliraja«. »Ilirija« mu je donijela ravnopravnost pred zakonom, ukinuće cehovskih privilegija, a s tim slobodu obrta i trgovine, napose ravnopravnost jezika, koji je postao nastavnim jezikom u pučkim školama, a glavnim jezikom u srednjim i višim školama. Uredovalo se slovenski. Nije čudo, da je taj duh među Slovencima našao

Utjecaj škole.

Ilirija.

www.marinknezovic.info

gorljive pristaše, a u prvom redu pjesnika Vodnika, koji je poput Vitezovićeve »Croatia rediviva« ispjevao »Iliriju oživljenu«. Sjeme, što ga je Napoleon po svojim ljudima zasijao, nije mogao zatrti kruti centralizam sa svojim policijskim sistemom i njemačkim činovništvom, što je poslije pada Napoleonova slovenskim zemljama zavladalo. Sjeme je proklijalo, kad je Hrvate na juriš osvojila ilirska ideja. Vrlo je malo Slovenaca shvatilo veliku ideju ilirstva; rijetki su bili Vrazi, većina je pristala uz glavnoga protivnika ilirstva — uz pjesnika Prešerna. Ta Blajvajs je imao mnogo borbe, da jezik prozove slovenskim, da ne ostane »kranjska špraha«, kako su to protivnici njegovi htjeli. Nerado se gledalo, kako on u svojim novinama »Novice« nastoji slovenski jezik što više priljubiti hrvatskomu. Uz tu su dvojicu zaslužni za buđenje narodne svijesti u Štajerskoj Davorin Trstenjak i Stanko Vraz, u Koruškoj biskup Slomšek, u Gorici Valentin Stanič.

Novice

Slovenci, kako vidimo, nijesu imali svoje države, nijesu imali svojih municipalnih prava, za koja bi se svom dušom zalagali, za koja bi teške borbe izdržali, a po njima sticali političko iskustvo. To se vidno sjećalo g. 1848., kad je trebalo afirmirati politički narod taj, kad je trebalo javnosti presentirati svoj politički program. Na ponuku bečkih Slovenaca iznio je Blajvajs »Slovenski program«, koji je tražio združenje svih slovenskih zemalja u jednu upravnu cjelinu, ravnopravnost Slovenaca s drugim narodima monarhije, uvođenje slovenskoga jezika u škole i urede i koji je tražio slovensko sveučilište u Ljubljani. Za taj program nijesu Slovenci imali nikakve priređene građe, pače ni privolje najodličnijih ljudi svojih. Kad je nadvojvoda Ivan, kojemu je Blajvajs u audijenciji to razložio, tražio, da na to pristanu i Slovenci ostalih zemalja slovenskih, pokazalo se na pr. da je protiv toga jedan od prvih ljudi njihovih biskup Slomšek, jer se on nije htio odijeliti od koruških i štajerskih Nijemaca. Nekoji su Slovenci tražili sjedinjenje s Hrvatskom, a svakako je značajno, da je na državnom saboru u Kromerižu Nijemac Löhner predložio, da bi u federativnoj državi, koju bi imala Austrija činiti, Slovenija činila petu saveznu državu, kojoj bi mogla pristupiti Hrvatska i Slavonija. Svakako su Slovenci poslije Bachova apsolutizma g. 1860. daleko od programa od g. 1848., tražili su samo: 1. ravnopravnost slovenskoga jezika u školi, i 2. proširenje zemaljske autonomije.

Slovenski program

God. 1865. uskrsnula je na programu Slovenaca, što su ga sastavili u Mariboru, habsburška »Unutrašnja Austrija«, u kojoj bi bile Štajerska, Koruška, Kranjska s Primorjem, dakle vojvodina Koruška u starom opsegu. U toj »Unutrašnjoj

Unutrašnja Austrija

www.marinknezovic.info

Austriji« bili bi dakako Nijemci i Slovenci; narodnosna bi se pitanja rješavala po narodnosnim kurijama. Protiv toga je ustao dr. Josip Vošnjak, koji je tražio sjedinjenje Hrvata, Srba i Slovenaca. Kad je dualizam prevladao, uzeo je sebi za program Veliku Sloveniju g. 1868. osnovani list »Slovenski Narod«, oko kojega se okupljala mlada radikalna inteligencija. Najposlije su se g. 1898. obje slovenske stranke, katolička i narodna, složile, da valja sjediniti sve slovenske zemlje u jedno upravno tijelo.

Katolička i narodna stranka.

Međutim su se Slovenci ugledali u Čehe pa su po njihovu primjeru nastojali oko toga da probude narodnu svijest i da ekonomski pridignu seljaka pa da ga tako otmu gospodstvu Nijemaca. God. 1864. osnovali su »Slovensku Maticu«, koja podaje dobru knjigu srednjemu staležu, dok je »Družba sv. Mohorja« izdavala knjige za puk. Slovenci su dalje osnivali čitaonice, knjižnice, posujilnice, održavali velike zborove pod otvorenim nebom i tako probuđivali narodnu svijest. »Družba sv. Ćirila i Metoda«, utemeljena g. 1884., branila je slovensku i hrvatsku djecu od ponjemčivanja i potalijančivanja. U političkom životu bili su Slovenci oportunisti, te su u bečkom parlamentu pomagali konservativna ministarstva. Neobičnom žilavošću pošlo im je za rukom, da su na kr. zemaljskom saboru u Kranjskoj izvojevali većinu, u Gorici su imali toliko zastupnika, koliko i Talijani, u ostalim su zemljama bili u manjini, ali ne maloj. Najslabiji su bili u Koruškoj. Kako im je borba zbog škole bila teška, vidi se po tom, što do sloma Austrije nijesu imali nijedne državne čisto slovenske srednje škole. Slovenci su dobro vidjeli, da sami o sebi ne mogu ništa postići, zato su tražili sporazum za zajednički rad s Hrvatima, prije svega s Hrvatima austrijskim, a onda i s Hrvatima s ovu stranu Sutle, napose sa strankom prava. Svjetski su događaji hrvatsko-slovenski klerikalni klub 29. svibnja 1917. složili s dalmatinsko-liberalnim klubom u jedan jugoslavenski klub. Vidjeli smo, kako je jugoslavenski klub najprije tražio ujedinjenje svih Hrvata, Srba i Slovenaca u monarhiji, a onda i izvan monarhije. To se postignulo sa slomom monarhije. Taj je slom Slovencima dao ono, čemu se nikad ni u snu nijesu nadali — ne ravnopravnost s Nijemcima, koja je bila cilj narodnoga života njihova, već potpunu vlast nad najvećim dijelom zemalja, u kojima Slovenac živi, a osim toga i stalnu nadu, da će se danas sjutra s njima na okupu naći i oni, koji žive pod tuđim gospodstvom.

Kulturne institucije.

Jugoslavenski klub.

www.marinknezovic.info

LXIII.

STVARANJE SRBIJE.

Ugovor s Marašlijom nije riješio srpskoga pitanja. Turska je neprestano zatezala, da Srbima stalnim ugovorom odredi prava. To je mogla činiti, jer je znala, da se Srbija ne može nadati pomoći od Evrope ni od Rusije, jer je ruski car Aleksandar kao član »svete alijance« ili »svetoga saveza« najvećih država evropskih bio protivnik svake bune, a i bune protiv Turske, jer je Turska u njegovim očima bila zakonita vlada za svoje podanike. To se promijenilo, kad je Aleksandra naslijedio brat njegov Nikolaj I. (1825.).

Akjermanska konvencija. 1827.

Nikola prisili sultana, te se u Akjermanu u Besarabiji posebnom konvencijom obvezao, da će ispuniti članak ugovora bukareštanskoga (od g. 1812.). Sultan prizna Srbiji granice, koje je imala g. 1812. (šest nahija oduzeli su Osmanlije Milošu, kad su ga učinili oborknezom), prizna joj samostalnu unutrašnju upravu, dade joj pravo birati kneza (1827.), ali prizna i Rusiji pravo, da štiti Srbiju. Do izvršenja toga ugovora ipak nije došlo, a nije došlo zato, što se Nikola pridružio Francuskoj i Engleskoj, koje su pomagale Grke, kad su ustali, da se oslobode jarma turskoga (1821.). Budući da se sultan kratio dati Grčkoj istu samoupravu, kakvu je Srbima dao, navijesti mu Nikolaj rat. Rusi priđu Dunav i Balkan, a kad su prve predstraže ruske došle na domak Carigradu, prista sultan na

Mir u Drenopolju 1829.

mir u Drenopolju (1829.), u kojem se među ostalim obvezao, da će ispuniti pogodbe Akjermanske konvecije. Posebna deputacija otide u Carigrad, da ondje točno uglavi sva prava, što idu Srbiju po miru u Drenopolju. Dok se o tom raspravljalo, Miloš je bez znanja Rusije i saveznika njezinih, potkupivši vezira i činovnike na porti, izradio, te ga je sultan posebnim beratom (poveljom) priznao za nasljednoga kneza Srbije. Svakako znak spretnosti i lukavosti Miloševe. Uto je izašao hatišerif (ukaz) sultanov, koji je Srbiji priznao potpunu samoupravu pod vrhovništvom sultana, kojemu plaća danak. Osmanlije imadu za godinu dana ostaviti Srbiju, samo će posade njihove ostati po gradovima srpskim.

Miloš je kao knez znao iskoristiti svoj položaj. Držao je prijevoze na Dunavu, Savi i Moravi, pobirao carinu, uveo monopol trgovine sa solju i svinjama, postao je najsilniji čovjek u zemlji; zemljom je vladao kao svojom imovinom. To pobudi silno nezadovoljstvo među narodnim starješinama, a i narodom; nezadovoljstvo se izvrglo u bunu. Miloš popusti i

Sretenjski ustav. 1835.

pozva o Sretenju (2. veljače 1835.) narodnu skupštinu, koju su činili nahijske i knežinske starješine, i proglaglasi ustav (Sretenjski ustav). Ustav je odredio prava i dužnosti kneza,

www.marinknezovic.info

kao i prava i dužnosti svakoga Srbina. No taj ustav ne bijaše s voljom Rusiji, pa ga Miloš prosto ukine, te je dalje vladao neograničeno. To opet nije Rusiji bilo na pameti. Njoj su se zatekle narodne starješine i tražile, da i oni dijele vlast. Rusija ishodi, te je sultan s Miloševim poslanicima uredio ustav, koji je poznat pod imenom turski ustav (1838.). Po njemu je Miloš morao dijeliti vlast i sa »sovjetom«, koji je imao u svojim rukama svu zakonodavnu moć. To je dašto Miloša ogorčilo, a ogorčilo ga još više, što je u sovjet morao primiti lične svoje protivnike, kojih se nije mogao riješiti, jer su bili imenovani do smrti. Miloš je kušao da taj ustav omete, ali kad mu to nije pošlo za rukom, odreče se vlasti na korist svoga sina Milana, ostavi zemlju i otide na svoja imanja u Vlaškoj (1839.). Miloš je preuredio upravu (mjesto nahija uveo je okruge, u svemu 17), uvodio je redovnu vojsku, dizao škole, čistio crkvu od Grka fanariota. Trgovinu je, kako smo vidjeli, Miloš regbi monopolizirao, ali je g. 1837. morao slobodu trgovine dopustiti svim Srbima.

Turski u. 1838.

Milan je vladao samo nekoliko nedjela, kneževska ga je čast dopala na samrti. Poslije smrti njegove postane knezom mladi brat njegov Mihajlo (1839.—1842.). Mihajlo nije htio da vlada po ustavu. Stoga se zavadi sa starješinama. Turska pristane uz protivnike njegove, koje je vodio Vučić. Mihajlo je stoga morao ostaviti Srbiju, a narodna skupština proglasi za kneza Aleksandra Karađorđevića, sina Karađorđeva.

Milan † 1839.

Mihajlo 1839.—1842

Knez Aleksandar (1842.—1858.) dođe protiv volje Rusije na vladu, pa se zato oslanjao na Austriju i Tursku. Položaj mu je bio u prvi kraj oteščan tim, što su odmah prvih godina pristaše stare vlade pokušali da vrate Obrenoviće (Rajovića i Katanska buna 1844.). Osobitu je vještinu Aleksandar pokazao g. 1848., kad je držao red u zemlji i osim toga pomagao austrijske Srbe protiv Madžara. Prvo mu je pribavilo privrženost Rusiji. To je proigrao u krimskom ratu (1854.—1856.), kad nije htio pristati ni uz Tursku ni uz Rusiju, nego je ostao neutralan. Taj je postupak njegov politički i međunarodno ojačao Srbiju, jer je pariski mir riješio Srbiju ruskoga zakrilja i stavio je pod okrilje velikih sila. Jedna ustanova pariskoga mira branila je, da Srbijom ne smije proći nijedna strana vojska (1856.). Pa opet nije nitko s politikom kneza Aleksandra bio zadovoljan. Narod nije bio zadovoljan zbog držanja njegova prema Rusiji, Rusija zbog njegove neutralnosti, a Austrija zbog naoružanja, što ga je poduzeo, kad je ona prijetila, da će zauzeti zemlju, čim se ruska vojska približi. Najposlije ga ostavi i Turska, kad je bez njezina pitanja kaznio nekoje državne savjetnike, koji su bili upleteni

Aleksandar Karađorđević 1842.—1858.

Opće nezadovoljstvo.

www.marinknezovic.info

Miloš 1858.—1860.

u urotu protiv njega. Narodna skupština, koju je morao sazvati, skine ga s prijestola i pozove »staroga gospodara« Miloša (1858.—1860.), da zauzme opet knjaževski prijesto.

Srbija je za kneza Aleksandra znatno pokročila naprijed. Aleksandar se pobrinuo za sve vrste škola, uredio vojsku, osnovao arsenal, ljevaonicu topova, izdao građanski zakonik, podigao kasacioni sud, narodnu biblioteku, bolnice; trgovinu je pomagao izgradnjom cesta, uvedenjem telegrafa, a i na obrt je osobito pazio. Samo za jedno nije mario, — nije se pobrinuo za sudjelovanje naroda u državnim poslovima, a to mu je znatno smanjilo odanost naroda.

Mihajlo 1860.—1868.

Miloš nije vladao ni pune dvije godine. Glavna mu briga bijaše da makne muslimane iz Srbije, kako je to hatišerifom (od g. 1830. i 1833.) određeno bilo. Usred diplomatskih pregovora s portom umre u Topčideru. Naslijedi ga sin Mihajlo.

Mihajlo (1860.—1868.) pođe tragom politike oca svojega. Prije svega gledao ie, da se riješi utjecaja turskoga, a zatim, da ostvari san srpske omladine (Ujedinjena Omladina srpska) — ujedinjenje naroda srpskoga. Ta je misao po zasluzi Dositeja i Vuka zahvatila sve prosvijetljene krugove srpske. Najprije istisne utjecaj turski na nutrašnje prilike srpske i to zakonom o uređenju državnoga savjeta, što ga je primila narodna skupština. Taj je zakon ukinuo dotadašnju povlast sultanovu, da knez ne smije bez njegova odobrenja maknuti savjetnike. Ujedno je stvoren i zakon o skupštini. Državni je savjet izgubio značenje i ugled, što ga je imao, a pojačala se vlast kneževa. Inače je Mihajlo u unutrašnjoj politici bio protivnik velike slobode, te je vodio ličnu politiku. Za provođenje politike svoje trebala mu je vojska. I tu je zakonom osnovao. Uzalud je protiv toga protestirala Turska kod velikih sila, koje su kneževini Srbiji zajamčile prava njezina.

Državni savjet i skupština.

Mihajlo je dobro osjećao, da je za provođenje svoje politike protiv Turske Srbija preslaba. Zato je pohvatao veze s Crnom Gorom i narodnim vođama u Herceg-Bosni pa i s vidjenijim ljudima u Bugarskoj i Grčkoj. Sred toga posla pruže mu Turci sami priliku, da ih makne iz Srbije . Zbog svađe, što se na jednoj beogradskoj čezmi između Srba i Turaka desila, dođe među njima do šaka, a beogradski paša dade poslije toga bombardirali beogradsku varoš. Konferencija velikih sila u Carigradu odluči nato, da Turci imadu za četiri mjeseca ostaviti Srbiju; samo će ostati posade u Beogradu, Šapcu, Smederevu i Kladovu (1862.). Kako su se evropske prilike po Tursku nepovoljno razvijale, pođe odrešitomu Mihajlu za rukom, te je od Turaka dobio pomenute gradove »na čuvanje«, a turska posada ostavi zauvijek Srbiju (1867.). Taj je čin silno podigao samopouzdanje Srbije. Mihajlo se spremao

Bombardiranje beogradske varoši. 1862.

Turci ostavljaju Srbiju.

www.marinknezovic.info

na dalju akciju protiv Turske; od nje ne bješe ništa, jer je uto Mihajlo pao od ubojničke ruke.

Mihajlo nije imao od srca poroda. Velika narodna skupština proglasi najbližega srodnika njegova Milana Obrenovića za kneza srpskoga (1868.—1889.). Ali kako je Milan bio malodoban, dali su mu namjesništvo od tri lica, koje je vladalo do njegove punoljetnosti (1872.). U spoljašnjoj je politici vlada namjesništva bila slaba, izmakle su joj se sve diplomatske i političke niti, što ih je Mihajlo sa susjedima tako vješto skupio i povezao. Glavno je djelo namjesništva — donešenje ustava (1869.), koji je zamijenio turski ustav i koji je od Srbije učinio ustavnu monarhiju sa skupštinom od jednoga doma. Odsada nema više zakonodavne vlasti državni savjet već narodna skupština.

Milan 1868.—1889.

Ustav od g. 1869.

Prilike u Bosni i Hercegovini bivale su svakim danom gore. Ustanak plane najprije u Hercegovini, a onda zahvati i Bosnu (1875.). Narod je u Srbiji prisilio mladoga kneza, da priskoči ustašama u pomoć. Milan je otezao, jer je znao, da Srbija nije spremna. Najposlije popusti javnom mnijenju i zatraži od Turske, da preda Srbiji upravu Bosne i Hercegovine. Kad je to turska odbila, navijesti joj zajedno s Crnom Gorom rat (1876.). Srbija se nadala, da će i Rumunjska i Grčka, s kojima se prije uzalud pregovaralo, također u rat. Ali je izmevjeri nada. Turska bijaše spremnija od Srbije; njezina vojska potisne svagdje Srbe i uđe u Srbiju. Srbija u nevolji zamoli Rusiju za posredovanje. Rusija stavi Turskoj ultimatum. Turska pristaje na primirje, a onda i na mir, za koji su se u t. zv. carigradskoj konferenciji punomoćnici velikih sila zauzeli. Mir se sklopio na osnovu »status quo ante«. Bolje sreće bijahu Crnogorci. S njima su uzalud Turci pregovarali. Najgore su prošli Bugari, koji su također ustali.

Ustanak u Bosni i Hercegovini 1875.

Rat s Turskom 1876.

Carigradska konferencija.

Kad je turska odbila zahtjeve, što ih je carigradska konferencija za uređenje nezadovoljnih podanika turskih stavila, navijesti joj Rusija rat (1877.—1878.). Poslije pada Plevne pridruži se Rusiji i Srbija. S jednom je vojskom udarila na Niš, Pirot i Sofiju, a s drugom na jug preko Vranje i Prokuplja na Kosovo. Uto je ruska vojska osvojila Drenopolje i stigla nadomak Carigradu, ali je Engleska prisili, da pristane na primirje. Mir se sklopio u San-Stefanu, gdje je Srbija rđavo prošla. Srbiji je doduše priznata nezavisnost, ali povećala se samo nešto malo prema Novom Pazaru i Kosovu. To gotovo iščezava prema onomu, što je Bugarska dobila. Mir san-stefanski stvori Veliku Bugarsku, koja je osim današnje Bugarske obuhvatala cijelu Makedoniju i dio Srbije (162.000 km² sa četiri milijuna stanovnika). Razočaranje u Srbiji bijaše golemo. Primiri je berlinski kongres, koji je znatno prekrojio

Rusko-turski rat. 1877.—1878.

Mir u San Stefanu 1878.

www.marinknezovic.info

Berlinski kongres 1878.

kartu san-stefanskoga mira (1878.). Rusija je morala sve preko volje na to pristati, jer nije bila kadra da se vojskom opre. Srbiji bude na kongresu priznata nezavisnost, a Austrija joj pomogne, te je dobila okrug niški, vranjski, toplički i pirotski. Srbija se zato obvezala Austriji, da će joj dati veće pogodnosti u trgovačkom ugovoru i da će izgraditi željeznicu Beograd-Caribrod. U tim teškim danima razočaranja svane Srbiji nada u ljepšu budućnost, kad je narodna skupština S r b i j u p r o g l a s i l a k r a l j e v i n o m (22. veljače 1882.). Unutrašnja vlada Milanova, koji je bio vječno u novčanim neprilikama, bijaše slaba i samovoljna. Baš kad je zagrezao u ogorčenu borbu s radikalskom strankom, koja je bila svemožna u narodu, navali na Bugarsku, da spriječi sjedinjenje Istočne Rumelije s Bugarskom, i da vanjskim uspjehom ojača položaj svoj kod kuće (1885.). Nada ga prevari. Isprva prodre sretno do Sofije, ali kad je Bugarima došla u pomoć rumelijska vojska, nastrada kod S l i v n i c e i izgubi Pirot. Posredovanjem Austrije dođe do mira u Bukareštu (1886.), po kojem je ostalo sve onako, kako je bilo prije rata. Milanu ne bijaše duljega opstanka u Srbiji. Pošto je Srbiji dao nov ustav, koji je stavio ministre pod nadzor narodne skupštine (1888.), odreče se prijestola u korist svojemu sinu A l e k s a n d r u (1889.—1903.) i odredi mu regenciju, jer je bio još malodoban.

Srbija — kraljevina 1882.

Srpsko-bugarski rat. 1885.—1886.

Aleksandar 1889.—1903.

Aleksandar se riješi regencije prije reda (1893.) Po tom činilo se, da će biti odlučan vladar. No ta se odlučnost njegova doskora prevrne u prostu samovolju, kojom je ogorčio sve slojeve. Na čas se to ogorčenje primirilo, kad se sve protiv volje očeve oženio s D r a g o m M a š i n, bivšom dvorskom gospođom majke svoje kraljice Natalije. No doskora izbije reakcija na novo, koja je Aleksandra i kraljicu Dragu stajala glave (1903.). S Aleksandrom izumre muško koljeno Obrenovića, a narodna skupština, koju je privremena vlada sazvala, izabere (2. lipnja) za kralja sina Aleksandra Karađorđevića

Petar I. Karađorđević 1903.—1921.

P e t r a I. (1903.—1921.). Novi je vladar imao pune ruke posla, da očuva samostalnost Srbije od susjedne Austrije, koja je započela carinski rat protiv Srbije (1905.). U prvom je redu trebalo srediti financije; trebalo je naći putove za izvoz i izdržati taj carinski rat. Srbija je iz toga rata izašla pobjednicom. Baš u taj čas zateče je aneksija Bosne i Hercegovine (1908.). Malo nije već sada došlo do rata, ali za nj nije bila spremna ni Srbija ni Rusija. Do rata nije došlo, ali je s vremenom moralo doći. I Srbija se spremala.

www.marinknezovic.info

LXIV.

CRNA GORA.

Vladiku Savu naslijedi Petar I. Petrović (1782.—1830.). Za izbivanja njegova u Rusiji provali skadarski vezir Mahmut-paša Bušatlija u Crnu Goru, spali Cetinje i opustoši gotovo cijelu zemlju (1785.). To je Bušatlija lako učinio, jer je zbog nesloge plemenskih glavara bilo smutnje u zemlji. Vladika je imao, kad se vratio kući, pune ruke posla, — putujući zemljom i savjetujući narod povrati mir i red. Za austro-ruskoga rata protiv Turske zarati se i Crna Gora s Turskom, ali su je saveznici u miru u Svištovu sasvim zaboravili. Ona je i dalje ratovala, zapravo četovala s Turskom. Najzad provali Mahmut-paša redom dva put u Crnu Goru, ali ga Crnogorci oba puta razbiju, prvi put više Spuža pod Visočicom, drugi put kod brda Busovnika, gdje je i sam paša zaglavio (1796.). Crnogorci su tim porazom učinili uslugu sultanu Selimu III., jer se Mahmut-paša odmetnuo od njega. Selim III. prizna Crnu Goru nezavisnom državom.

Petar I. Petrović 1782.—1830.

Za austrijskoga i ruskoga rata s Napoleonom nadao se vladika Petar, da će zavladati i Bokom Kotorskom. I doista je g. 1812. s pomoću Engleza osvojio Boku s gradovima njezinim, ali je po nalogu ruskoga cara Aleksandra I. ostavio, jer je bečki kongres Boku dosudio Austriji (1814.). Godine 1820. sjedini vladika Petar s Crnom Gorom Moraču. Vladika Petar pobrinuo se i za sud. God. 1798. izda prvi pisani zakon, koji se g. 1803. proširio. Tada se uredio i sud, koji se zvao Kuluk. Članovi su toga suda išli po narodu da sude, globe i kazne krivce. Vladika Petar umre g. 1830. Crnogorci ga štuju kao ugodnika i svetitelja Božjega. Po želji njegovoj naslijedi ga sinovac Rade Tomov, koji je kao kaluđer dobio ime Petar. Rade zavlada kao vladika

Reforme.

Petar II. (1830.—1851.). On je pjesnik »Gorskoga Vijenca«, u kojem je opjevao uništenje poturica u Crnoj Gori. U nekoliko se navrata uhvatio u koštac s Turcima, ali ga sreća nije poslužila. Za njegove je vlade došlo do sukoba u Drobnjacima, gdje je poginuo Smail-aga Čengić. Mnogo je učinio za nutrašnje uređenje Crne Gore. U dogovoru s glavarima plemenskim ukine guvernadurstvo, koje je mnogo smetalo umirenju prilika, jer su guvernaduri bili većinom ljudi sebičnjaci, pa služili više interesima Mletaka i Austrije nego interesima Crne Gore. Za cijelu je zemlju uveo senat od plemenskih glavara, koji je u neku ruku bio najviši sud i narodna skupština. Predsjedao je senatu sam vladika. Senatske odluke izvršuje »gvardija« od 150 ljudi, koji su obilazili narodom i rješavali sporove. Vladika Rade je prvi uveo u Crnoj

Petar II. 1830.—1851.

Senat.

www.marinknezovic.info

Gori porez, premda su se neka plemena protivila. Cio porez je iznosio neko 30.000 kruna. Dalje je uredio štampariju, osnovao škole (u svemu šest) i slao mladiće na nauke u Srbiju. Inače je imao dosta neprilika s rođenim ljudima, što mu je pospješilo smrt. Umre u četrdesetoj godini života. Naslijedi ga sinovac.

Danilo 1851.—1860.

Danilo (1851.—1860.), koji se s privoljom ruskoga cara Nikole I. proglasio knezom Crne Gore odijelivši tako duhovnu od svjetovne vlasti. I Danilo je u dva navrata ratovao s Turskom. U prvom ratu (1852.—1853.) izbavi je od Omer-paše posredovanje Rusije. U drugom ratu razbije s pomoću Hercegovaca Turke na Grahovu polju, koje je zapalo Crnu Goru (1859.). U unutrašnjoj je politici nastojao da uništi plemensku samoupravu i uredi kapetanije s kapetanima na čelu, koji su imali i sudsku i vojničku vlast. Danilo preuredi vojsku. Umre od ubojničke ruke. Naslijedi ga sinovac

Nikola 1860.—1918

Nikola (1860.—1918. † 1921.), koji se zbog Hercegovaca uplete u rat s Turcima. I njega je u prvom ratu (1861.—1862.) od neprilika izbavila Rusija. Srećniji je bio u drugom ratu, što ga je zajedno sa Srbijom vodio zbog hercegovačko-bosanskoga ustanka. Berlinski kongres priznade Crnoj Gori nezavisnost, a osim toga dobije Podgoricu, Nikšić, Žabljak pa Bar i Ulcinj, a potom i prilaz na more. Poslije berlinskoga kongresa nasta za Crnu Goru mir, koji je dulje trajao nego ijedan drugi. Za toga se mira Crna Gora pomalo koristila svim onim tekovinama, osobito na prometnom polju, što su ih uredile i druge balkanske države. Nikola je proveo i reorganizaciju uprave, senat zamijeni s ministarstvom, a god. 1905. dade zemlji ustav. No kad je narodna skupština tražila veće slobode, nego ih je on dao, raspusti narodnu skupštinu. Zbog tobožnjega atentata na nj (bombaška afera), osudi i pobaca u tamnicu najviđenije protivnike svoje. Zato dođe do nesuglasica sa Srbijom, ali se one zbog aneksije Bosne i Hercegovine najposlije nagode. God. 1910. proglasi se Nikola kraljem.

Povećanje Crne Gore

Crna Gora — kraljevina 1910.

LXV.

BOSNA I HERCEGOVINA.

Upravne prilike.

Otprije znamo, da je bosansko muslimansko plemstvo u Turskoj državi imalo poseban položaj. Taj je položaj svoj bosansko plemstvo toliko proširivalo, koliko je centralna vlast opadala. Upravne su se prilike s vremenom promijenile: nema više sandžakâ ili pašâ a kadilucima i nahijama upravljaju nasljedni kadije ili kapetani ili muse-

www.marinknezovic.info

rimi. U svemu je bilo neko 50 kapetana ili nasljednih begova, koji su u svojim vlastima vladali gotovo nezavisno o carskom namjesniku — veziru. Bosna je pomalo bila onakva, kao u XIV. i XV. vijeku, kad su svu vlast ugrabili hercezi, vojvode i knezovi, samo što je sada imadu begovi, age i kapetani. Uto ih prodrma sultan Mahmud II. (1808.—1839.), koji je reformama htio da vrati carsku vlast. Odlučan korak na tom putu učini sultan, kad je ukinuo janjičare, koji su se pobunili zato, što je po zapadnjačkom uzoru uvodio redovitu vojsku.

Vrijenje.

Kad je veliki vezir Belenli Hadži Mustafa paša u Travniku proglasio carski ferman o ukinuću janjičara, uzbuni se Bosna, na čelu joj age, janjičarski poglavice (1826.). Podupre ih većina bosanskoga plemstva, koja se bojala za svoj položaj. Bunu skrši doduše novi veliki vezir Abdurahman-paša, ali nastrada, kad je iz Bosne morao izvesti bosanske čete protiv Rusije (1828.). Iz Bosne ne povede nikoga, zato ga stigne smrtna kazan.

Zmaj od Bosne.

Bosna se spremala na odlučan otpor, — velimo Bosna, jer se Hercegovina u tom pitanju od nje odvojila. Bosanski se velikaši sastanu u Tuzli i izaberu vođom kapetana Huseina Gradaščevića iz Gradačca, koga je narod prozvao »Zmaj od Bosne«, dok se sam najvolio potpisivati »Vitez od Bosne« (1832.). Husein sakupi vojsku i udari na Travnik, gdje je prisilio na predaju vezira Namik-pašu. Po njemu stave sultanu uvjete, tražili su potpunu autonomiju Bosne: Bosna daje sultanu samo godišnji danak, Bošnjaci biraju sami sebi poglavicu zemlje a sultan se odriče svake kontrole i miješanja u bosanske poslove. Usto je dašto imao sultan opozvati sve reforme. Iz Travnika pođe Husein s 25.000 vojske na Kosovo, gdje je razbio velikoga vezira Rešid-pašu. Kad je nato Rešid-paša obećao Bosancima, da se reforme nemaju protegnuti na Bosnu i da će sultan Huseina imenovati vezirom, vrate se i ne čekajući sultanove potvrde kući. Husein pođe u Travnik, proglasi se vezirom i počne vladati kao nezavisan gospodar Bosne. Mjesto fermana o potvrdi njegovoj imenuje sultan vezirom bosanskim Hamdi Mahmud-pašu, koji je s pomoću Hercegovaca najprije porazio Huseina kod Hana Buloga, a onda pred Sarajevom. Husein pobjegne preko Save (1832.). Austrijske ga vojničke oblasti najprije interniraju u Osijeku, kasnije ga otpreme u Carigrad, odakle je morao u zatočenje u Trapezunt, ali je umr'o prije polaska (1832.). Bosna primi sultanove reforme, a veliki vezir Mahmud-paša prenese sijelo svoje iz Travnika, gdje su doonda veziri stolovali, u Sarajevo. Hercegovina je tom prilikom bila otkinuta od Bosne i postala posebnim vilajetom. Kad je drugi

Autonomija Bosne.

Bijeg Zmaja od Bosne.

www.marinknezovic.info

nasljednik Mahmudov Vedžihi Mehmed-paša ukinuo nasljedne kapetanije i razdijelio Bosnu na muselimluke, kojima su stajali na čelu imenovani muselimi, javio se otpor samo tu i tamo.

Hattišerif od Gülhane. 1839.

Za novoga sultana Abdul-Medžida (1839.—1861.) postane velikim vezirom Rešid-paša, koji je od Turske namislio učiniti modernu državu. Po njegovu naputku proglasi sultan u carskoj palači Gülhani (zato se i uredba i zove hattišerif od Gülhane 1839.) ravnopravnost svih podanika svojih bez razlike vjere i narodnosti. Ujedno su izdane Spasonosne uredbe (tenzimati hairrije) ili ukratko tenzimat. Njima se uvelo opće plaćanje poreza prema posjedu i imutku, novačenje za vojsku i ukidanje feudalnih ustanova. Uopće su te uredbe dovele prije svega do sukoba između aga i kmetova, a sukobi su se izvrgli u ustanke kršćana protiv muslimana i to nesamo zato, što su im se uopće protivili muslimani Bošnjaci i Hercegovci, već i zato, što nije bilo sposobna ni valjana činovništva. Iste je godine, kad se kod nas ukinulo kmetstvo, ukinuta u Bosni rabota (1848.). Kao odštetu za to tražili su muslimanski posjednici, da im kmetovi daju trećinu od oranica i polovinu od livada. Stoga planu nemiri. Sultan pošalje Omer-pašu Latasa, koji je svršio vojničku školu u Gospiću i kao »kadet stražmeštar« uskočio u Tursku. Omer skrši otpor u Posavini i na Krajini, a po njemu otpor bosanskih velikih posjednika uopće (1851.). Otpor je bio ugušen, ali nije bilo riješeno agrarno pitanje, u koje nije ni Omer dirao. Omer razdijeli Bosnu na šest okružja, kojima bijahu na čelu kajmekani, okružja razvrgne u mudirluke ili kaze s mudirima kao upraviteljima, a s kadijama kao sucima. Provelo se i novačenje.

Omer-paša Latas.

Ustanak Hercegovaca.

Da razoruža narod, naloži Omer, da se ima predati oružje. Kad je to htio u Hercegovini izvršiti, bukne ustanak, kojemu stane na čelu Luka Vukalović (1858.—1863.). Ustaše je pomagala Crna Gora. Rat se svršio s mirom u Mostaru.

Uzrok nezadovoljstva.

Prilike u Bosni i Hercegovini bijahu uopće teške. Glavni uzrok nezadovoljstva bijaše neriješeno agrarno pitanje i sve teži porezi. Isprva su se bunili samo Srbi, naročito u južnoj Hercegovini. Kasnije su ustali i Hrvati. U više su navrata pokušale evropske vlasti da posreduju po svojim komisijama, ali bez ikakva uspjeha. God. 1875. puče zbog nemilosrdna pobiranja poreza ustanak oko Nevesinja. Ustašama su se pridružili i Hrvati pod vodstvom župnika Ivana Musića. Utjecalo je na to prisuće cara Franje Josipa u Dalmaciji. Još iste godine bukne ustanak i na bosanskoj Kra

www.marinknezovic.info

jini (Turska Hrvatska). Ustašama priskoče u pomoć Srbija i Crna Gora. One navijeste Turskoj rat (1875.—1876.). Znamo, da je Srbija bila zle sreće. Rat je nastavila Rusija (1877.—1878.). Konac svemu bijaše berlinski kongres, koji je upravu Bosne i Hercegovine povjerio Austro-ugarskoj. Bosnu posjedne general Josip Filipović, a Hercegovinu Stefan Jovanović (1878.). Trideset godina kasnije proglasi Franjo Josip aneksiju Bosne i Hercegovine (5. listopada 1908.), a g. 1910. dade im posebni ustav.

Okupacija. 1878. i Aneksija. 1910.

LXVI.

BALKANSKI RAT (1912.—1913.).

Aneksija Bosne i Hercegovine izazove bojazan, da bi Austro-ugarska mogla dolinom Vardara prodrijeti na Egejsko more. Balkanske države, ponajpače Srbija, nastojale su da sklope savez, kojemu bi bila na čelu Turska. No baš ončas zavladaju Turskom mladoturci, koji su bili germanofili. Nato učine savez i bez Turske. U savezu bijahu Srbija, Crna Gora, Bugarska i Grčka. Savez je bio uperen nesamo protiv Austrije nego i protiv Turske, gdje su mladoturci počeli ganjati videnije kršćane. Saveznici zatraže od Turske, da obezbijedi život sunarodnjacima njihovim. Kad im se Turska pozivu nije htjela odazvati, navijeste joj saveznici rat (1912.).

Uzrok ratu.

Rat je bio naviješten 5. listopada. Srbe je vodio vojvoda Radomir Putnik. Srpska je vojska neobično brzo napredovala. Na 10. i 11. listopada razbije dokraja Turke kod Kumanova, a nato se Skoplje bez boja predalo. Srbi su osvetili Kosovo. Uzalud su Turci nastojali da zaustave Srbe kod Prilipa i Bitolja. Za mjesec dana zauzmu Srbi cijelu Staru Srbiju i Makedoniju. Dok je jedna vojska srpska osvojila Makedoniju, druga je uz velike napore preko arbanskih gora prodrla na Jadransko more i osvojila Lješ i Drač. Za to su vrijeme Bugari pobijedili Turke kod Kirkilise i Lüle Burgasa i prodrli do Čataldže blizu Carigrada, a Grci zauzeli Solun. Srbi su pomogli Crnogorcima zauzeti Skadar, a Bugarima Drenopolje (1913.). Turska zatraži mir. Dobije ga u Londonu, gdje se odrekla svega osim Carigrada, Dardanela i jednoga dijela Tracije. No i Srbija je u Londonu doživjela veliko razočaranje. Na zahtjev Austrije i uz pomoć Njemačke i Italije osnovana je nova država — Albanija, kojoj je Crna Gora morala prepustiti Skadar, a Srbija sve, što je u Primorju osvojila. Srbija bijaše opet odrezana od mora.

Kumanovo.

Skadar i Drenopolje 1913.

Mir u Londonu 1913.

U ugovoru, što su ga balkanske države stvorile, bijaše određeno, koliko vojske i na koje bojište ima koja država

www.marinknezovic.info

poslati; usto su bile i uređene buduće granice među saveznicima. No kako Bugarska nije dala toliko vojske, koliko je obrekla, ni za bojišta, kako je određeno bilo, zatraži Srbija, koja joj je osim toga pomogla osvojiti Drenopolje, da se ispravi srpsko-bugarska granica. Budući da Bugari nijesu na to htjeli da pristanu, imao je spor prema ugovoru riješiti ruski car Nikola. No Bugari, navrkani od Austrije, navale iznenada na Bregalnici na srpsku i grčku vojsku (17. lipnja 1913.). Zametnula se jedna od najkrvavijih bitaka, koja je trajala punih osam dana. Najzad budu Bugari pobijeđeni. Kad su se na Bugare digli i Rumunji, pa kretali na Sofiju, zatraže Bugari mir. Mir se sklopi u Bukareštu. Srbija je dobila oko 42.000 km² i jedan milijun stanovnika. Tako je brojila 90.000 km² sa 4 milijuna stanovnika. I Crna Gora je postala dvaput veća, nego je bila prije rata. Brojila je 17.000 km² i 490.000 stanovnika.

Bregalnica

Mir u Bukareštu 1913.

LXVII.

SRBIJA I CRNA GORA U VELIKOM SVJETSKOM RATU (1914.—1918.).[1]

Po starom je običaju evropska diplomacija ostavila istočno pitanje neriješeio. I doista je iz njega vrcnula iskra, koja je zapalila barut, što se u Evropi gomilao onamo od mira frankfurtskoga, po kojem je Francuska izgubila Alzaciju i Lorenu. Francuska je za to imala da obračuna s Njemačkom. Rusija s Austrijom zbog Balkana, a Engleska s Njemačkom zbog konkurencije trgovačko-industrijske i zbog neprestanoga povećavanja ratne mornarice, koja se bez sumnje spremala, da se danas sutra ogleda s engleskom mornaricom. Osim toga je Austrija imala svoj poseban obračun sa Srbijom, kojoj nije mogla oprostiti, što se tako nenadano raširila i koje se bojala, da joj ne primami Hrvate, Slovence i Srbe, a tim otme ime i čast evropske velike vlasti.

Povod rata.

Zato je Austriji dobro došlo to, što je hercegovački Srbin Gavrilo Princip na Vidov dan 1914. u Sarajevu umorio nasljednika prijestola Franju Ferdinanda. Njemačkoj diplomaciji dođe to umorstvo kao naručeno, da zaskoči Rusiju i Francusku, a Austrija da uništi Srbiju. Austrija i Njemačka spreme sve, što je trebalo za rat. Mjesec dana poslije umorstva nasljednika prijestola preda Austro-ugarska Srbiji ultimatum, u kojem prijeti, da će prekinuti s njom sve odnose, ako za 48 sati ne prihvati sve, što ona ultimatom traži. Tražila je da srpska vlada u službenim novinama (Srpske novine) osudi srpske

Uzrok ratu.

[1] U tom se poglavlju u krupnim crtama pripovijedaju suhi događaji onako, kako su se dešavali

www.marinknezovic.info

časnike i činovnike i sve druge ljude, koji su budili i jačali narodnu svijest u Srba izvan Srbije, da zabrani svaku knjigu i novine, koje bi pisale protiv Austro-ugarske, da raspusti društvo »Narodna obrana«, da zabrani sve školske knjige, u kojima se govori protiv Austro-ugarske, da otpusti sve časnike i činovnike, koje će navesti Austro-ugarska. Najteža je bila ustanova, da će austro-ugarska policija i suci voditi istragu u Srbiji, kadgod to Austro-ugarska zaište. Srbija prihvati sve, samo ne htjede pristati, da se austrijska policijska i sudska vlast miješa u njezine unutrašnje poslove. Austrija se nije zadovoljila s odgovorom, već se požurila, da navijesti rat, kako ne bi došlo do posredovnoga prijedloga engleskoga (28. srpnja 1914.).

Navještenje rata.

Čim je Austrija navjestila Srbiji rat, počne Rusija smjesta mobilizirati. Na taj glas zatraži Njemačka od Rusije, da za 12 sati obustavi mobilizaciju. Kad to ona nije učinila, navijesti joj Njemačka rat, a navijesti ga ujedno i saveznici ruskoj Francuskoj. Da Francusku uništi, prije nego će ona moći mobilizirati, provali Njemačka u Belgiju, da preko nje prodre u Francusku, jer su brzu napredovanju na njemačko-francuskoj granici smetale jake tvrđave. Zbog povrede neutraliteta Belgije navijesti Engleska rat Njemačkoj, jer nije mogla dopustiti, da se Njemačka ugnijezdi na obali belgijskoj. U isti čas navijesti Njemačkoj rat i Japan. Tako dođe do velikoga svjetskoga rata (1914.—1918.).

Austrijanci bačeni iz Srbije prvi i drugi put.

Austrijska je vojska s tri strane prodrla u sjeverozapadnu Srbiju, osvojila Šabac i htjela na Valjevo, kadli je u četverodnevnoj bici potuče na Ceru vojvoda Stepa Stepanović i potjera preko granice (2.—6. kolovoza 1914.) što više — Srbi provale u Srijem, ali su se i oni morali povući, kad je austrijska vojska prodrla preko Drine prema Gučevu. Tu se boj bio s promjenljivom srećom, dok nijesu Srbi zbog nestašice topovske municije morali uzmaknuti. Istom sada je austrijska vojska mogla da posjedne Valjevo i da prodre do Rudnika i Kolubare. Srbi su morali napustiti Beograd. To se desilo sredinom studenoga 1914. No Srbima stigne još isti mjesec municija, i oni se spreme da bace neprijatelja preko granice. Za deset dana pođe im to sjajno za rukom. Sam kralj Petar bijaše dionikom tih najsjajnijih dana novije srpske historije. Na 2. prosinca 1914. uđu Srbi u prijestolnicu svoju, gdje je narod s neopisivim oduševljenjem dočekao sjedoga vladara svojega.

Borojević i Karpatima

Do jeseni g. 1915. uživala je Srbija razmjerno mir na svojim granicama. Austrija je trebala vojsku u Galiciji, gdje su Rusi osvojili Lavov i Přemysl, i u Karpatima, koje je spasao general Borojević. U svibnju se pridruži antanti Italija.

www.marinknezovic.info

Italija.

Sva pomoć Italije bijaše u tom, što je znatan dio austrijske vojske prikovala uz svoje granice, ali vojnički je Italija malo vrijedila. Što je Italija navijestila rat, nije nimalo smelo Austriju i Njemačku. One ljeti 1915. oštro napadnu Rusiju, te je potjeraju iz Galicije i Istočne Pruske i osvoje Varšavu. Na taj je način ruska fronta bila osigurana. Trebalo je osigurati frontu na jugoistoku i dobiti izravnu vezu s Turskom, da se tako dođe do sirovina, kojih centralne vlasti nijesu baš imale. Da bi se to postiglo, trebalo je pregaziti Srbiju.

Srbija sama bijaše preslaba, da se odupre i Austriji i Njemačkoj; trebala je svakako pomoći od zapadnih saveznika svojih. Saveznici su se nadali, da će moći pridobiti Bugarsku pod pogodbom, ako joj Srbija vrati znatan dio Makedonije. Bugarska je diplomacija vješto zavaravala antantu — tako se savez Rusije, Engleske, Francuske i Italije zvao, — dogod nijesu austrijske i njemačke čete bile spremne, da provale u Srbiju preko Dunava, Save i Drine. Onda se Bugarska nagodi s Turskom, koja joj je odstupila jedan dio zemlje oko Drenopolja, pa napadne Srbiju iza leđa, zaposjedne Niš i prekine vezu sa Solunom. Antanti je bilo prekasno, da pošalje svoje čete, a Grčka uskrati pomoć, premda je po ugovoru bila dužna, da joj pomogne, ako je napadne Bugarska. Austrijanci i Njemci prijeđu Dunav i Savu, osvoje nakon junačke obrane srpske Beograd i Smederevo. Srbima bijaše ili pokoriti se ili se povlačiti kroz gotovo neprohodne gore albanske. Srbi odaberu ovo drugo. Nijesu odstupali iz Srbije samo vojnici, ostavljala je ognjište svoje sva sila građana, žena i djece. Ono, što nije nastradalo od umora i gladi, od zime i raznih bolesti i od ruke arnautske, prevezu saveznici na Krf, gdje se vojska odmorila i nanovo opremila, a s Krfa ih otpreme na solunsku frontu (1916.). Žene i djecu prime saveznici i razmjeste po svojim zemljama. U isto vrijeme, kad je pala Srbija, pala je i Crna Gora. Kralj Nikola ostavi Crnu Goru s porodicom svojom i s ministrima, da je nikad više ne vidi (1915.).

"om Srbije 1915.

Odstup kroz Albaniju.

Pad Crne Gore.

Istom poslije sloma Srbije pristupi k antanti Rumunjska (u kolovozu g. 1916.). No u zao čas po se. Rumunji su u prvi kraj osvojili Hermannstadt i Kronstadt u Erdelju, ali ih onda kod Hermannstadta potuče njemački vrhovni zapovjednik general Falkenhayni protjera iz Erdelja. Druga je vojska pod maršalom Mackensenom provalila u Dubruču, gdje je nakon teških borba potisnuo iz Dobruče Ruse, Rumunje i jugoslavenske dobrovoljce. Poslije pada Bukurešta pohita Falkenhaynova vojska dalje na istok, dok se nijesu protivnici ušančili na liniji Seret-Dunav. U proljeću g. 1918. sklopila je Rumunjska sa centralnim vlastima mir, odrekla se Dobruče i predala prelaze karpatske Madžarima, Pored toga

Slom Rumunjske 1916.

www.marinknezovic.info

ih je morala živežem opskrbljivati. I tu se ustalio pozicioii rat, kao što se ustalio i na zapadnoj i istočnoj fronti. Ovdje ondje je došlo do manjega ili većega prodora.

Uza sve pobjede, što su ih centralne vlasti izvojevale, ipak im dođe do gusta. Same nijesu mogle da proizvode toliko hrane, koliko bi nužno bilo za prehranu domaćega pučanstva, te su se morale uvesti najprije krušne karte, pa pomalo razne druge karte; predmete, koji su se izvana nabavljali, morali su se zamijeniti raznim »nadomjescima«. Za čas su našle oduška u bogatoj Rumunjskoj, gdje je hrane bilo u izobilju, pa onda u Rusiji, gdje je u ožujku g. 1917. buknula revolucija, koja je otpuhnula cara Nikolaja II. Nova se vlada s predsjednikom Kerjenskim držala jedva do konca godine, kad su je srušili radikalni socijalisti, koje su Rusi zvali boljševici. Svu vlast ugrabe Lenjin i Trocki, koji su se pomoću Njemačke vratili u Rusiju. Sredinom prosinca sklope oni primirje sa centralnim vlastima; nakon duljega pregovaranja sklopio se mir u Brest-Litovsku (zimi 1918.); boljševici su se odrekli Finske, koja se proglasila republikom, pa Kuronske, Litovske, Poljske i Ukrajine.

Slabost centralnih vlasti.

Slom Rusije.

Jugoslavenske legije, što su još u Rusiji bile, povukle se u tom metežu na sjever prema Ledenom moru i na istok u Sibiriju prema Tihom oceanu. Jedne i druge prevezu na solunsku frontu, gdje ih je čekala odlučna riječ.

Jugoslavenske legije.

Mjesto, što ga je imala Rusija, koja je sa centralnim vlastima sklopila mir, zapremi Sjeverno-američka Unija. Veliki svjetski rat ušao je u svoju posljednju fazu. Preteča te nove faze bijaše osvojenje Kajmakčalana po Srbima, a to je urodilo padom Bitolja (u jeseni 1916.). Trebalo je vremena, dok se Amerika čvrsto spremila i dok je antanta tehničkom spremom (tankovima) nadjačala Njemačku. Kad su pripreme bile gotove i utvrđeno jedinstvo zapovjedništva među saveznicima — vrhovnim zapovjednikom bijaše maršal Foche —, započela je ljeti 1918. na zapadnoj fronti velika ofenziva saveznika. Nas dašto zanima solunska fronta, koja je odlučila u ratu. Tu je započela ofenziva 2. rujna. Započeli su je saveznici zajedno sa jugoslavenskim legijama i Srbima. Nakon teških borba od tri dana slomi se fronta Bugari klonu, zatraže mir i prime sve uvjete saveznika; predalo se 120.000 Bugara. Austrijancima i Nijemcima ne osta drugo nego da se povuku prema sjeveru. Srpska je vojska u neobičnom poletu hrlila naprijed. 19. listopada uđu Srbi u Beograd. Do toga dana bijaše oslobođena Srbija i Crna Gora.

Unija.

Slom na solunskom fronti.